EUGEN DIDO KVATERNIK

ZAGREB
1995

Naklada Starčević

KNJIŽNICA HRVATSKOG RUKOPISA

Urednik: Ivan Starčević

NAKLADNIČKO DRUŠTVO STARČEVIĆ
Zagreb
Direktor: Ivan Starčević

Grafički design: Goran Curl
Tisak: Tiskara Puljko
Zagreb 1995.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb
UDK, 32-05 Kvaternik, E.
949.75"1925/1945"
929 Kvaternik, E.

KVATERNIK, Eugen Dido
Sjećanja i zapažanja / Eugen Dido Kvaternik. - Zagreb : "Starčević", 1995.
- 332 str. : ilustr. ; 22 cm.
- (Knjižnica Hrvatskog Rukopisa)

Str. 5-6: Predgovor / Jere Jareb.
- Bibliografske bilješke uz tekst.
- Kazalo.

ISBN 953-96369-0-6
9250213086

ISBN 953-96369-0-6
Tiskanje knjige omogućeno je novčanom potporom Ministarstva znanosti i tehnologije Republike Hrvatske
Naklada 2000 primjeraka

EUGEN DIDO KVATERNIK

SJEĆANJA I ZAPAŽANJA 1925-1945

Prilozi za hrvatsku povijest

Uredio: dr. Jere Jareb

217.860+
929
949.75
POLITIČKI SPISI
HRVATSKIH POKRETA
PISMA
KNJIŽNICA I ČITAONICA "Božidar Adžija" ZAGREB OPĆINA CENTAR
KVA
S
Id-6953

PREDGOVOR

Već pred nekoliko godina zamolila me je udovica Eugena Kvaternika, gospođa Marija Kvaternik rođena Cvitković, da bih priredio za tisak članke Eugena Kvaternika, objavljene u *Hrvatskoj Reviji* u Buenos Airesu. U *Hrvatskoj Reviji*, od rujna 1952. do rujna 1962., Eugen Kvaternik objavio je šest članaka odnosno priloga. Posljednji prilog tiskan u *Hrvatskoj Reviji*, sv. 3., rujan 1962., pod naslovom, "Odjeci članka Eugena Kvaternika o dru Anti Trumbću", bio je objavljen posmrtno. Na Kvaternikov članak o Trumbiću osvrnuo se je dr. Branko Pešelj i Eugen Kvaternik je odgovorio na taj Pešeljev osvrt.

Osim tih šest priloga u *Hrvatskoj Reviji*, Kvaternik je odgovorio pismom uredništvu tjednika *Hrvatski Glas* na napadaje na njega u tom listu. To je pismo urednik *Hrvatskog Glasa*, Petar Stanković, objavio pod naslovom, "Riječ imade Eugen Kvaternik", u *HG*, 2. svibnja 1960. I taj je prilog pretiskan u ovoj knjizi.

U skromnoj i nepotpunoj ostavštini sačuvano je djelomično dopisivanje Eugena Kvaternika i njegovo opširno pismo na 17 tipkanih stranica uredniku tjednika *Danica*, Chicago, SAD, iz prvih mjeseci 1953., kao odgovor na anonimnu kritiku, odnosno recenziju, njegova članka, "Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.", objavljenog u *Hrvatskoj Reviji*, sv. 3., rujan 1952. Prema Kvaternikovu pismu Vinku Nikoliću od 22. ožujka 1953., pismo je *Danici* bilo poslano prije toga datuma. Pet priloga iz Kvaternikove ostavštine objavljeno je u ovoj knjizi prvi put : 1) izvadak iz pisma *Danici* pod naslovom, "Moj razlaz s drom Antom Pavelićem", 2) pismo Vinku Nikoliću od 24. ožujka 1951., 3) pismo O. Ivanu Nikoliću, D.I., 20. prosinca 1952., 4) pismo dru Stjepanu Lackoviću, rujan 1958., i 5) pismo Vinku Nikoliću, 11. svibnja 1959. Podatke iz ostavštine sam također upotrijebio u pisanju kratkog životopisa Eugena Kvaternika.

U knjizi je također pretiskan iz *Hrvatske Revije* oproštajni govor prof. Vinka Nikolića nad lijesom Eugena Kvaternika.

Svi prilozi objavljeni u ovoj knjizi vjerni su originalima. Na koncu svakog priloga navedeno je, gdje je prvi puta objavljen. Ispravljene su očite tiskarske ili tipkaće pogreške. U prilogu, objavljenom u tjedniku *Hrvatski Glas*, bili su neki redci izmiješani odnosno preskočeni, ali sam mogao navesti originalni tekst prema kopiji toga pisma sačuvanoj u ostavštini.

Stranice označene u bilješkama uz "Kratki životopis Eugena Dide Kvaternika", a koje se odnose na već prije objavljene Kvaternikove radove, navedene

su prema stranicama *Hrvatske Revije*, gdje su ti radovi prvotno bili objavljeni. Kvaternikov prilog, "Moj razlaz s drom Antom Pavelićem" objavljen je prvi put u ovoj knjizi i stranice označene u bilješkama navedene su prema ovoj knjizi.

U "Kazalu imena" nastojao sam navesti mjesto i točan datum smrti onih Hrvata, koji su umrli u izbjeglištvu, ukoliko sam uspio dobiti točne podatke. Kraljevi, carevi, knezovi i članovi raznih dinastija navedeni su u istom kazalu u abecednom redu njihova imena, a ne prezimena, kao što je to uobičajeno u leksikonima i enciklopedijama.

Naslov knjizi, *Sjećanja i zapažanja: Prilozi za hrvatsku povijest 1925.-1945.*, potječe od urednika ove knjige. Bez sumnje sjećanja Eugena Kvaternika značajan su povijesni prilog ratnoj hrvatskoj državi i najvrijedniji dio njegovih članaka. Njegova zapažanja, djelomično temeljena i na drugim pisanim izvorima, također su značajna, ali ne toliko kao svjedočanstva Eugena Kvaternika o događanjima i zbivanjima u kojima je on osobno sudjelovao.

Loretto, Pennsylvania, SAD
22. siječnja 1993. Dr. Jere Jareb

UZ PRVI SVEZAK "HRVATSKE REVIJE"

Pismo Eugena Kvaternika Vinku Nikoliću, 24. ožujka 1951.

Buenos Aires, 24. ožujka 1951.

Poštovani g. uredniče!
Dozvolite da vam prije svega od srca čestitam na uspjeloj inicijativi i provedbi izdavanja prvog broja H. S. [H.R.].

Ima sada već skoro dva lustra da u nijednoj hrvatskoj publikaciji nisam čitao poziv na hrvatsku slogu – slogu općenarodnu i nadstranačku. Bonifačićeva formulacija: "Mi ćemo imati samo toliko prava koliko budemo jaki, a bit ćemo samo toliko jaki, koliko budemo složni", sadrži jednu od bitnih zasada naše opće narodne problematike. Čitajući prvi broj nekako se sjećam naših domovinskih nacionalističkih publikacija prije 10.IV.1941., koje su stvorile psihološke preduvjete za uspostavu one velebne hrvatske sloge, koju smo svi doživili u nezaboravnim travanjskim danima 1941., a koja se je pod razornim djelovanjem našeg internog "bizantinizma" rastopila kao snijeg na proljetnom suncu. Na mjesto sloge stupili su razdor, sumnjičenje, kleveta, jal, mržnja i osobne ambicije. Time je nestala za ono burno doba glavna pretpostavka za naš konačni uspjeh, a hrvatski narodni i državni brod jurio je, a da ga nitko nije mogao zaustaviti, u propast. Svibanjska katastrofa uzrokovana je osim svojim vanjskim komponentama baš nestankom te sloge kao i pomanjkanjem osnovnog etičkog i moralnog supstrata kod dobrog dijela hrvatskog naroda, napose kod vodećeg sloja.

Bude li H.S. [H.R.] glasnik i prvoborac uspostave hrvatske sloge i afirmacije načela slobode, ustavnosti i dostojanstva pojedinaca, tih temeljnih zasada svakog civiliziranog društva, i neustrašivi protivnik svake despocije i totalitarizma, njezina će misija biti od presudnog i povijesnog značaja. Put k tome cilju može biti samo težak i trnovit, ali i tu vrijedi ona: *Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur*. Svaki Hrvat, koga nisu zaslijepile bilo osobna ambicija, špekulacija i stranačka uskogrudnost pozdravit će ovaj vaš prvi uspjeh. Neka Vas ne smetaju vjerojatni početni neuspjesi, napadaji, intrige i slično. Ništa se velikog ne stvara bez porođajnih muka. Glavno je vjera u vječne hrvatske ideale, a da vjera i bregove valja, doživili smo čak i za naših života. Kako je opća želja, da se otresemo i zadnjih tragova totalitarizma,

dozvolit ćete da upotrebim ovu priliku za nekoliko dobronamjernih sugestija, koje se po mom čednom mišljenju nameću čitajući prvi broj H.S. [H.R.].

Poznato je, da se na hrvatski kolektiv, koji je iza prošlog rata emigrirao u Argentinu, sa strane mjerodavnih u zapadnom svijetu gleda kao na neki residium hrvatskog nazifašizma. Jedina organizirana grupica sa svojim glasilom nastavlja tu kobnu tradiciju.[1] Logično je da će se za svaku novu publikaciju ispitivati da li je na toj ili kojoj drugoj liniji. Zato smatram, da svaka pa bila i dobronamjerna kritika Anglosasa ne može koristiti, čak je izvrsno oružje u rukama naših neprijatelja i političkih protivnika. Ne treba mnogo fantazije, da si predočimo reakciju jednog američkog generala kojem bi koji Titovac ili kraljevac pročitao Fra Vasiljevu moralku o nekulturi anglosaksonskog generaliteta i o višem kulturnom stupnju običnog marokanskog vojnika.[2]

Mi smo kao narod u dva rata bili na strani neprijatelja U.S.A. U drugom od tih ratova nastupili smo i kao država. Naš je državni poglavar imao čak i tu "genijalnu inspiraciju" da je Sjedinjenim Državama navijestio rat što nije naprotiv učinila Finska koja je bila u neposrednom ratu sa Sovjetskom Unijom i pod jednakom presijom Nijemaca kao i mi. Te nam se činjenice najviše predbacuju. Naša je želja i nada, da se to zaboravi. No izgleda mi, da baš nije najbolji put do tog cilja, da se njihove vojničke predstavnike proglašuje nekulturnima i time daje oružje u ruke našim neprijateljima. Ili miješati se u njihova stranačka razračunavanja. Često se iza najnačelnije polemike skriva samo stranačka i izborna borba. Naše zauzimanje za jednu ili drugu od tih stranaka prouzročit će više negativne kritike nego povoljnih komentara.[3] Staro je nepriznato načelo svih imperijalizama: "*Quod licet Iovi, non licet bovi*". Mi smo mali i sićušni i ne spadamo među bogove. Slično je i sa kritikom Bertranda Russella.[4] Sve što je o njemu napisano odgovara činjenicama. No ne znam da li je piscu poznato, da je isti B.R. pred nekoliko mjeseci i kao dobar Englez u strahu da bi se s vremenom moglo dogoditi obrnuto, dao izjavu za preventivni rat i atomski napadaj na Rusiju. Moskovsko novinstvo ga je zato prozvalo ratnim zločincem... Zar to nije za nas važnije nego činjenica da je pred 50 godina izletio iz jednog američkog collegea. B.R. je danas u anglosaskom naučnom svijetu korifej antikomunizma unatoč svog skeptičnog liberalnog naziranja. A hoćemo li ili ne ćemo, liberalizam je još danas na vladi u U.S.A. a sutra opet sa Churchillom i u Engleskoj premda se naziva konzervativnim. Taj liberalizam je već Goebbels likvidirao no on ipak živi, a dok živi treba s njim računati. Kod nas

[1] Misli se na organizaciju Hrvatski domobran i njezino glasilo, polumjesečnu novinu, *Hrvatska*, koji su ostali vjerni dru Anti Paveliću i slijedili njegovo vodstvo.

[2] Odnosi se na članak dra fra Kvirina Vasilja, "Kultura pameti", u prvom svesku *HR*, 52-56.

[3] Odnosi se na članak dra Franje Nevistića, "Strah pred azijskom analogijom", u prvom svesku *HR*, 59-62.

[4] Odnosi se na članak dra Antuna Bonifačića, "Bertrand Russell", u prvom svesku *HR*, 91-92.

Hrvatska Revija u izlogu knjižare *Velebit* na Preradovićevu trgu u Zagrebu, rujan 1942.

Hrvata je i prečesto prevladao osjećaj nad razumom. Reagiramo sentimentalno. A strast za kritikom nad najosnovnijim političkim oportunitetom. Ukratko mislim, da bi trebalo izbjeći svaku kritiku bilo kojeg anglosaskog djelovanja. Neka to čine oni, koji misle na taj način usrećiti Hrvatsku. Nisam nikada bio pristaša bilo koje quislingovštine, slavosrpštine ili serviliteta. Ne treba ih hvaliti, nu i tu vrijedi ona: *Si tacuisses...*

Nadam se, da mi ne ćete zamjeriti ovu kritiku, dolazi od srca i dobronamjerno. Imao bih Vam još dosta toga napisati. Počam od Ante Starčevića pa do Marka Sinovčića. No o tom drugi puta ili usmeno.

Konačno je stigla i poštanska pošiljka sa krivim brojem kuće. Evo razloga zakašnjenju. Prilažem ček od 40 $ m.n. Bio bih Vam zahvalan za potvrdu. Trebam je zbog knjigovodstva. Srdačan pozdrav i do skorog viđenja. Kod mene još nema novosti.

Vaš

[Eugen Kvaternik]

DILDO

Kopija u ostavštini Eugena Kvaternika. Vinko Nikolić mi je također stavio na raspolaganje kopiju originalnog pisma.

USTAŠKA EMIGRACIJA U ITALIJI I 10. TRAVNJA 1941.

JEDAN PRILOG NAŠOJ NAJNOVIJOJ POVIJESTI

I. UVOD

U SVIBNJU godine 1945. hrvatski narod je doživio političku i vojničku katastrofu, kakvu od turskih ratova ne pamti. Ta katastrofa uzrokovala je gubitak hrvatske državnosti, raspad hrvatske vojske – koju smo imali prvi puta nakon osam stoljeća – i fizičko uništenje najidealnije i najborbenije hrvatske mladeži zadnjih pokoljenja.

Svibanjska katastrofa koincidirala je vremenski, a donekle i kauzalno, s političkom i vojničkom kapitulacijom III. Reicha, kao posljedica dviju poznatih politika. Jedna od njih, politika državnog poglavara N.D.H., ostavila je hrvatsku vojsku u borbi na strani Njemačke ne samo nakon bitke kod El Alameina, iskrcavanja saveznika u Sjevernoj Africi, Stalingrada, pada Italije, uspješne invazije Saveznika na zapadu, otpada Finske, nego je čak nakon pada Berlina i smrti Adolfa Hitlera podredila hrvatsku vojsku zapovjedništvu Wehrmachta, u svrhu – povlačenja iz Hrvatske. Druga od tih politika, politika najjače hrvatske demokratske Stranke, koja je, namjesto da u Hrvatskoj i izvan nje izvrši korekturu sudbonosnih zabluda državnoga poglavara N.D.H., pala u drugi slavosrpski ekstrem, te je u vjernom i dosljednom provođenju politike sporazuma, započete 26. kolovoza 1939., na programu Države Hrvatske izabrane narodne zastupnike i stranačke prvake poslala ne samo u sve velikosrpske emigrantske vlade, nego čak u srbokomunističku vladu, koja je odgovorna za izručenje i pokolj hrvatske mladeži u svibnju i lipnju 1945.

Ove dvije, u biti i sadržaju protuhrvatske politike, omogućile su afirmaciju Titinog boljševičkog partizanskog pokreta, izazvanog, potpomognutog i zaštićenog po II. talijanskoj vojsci i njezinim eksponentima kod Srba i Hrvata, a organiziranog po Komunističkoj Partiji Jugoslavije. Saveznici su taj pokret, zbog činjenice otpora protiv sila Osovine, a u pomanjkanju svake druge resistencije protiv nacizma, preuzeli, poduprijeli, a u zadnjoj fazi rata i legitimirali. Kao takovom, uspjelo je komunističkim partizanskim odredima preuzeti i nametnuti

vlast u Hrvatskoj. No povijesna je činjenica, da u času povlačenja hrvatske vojske na hrvatskom državnom području nije bilo ni jedne savezničke postrojbe, niti je kod bilo od kojih savezničkih vojska, koje su u tom razodoblju operirale na sjevernim i zapadnim granicama Hrvatske, postojao bilo kakav operativni, pa čak ni lokalno taktički plan o ulasku ili zaposjedanju našeg područja. Jedini neprijatelj hrvatske vojske bili su u tom času srbo-komunistički partizanski odredi. I njima su narod i zemlja prepušteni goloruki, bez otpora i bez zadnje odlučne bitke. N.D.H. šaptom pade.

No ta vremenska koincidencija svibanjske katastrofe i pada III. Reicha, koja je odgovornim hrvatskim političarima, prvenstveno članovima posljednje vlade N.D.H. – vlade narodne katastrofe –, dala mogućnost postaviti naoko zavodljivu, no u stvari prozirnu i sofističku tezu o "izgubljenom ratu", ne može izbrisati unutarnje hrvatske uzroke svibanjske katastrofe. U povijesnoj perspektivi i na temelju danas poznatih činjenica i dokumenata, baš te specifično hrvatske komponente u cijelosti obaraju orientalno – fatalističko i pasivno – slavosrpsko prikazivanje naše nedavne prošlosti.

Znatna je šteta za hrvatsku stvar, da od tolikih odgovornih hrvatskih političara, koji su za vrijeme rata bili u središtu hrvatskog političkog zbivanja, a danas žive u emigraciji, još nije nijedan smatrao potrebnim, da o gore postavljenoj problematici nešto napiše i publicira. Ta činjenica sama po sebi označuje karakternu i intelektualnu razinu izvjesne kategorije politikanata naše današnje emigracije. Kao da i nakon hekatomba hrvatske mladeži ne mogu odbaciti svoje osobne i stranačke egoizme, već i opet nastoje, da se preko emigracije narinu hrvatskom narodu. *Quem ad finem sese efrenata iactabit audatia? (Cicero, eontra Cat., IV.).* Nesumnjivo bi svaki temeljiti povijesno–politički prikaz uzroka svibanjske katastrofe zahtjevao duboku analizu cjelokupnog našeg političkog zbivanja tokom zadnjih desetljeća, počevši od svršetka prošlog stoljeća. Zato, nije svrha ovog prikaza dati, pa makar i djelomično, povijesno-analitičku obradbu bilo kojega od razdoblja, koji su predhodili događajima u svibnju 1945., jer bi to i po obujmu prelazilo mogućnost ove publikacije.

Ograničit ću se na moja opažanja i znanje o događajima neposredno prije i poslije 10.IV. 1941., a citirat ću kasnije publicirane dokumente, gdje će to zbog razumijevanja događaja biti neophodno potrebno.

10. travnja 1941. jest najvažnija i središnja točka naše najnovije prošlosti. Svaki pokušaj njenog prikazivanja umanjivanjem važnosti ili čak prešućivanjem tog događaja, odalečio bi nas od povijesne istine. Nesumnjivo će povijest donijeti konačni sud o tom događaju. No,treba odmah naglasiti, da činjenicu proglašenja N.D.H. 10. IV. 1941. ne možemo promatrati sa stanovništva morala stvorenog *ad occasionem* po nekadašnjim saveznicima u Moskvi godine 1943., koji je svijet podijelio na "anđele mira" i "zločince rata". Na taj

utilitaristički moral, stvoren sa svrhom uništenja pobijeđenog neprijatelja, može se u cijelosti primijeniti klasična izreka jednog od najvećih filozofa racionalista sviju vremena: "*Ce ne fût que la victoire dans la troisième guerre punique, qui decidât s'il fallait dire foi punique ou foi romaine*". (Istom je pobjeda u trećem punskom ratu odlučila, da li treba kazati: punska ili rimska vjera) [Montesquieu: *Cahiers*].

Žalibože, čak su neki vodeći Hrvati, u svojoj spekulativnoj bezkarakternosti, stranačkoj zagriženosti i političkoj ignoranciji, u cijelosti prihvatili novi "moral". Nekoji od njih toliko su se zaboravili, da su čak veličali krvnika Hrvata Dražu Mihajlovića, a blatom nabacivali na hrvatske vojnike, koji su položili živote u obrani svog naroda od boljševičke nemani. Sud povijesti bit će porazan za takve u istoj mjeri, kao i za onoga, koji je u 10. travnju vidio samu priliku uzurpirati vlast i nametnuti hrvatskom narodu anarhičku i izdajničku despociju, koja je najelementarniju potrebu političkog predviđanja zamijenila sa slabo prekrivenom lozinkom "*après moi le déluge*" (iza mene potop) [Ljudevit XIV.].

Hrvatski narod, koji je u travanjskim događajima sudjelovao bez obzira na stranačku pripadnost – borbeni nastup hrvatske Seljačke i Građanske Zaštite pod vodstvom velikog rodoljuba i mučenika hrvatske stvari, Ivice [Zvonka] Kovačevića, pomogao je u bitnoj i odlučnoj mjeri kod razoružanja okupatorske srpske vojske, uspostave privremenih vlasti i održanja reda i mira – vidio je u 10. travnju prekid s neodređenom, vrludavom i demagoškom politikom, koja ga je kroz 20 godina vodila od jednog neuspjeha do drugog. Ta politika je prvi i glavni uzročnik, da se je hrvatski narod u kobnim danima drugog Svjetskog rata našao podijeljen na ekstremnu desnicu i skrajnju ljevicu.

No, 10. travnja još nije značio stvaranje Države. Samim aktom proglašenja nezavisnosti stvorena je samo formalna osnova za izgradnju Države. Hrvatski narod imao je nakon 10. travnja zlatnu priliku izgraditi svoj suverenitet, kao nikada u prošlim stoljećima, a prije svega u okviru tog suvereniteta, prvi put nakon osamsto godina, stvoriti i izgraditi isključivo svoju nacionalnu vojsku. Ratno stanje u Evropi potenciralo je važnost tog momenta. To je bio čak bitni te primarni politički sadržaj travanjskih događaja. Narod, koji je došao u priliku odbaciti oružje svog tlačitelja, a prihvatiti svoje vlastito – još k tomu usred rata – a to ne bi učinio, izgubio bi svoj vlastiti *raison d'être*, ne bi više imao pravo, da se kao samosvojni narod pojavi na poprištu povijesnog zbivanja. Hrvatski je narod baš u tom pravcu u travanjskim danima pokazao zamjernu političku zrelost i položio veličanstveni, upravo plebiscitarni ispit zrelosti. Stvaranjem hrvatske vojske, njezinim jačanjem, izgradnjom i očuvanjem njenog suvereniteta, hrvatski narod ne bi bio više objekt nego subjekt u ratnom zbivanju. Svaka rodoljubna hrvatska politika smjela je u tim godinama imati samo jedan cilj, a taj je: potencirati do najveće moguće mjere hrvatske oružane snage i u danom momentu iste ubaciti na stranu presumptivnog pobjednika.

10. travnja nije nas vezao s nikakvom vanjsko-političkom konstelacijom, pogotovo nas nije mogao vezati trajno uz onu, koja bi u slučaju pobjede s Hrvatima postupala jednako kao i s Poljacima i Česima. U tom leži povijesna važnost 10. travnja. Znam, da ga je takvim smatralo domovinsko vodstvo, a tako je osjećao i hrvatski narod. On kod toga, sigurno, nije mislio na Rimske ugovore, koji su mu otrgli kolijevku njegove Države i donijeli *capitis deminutionem* njegovog suvereniteta, tako da je Hrvatska postala pravno polusuverena država. Niti je hrvatski narod u predočbi o svojoj vojsci mislio na načelnu dvodiobu vojske – tu neinteligentnu primjenu maksime "*divide et impera*" – ni na pet ili šest rasovskih vojska, ni na vražje, plave i handžar divizije. Najmanje je pak hrvatski narod želio onu tipičnu orientalnu despotsku vladavinu, kakvom su Karagjorgjevići i Obrenovići u više navrata znali obdariti Srbiju, no koja je bila u diametralnoj protivštini s osnovnim pravnim osjećajem hrvatskog naroda o državnoj vlasti, njegovom duboko uvriježenim republikanskim osvjedočenjem i njegovim slobodarsko-etičkim poimanjem o dostojanstvu čovjeka. Sve pako te pojave zajedno nisu bile obilježje Države Hrvatske, kakvu je on dočaravao, već nesumnjivi znakovi kaotične anarhije i tuđinskog gospodstva.

Smatrao sam potrebnim rasčistiti ovih nekoliko načelnih momenata, zbog boljeg razumijevanja daljnjeg izlaganja i jer pojmovna konfuzija o događajima, koji su neposredno predhodili i slijedili iza 10. travnja, još uvijek traje. Razdoblje od 27. ožujka 1941., t.j. dana Simovićevog puča u Beogradu, i 15. travnja iste godine, dana povratka dr. Ante Pavelića u Zagreb, sudbonosna je prekretnica u životu hrvatskog naroda. U tih 18 dana stvorena je formalna osnova za pokušaj samostalnog državnog života. No, istovremeno su u jeku hrvatskog narodnog ustanka i sjajne afirmacije volje hrvatskog naroda za svojim samostalnim državnim životom, baš u tom razdoblju, bez znanja i pristanka hrvatskog naroda, stvorene po posljedicama dalekosežne političke odluke, koje su 18. svibnja 1941. kulminirale u potpisu Rimskih ugovora po predsjedniku talijanske vlade, Benitu Mussoliniju, i glavaru N.D.H., dru Paveliću.

I danas, nakon 11 godina, hrvatskoj su javnosti nepoznati mnogi odlučujući momenti iz tog razdoblja. Napose uloga ustaške emigracije u Italiji kod travanjskih događaja u Hrvatskoj. U znaku opće mistifikacije svih događaja i vrednota naše nedavne prošlosti, i nad tim momentom spušteno je velo šutnje i tajanstvenosti. Čak se je i kod toga išlo tako daleko, da se je neinformiranu i dobronamjernu hrvatsku javnost putem promičbe htjelo uvjeriti, da je vođa ustaške emigracije u Italiji, iz udaljenosti od nekoliko stotina kilometara, kao neki misteriozni *deus ex machina*, suvereno ravnao i gospodario travanjskim događajima u Hrvatskoj. Nikada politička propaganda nije gore izobličila povijesnu stvarnost.

II. STANJE USTAŠKE ORGANIZACIJE DO SIMOVIĆEVOG PUČA.

Dne 25. ožujka 1941. u dvorcu Belvedere u Beču potpisan je po beogradskom ministru predsjedniku Dragiši Cvetkoviću i ministru vanjskih poslova Cincar Markoviću pristup Jugoslavije Trojnom paktu. Praktički je pristup Jugoslavije Trojnom paktu značio, da će odsada hitlerovske divizije garantirati opstanak i integritet Jugoslavije, tamnice hrvatskog naroda, isto onako, kao što je francuska vojska osigurala njeno životarenje u versaillleskoj eri od godine 1919.-1939. Ni Njemačka ni Italija nisu u tom času uopće mislile na razbijanje Jugoslavije i uspostavu bilo kakove Hrvatske . One su, zbog svojih oprečnih interesa u tom prostoru – napose u Hrvatskoj, privrednih razloga i opće ratne situacije, akceptirale opstojnost državne tvorevine, proglašene 1. prosinca 1918. bez sudjelovanja hrvatskog naroda i sankcionirane mirovnim ugovorima, potpisanim u pariškim predgrađima 1919. Za hrvatski narod značio je pristup Beograda Trojnom paktu, da je onda svemoćni Wehrmacht postao jamac i saveznik njegovog brutalnog tlačitelja i još k tomu uz izričitu privolu i aktivnu potporu njegovog, s mandatom uspostave Države Hrvatske izabranog legitimnog predstavnika.

Ustaška emigracija u Italiji bila je u času potpisa pakta u Belvederu u istoj situaciji, kao i u proljeću 1937., neposredno prije potpisa ugovora Ciano-Stojadinović. Bilo je to stanje prisilne pasivnosti i nametnute političke neaktivnosti. Velika većina ustaša bila je u tom času još uvijek internirana na Liparima i Sardiniji. Časnici i politički istaknutiji članovi organizacije bili su internirani po gradovima i selima srednje i južne Italije. Stanovitu iznimku činila je jedna mala skupina u Toscani. Ta skupina prebačena je iz internacije u Južnoj Italiji u Toscanu u proljeće 1940., kada je talijanska politika, razočarana neuspjehom politike prijateljstva s Beogradom, opet počela intenzivnije baviti se mišlju razbijanja Jugoslavije. No formalni njemački veto u kolovozu 1940. (Ciano, *Diario*, 17. kolovoza 1940.) spriječio je pohod talijanske vojske na Jugoslaviju. Kasniji neuspjesi talijanskog oružja u Sjevernoj Africi i Grčkoj opet su odgodili Mussolinijeve planove, a talijanska diplomacija bila je primorana, iako nerado, prihvatiti pristup Jugoslavije Trojnom paktu. Tako je i ustaška skupina u Toscani ostala organizatorno i politički neaktivna. Politički aktivan bio je do početka ožujka 1941. samo dr. Pavelić. U to vrijeme, t.j. u ožujku 1941., živili su u Lucci Vjekoslav Servatzy i Mijo Babić, u Altopascio-u Ivo Herenčić, Božo Cerovski i Vilko Pečnikar. U mjestu Greve bojnik Tomica Sertić, braća Ivan i Kruno Devčić, Jerolim Katić te Ante Pejković.

Dr. Ante Pavelić živio je sa svojom gospođom u jednoj vili kraj Viale Michelangiolo u Firenzi. Njegov sin Velimir polazio je internat Salezianaca u Fiesolama, a njegove kćeri, Višnja i Mirjana, školovale su se u poznatom internatu Poggio Imperiale, institut za kćeri najviše talijanske aristokracije, a

koji je iza prvog rata pohađala belgijska princeza Marija, kasnija talijanska kraljica, supruga Umberta II. U listopadu 1940. preselio sam se, na poziv dra Pavelića, iz Lucce u Firenzu. Kao "anđeo čuvar" bio mi je dodan Mijo Bzik, koji je budno pratio svaku moju kretnju i verbalnu manifestaciju. Obojica smo stanovali u neposrednoj blizini dr. Pavelića, u jednom penzionu na Viale Michelangiolo. Tokom dana obojica smo uživali gostoprimstvo obitelji Pavelić.

Prvih dana ožujka 1941. dr. Pavelić boravio je u Rimu, gdje mu je barun De Ferrariis, šef kabineta ministra Anfusa, vršioca dužnosti ministra vanjskih poslova, stavio do znanja, da Italija, s obzirom na predstojeći pristup Jugoslavije Trojnom paktu, želi potpuno političko i organizatorno mirovanje ustaške organizacije. Dr. Pavelić, kojemu je svaka želja Palazza Chigi (Ministarstvo vanjskih poslova) bila nepisani zakon, nadao se je skorom slomu te politike. Svoje dokono vrijeme znao bi ispuniti studijem turskog jezika. U tu svrhu, nabavio je iza povratka iz Rima tursku gramatiku i rječnik u jednoj knjižari u Via Cerretini.

Vijesti, koje smo do Simovićevog puča dobivali iz Domovine, bile su pune pojedinosti o novim i sve žešćim progonima naših pristaša po vladi hrvatsko–srpskog sporazuma. Logor Kruščica i zatvori punili su se danomice novim uhićenicima. Vijesti su također obilovale pojedinostima o sve većoj aktivnosti Nijemaca. U Beogradu i Zagrebu vodili su glavnu riječ, a predstavnicima naše organizacije u Zagrebu bilo je kategorički stavljeno do znanja, da se Nijemci nipošto ne kane desinteresirati na sudbini Hrvatske u korist Italije. Dr. Pavelić bi obično na takove vijesti primijetio:

– Šta oni znadu, mi spadamo u talijansku sferu.

Oko 15. ožujka bio nam je najavljen iz Zagreba dr. Vladimir Košak. Dr. Pavelić izbjegavao je sastanak s njime, jer je "ferman" iz Rima glasio "potpuno mirovanje". I tako me je prvi i zadnji put kao svog delegata poslao na jedan politički sastanak. Bio sam s dr. Košakom u Bologni čitav dan 20. ožujka. Zadnji puta razgovarao sam s njim koncem rata u Badgasteinu. No oba ova razgovora, jedan pred osnutak, a drugi pod konac N.D.H., ostali su mi u nezaboravnoj uspomeni. Poznavao sam Košaka još iz vremena školskih klupa. Sigurno nije bio revolucionarac ni borac, no uvijek je bio Hrvat. Njegovu superiornu političku inteligenciju, daleko nad prosjekom naše sredine, nisu mogle izbrisati ni prononsirane ljudske mane. Imao je nagon za lagodnim životom i uživanjem materijalnih dobara. No zlobna i tendenciozna promičba napravila je iz dr. Košaka moralni monstrum. Pa ipak je baš taj dr. Košak zajedno s dr. Stankom Švrljugom spasio u pregovorima s Italijom, i to protivno od dobivenih instrukcija, od hrvatskog suvereniteta sve, što se je nakon potpisa Rimskih ugovora još uopće spasiti moglo. Već koncem travnja 1941. bio je duboko razočaran nad tokom događaja i politikom vodstva. U to doba imao je dosta težak slom živaca. Tražio je izlaz iz situacije, koji u našoj sredini nije

našao. Dr. Košak dao mi je toga dana u Bologni savršen politički pregled o događajima u Domovini. Njegove veze s dr. Mačekom i našim domovinskim vodstvom omogućile su mu točan uvid u obje grane hrvatske politike. Vjerovao je, da će s potpisom pakta ili bez njega doći do velikih internih promjena, kod kojih će Nijemci odigrati glavnu ulogu. Apodiktički je tvrdio, da ne može biti govora, da bi se Nijemci odrekli Hrvatske u korist Talijana. S više njemačkih strana da je čuo, da Nijemci otklanjaju dr. Pavelića, jer ga smatraju talijanskim eksponentom i jer ustaše smatraju elementom nereda, koji bi mogao spriječiti privredni razvoj u Hrvatskoj. Iz razgovora s dr. Košakom razabrao sam, da je domovinska organizacija i politički pošla svojim putem i da se nipošto nije nadala veće pomoći sa strane fašističke Italije. Realnost III. Reicha, koji je bio apsolutni arbitar cjelokupne kontinentalne situacije, osjećala se je i u Hrvatskoj svakim danom više. Vodstvo domovinske organizacije uočilo je ispravno, da će kod raspada Jugoslavije glavnu riječ i vojnički i politički voditi Nijemci. Neuspjeh talijanske akcije protiv Grčke morao je i slijepcima otvoriti oči. Jedino dr. Pavelić bio je protivnog mišljenja. U času Simovićevog puča domovinska organizacija djelovala je ne samo organizatorno, nego i politički samostalno mimo dr. Pavelića. Dualizam koji je izbio odmah nakon 10. travnja, imade svoj korijen u mjesecima i godinama prije 10.IV.1941. S jedne strane domovinska organizacija s Budakom i Slavkom Kvaternikom, a s druge strane dr. Pavelić s 200 ustaša emigranata. No treba naglasiti, da je u razdoblju 1939.-1941. u Italiji politički i organizatorno djelovao samo dr. Pavelić. Svi drugi bili su još uvijek talijanski internirci, a i mala skupina u Toscani nije imala nikakav uvid u odnose dr. Pavelića s Talijanima. Povjerenje i odanost u njega bili su neograničeni. Svaka pomisao, da on ne bi ispravno zastupao hrvatske interese, bila je *a priori* isključena. Ta, on je od nas tražio i dobio prisegu na hrvatsku nezavisnost! Smatrali smo, da je i on prisegom vezan. U borbi protiv Srba bio je beskompromisan. Nastupao je uvijek s najradikalnijim parolama. Nije nastupio nikakvi vidljiv razlog, da mu ne vjerujemo. Napadaje beogradske propagande i njezine tvrdnje o obvezama dr. Pavelića spram Italije, smatrali smo uobičajenom srbijanskom podvalom. Jedini od svih nas u Italiji je pokojni Vlado Singer gledao kritički na način života dr. Pavelića. No i on mu je u cijelosti bio odan. U međusobnim razgovorima – o tom se nikada nije govorilo u prisutnosti dr. Pavelića – izražavali bismo našu sumnju u talijanske namjere u Hrvatskoj, no bilo nam je jasno, da Talijani nikada neće imati odlučnu riječ kod konačnog utvrđivanja jadranskih granica, bez obzira na konačni ishod rata, predviđanja, koja su se u cijelosti ispunila samo na korist Jugoslavije, a ne Hrvatske. Od ostalih emigranata, prvenstveno je dr. Branko Jelić – tada zarobljenik i utamničenik vlade Njegovog britanskog veličanstva, – gledao neobično kritično na politiku dr. Pavelića spram Talijana. Bio je to jedan od glavnih razloga njihovog razlaza, koji je dr. Pavelić uspio maskirati raznim

drugim motivima. Tad već pokojni pukovnik Stevo Duić, – ubijen od Srba u Karlsbadu godine 1934. – također je temeljito sumnjao u iskrenost talijanskih političkih namjera glede Hrvatske, no, kao i mi drugi, smatrao je vezu s Talijanima potrebnom zbog akcije protiv Jugoslavije. Dr. Paveliću bi pako otvoreno predbacivao, "da gleda sve kroz talijanske naočale". Prerana i naprasna smrt ovog politički i vojnički neobično talentiranog rodoljuba bila je za hrvatsku stvar nenadoknadivi gubitak.

Takovo je, dakle, bilo stanje ustaške emigracije u Italiji, kad smo dne 25. III. 1941. u Firenzi slušali na radiu prijenos ceremonije potpisa Trojnog pakta u dvorcu Belvedere u Beču. Sutradan, 26. ožujka, posjetio nas je u Firenzi generalni inspektor talijanskog redarstva Ercole Conti, koji je imao sjedište u Pisi. Nikako mi nije moguće rastaviti uspomenu na sve peripetije ustaša u Italiji od sjećanja na ovog sada već pokojnog redarstvenog činovnika. Od 1932. bio je dodan dr. Paveliću najprije kao veza s talijanskim upravnim vlastima, a kasnije, iza promjene talijanske politike, postao je virtualni administrator ustaša u Italiji. Mnoge od nedaća, koje su ustaše pretrpili, dr. Pavelić bi pripisao njemu. Čak mu je bilo uspjelo uvjeriti veći dio naših "primitivaca", da je Conti izvor i uzrok svega zla, što su pretrpjeli. No u stvari, Conti je bio samo izvršilac viših naloga. Glavar talijanskog redarstva, senator Carmine Senise, pričao mi je u lipnju 1941., da je Conti čak mnoge njegove naloge ublaživao, kao što je i on ublaživao naloge, koje bi glede ustaša dobivao iz ministarstva vanjskih poslova. No Conti bio je za Pavelića "*capro espiatorio*" (vazmeno jare). To ga, međutim, nije smetalo, da s njim bude prijateljski intiman, dok bi ga istovremeno pred ustašama krstio najpogrdnijim epitetonima; a da ga u cijelosti omrazi, nazvao ga je imenom "Žika Lazić", po famoznom beogradskom ministru unutarnjih poslova. Jedino što se je Contiu moglo predbaciti, bila je njegova gramzljivost za novcem i drugim materijalnim dobrima. Bio je primjer korumpiranog redarstvenog činovnika, koji je poznavao samo naloge predpostavljenih i novac. No, premda sam dulje vremena vršio funkciju blagajnika ustaške organizacije u Italiji, nikada mi nije uspjelo otkriti tajnu nad iznosom i poslovanje s kreditima, koje bi talijanska vlada određivala za internirane ustaše. Taj problem bi redovito riješavali u tajanstvenom *têtê-a-têtê* Conti i dr. Pavelić u Contijevom uredu na Lungoarnu u Pisi. Kad je Conti 26. III. 1941. o podne osvanuo kod nas u Firenzi, bio je vrlo zadovoljan zbog pristupa Jugoslavije Trojnom paktu – njegovo kraljevanje nad ustašama, a time i dispozicija s novcem, bila je automatski produžena. Bzik je pako njegovu prisutnost komentirao s riječima: "Dido, idemo natrag u Calabriju", aludirajći time na vjerojatnost naše ponovne internacije. Ove Bzikove riječi bile su najbolja karakteristika našeg organizatornog i osobnog položaja. Potpuna politička i organizatorna pasivnost i osobna nesigurnost zbog nepoznate sutrašnjice.

III. SASTANAK MUSSOLINI – DR. PAVELIĆ U VILLI TORLONIA 29. III. 1941.

Svanuo je 27. ožujka. Toga dana posjetio sam u Grevu, selu udaljenom 30 km. od Firenze, tamošnju ustašku skupinu. Razgovor – pod dojmom pristupa Beograda Trojnom paktu – kretao se, u glavnom, oko pitanja, da li će službeni Beograd stajati uz pakt i kako dugo. Pokojni Tomica Sertić, klasični primjer karakternog ličkog časnika, uporno je tvrdio, da će Srbi u najskorije vrijeme prekršiti pakt i pružiti Nijemcima otpor. Dodao je: "Onda smo mi na redu". Nije si pravio iluzije. Bio je svijestan poteškoća, koje su nas čekale. Kad sam se oko 18 sati vratio u Firenzu, čitao sam u večernjim novinama prve vijesti o Simovićevom puču. Dra Pavelića, njegovu gospođu i Bzika našao sam na okupu, objesne od sreće i zadovoljstva. Dr. Pavelić, koji je dobro uočio moje nezadovoljstvo zbog naše pasivnosti, dobacio mi je odmah: "Nu, vjeruješ li sada, da idemo doma?" Na moj odgovor, da u tom nije problem, nije reagirao. Poteškoće i problemi, koji su nas čekali, očito ga nisu zabrinjavali. Osjećao se sigurnim u fašističkom vlaku.

Reakcija osovinskih sila na Simovićev puč nije izostala. I mi u Firenzi odmah smo je osjetili. Sutradan 28. ožujka, dr. Pavelić na poziv putuje u Rim. Po njegovoj odredbi, prati ga Bzik. 29. III. u 14 sati on se sastaje s Mussolinijem u Villi Torlonia, privatnoj rezidenciji talijanskog predsjednika vlade. Razgovoru je s talijanske strane prisutan i ministar Anfuso, vršilac dužnosti ministra vanjskih poslova. S hrvatske strane nitko, osim dra Pavelića. To je prvi sastanak Mussolini-Pavelić. Ovaj posljednji čekao je punih 12 godina na taj momenat. Prije odlaska u Hrvatsku, još je jednom razgovarao s Mussolinijem, i to na Veliki Petak, 11. IV. 1941., dan nakon proglašenja N.D.H. Taj sastanak održan je u Palazzo Venezia u 10 sati prije podne. Od Talijana opet prisustvuje ministar Anfuso, od Hrvata nitko.

Tok i sadržaj tih sastanaka bio je još pred dvije godine nepoznat. Istom nam je knjiga Filippa Anfuso-a: *Roma-Berlino-Saló* (Edizione Garzanti, 1950.) u cijelosti rasvijetlila ta dva za hrvatsku budućnost tako kobna politička sastanka. Anfuso je vremenski oba sastanka pobrkao i spominje zapravo samo onaj u Vili Torlonia, no po sadržaju je vidljivo da obuhvaća oba sastanka, jer spominje pitanja nastala istom iza 10. IV. travanjskom proklamacijom, tako na pr. odlazak dra Pavelića u domovinu i njegove bojazni glede razvitka situacije u Zagrebu. Anfusova knjiga je za našu najnoviju povijest dokumenat prvorazredne važnosti. Autor je u razdoblju veljača-travanj 1941. bio vršilac dužnosti ministra vanjskih poslova. Grof Ciano bio je tada na ratnoj dužnosti kod jedne zrakoplovne postrojbe u Foggi. No već kao šef kabineta grofa Ciana, u razdoblju 1936.-1942. imao je potpun uvid u hrvatske stvari. Njegov šef kabineta, barun De Ferrariis, bio je referent za hrvatsko pitanje u Palazzo Chigi.

Od 1939. dalje Anfuso je održavao vezu s drom Pavelićem i nekoliko puta s njime razgovarao. On je, uz dra Pavelića, jedini živi svjedok i sudionik hrvatsko-talijanskih pregovora u razdoblju ožujak-svibanj 1941. Njegova je knjiga zapravo prikaz internog osovinskog hladnog rata, sukoba između Berlina i Rima, koji je postojao svuda, napose na evropskom jugoistoku, prvenstveno je pako u Hrvatskoj uvijek bio latentan. Nakon knjige *Roma-Berlino-Saló*, teza o iskrenom i konačnom njemačko–talijanskom sporazumu o Hrvatskoj, podrmana već Cianovim dnevnikom, nije više održiva. Isto tako, oborena je fatalistička teza o neizbježivosti Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941., koja se, uglavnom, temelji na nepotpunim zapisnicima grofa Ciana, publiciranim po pariškom nakladniku Plon-u, pod naslovom *Les archives secrètes du comte Ciano*.

No, dok je Plon prenio samo nepotpune zapisnike i note, Cianov Dnevnik i Anfusova publikacija živi su komentari glavnih aktera, koji osvjetljuju pozadinu i političku vrijednost tih dokumenata. I ti komentari o vrijednosti tih diplomatskih instrumenata beziznimno su negativni i kod Anfusa i kod Ciana i kod samog Mussolinija. Mussolini je već od 1939., odmah nakon okupacije Praga i proglašenja slovačke nezavisnosti, uočio specifični njemački interes u Hrvatskoj. U ožujku 1939. on dolazak Nijemaca na Jadran samtra čak *casum belli*. Od tog časa Nijemci ga stalno umiruju diplomatskim notama. Cjelokupna talijansko-njemačka diplomatska korespondencija i protokoli o Hrvatskoj nisu rezultat faktičnog, najmanje iskrenog razgraničenja interesnih sfera, nego pokušaj formalističkog diplomatskog izglađivanja jednog latentnog sukoba, koji je baš u času stvaranja N.D.H. izbio u svoj svojoj dramatskoj žestini, napose 8. IV. u Zagrebu i 14. IV. u Karlovcu. Anfusova knjiga je puna pojedinosti o duplicitetu i neiskrenosti osovinskih partnera baš glede Hrvatske. Njemačko-talijanski sukob u punom je jeku za vrijeme talijansko-hrvatskih pregovora, koji prethode Rimskim ugovorima i nakon potpisa istih. Već samih 22 dana iza 18. svibnja Ciano ovako prikazuje Mussolinijevu reakciju:

– Čudna godišnjica ulaska u rat. Mussolini, uzimajući za povod rastuće uplitanje Nijemaca u Hrvatskoj izgovorio je protiv Njemačke najjaču optužnicu, koju sam ikada čuo. Bio je to Mussolini polemičar, dakle najbolji Mussolini: "Nema važnosti, da nam Nijemci na papiru priznaju naša prava u Hrvatskoj, kad u stvari uzimlju sve, a nama ostavljaju kup kostiju. To su pseta u zloj namjeri, i mislim, da tako ne može dulje trajati. Čak ne znam, da li će njemačke intrige dozvoliti Aimonu da zaista stupi na hrvatsko prijestolje. Ja, uostalom, imam dosta od Nijemaca, otkako je List s Grčkom napravio primirje iza naših leđa." I na koncu resignirano dodaje: "Za sada ne može se ništa napraviti."[1]

[1] "Strano anniversario dell'entrata in guerra! Mussolini prendendo lo spunto dalla crescente invadenza germanica in Croazia ha pronunciato contro la Germania la piu dura requisitoria ch'io obbia mai sentito. Era il Mussolini polemico, quindi il miglior Mussolini." Non ha importanza - ha detto - che i tedeschi riconoscano sulla carta i nostri diritti in Croazia, quando in pratica si prendono tutto ed a noi lasciano un muchietto di ossa. Sono canaglie in mala fede e vi dico che cosi non potra durare a lungo. Non so nemmeno se gli intrighi tedeschi permeteranno ad Aimone di salire veramente sul trono croato. Io, del resto, ho la nausea dei tedeschi da quando List fece l'armistizio con la Grecia alle nostre spalle... Per il momento, non c'e niente da fare... (Ciano, Diario. 10.VI.1941.)

Quantum mutatis od ožujka 1939! Mussolini je odmah iza Simovićevog puča uočio, da će hrvatski faktor kod raspada Jugoslavije odigrati presudnu ulogu. Zna, da ništa u Hrvatskoj ne može dobiti bez Hrvata. Nijemcima ne vjeruje i izvrsno shvaća, da će Nijemci svoja ranija obećanja nastojati baš putem Hrvata izigrati. Zato on odmah pozivlje Pavelića, kojega kroz 12 godina nije smatrao vrijednim primiti. Evo, što nam o tom veli Anfuso:

"Pavelić potvrđuje raniji sporazum s Italijom, zajamčuje njegovu aplikaciju i isključuje svaku sumnju o svojoj lojalnosti... Čvor pitanja je Dalmacija. Hoće li Pavelić i u kojoj mjeri može zadržati aspiracije svojih sunarodnjaka protiv talijanske iredente ? (Anfuso, *op.cit.*, str. 186), i dalje: "Od dva politička čovjeka, koja raspravljaju svoje nacionalne probleme, jedan se fatalno vraća u domovinu kao izdajica... Pavelić nije bio ni svetac ni pjesnik... bit će tu legendu teško dokazati... Paveličev plan jest vratiti se u Zagreb, proglasiti hrvatsku nezavisnost i putem federativnog sustava ili personalne unije, koja će uspostaviti usku vezu između obih središnjih vlasti, izbjeći, da slavensko pučanstvo Dalmacije bude jednostavno prevedeno pod talijansku dominaciju. Mussolini izgovara riječ Dalmacija, Pavelić potvrđuje, ali dodaje Hrvatska, dapače hrvatsko-talijanska unija. Pavelić ne želi izolirati problem Dalmacije te želi uvjeriti dalmatinske Hrvate o prednostima federacije s Italijom, i tako ih uvjeravavši pripremiti na venecijanske revindikacije Italije" (*Op.Cit.*, str. 187)... "Pavelić je spram Mussolinija miran i pokoran. Ako je briga Mussolinija bitna, ako ne jedina, Dalmacija, bojazni Pavelića su mnogostruke, a najžešće su – kako on veli – one, koje mu zadaju njegovi vlastiti pristaše, kojima će trebati pokazati takovu sliku Nezavisne Hrvatske, po kojoj njezin novi poglavar ne će ispasti kao izdajica. Pavelić veli: Kad se budu Hrvati uvjerili, da ne postoje više političke i upravne razlike s Talijanima, dalmatinski problem ne će više imati važnosti." (*Op. cit.*, str. 188)[2]

[2] Pavelic conferma la precedenti intese con l'Italia, ne garantische l'applicazione esclude ogni dubbio circa la sua lealta... Il nodo della questicne e la Dalmazia: potra Pavelic e in quale misura, contenere le aspirazioni dei suoi compatrioti verso l'irredentismo italiano? (Anfuso, *op. cit.*, pag. 186.) ... Di due uomini politici che affrontino i rispettivi problemi di nazionalita, uno rientra fatalmente in Patria traditore... "Pavelic non era ne santo ne poeta: e una leggenda che sara difficile accreditare. ... Il piano di Pavelic era di rientrare a Zagabria, proclamare l'indipendenza croata e intendersi con l'Italia per mezzo di un sistema federativo e di un'unione personale che stabilendo una stretta intesa fra i due poteri centrali evitasse alle popolazioni slave della Dalmazia di essere puramente trasferite ad una dominazione italiana."

"Mussolini pronunzia la parola Dalmazia: Pavelic annuisce ma risponde: "Croazia, anzi unione italo-croata."

Iz Anfusovog prikaza sastanka Mussolini-Pavelić nameću se slijedeći zaključci:

1. Pavelić potvrđuje ranije obveze, za koje Anfuso 14.IV. veli Mussoliniju, da se je njima i formalnije nego na sastanku u Villi Torlonia obvezao priznati talijanske zahtjeve na Jadranu. Ta ranija utanačenja spominje i Ciano u svom Dnevniku (21. i 23. I. 1940.) no njihov sadržaj nije objavljen.

2. Pavelićev program jest: vratiti se u Zagreb i proglasiti hrvatsku nezavisnost i provesti odmah iza toga talijansko-hrvatsku uniju (federaciju ili personalnu uniju). Treba napomenuti, da su Talijani i državnopravni odnos između Italije i Albanije smatrali personalnom unijom. Radi se svakako o realnoj uniji.

3. Pavelić nastoji izbjeći, da dalmatinski gradovi dođu pod čistu dominaciju Italije odjednom i želi to provesti u etapama, želi spasiti formu. Pred očima mu lebdi autonomnni statut po uzoru kasnije splitske "autonomije", koju nisu samo osjetili živi Hrvati, nego čak i Meštrovićev "Grgur Ninski".

4. Njegova glavna briga jest, da pred vlastitim pristašama ne ispadne kao izdajica.

U Villi Torlonia nije riješeno pitanje granica ni državnopravni odnosi između Italije i Hrvatske, no usvojeni su bazični principi, po kojima će se ta pitanja rješavati. Treba napomenuti, da je dr. Pavelić preuzeo te obveze, znajući da su protivne političkom programu, na koji je primio prisegu od svojih pristaša, znao je da se kose sa temeljnim aspiracijama čitavog hrvatskog naroda, a u vanjsko političkoj relaciji preuzeo je te obveze dobrovoljno bez pritiska, čak od samog Mussolinija, a Nijemce uopće nije ni pitao. Kod njegovog povratka iz Rima 31. ožujka, nastojao sam od Pavelića saznati nešto o tom sastanku: Mussolini ga je primio s riječima: "*Adesso é il vostro momento*" (sad je Vaš čas"). Rekao mu je, da je odmah nakon potpisa pakta u Belvederu poslao brzojav Hitleru, da će u Beogradu biti državni udar. Ova tvrdnja Mussolinija je značajna i upućuje, da je Italija znala za spremanje puča. Dr. Rudi Šalek – moj prijatelj iz studentskih dana u Francuskoj –, a u času Simovićevog puča diplomatski činovnik u Ministarstvu vanjskih poslova, opetovano je kasnije tvrdio, da su Talijani imali svoje prste u Simovićevom puču. To je bilo opće mišljenje svih političkih promatrača u Beogradu. Dr. Šalek i drugi ovako su

Pavelic non intende isolare il problema della Dalmazia: vuole persuadere i Croati della Dalmazia dei vantaggi di una federazione con l'Italia, e cosi persuadendoli, adattarli alle rivendicazione veneziane dell'Italia. (*Op. cit.*, pag. 187.)

"Pavelic e pacato e dimesso di fronte a Mussolini... Se la preocupazione di Mussolini e fondamentale se non unica, la Dalmazia, le ansie di Pavelic sono molteplici e quelle piu possenti - a quante egli dice - gli sono istillate dai suoi stessi seguaci ai quali bisognerá presentare un quadro della Croazia indipendente che non faccia passare per rinnegato il suo nuovo Capo." Pavelic dice: "Quando i Croati si persuaderanno che non esistono piu differenze politiche e amministrative con gli italiani, la questione dalmata non avrà più significato." (*Op.cit.*, pag. 188.)

tumačili talijansku politiku: Pristupom Beograda Trojnom paktu, Italija samo gubi. Vlada Cvetković-Cincar Marković-Maček vodi Jugoslaviju samo u njemačko okrilje. Nijemci via facti dolaze na Jadran. Pučem je u Beogradu nova vlada, koja nije germanofilska. Talijani dobro znadu, da ni ta vlada ne kani ratovati i trebat će Italiju. Pojava talijanski orientiranog ministra vanjskih poslova, dr. Momčila Ninčića, potvrđuje tu tezu. Druga alternativa puča je rat i raspad Jugoslavije. Italija na temelju osovinskog ugovora može bar nešto ugrabiti, paktom samo gubi. Dr. Šalek, a i mnogi drugi Hrvati, koji su u to doba živili u Beogradu, među njima dubrovački brodovlasnik Banac, Božo pl. Albert, kasniji savjetnik poslanstva N.D.H. u Bratislavi, svi beziznimno tvrdili su, da je talijanski poslanik Mameli čitavo vrijeme između puča i 6. IV., dana bombardiranja Beograda, stalno posjećivao Simovića i njemačkog poslanika v. Heerena, nastojeći izgladiti njemačko-srpski sukob. No uzalud, jer je Hitler već 27.III. odlučio vojni pohod i razbijanje Jugoslavije. Mussolini je, prema Paveliću, završio sastanak s riječima:

"*Credo ché sera la guerra*" (Vjerujem, da će biti rat).

Ni on još nije sasvim siguran, dozvoljava i drugo rješenje, čak na njemu radi. Zato ustaše otprema iz internacije užurbano istom 6. IV., kad je rat s Jugoslavijom već započeo.

Pavelić je u Firenzi naglasio, da mu je Mussolini na njegovo pitanje izričito potvrdio, da u hrvatskom pitanju između Berlina i Rima vlada puni sporazum. O budućim talijansko-hrvatskim odnosima dr. Pavelić nije mnogo govorio. Spomenuo je samo, da ne će biti formalne carinske unije, već će se ubirati prividna carina "*numero uno*". I tu, kao u pitanju Dalmacije dr. Pavelić nastoji spasiti formu. Na moje pitanje, da li je bilo govora o Dalmaciji, odgovorio je vrlo uvjerljivo, da nije. Težište svog prikaza stavio je na slijedeće momente tehničke prirode, koje je dogovorio sa samim Mussolinijem i sutradan s talijanskim državnim tajnikom u ministarstvu rata, generalom Soddu-om. Internirani ustaše da će biti odmah koncentrirani u jednom logoru u Sjevernoj Italiji, gdje će dobiti oružje i odore. Stavlja nam se na raspoloženje radio Firenze, odakle ćemo svaki dan moći iza 22 h. davati propagandne emisije. Bit će nam dodan jedan tal. časnik, zbog veze s talijanskom vojskom. Dr. Pavelić bio je vrlo zadovoljan, što je konačno mogao razgovarati s Mussolinijem. Njegovo držanje bilo je puno optimizma i vedrine. No osim pripreme propagandističkog materijala i jednog posjeta u Pistoi, gdje je našao zgradu logora, njegova i naša aktivnost nije praktički postojala.

IV. POČETAK RATA

Ali Simovićev puč donio nam je, osim radosti, i jedno neugodno iznenađenje, koje je brzo pokvarilo dobro raspoloženje, a to je bio totalni prekid veza s Domovinom. Te veze bile su uvijek rak-rana ustaške emigracije u Italiji, no i te prekarne vijesti, koje smo dobivali iz Hrvatske, prekinute su sasvim, jer je odmah nakon puča zatvorena jugoslavensko-talijanska granica, najprije po Srbima, a kasnije i po Talijanima.

Naše veze s Hrvatskom išle su u razdoblju prije 27. III. 1941. uglavnom preko tri kolosjeka. Jedan kanal održavao je na Rijeci Marijan Šimić, trgovac iz Makarske, kasniji ministar trgovine. On bi preko svojih znanaca na Sušaku držao veze sa Zagrebom. No te su bile neredovite i nesustavne. Od vremena do vremena poslao bi u Firenzu po koje pismo, koje bi sastavio dr. Jozo Dumandžić. Ta pisma sadržavala su obavijesti opće političke i redarstvene, manje organizatorne prirode. Drugo vrelo komunikacija išlo bi izravno poštom, a slao ih je major Adolf Sabljak. To je bilo naše najiscrpnije i najredovitije vrelo obavijesti. No nikada se u njima nije tražilo organizatornih uputa. Sam dr. Pavelić uvijek bi opetovao: "To su samo policajne vijesti". Treći način veza s Domovinom išao bi preko kurira. To su bili uglavnom putnici i turisti, koji su posjećivali Italiju. Stalne kurirske službe nismo imali, a dr. Pavelić uvijek bi zazirao od ideje jedne tajne radio-postaje. Manjkavost tih veza nikad nam nije omogućila da imamo iscrpnu i pravu predodžbu o stanju u Hrvatskoj, a najmanje o stanju organizacije. Njihovu defektnost najbolje karakterizira slijedeći događaj u jeseni 1940. U rujnu te godine pobjegao je u Italiju ustaški poručnik Jerolim Katić, emigrant, koji se je, koristeći se ugovorom Ciano-Stojadinović, godine 1939. vratio u Hrvatsku. Bio sam prisutan njegovu prvom razgovoru s drom Pavelićem u Lucci. Katić nam je dao opširno izvješće o stanju organizacije u Dalmaciji s mnogo pojedinosti i podataka. Nakon razgovora, prisutni Mijo Babić primijetio je dru Paveliću: "Mi nemamo pojma, što se dolje događa, naše veze s Domovinom ne vrijede ništa". Tako je i bilo. Ustaška organizacija u Domovini razvijala se je samostalno, bez organizatornih direktiva i nadzora iz inozemstva, istina pod imeničnim vodstvom dra Pavelića, no u stvari samostalno. Dr. Pavelić bio je za domovinsku organizaciju više neki mit nego konkretni stranački vođa; mit, pod čijim autoritetom bi se organizacija razvijala, ali koji nije bio prisutan ni politički ni organizatorno aktivan. Mit narodnog junaka stekao je dr. Pavelić nakon marseilleskog atentata, kojeg je hrvatski narod smatrao prvom odlučnom pobjedom nad srpskim gospodstvom. Taj mit izgrađivala je domovinska organizacija, dok nije postao uvjerenje skoro cijelog hrvatskog naroda. No konkretne prigodne upute, koje bi dr. Pavelić slao u Domovinu, bile su samo općenite naravi, tako da su primaoci tih uputa: Budak, Kvaternik, Žanić i drugi, bili redovito razočarani. Domovinsko vodstvo

je također ispravno ocijenilo vojničku snagu osovinskih partnera. Ono je dra Pavelića stalno upozoravalo, da će kod raspada Jugoslavije glavnu ulogu i vojnički i politički odigrati Nijemci, a ne Talijani. Već je kod pregovora za pristup Jugoslavije Trojnom paktu Hitler izjavio Dragiši Cvetkoviću, predsjedniku beogradske vlade, da Talijani u tom području nemaju što tražiti, Njemački konzul u Zagrebu, Freundt, predstavnik Wehrmachta dr. Proebst i drugi stalno su uvjeravali da se III. Reich nipošto nije desinteresirao nad sudbinom Hrvatske. Dr. Pavelić primao je sve te vijesti uvijek zlovoljno s komentarom:

– Oni u Zagrebu nasjedaju običnim njemačkim agentima. Mi dolazimo u talijansku sferu.

Prvih dana travnja boravio je dr. Pavelić još jednom u Rimu. Vratio se je s viješću, da će Nijemci vjerojatno prvi prodrijeti u Jugoslaviju, "da Talijanima otvore put", i to iz strateških razloga. No baš, kad se je s tom viješću vratio iz Rima, osvanuo je kod nas u Firenzi dr. Erich Fuehrer, odvjetnik iz Beča, SS-ovac. Njegov posjet uslijedio je po nalogu glavara njemačkog redarstva, Heinricha Himmlera, i imao je sondirati mogućnost jednog puta dra Pavelića u Berlin, gdje bi razgovarao s Hitlerom. Po običaju, nisam bio prisutan tom razgovoru, no opazio sam, da se je nakon sastanka dr. Fuehrer držao neobično rezervirano i neraspoloženo.

Nekako u isto vrijeme posjetio nas je alpinski potpukovnik Sangiorgio. Ovaj časnik bio je opozvan iz Albanije sa zadaćom da kod ustaške grupe preuzme funkciju spojnog časnika. Bio je na proputovanju u Torino svojoj djeci. Kasnije je u Zagrebu vršio dužnost zamjenika vojnog atašea s mnogo takta i shvaćanja za težak položaj Hrvatske. Nije bio sporazuman s talijanskom politikom u Hrvatskoj, što bi u krugu prijatelja znao i jasno manifestirati. Često bi se znao zauzimati za Židove, kojih je ne mali broj s prećutnim znanjem, a i aktivnom pomoću hrvatskih redarstvenih vlasti prebacio u Italiju. Mislim da nam je bio iskren prijatelj, a u Hrvatskoj je ostavio najljepše sjećanje. Kad je početkom travnja prvi put došao k nama u Firenzu, nije još imao nikakove instrukcije i naglasio je, da se još ne zna "kako će se stvari razvijati". Dodao je, da će se iz Torina vratiti u nedjelju 6. i posjetiti nas na proputovanju za Rim.

Tih dana bili smo uglavnom zaposleni slušanjem raznih radio-vijesti, čitanjem novina i komentara o razvoju situacije. Zanimljiva je bila suzdržljivost talijanske štampe, koja nije napadala Jugoslaviju, već se je samo ograničavala registriranjem vijesti o njemačko-srpskom sukobu i njegovim vanjskim manifestacijama. Najviše nas je mučila polaganost kod koncentracije ustaša u Pistoii. Premda je Mussolini već 29. ožujka bio obećao puštanje ustaša iz internacije, dani su prolazili, no ustaše nisu stizali.

Dr. Pavelić, koji je dobro opazio našu nestrpljivost i nepovjerenje spram Talijana – ustaškoj skupini u Firenzi bio se pridružio Pečnikar, kojega je zapala

dužnost *speakera* na radiu – tumačio bi nedolazak ustaša polaganošću talijanske administracije. No ta ista administracija bacila je u studenom 1934. 350 ustaša iz Abruzza na Lipare u roku od 48 sati. Pravi razlog bio je drugi. Talijanska diplomacija još nije bila sigurna, da će biti rata; ona ga je u neku ruku čak nastojala spriječiti iz gore navedenih razloga, a ustaše su pušteni iz internacije istom 6. IV., kad je rat već započeo.

Daljnju brigu uzrokovalo nam je potpuno pomanjkanje vijesti iz Domovine. Odmah nakon Simovićevog puča doputovao je s Rijeke Marijan Šimić s viješću, da je granica zatvorena i sve veze prekinute. Dr. Pavelić vratio ga je natrag s nalogom, da pod svaku cijenu uspostavi dodir s Hrvatskom. Bio mu je dodan Ante Godina, u čije je konspirativne sposobnosti dr. Pavelić imao neograničeno povjerenje. No uzalud. Ni Šimić ni Godina nisu uspjeli u svom pothvatu. Bili smo izolirani od događaja u Domovini. Držanje Nijemaca bio nam je misterij. Samo posjet dra Fuehrera i pisanje njemačke štampe su nam govorili, da su Nijemci promijenili svoj pro jugoslavenski stav. Nitko od nas nije znao, hoće li Nijemci s nama postupati kao s Poljacima i Česima, ili će priznati našu nezavisnost, kao Slovačkoj. Konačne namjere III. Reicha glede Hrvatske bile su mi uvijek jasne. Već u prvim mjesecima opstanka NDH imao sam formalne dokaze, da Nijemci kane germanizirati Hrvatsku, kao i ostale slavenske zemlje. U lipnju 1941. otkrio mi je prigodom jednog ručka SS. Obergruppenfuehrer Berger – inspiriran prvorazrednim francuskim šampanjcem – da mu je "Fuehrer pred nekoliko dana kazao, da on vjeruje, da će za nekoliko pokoljenja postojati njemačko pleme Hrvata" (*ein deutschsprachiger Stamm der Kroaten*). Bilo je i drugih indicija, da će i na naš narod biti jedanput aplicirana teorija slavenskog "Untermenscha". No bio je to program za kasnije, valjda nakon rata. U razdoblju stvaranja NDH Nijemci od Hrvata nisu baš ništa zahtijevali, osim pomoći kod vojne akcije. Imali smo pred sobom period relativnog mira od germanske ekspanzije. Taj period mogli smo iskoristiti jačanjem naših oružanih snaga, sređivanjem naših prilika i čekati razvoj rata. Pregovori našeg domovinskog vodstva vodili su se uvijek samo na bazi punog hrvatskog suvereniteta, a Nijemci su to čak zadovoljno prihvaćali u varavoj nadi da ćemo iste zahtjeve staviti i spram Talijana. Nijemci su čak nakon svršetka rata na Balkanu bili spremni u cijelosti evakuirati Hrvatsku uz uvjet da Talijani učine isto. Da do toga nije došlo, posebno je poglavlje, o kojem ovaj put ne želim raspravljati. No početkom travnja nitko od ustaške skupine u Firenzi nije o tome ništa znao, pa čak ni o radu ustaške skupine u Njemačkoj, koju su tvorili dr. Artuković, dr. Branko Benzon, kojima se je bio pridružio Monti i drugi.

Nedolazak interniranih ustaša, neinformiranost o stanju u Domovini, nepoznavanje njemačke komponente stvorili su kod nas, uključivo dra Pavelića, stanje živčane nepetosti i neraspoloženja. Proživljavali smo pravi rat živaca.

Bilo je 7 sati u jutro, 6. IV 1941., kad sam, još u krevetu, otvorio radio i na londonskom valu čuo udarce Big Bena, ure Westminsterskog parlamenta. Odmah iza toga javio je *Home service* (emisija za Englesku) napadaj Nijemaca na Jugoslaviju i Grčku. Beograd, da je već dva puta bombardiran. Probudio sam Bzika, koji je tu vijest pripisivao lažnoj engleskoj propagandi. Zajedno smo odmah pošli dru Paveliću, koji još nije bio ustao. I on sa skepsom prima vijest. Još u 8 sati ni njemački ni talijanski radio nemaju nikakve obavijesti. BBC već je u međuvemenu na svim jezicima javio pojedinosti s novog ratišta na Balkanu. I zaista, od rane zore 6. IV nisko leteći i borbeni zrakoplovi Luftwaffe spuštali su svoj smrtonosni teret na oholi grad na slijevu Save i Dunava. Putovi Providnosti često su neshvatljivi. Beograd, izgrađen iza prvog rata milijardama dinara, isisanih znojem i krvlju hrvatskog naroda, imao je biti simbol stalnog gospodstva srpstva nad hrvatskim i ostalim narodima Jugoslavije. No, svetosavska megalomanija i luđačka požuda za vladanjem nad drugim narodima, dobile su strašnu opomenu – pa makar u obliku bombardiranja njemačkog zrakoplovstva. Tokom idućih 70 sati odigrale su se u Beogradu scene dostojne prizora Danteovog pakla. No, bio je to samo početak *viae crucis* srpskog naroda, koja još i danas traje. Kamo sreće, kad bi odgovorni čimbenici srpske politike iz događaja, koji su slijedili 6. IV., povukli jedini ispravni i dosljedni zaključak, da je samo njihova želja za gospodstvom nad hrvatskim narodom uzrok naše zajedničke tragedije i da je samo rastava jedini izlaz iz jedne protuprirodne situacije, koja je i Srbe i Hrvate stajala prekomjerne krvi i dragocjenih života. Nitko u Hrvatskoj ne želi gospodstva nad Srbijom, no tko od Srba ne želi vladati nad Hrvatskom? Bilo bi dobro, kad bi nam na to pitanje odgovorili oni hrvatski političari, koji se i danas žacaju jasno i glasno zastupati ideju ove rastave i hrvatske nezavisnosti, za koju su dobili mandat, a za koju je poginulo stotine tisuća najboljih hrvatskih sinova. No, vratimo se grupi u Firenzi.

Istom oko 10 sati prenijele su njemačke i talijanske radio postaje Ribbentroppovu izjavu o novom ratištu, ujedno prvu službenu potvrdu novih događaja s osovinske strane. Dr. Pavelić i Bzik nisu više sumnjali. Naša prva pomisao bila je: rat je počeo, ustaše još uvijek ne dolaze; a stalne obavijesti iz Domovine, da će Nijemci imati inicijativu i odlučnu riječ kao da će se ispuniti. O podne evo Sangiorgia na proputovanju iz Torina u Rim. I on je potpuno iznenađen naglim razvojem. Obećaje da će još iste noći urgirati koncentraciju ustaša. Rat živaca kod nas u Firenzi približava se kulminaciji. Za prosuđivanje položaja raspolagali smo samo novinama i vijestima redovitih radio-postaja. No, sve je to bilo vrlo manjkavo i nije nam davalo nikakve slike o stanju ratnih operacija, a najmanje o političkom zbivanju. Dr. Pavelić sastavljao bi tokom dana gradivo za emisije, koje bi Pečnikar iza 22 sata čitao na fiorentinskoj

emisionoj postaji. No, uglavnom, bili smo zabavljeni slušanjem vijesti, talijanskih, njemačkih, engleskih i amerikanskih redovitih emisionih postaja.

V. 10. TRAVNJA 1941.

U takvom raspoloženju neizvjesnosti, iščekivanja, a u stanju faktične izoliranosti od samih događaja u Hrvatskoj, čitali smo ujutro 10. IV u talijanskim novinama vijest, potvrđenu i od engleskog radia, koja je prenosila obavijest srpske glavne komande, koja nalaže pojedinim armijama i skupinama da se bore samostalno, bez obzira na vezu s vrhovnom komandom i susjednim skupinama. Bila je to prva vijest iz koje smo mi u Firenzi mogli razabrati stanje na ratištu. Ta vijest bila je za nas dokaz da je prestao svaki koordinirani otpor i da je srpska vojska bila u raspadanju, a time je praktički svaka mogućnost daljnjeg ratovanja i otpora bila isključena. Bio je nadošao momenat političkih rješavanja. No, stvarni tok istih bio je za ustašku skupinu u Firenzi bolni misterij. Gospoda dra Pavelića znala bi onih dana izvrsno karakterizirati naš položaj riječima: "Mi tu sjedimo, a događaji se razvijaju". Veza s Domovinom i Nijemcima i dalje nije postojala. Dolazak spojnog časnika talijanske vojske, potpuk. Sangiorgia bio nam je najavljen za 12 sati 10. IV. Za poslije podne bio je predviđen posjet ustaškom logoru kod Pistoie, gdje je istom toga jutra dokončana koncentracija ustaša. Kod ustaške skupine u Firenzi nije nitko imao predodžbu o daljnjem razvoju. Dr. Pavelić je tog prijepodneva isprobavao i preuzimao ustašku odoru, koja se je za njega ubrzano šivala kod jednog krojača blizu Piazze de la Signoria. U svojim verbalnim manifestacijama političke prirode bio je neobično škrt. Na moj opetovani upit, izjavio bi samo, da treba čekati na obavještenja, koja će o podne donijeti iz Rima potpukovnik Sangiorgio. No i taj je bio bez naročitih informacija. Predlagao je da se ustaška skupina prebaci na jedan od talijanskih otoka u Kvarneru, Cres ili Lošinj. Dodao je, da još imamo vremena, jer da će se glavni događaji odigrati istom iza 17-og. Taj plan talijanskog glavnog stožera: prebaciti našu cijelu skupinu na jedan otok u Kvarneru, izgledao mi je već na prvi pogled neprihvatljiv jer bi nam oduzeo mogućnost svakog slobodnog kretanja i upliva na događaje i jer bi u cijelosti ovisili od milosti talijanske ratne mornarice. Zato sam odmah i prilično živo dru Paveliću tumačio razloge neprihvatljivosti tog plana, na što je on konačnu odluku o talijanskom prijedlogu odgodio za poslije podne prigodom posjeta u Pistoii, gdje da će konzultirati naše časnike.

Iza ručka dr. Pavelić obukao je ustašku odoru i zajedno sa svojim sinom Velimirom, potpukovnikom Sangiorgiom i Bzikom otputovao automobilom iz Firenze u Pistoiu. Pečnikar i ja putovali smo vlakom. Bio sam odbio pratiti grupu koja je putovala automobilom, jer sam s Pečnikarom htio raspravljati talijanski prijedlog o prebacivanju naše skupine na koji od kvarnerskih

talijanskih otoka, budući da sam opazio da dr. Pavelić nije bio nesklon ovoj talijanskoj sugestiji.

Bio je prekrasan proljetni dan. Toplina sunca izazivala je osjećaj ugode i optimizma, a nedužno plavetnilo toskanskog neba – neba Dantea, Galilea i Puccinia – nekako nije htjelo vjerovati da se je čovječanstvo uputilo u najstrašnije međusobno ubijanje i katastrofu, za koju se ne zna gdje i kako će svršiti. Kao da je Svevišnji kroz veličanstvo proljetne prirode htio kazati ljudima: "Dao sam vam raj na zemlji, zašto ga činite paklom?" Iz sličnih misli trgla me je na kolodvoru u Firenzi vika prodavača novina: "*Edizione straordinaria*" (posebno izdanje), iz kojeg smo Pečnikar i ja slučajno saznali da je jedna njemačka oklopljena skupina probila srpsku frontu u Makedoniji i dolinom Vardara prodrla do Egejskog mora. Solun je pao u njemačke ruke 9. og na večer. Iz jedne druge vijesti razabrali smo, da je jedna druga njemačka skupina u brzom napredovanju spram albanske granice, gdje se svaki čas imao očekivati spoj s talijanskom vojskom. Talijani su tog dana još dobrim dijelom u defenzivi. Još 13. i 14. IV. odbijaju napadaj Srba na Skadar (Ugo Cavallero: *Comando Supremo* str. 83). Istom 11-og postrojbe divizije "Cuneense" sastaju se kod Ohrida s jednom njemačkom postrojbom. U času proglašenja NDH talijanska vojska u Albaniji bila je udaljena još 200 km. od Boke Kotorske, najjužnije hrvatske točke. Istom u noći od 11. na 12. Talijani zaposjedaju Sušak, gdje su već bile uspostavljene hrvatske vlasti.

Ne želim izlaganjem ovih povijesnih činjenica umanjiti ulogu talijanske vojske kod razbijanja Jugoslavije. Ona je svojim prisustvom u Albaniji i na zapadnim granicama Hrvatske i Slovenije vezala znatne snage srpske vojske i time srpski glavni stožer stavila pred nerješivu zadaću. Samo čobanska primitivnost i imaginarnom kajmakčalanskom slavom naduveni mozgovi srpskih generala mogli su misliti na obranu na šest fronti. Razdvojenost srpske vojske omogućila je aktivno i uspješno djelovanje ustaških odreda u Domovini te hrvatske Seljačke i Građanske zaštite, bez kojih ne bi bio nikada moguć hrvatski narodni ustanak protiv srpske vlasti, kakvog smo doživili u travnju 1941. No, uza sve to nepobitna je povijesna činjenica, da je talijanska vojska ušla u Hrvatsku bez borbe, kroz široka vrata, koja su joj otvorili hrvatski borbeni odredi, u vjeri da će poštovati interese hrvatskog naroda. Nigdje talijanska vojska nije naišla na otpor srpske vojske ili prisutnost jugoslavenskih vlasti. Ona je ušla u već stvorenu Hrvatsku, koja ju je primila s barjacima i cvijećem, a za uzvrat dobila brutalnu vojnu okupaciju sa slabo prikrivenim ciljem uništenja svega što je hrvatsko.

Jedan od bitnih propusta politike dra Pavelića uoči povratka u Domovinu bio je što od Mussolinija nije tražio specifična jamstva glede statusa talijanske vojske u Hrvatskoj, njenog broja i trajanja njene prisutnosti. On to nije učinio ni prije ni poslije proglašenja NDH, nego je čak sedam mjeseci kasnije, kada je

protuhrvatska politika druge talijanske vojske izazvala opće ogorčenje i uzdrmala temelje NDH, na sastanku u Veneciji 17. prosinca 1941. grofu Cianu najsrdačnije zahvalio na držanju i akciji talijanskih *trupa (les éloges les plus vifs sur le comportement et l'action de nos troupes)* (Plon, *op.cit.*, str. 489), a dru Košaku, koji je protestirao protiv držanja talijanske vojske u prisutnosti grofa Ciana, održao bukvicu (Ciano, Diario, 17. 12. 1941.). Evo, kako su se događaji dalje razvijali 10. IV.:

Prodor njemačke vojske u Makedoniji odrezao je Srbima odstupnicu u Grčku. U takvoj situaciji izgledala je smiješna i svaka pomisao doprijeti u Hrvatsku skakutanjem preko otoka. S Pečnikarom bili smo odlučili oponirati do skrajnosti svakom takovom pokušaju. No događaji idućih nekoliko sati uvjerili su nas, koliko smo svi zajedno bili udaljeni od hrvatske stvarnosti. Kad smo iza tri sata stigli u logor kod Pistoie, prvo je bilo, da sam dru Paveliću saopćio pad Soluna i slom srpske vojske u Makedoniji. Potpukovnik Sangiorgio bio je prilično nervozan i rekao: "I mi moramo sada nešto učiniti". O ulasku u Hrvatsku preko kvarnerskih otoka nije više bilo govora.

Posjet dra Pavelića logoru u Pistoji bio je njegov prvi susret s ustašama od god. 1934. Sjećam se i predobro ispaćenih lica, tih vidnih tragova patnja i stradanja u logorima i zatvorima na Liparima, Sardiniji i Siciliji, uzrokovanih politikom talijansko-jugoslavenskog prijateljstva, započetom god. 1934., a dokončanom dramatski njemačkim bombardiranjem Beograda, 6. IV 1941. No ta skupina nije ni fizički ni tehnički predstavljala bilo kakvu vojničku snagu ili vrijednost. Kroz sedam godina internacija i zatvaranja, pojedinci su bili zaboravili i ono malo rudimentarnog vojničkog znanja, koje su tokom 1933. i 1934. stekli u logorima u Borgotaru, Vischettu i Olivettu kraj Arezza. No dr. Pavelić i veći dio ustaške skupine u Italiji živio je u uvjerenju, da tih 200 ustaša predstavlja kader (okvir) školovanih časnika i dočasnika, zabluda, koja je otvorila put lošoj improvizaciji kao sustavu te pogubnom vojničkom diletantizmu, koji su hrvatski narod stajali mnogo nepotrebnih žrtava.

Pokušao sam još prije povratka u Domovinu rastumačiti dru Paveliću sve manjkavosti te skupine (mišljenje, koje su dijelili i Singer, Babić, Pečnikar i Herenčić), no kao i kasnije slušao je s očitim negodovanjem svaku kritiku ustaša, jer ju je smatrao uperenom protiv njegove osobe. Od onih 200 ustaša nije ni 10% preživjelo svibanjsku katastrofu. No uza svu manjkavost, primitivizam, izgrede i ljudske mane pojedinaca, treba odati počast tim žrtvama ideje hrvatske nezavisnosti. Tokom 4 godine NDH pokazali su primjera vrijedno junaštvo, rodoljublje, fanatizam i prezir smrti. Bili su i ostali mučenici hrvatske stvari!

U logoru kod Pistoie ustaše su dobili talijanske odore iz abesinskog rata, s hrvatskim trobojkama kao oznakama, talijanske puške Bereta i nekoliko strojnih pušaka. Sve je samo bilo na brzu ruku improvizirano i konačno

formiranje izvršeno istom 10. u jutro, dolaskom zadnje grupe sa Sardinije. Nakon dolaska, dr. Pavelić je primio mimohod, kojeg je predvodio bojnik Stipe Tomičić. Iza mimohoda održao je kratak govor, u kojemu je naglasio, da patnje svih tih godina nisu bile uzalud, da je došao čas konačne borbe i da je uspostava NDH, kao i pobjeda naših saveznika, osigurana.

Zgrada logora kod Pistoie bio je jedan stari dvorac s dosta velikim parkom i prekrasnim platanama. Iza službene ceremonije mimohoda i govora, dr. Pavelić je održao u parku pred dvorcem prijavak s časnicima, koji se doskora pretvorio u nevezani razgovor. Među ostalima, bili su prisutni Vjekoslav Servatzy, Mijo Seletković, Stipe Tomičić, Ivo Herenčić, Ante Moškov i drugi. Dr. Pavelić je razgledavao oružje i odore i zanimao se napose za časničke i dočasničke oznake na odorama. Moglo je biti oko 17 sati, kad je iz dvorca uzrujano dotrčala skupina ustaša, među njima Božica Križanac i Marko Roščić. Prvi je uzbuđeno i drhtavim glasom javio, da je upravo zagrebačka radio-postaja javila, da je ustaša dr. Jozo Dumandžić preuzeo gradsku općinu, a ustaša Jozo Marković željeznice.

Potpuno iznenađeni s tom vijesti, svi smo zajedno potrčali u dvorac, gdje smo nastojali ukopčati zagrebačku radio-postaju. Nakon dosta dugog vremena, uspjelo nam je ponovno čuti istu vijest, no svi pokušaji da ponovno slušamo zagrebački val ostali su bez uspjeha. Novost iz Zagreba izazvala je u logoru radosno uzbuđenje, samo je dr. Pavelić bio nešto zamišljen. Na moje pitanje, šta misli o toj vijesti, odgovorio je: "Pa vidiš, Ustaše preuzimlju vlast". Na daljnje pitanje, što misli, da li su Nijemci već u Zagrebu, nije odgovorio, no primijetio sam, da ga je to pitanje smetalo.

Potpukovnik Sangiorgio – govorio je izvrsno hrvatski – pratio je s velikim zanimanjem emisiju zagrebačke radio-postaje i dodao, da će telefonski pitati Ministarstvo rata za novosti. Već je ranije bilo predviđeno da se još iste večeri vraćamo kući. Zajedno s Pečnikarom napustili smo logor i u 20,50 stigli u Firenzu. Pečnikar je s kolodvora otišao ravno do radio-postaje, a ja sam, bilo je 21,10, stigao u stan dra Pavelića, gdje, osim njegove supruge i dvorkinje Angeline Fedeli, nije bilo nikoga. Gdja Pavelić dočekala me je s riječima:

- Jeste li već čuli najnovije?

Na moj odgovor, da smo u Pistoii čuli vijest zagrebačke radio-postaje o preuzimanju vlasti po tamošnjim ustašama, odgovorila je:

- Ali kako! Hrvatska je već slobodna. Proglasio ju je Vaš tata u Poglavnikovo ime.

Na moj upit: - U Poglavnikovo ime?, odgovorila je ponosno:

- Da, u Poglavnikovo ime.

U sobi je vladala ledena atmosfera. S njene strane ni najmanji izljev radosti ili veselja. Pristupio sam radiu i tražio Zagreb. Nakon kraće stanke, čuo sam glas pokojnog oca s poznatom proklamacijom. Bila je to snimka s ploče, koju je

radio Zagreb ponavljao svakih 10-15 minuta. Moje uzbuđenje je bilo toliko, da u prvi čas nisam mogao ni reagirati. Gđa Pavelić prekinula me je riječima:

- No sad vjerujete da idemo doma?

Oko devet i po stigao je i dr. Pavelić sa Bzikom i sinom Velimirom. Ni on ne zna više od onoga što smo čuli u Pistoi. Na Radio Zagreb slušali smo ponovno prenos ploče s proklamacijom pokojnog vojskovode. Dr. Pavelić bio je uzbuđen. I premda je uvijek bio savršeni umjetnik u prikrivanju svojih pravih i intimnih misli i osjećaja, opazio sam odmah na njemu jasno razočaranje, da je netko drugi, a ne on proglasio hrvatsku nezavisnost.

Tada sam to smatrao razumljivom ljudskom slabošću i ni u snu ne bih pomislio, da se je dr. Pavelić osjetio ugroženim u svom položaju budućeg glavara Hrvatske. Kasnije, kad sam u gostoljubivoj Slovačkoj ispod Tatra ponavljao predodžbu one večeri, postajalo mi je sve jasnije, da je akt proklamacije NDH po Slavku Kvaterniku ugrozio sav politički plan dra Pavelića, kako ga je kasnije Anfuso opisao. A baš je taj događaj mimo očekivanja neobično ojačao položaj dra Pavelića spram Mussolinija. No vidjet ćemo da je dr. Pavelić reagirao sasvim drugačije nego se je moglo očekivati. U sobi je još uvijek vladala potištena atmosfera. Koje li razlike s raspoloženjem, koje je u istoj obitelji vladalo na večer marseilleskog atentata i Simovićevog puča! Onda objesna radost do kasno u noć, a sada, kad smo konačno imali Državu, ili bar mogućnost pokušati stvaranje iste, ledeni muk. Dr. Pavelić dobacio mi je samo:

- Jesi li čuo starog?

Na moje opetovano pitanje, da li su Nijemci već u Zagrebu i da li je sve što smo čuli izvršeno s njihovim znanjem ili nije, odgovorio je konačno:

- To nije važno, zatvori radio, idemo jesti.

Iza večeri bilo je 10 sati, otvorio sam, unatoč prigovoru dra Pavelića, opet radio. Nadao sam se čuti bar neke novosti o daljnjem razvoju u Hrvatskoj. Napose me je zanimalo odgonetati njemačku nepoznanicu te zagrebačke jednačbe.

Radio Beč baš je davao vijesti. Nijednu riječ o Hrvatskoj ni ratnim događajima na Balkanu. Dr. Pavelić me je uz odobravanje prisutnog Bzika odmah ironizirao: "Nu, vidiš, ni Nijemci ne znadu ništa". No iza športskih vijesti, odjednom su se čuli znakovi "Englandlieda", koji su redovito predhodili posebnom izvješću O.K.W. I zbilja – bilo je točno 22,15 – njemački radio navijestio je, da će za nekoliko minuta dati posebno izvješće, na što je dr. Pavelić odmah ubacio:

- Sigurno su podmornice opet potopile pol miljuna tona.

Konačno u 22,20 objavljeno je slijedeće izvješće iz Hitlerovog glavnog stana: "U današnjim večerašnjim satima njemačke oklopljene čete ušle su uz oduševljenje pučanstva u glavni grad Hrvatske Zagreb. (*In den heutigen Abendstunden sind deutsche Panzertruppen unter dem Jubel der Bevoelkerung in der kroatischen Haupstadt Agram eingezogen).*

Pogledao sam dra Pavelića, koji mi je odmah dosta cinički dobacio:

– Sad znaš sve –. Na njega je ova vijest djelovala kao grom iz vedra neba, daleko više nego proklamacija Slavka Kvaternika. I tu sam ga prvi i jedini put u 12 godina zajedničkog političkog i revolucionarnog rada vidio, da je odmah reagirao. Pavelić, taj klasični prototip kunktatora, ustao je od stola, pošao na hodnik do telefona i nazvao Contia u Pisi. Javio mu je, da je Hrvatska proglašena državom, da ju je proglasio general Kvaternik, i dodao "Didin otac", i da su Nijemci već u Zagrebu. Tražio je razgovor s ministrom Anfusom. Nakon kojih četvrt sata, javlja se Anfuso iz Rima. Pavelić mu ponavlja najnovije vijesti. I Anfuso, očigledno još ne zna ništa, jer dr. Pavelić stalno opetuje na telefonu, da smo na Radio Zagreb čuli proklamaciju generala Kvaternika, a na njemačkom radiu posebno izvješće O.K.W. o ulasku njemačkih trupa u Zagreb. Njihov razgovor svršava s Pavelićevim riječima: "Do viđenja, sutra ujutro u 9 sati u Palazzo Chigi!" Nakon što je objesio slušalicu, obraća se k meni s riječima: "U ponoć putujemo u Rim, spremi se."

Bilo je to prvi puta da me je dr. Pavelić pozvao u Rim na politički sastanak – tako sam ja bar onaj čas mislio – očigledno pod utiskom, da je moj otac proglasio Državu Hrvatsku. No mene je više zanimalo pitanje, kako je bilo moguće, da su se događaji odigrali tako iznenada, bez našeg znanja i bez suradnje ustaške organizacije u Italiji, i očito bez sudjelovanja talijanske diplomacije i talijanske vojske. Relacija Zagreb-Berlin bila je nama u Firenzi toga dana nepoznanica. Trebalo je proći nekoliko godina, da mi je u cijelosti uspjelo rekonstruirati istinski razvitak događaja, premda sam već u jesen 1942., u vrijeme mog definitivnog loma i razlaza s drom Pavelićem, bio u posjedu nepobitnih dokaza, da su se događaji na političkoj relaciji Berlin-Zagreb-Rim odigrali sasvim drugačije, nego nam je to dr. Pavelić u travnju i svibnju 1941. znajući krivo prikazivao. Od svih Hrvata on je u to doba bio jedini, koji je gledao u sve karte, a nama drugima on je to gledanje čak i sprečavao. No 10. travnja navečer i on je sam mogao naslućivati, što se je u Zagrebu zapravo dogodilo.

Vijest o Simovićevom puču došla je u Berlin rano u jutro 27. III. Još istoga dana održana je pod predsjedanjem Adolfa Hitlera sjednica cjelokupnog njemačkog političkog i vojničkog vodstva. Nijemcima tada nije bilo poznato, da je Simovićev puč zapravo bio samo obračun dviju beogradskih koterija, koje su se borile za vlast. Predsjednik engleske vlade W. Churchill otkrio je u svojim memoarima, da ni Simovićeva vlada nije mislila na ratovanje. Ona je još prvih dana mjeseca travnja odbijala vojničku i političku suradnju s Engleskom. Neshvaćanje vodećih srpskih krugova duhovito nam je predočio Churchill prikazom medvjeda, koji je pobjegao iz zoološkog vrta i koji usred

bombardiranja još uvijek ne shvaća, što se je dogodilo i luta po Terazijama. Velevlasti, u konkretnom slučaju Engleska i Sovjetska Rusija, spretno su izrabile postojeći sukob beogradskih vladajućih klika, no sadržaj puča nije nipošto bio bezuvjetni rat proti nacizma. Istom je prirodeni politički hohštaplerluk srbijanskih političkih krugova iz puča napravio "herojsko djelo" otpora protiv nacizma onda, kad je Hitler već odlučio Jugoslaviju bezuvjetno likvidirati. No, to je u Beogradu bilo jasno istom bombardiranjem Beograda.

Nijemci su u predpostavci, da Simovićev puč znači stvaranje potencijalnog engleskog mostobrana na evropskom kopnu – u konkretnom slučaju na Balkanu – poduzeli sve vojničke i političke mjere za brzu likvidaciju tog mogućeg mostobrana. Taj bi za Nijemce bio vrlo neugodan, jer bi ugrožavao južni bok njemačkih vojska, koje su se spremale za napadaj na Sovjetsku Rusiju, određen za prvu polovicu svibnja. Dapače je likvidacija te potencijalne opasnosti bila *conditio sine qua non* napadaja na Rusiju. I to likvidiranje imalo je uslijediti najbržim tempom, jer je vrijeme hitalo, a zbog ruske zime nije se moglo odgoditi invaziju Rusije.

Hitler je na kraju gore navedene sjednice izdiktirao zapovijed za vojničku i političku likvidaciju Jugoslavije. Ta zapovijed sadrži nalog za bombardiranje Beograda, uništenje srpske vojske i – predviđa uspostavu Države Hrvatske. Zapisnik te sjednice i Hitlerova zapovijed čitani su na Nuernberškom procesu i nalaze se u arhivima istoga. W. Churchill u svojim memoarima također se pozivlje na te zapisnike, no njihov integralni tekst – koliko je piscu ovih redaka poznato – još nigdje nije objavljen. On dijeli sudbinu arhiva nuernberškog procesa. No ne može biti sumnje, da je Hitler već 27. III. bio odlučio razbiti Jugoslaviju.

Njemački glavni stožer, za kojeg je puč u Beogradu došao neočekivano, s njim je donekle računao S. D. (redarstvena obavještajna služba), stajao je pred dvostrukim problemom. 1. Provesti regrupaciju bar jedne armije, i to II., pod zapovjedništvom Generalobersta v. Weichsa, koja je bila u punom nastupanju spram budućeg ruskog ratišta i savezno s tim provesti regrupaciju zračnih snaga. Čak je jedna pukovnija *(Geschwader)* Stuka oduzeta Rommelu u Sjevernoj Africi i prebačena u Rumunjsku. 2. Upotrebiti protiv Jugoslavije dijelove XII. njemačke vojske Generalfeldmarschala v. Lista, koja je bila prvotno određena za brzu likvidaciju Grčke. I sve to imalo je uslijediti najvećom brzinom, da ne bude odgođena operacija "Barbarossa" (protiv Rusije). I tu je nacionalsocijalistički Reich, koji je kroz osam godina čvrsto stajao uz princip prijateljstva s Beogradom i usvojio, da se poslužim riječima naših quislingića, "jugoslavensku koncepciju" – promotor tog prijateljstva bio je maršal Goering – otkrio iznenada slabost za Hrvate. Zašto i kako?

U lipnju 1941. pričao mi je pukovnik Luftwaffe Berndt v. Brauchitsch, sin feldmarschala Brauchitscha i pobočnik maršala Goeringa, da je puč za Nijemce

došao u najnezgodniji čas, i da je nada Nijemaca za brzu likvidaciju Jugoslavije ležala u mjeri potpore, koju će dati Hrvati i Makedonci. Ovu tvrdnju pukovnika v. Brauchitscha potvrdili su mi kasnije i drugi Nijemci, i nju se može prihvatiti kao povijesno ispravnu. Zato je od 27. III. dalje sav njemački vojnički, diplomatski i redarstveni aparat bio koncentriran: maksimalno izrabiti hrvatski pokret za uspostavu Nezavisne Države Hrvatske – kojeg je III. Reich do toga dana ignorirao, a njegove pristaše čak progonio (slučaj Artuković, Lorković i dr.). No, pored tih prvenstveno vojničkih razloga, postojao je i jedan drugi isto tako važan politički razlog. Na temelju ranijih osovinskih ugovora, Hrvatska spada u talijansku interesnu sferu. Već smo napomenuli genezu i vrijednost tih protokola. III. Reich ne želi nipošto Italiji prepustiti područje, koje spaja Podunavlje sa Sredozemnim morem. On Hrvatsku, unatoč svih ugovora, ne želi predati Talijanima. Bolje neka bude nezavisna, nego talijanska. I zato v. Ribbentrop, u provođenju Hitlerove zapovijedi od 27. ožujka, šalje već 31. III u Zagreb svog emisara. To je dr. Edmund Veesenmeyer, kojemu je povjerena zadaća zastupati njemačke interese kod uspostave NDH. Dr. Veesenmeyer dolazi u Zagreb kao posebni opunomoćenik ministra vanjskih poslova Reicha *(Sonderbeauftragter des Reichsaussenministers)*. Kao takvog ga kod Slavka Kvaternika akreditira njemački generalni konzul u Zagrebu, Freundt. On već u prvom razgovoru sa S. Kvaternikom nastupa protutalijanski i odbija dra Pavelića kao talijanskog eksponenta s motivacijom, da je III. Reich dobro informiran o svim obvezama, koje je Pavelić spram Italije primio i jer s njim ne će biti moguća borba za Dalmaciju. I Anfuso nam veli, da su Nijemci najprije htjeli dra Mačeka, i istom nakon otklona posljednjega, prihvatili Pavelića. (*Op.cit.*, str. 186.) Još 4. travnja zabranjeno je u njemačkim novinama spominjati ime dra Pavelića, a od toga dana kasnije samo uz ime dra Mačeka. Osobito je Ribbentrop žestok neprijatelj Pavelićevog ustoličenja za poglavara NDH.

Tih dana bečki Hrvati priređuju, dozvolom Gauleitera Baldura v. Schiracha, a protivno volji v. Ribbentroppa i bečke Gestape, manifestacije za Nezavisnu Državu Hrvatsku i njenog poglavara dra Pavelića. Od toga časa nastaje konflikt između Schiracha i Ribbentroppa. – 8. travnja njemačka vojska između Barča i Gyekenyeša prelazi Dravu. U Bjelovaru i drugim mjestima izbija ustanak protiv srpske vlasti. Događaji se približavaju kulminaciji, no u Zagrebu još je uvijek otvoreno pitanje, tko će biti poglavar nove države. To pitanje ima biti definitivno riješeno 8. travnja, tokom jedne sjednice koju sazivlje njemački konzul Freundt. Toj sjednici prisustvuju s njemačke strane, osim dra Veesenmeyera i konzula Freundta, još i dr. Hermann Proebst, predstavnik Wehrmachta, i dr. Schuster. Sa strane HSS Janko Tortić i Ing. Carnelutti. Od hrvatskih nacionalista Slavko Kvaternik. Veesenmeyer opet otklanja dra Pavelića kao glavara NDH, jer je u cijelosti talijanski eksponent i zbog preciznih

obveza, koji isti ima spram Talijana. Slavko Kvaternik nastoji Veesenmeyera razuvjeriti. On u dobroj vjeri brani Pavelića i predlaže Veesenmeyeru, da mu oba pođu u susret u Karlovac, gdje će se Veesenmeyer uvjeriti, da Pavelić misli jednako kao i on. Debata je prilično živa, jer Kvaternik ne da od Nijemaca diktirati, tko će biti glavar Hrvatske. Odjednom ustaje Janko Tortić, koji također otklanja dr. Pavelića s motivacijom, da Pavelić kao poglavar države znači katastrofu. Nakon tih Tortićevih riječi – koje mi je u cijelosti, osim pok. oca, potvrdio i dr. Hermann Proebst – razilazi se sjednica bez rezultata, zbog bučnog i ogorčenog konflikta Tortić – S. Kvaternik. Potonji brani Pavelića i napada Tortića. Šesnaest mjeseci kasnije Slavko Kvaternik je pod udarom Pavelićevog ostracizma, jer ga je doveo na vlast, a Janko Tortić, koji je izjavio 8. IV., da Pavelić znači katastrofu, bit će mu kroz četiri godine ministar.

Sjednica 8. IV. svršava bez rezultata. U međuvremenu stigao je u Zagreb dr. Vladko Maček, koji je prekinuo s vladom generala Simovića. Ta činjenica ponukala je S. Kvaternika – Maček je legalno izabrani vođa hrvatskog naroda, – da mu je još jednom, i to 10. IV prije podne, ponudio, da on, Maček, proglasi hrvatsku nezavisnost. Maček odbija s motivacijom da su Nijemci protiv njega. Kad mu Kvaternik predvodi Veesenmeyera, koji mu u ime vlade III. Reicha saopćava, da bi Njemačka rado vidjela, da on, Maček, bude poglavar buduće Države Hratske, Maček i opet odbija s riječima: "Moja je politička koncepcija doživjela slom, pukovniče, Vi proglasite Hrvatsku". Na to sva trojica sastavljaju poziv dr. Mačeka na organizacije HSS, da se prilagode i potpomognu novostvorenu situaciju.

Nakon neuspjeha s dr. Mačekom, Veesenmeyer nastoji nagovoriti Slavka Kvaternika, ne bi li on u svoje ime proglasio hrvatsku nezavisnost. Stari vojnik, vjeran svojoj prisezi ustaškom Poglavniku, odbija ponudu, i tako nakon otklona Mačeka i S. Kvaternika dr. Ante Pavelić postaje poglavar nove države. Kad je Slavko Kvaternik u 16,10, 10. IV. 1941., proglasio u ime Poglavnika Ante Pavelića Nezavisnu Državu Hrvatsku u Zagrebu još nije bilo nijednog njemačkog vojnika, niti je imao formalnu njemačku privolu, da je proglasi u ime Pavelića. Kad je s dr. Veesenmeyerom izlazio iz radio-postaje u Vlaškoj ulici, prvi su njemački izvidnički motociklisti doprli do zagrebačke gradske mitnice u Dubravi. Glavnina njemačke oklopljene divizije pod zapovjedništvom generala v. Kühna, koja je oko 19 sati ušla u Zagreb, bila je u to vrijeme još u prostoru Ivanić-Grad - Dugo Selo, no vlast u Zagrebu bila je već tog popodneva čvrsto u hrvatskim rukama.

Dr. Maček je kasnije motivirao svoj otklon, da nije htio proglasiti NDH zbog pritiska njemačkih divizija, što ga, međutim, nije smetalo, da pod pritiskom tih istih divizija aktivno surađuje na pristupu Jugoslavije Trojnom paktu. Dr. Mačeka smetaju njemačke divizije više nego srpske, kao da je hrvatska nezavisnost program III. Reicha, a pristup Jugoslavije Trojnom paktu program

hrvatskog naroda, koji ga je baš na programu Države Hrvatske dva puta izabrao za svog legitimnog vodu. U razdoblju prije 1939. dr. Maček bi često znao upozoravati mog pokojnog oca, da dolazak Pavelića na vlast u Hrvatskoj znači katastrofu, čak bi mu znao savjetovati, neka meni piše, da i ja ostavim Pavelića. Nema sumnje, da je dr. Maček tada govorio *plena congnitione causae* i dobronamjerno. Ako je njegovo uvjerenje bilo da dolazak Ante Pavelića na vlast znači katastrofu, a njegov stranački drug Janko Tortić to još i 8. IV. izričito potvrđuje, onda se nije smio obazirati ni na Nijemce ni na Engleze, već poduzeti sve što je uopće mogao da tu katastrofu spriječi. Ako smo se mi drugi mogli "kompromitirati", ako je stotine tisuća Hrvata moglo poginuti u obrani Hrvatske, ako je preuzvišeni gospodin nadbiskup Stepinac – koji sigurno nije nikada bio ni ustaša ni kolaboracionista – pred boljševičkim sudom *urbi et orbi* mogao kazati, da je hrvatski narod htio svoju državu, da je hoće i da je kao takovog pozdravio 10. travnja 1941., koji onda moralni princip i kakav kriterij odgovornosti ovlašćuje dr. Mačeka, da se obazire na blatnu vodu rijeke Thamse i čađavu londonsku maglu više nego na vitalne interese svog ugroženog naroda, koji je po njegovom osvjedočenju – a događaji su mu dali pravo – stajao pred neposrednom katastrofom. Mi mlađi, a i mnogo stariji, gledali smo u našem možda naivnom idealizmu u dr. Paveliću neku vrst hrvatskog mesije. Istom su nas događaji uvjerili u protivno. No politički credo dr. Mačeka bio je, da dolazak dr. Pavelića na vlast znači za hrvatski narod katastrofu. Zašto je onda, kada je imao situaciju u rukama i Nijemcima čak mogao stavljati uvjete, odbio spriječiti tu katastrofu? Na taj misterij nam daje odgovor posrbljeni Slovenac Danilo Gregurić, bivši urednik beogradskog "Vremena", koji je, mislim, najbolje shvatio mentalitet i psihu dr. Mačeka. On je u svojoj knjizi "*So endete Jugoslawien*" (Tako je svršila Jugoslavija), izdanoj za vrijeme rata u Njemačkoj, prikazao Mačeka kao Hrvata, no Hrvata uvjerene jugoslavenske orijentacije, kojemu je glavno očuvati mir. Maček Hrvat, Slaven i Jugoslaven, prije svega pacifist, pristaje i na Trojni pakt, samo da spasi Jugoslaviju i mir.

Protivno tom Greguićevom prikazu, propagandistička teza vodstva HSS nastoji opravdati jugoslavensku politiku naše najjače demokratske Stranke s tvrdnjom, da je ta politika uvijek bila uzrokovana držanjem zapadnih vlasti, koje su *a priori* najprije bile za održanje, a kasnije za uspostavu Jugoslavije. Ovim, u stvari ultraquislinškim držanjem, koje vitalne interese svog naroda podređuje momentalnoj igri jedne strane diplomacije ili obavještajne službe, nastoji se opravdati i sporazum od 26. kolovoza 1939. i otklon Mačeka, da preuzme odgovornost vlade NDH i sudjelovanje u svim londonskim velikosrpskim vladama i konačno ulaz u srbokomunističku vladu, odgovornu za pokolj hrvatske mladeži u svibnju god. 1945. Ta propaganda o "jugoslavenskoj koncepciji" zapadnih vlasti toliko se uvriježila kod naše današnje emigracije, da slavosrpsko špekulantstvo slavi prave orgije. No ta propaganda, koja je

neuspjeh svoje politike nastojala opravdati svaljivanjem krivnje na zapadne vlasti, brižno je prešutila sve činjenice koje govore protiv nje. Već je knjiga zadnjeg kraljevskog srpskog poslanika u Washingtonu, Konstatina Fotića, pobudila ozbiljnu sumnju u ispravnost tvrdnje, da su zapadne vlasti bile beziznimno za obnovu Jugoslavije. Fotić spominje, da mu je predsjednik Roosevelt sredinom travnja 1941., dakle nekoliko dana nakon proglašenja NDH, spomenuo, da za Srbe nema smisla obnova Jugoslavije s narodima, koji je ne žele. Ta knjiga ostala je nekako nezapažena u našoj emigrantskoj štampi. No još je zanimljivije, da je u tom tisku ostala kroz pune četiri godine u cijelosti nezapažena knjiga Robert A. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins – an Intimate History* (Harper & Brothers, New York 1948.). Autor, koji je kroz više godina bio referent za štampu u Bijeloj Kući u Washingtonu, sakupio je obilan materijal o odnosima predsjednika Roosevelta i Harry Hopkinsa. Ovaj je bio alter ego i desna ruka pokojnog predsjednika USA, napose u svim vanjsko političkim pitanjima. Među inim bilješkama Harry Hopkinsa nalazimo i njegove zabilješke, koje sadrže reprodukciju razgovora između predsjednika Roosevelta, Harry Hopkinsa i Anthony Edena, britanskog ministra vanjskih poslova, održanih u Washingtonu u ožujku 1943. Bilo je to prvi puta, da su zapadni saveznici raspravljali poslijeratno uređenje Evrope. S nadnevkom 15. ožujka 1943. nailazimo, nakon posebnih poglavlja o Rusiji, Finskoj i Poljskoj, poglavlje s naslovom Srbija, gdje Hopkins doslovno veli: "Predsjednik je izjasnio svoje često opetovano mišljenje da Hrvati i Srbi nemaju ništa zajedničkog i da je smiješan svaki pokušaj prisiliti ta dva tako antagonistička naroda, da žive zajedno pod jednom vlašću. On, predsjednik, da misli, da bi se sama Srbija mogla uspostaviti sama po sebi, a Hrvate bi trebalo staviti pod "trusteeship" (fideokomis, međunarodna uprava)." Hopkins dalje navodi, da je Mr. Eden tom prilikom prvi put izjavio opoziciju svoje vlade protiv međunarodnog mandata, opoziciju, koja se *in concreto* nije ticala Hrvatske, nego je izražavala principijelno stanovište britanske vlade, koja nije htjela, kako je kasnije W. Churchill kazao, "da se druge nacije upliću u domaća pitanja britanskog imperija". Englesko stanovište o Hrvatskoj Hopkins bilježi ovim riječima: "Eden je mislio, da je predsjednikovo mišljenje o nemogućnosti Hrvata, da žive zajedno sa Srbima, malo pesimističko i da on, Eden, misli, da bi se to moglo učiniti" (*op. cit.*, str. 711) i dalje piše Hopkins: "Rekao sam predsjedniku, da je važno, da s Mr. Edenom imamo najotvoreniji način razgovora o našem mogućem razmimoilaženju u Evropi i da ja ovaj čas vidim dva: 2. Narod Srbije i Hrvatske i 2. (radi se o poslijeratnom naoružanju Francuske i Poljske.)" (*Op. cit.*, str. 712). [3]

[3] "SERBIA.The President expressed his oft repeated opinion that the Croats and Serbs had nothing in common and that it is ridiculous to try to force two such antagonistic peoples to live together under one government. He, the President, thought that Serbia, itself, should be established by itself and that the Croats put under a trusteeship. At this... Eden thought that the President's opinion about the inability of the Croats and the Serbs to live together a little pessimistic and he Eden, believed it could be done." ..."I told the President it was important that we have the frankest kind od talk with Mr. Eden about potential differences in Europe and that, at the moment, I saw two: 1. The people of Serbia and Croatia and 2..." (Robert E. Sherwood *Roosewelt and Hopkins, an Intimate History,* p. 711-712)

Tako Hopkins, koji je bez sumnje bio bolji poznavalac anglosaske politike od njenih novopečenih i samozvanih slavosrpskih interpretatora, kao i od raznih hrvatskih penzionista izvjesnih obavještajnih službа. A za nas je neizbježivo pitanje: Zar je trebalo, da Hrvatska doživi svibanjsku katastrofu, da pogine nekoliko stotina tisuća Hrvata, da se kao rakova djeca raštrkamo preko pet kontinenata, da nam konačno jedan Amerikanac, glavni akter i najvjerodostojniji svjedok tadašnjeg zbivanja, *post mortem*, otkrije da je državni poglavar i odgovorni *spiritus rector* najjače zaraćene velevlasti, koja nikako nije mogla izgubiti rat, bio protivan uspostavi Jugoslavije i predviđao Hrvatsku. I tu nam se automatski nameću slijedeći zaključci i pitanja:

1. Predsjednik Roosevelt traži rastavu Hrvatske od Srbije, a za Hrvatsku – ona je saveznik osovine – predviđa kao i za ostale pobijeđene zemlje međunarodnu upravu.
2. Predsjednik Roosevelt je to mišljenje, kako veli Hopkins, često ponavljao.
3. Naprotiv, ministar vanjskih poslova Vel. Britanije smatra, da bi Hrvati i Srbi ipak mogli živjeti zajedno. Zašto?

Zar nam nije uvijek izvjesna propaganda opetovala do zasićenja, da je glavna zadaća naše emigracije na zapadu, da upozna zapadni svijet s pravednim željama hrvatskog naroda? Gdje, kada i kojim činom, izjavom ili manifestacijom je bilo koji odgovorni član te emigracije upozorio englesku ili amerikansku vladu, da Hrvati nipošto i ni u kojem slučaju ne žele zajednice sa Srbijom, što je uvijek bila najvruća želja hrvatskog naroda. Ili nije li, možda, Mr. Eden došao do zaključka, da su Hrvati ipak za zajednicu sa Srbima, kad su njihovi legitimni predstavnici sjedili u svim velikosrpskim londonskim vladama. Svako bi nas daljnje raspravljanje predaleko vodilo, jer bi nam sigurno baš članovi bivše londonske vlade mogli najbolje odgovoriti na gornje činjenice i pitanja.

No na svaki način Hopkinsovo svjedočanstvo u cijelosti obara tezu o "jugoslavenskoj koncepciji" zapadnih vlasti. Ali, sigurno ne bismo nikada mogli tražiti ni od predsjednika Roosevelta ni od Mr. Edena, da budu veći Hrvati od naših političkih predstavnika, od kojih su jedni manifestirali svoju jugoslavensku orientaciju sjedeći u londonskim vladama, a drugi ne samo da su pasivno promatrali razvijanje Titovog partizanskog pokreta, nego su čak svaki drugi pokušaj stvaranja nacionalne resistencije kočili, spriječavali i po potrebi barbarskim sredstvima ugnjetavali. Zar nisu arbitrarno uhićenje i bestijalno

umorstvo Mladena Lorkovića, Vokića, Karamarka, Farolfia, sedmorice domobranskih pukovnika i drugih vidljivi dokaz ciničkog i zločinačkog egoizma jedne protuhrvatske politike?

Sjećajući se 10. travnja 1941. i ogromnih žrtava, koje je hrvatski narod dao za realizaciju svoje slobode i državne nezavisnosti, nisam mogao mimoići te povijesne činjenice, koje se fatalno nadovezuju na 10. travanjsku proklamaciju. Ona je čak, kako vidimo, i dvije godine kasnije imala svoj politički odjek u Washingtonu, bila je neizmjerni kapital za daljnju hrvatsku borbu. I, ako mi sve projekcije događaja toga dana nisu mogle biti odmah jasne, ipak sam one noći, kad sam s dr. Pavelićem otputovao u Rim, bio svjestan da smo stigli do prekretnice našeg narodnog života. Hoćemo li znati izrabiti priliku, koja nam se pruža? Da li je konačno na obzorju svanulo hrvatsko sunce? Imao sam neograničeno povjerenje u dr. Pavelića, njegovo rodoljublje i političku sposobnost, pogotovo sada. Ta on ne ide više u Rim kao obični emigrant-molitelj, već on dolazi kao glavar nove države, stvorene izravno, bez pomoći Italije. Njegova pozicija je preko noći iz temelja promijenjena, kao i uopće položaj Hrvatske. Događaji u Zagrebu i Hrvatskoj razvili su se sasvim drugačije, nego što su si to Talijani, a s njima i dr. Pavelić, zamišljali. Stvoren je *fait accompli* Države Hrvatske u času, kad još nijedan talijanski vojnik nije bio na našem području. Intervencija ustaške grupe iz Italije postala je nepotrebna, a Wehrmacht je diktirao ratnim zbivanjem. Dr. Pavelić dolazi u Rim s jakim zaleđem, on Mussolinija više ne treba moliti za uspostavu Hrvatske. Ona već postoji, i to očevidno s njemačkim znanjem i odobrenjem. No dr. Pavelić reagirao je sasvim drugačije nego sam očekivao. Svi ti argumenti morali su biti i njemu jasni. U vlaku i sutradan u Rimu, kad smo stigli, zamišljeno je šutio. Vjerujem da je bio svjestan da smo imali pred sobom novu situaciju, ta sam Anfuso veli: "Njemački pohod na Balkan promijenio je situaciju, postojala je bojazan glede promjene njemačkog držanja". (*Op. cit.*, str. 190.)[4]

Već prvi pogled u jutarnje rimske novine – odraz službene politike – potvrdio je moje predmnijevanje. Proglašenje NDH i ulaz njemačkih četa u Zagreb donesen je na drugoj strani novina, a ulaz Mađara u Bačku i proklamacija regenta Horthya na prvoj. Jedna vijest agencije Stefani, datirana iz Zagreba – no očito proizvod rimske propagande –, govorila je čak o dubokom razočaranju Hrvata, koji su očekivali slobodu, dok su Nijemci, naprotiv, vojnički zaposjeli grad i vladali se kao u okupiranoj zemlji. U ministarstvu vanjskih poslova dočekao nas je barun De Ferrariis. Odmah iza toga evo i Anfusa. Obojica čestitaju dr. Paveliću, no bez radosti i iskrenog veselja. Pisanje jutarnjih rimskih novina bio je vjeran odraz "pokislog" raspoloženja službenih krugova. Anfuso je samo spomenuo: "Idemo odmah u Palazzo Venezia, čeka nas Duce". U tren oka obojica su nestala, a ja sam ostao sam u Palazzo Chigi, čekajući njihov povratak. Moje prisustvo u Palazzo Venezia nije bilo poželjno. Bio je to početak prakse, koju je dr. Pavelić uveo kod kasnijih diplomatskih pregovora, koji su predhodili Rimskim ugovorima, da je, naime, uvijek o najvažnijim problemima razgovarao sam, bez prisustva bilo kojega od svojih najbližih suradnika. Ni 29. III. u Villi Torlonia, ni 11. IV. u Palazzo Venezia, ni 14. IV. u Karlovcu za vrijeme razgovora s Anfusom, ni kod prve faze razgovora s grofom Cianom u Ljubljani, 25. IV., ni kod pregovora s talijanskim poslanikom Rafaelom Casertanom, ni u Monfalconu, 6. V, kod sastanka s Mussolinijem nije bio prisutan nijedan drugi Hrvat, niti je dr. Pavelić ikada ikomu pokazao bilo kakav zapisnik ili promemoriu o tim razgovorima. A tokom tih pregovora stvorena je talijanska hipoteka nad Hrvatskom, formulirana Rimskim ugovorima, hipoteka koja je omogućila boravak II. talijanske vojske u Hrvatskoj sa svim poznatim kobnim posljedicama, koje su hrvatski državni i narodni brod dovele do svibanjske katastrofe. Istom mnogo kasnije bilo mi je jasno, zašto dr. Pavelić nije želio prisutnost hrvatskih svjedoka, jer, kako pronicavi i duhoviti Sicilijanac Anfuso izvrsno primjećuje: "Brige Pavelića su mnogostruke, a najžešće su one – kako on sam veli – koji mu zadaju njegovi vlastiti pristaše, kojima će trebati prikazati takovu sliku Nezavisne Hrvatske, po kojoj njezin novi glavar ne će ispasti izdajica" (*op. cit.*, str. 188). Da je na tim sastancima uz dra Pavelića sudjelovao koji od njegovih suradnika, svakome bi bilo jasno, da će od hrvatske nezavisnosti ostati samo slika. Zato je on Slavka Kvaternika i Mladena Lorkovića – odgovornog šefa hrvatske vanjske politike – isključio od tih pregovora s motivacijom, da ih Talijani smatraju njemačkim eksponentima i da bi on, dr. Pavelić, zbog toga imao teži položaj. Kad sam u početku moje druge emigracije bio prisiljen iz Slovačke bespomoćno gledati nepotrebno krvarenje hrvatskog naroda, uvijek sam se opet sjetio scena 10. i 11. travnja, i svakim mi je danom bilo sve jasnije, da dr. Pavelić nije u travanjskoj proklamaciji vidio opći uspjeh hrvatske stvari, koja je i njegov položaj ojačala, nego je smatrao – sasvim krivo – ugroženim svoj položaj glavara nove države. Mnoge njegove, na prvi pogled neshvatljive odluke – napose njegovo stalno popuštanje u pregovorima s Talijanima – bile bi inače nerazumljive, a Anfuso ovako prikazuje držanje Pavelića na tom sastanku na Veliki Petak 11. IV.: "To što danas najviše tišti Pavelića, jest biti u Zagrebu prije nego dođe do drugih rješenja, koja bi odstranila plan dati vlast ustašama. Premda je Hitler pristao na taj plan, Pavelić se boji, da bi zbog iznenadne promjene mišljenja kod Nijemaca mogao izgubiti prijestolje Poglavnika" (*Op.cit.*, str. 187.).[5] I tu je čvorište čitavog problema, a ne u njemačko-

[4] "...la marcia tedesca nei Balcani aveva capovolto la situazione e faceva temera un diverso attegiamento germanico." (Anfuso, *op. cit.*, p. 190).

[5] "Quello che oggi preme maggiormente a Pavelic è poter essere a Zagabria prima che intervengano altre soluzioni che scartino il piano di dare il potere agli "ustascia". Sebbeno il piano

talijanskim protokolima. Dr. Pavelić strahuje, da ga Nijemci ne će priznati i prihvatiti, i zato se koncesijama osigurava kod Talijana, dok nam Ciano nakon ceremonije potpisa ugovora 18. svibnja *expressis verbis* otkriva tajnu: "Pavelić je dosta siguran u svoje stvari i danas je miran i čedan, kao što je bio u Rimu kao emigrant. Traži neke stvari drugorazrednog značaja, koje nam konvenira učiniti, da konsolidiramo njegov položaj". (Ciano, *op.cit.*, 18. V 1941.).[6] Rimski ugovori daju Talijanima Dalmaciju i "albanizaciju" ostale Hrvatske, a dru Paveliću talijansku garanciju vlasti.

Anfuso spominje taj sastanak na Veliki Petak i piše da je Mussolini obećao Paveliću, da će priznati njegovu vladu, čim se bude vratio u Hrvatsku. Dr. Pavelić je o svemu tomu šutio, kad se je u 11 sati vratio u Palazzo Chigi. Dobacio mi je samo po koju golu kost: "Mussolini mi je stavio na raspolaganje zrakoplov, da još danas budem u Zagrebu. Sve tehničke probleme riješit ćemo u Trstu sa zapovjednikom II. talijanske vojske, generalom Ambrosiom. Ustaše još danas kreću iz Pistoie u Trst, mi putujemo u 12 sati." I tako je i bilo. Prije polaska, morao sam još sastaviti jedan pozdravni brzojav za Hitlera, kojeg je dr. Pavelić potpisao i predao Anfusu.

VI. KARLOVAČKI INTERMEZZO

Na večer u 23 sata stigli smo u Trst. Na kolodvoru službeni doček. Prefekt Trsta, vojni zapovjednik i sve vojne i građanske vlasti. Prefekt pozdravlja dr. Pavelića s "Eccellenza", na začuđenje mladog Velimira, koji nas prati od Firenze, gdje su nam se također bili pridružili Pečnikar i Bzik. Nema sumnje, iza dugogodišnje emigrantske anonimnosti i ilegaliteta, zagrebački događaji prenijeli su nas u hrvatsku stvarnost. Odsjedamo u hotelu Savoia. Rano u jutro 12. IV. zove me dr. Pavelić. Odmah iza mene evo i Herenčića. Potonji u jednom svom pismu među inim ovako opisuje događaje u Trstu:

... "Ustaška skupina krenula je iz Pistoje u Trst posebnim vlakom 11. travnja navečer. U Trst stigli smo rano ujutro 12. travnja i bili smješteni u jednoj vojarni. Kratko nakon našeg dolaska u Trst, bio sam obaviješten, da se smjesta javim s jednim dočasnikom mog povjerenja kod dr. Pavelića. Izabrao sam Vinka Tomića, zvanog "Negus".

U hotelu Savoia rekao mi je dr. Pavelić: "Konzule, konačno će se ispuniti ono, što sam Ti davno obećao. Ti ćeš prvi u Hrvatsku. Ti ćeš zajedno s Tvojim prijateljem biti avionom prebačen u okolicu Zagreba. U Zagrebu ćeš se staviti u

sia convalidato da Hitler, Pavelic teme che un improviso mutamente d'umore germanico gli faccia perdere il trono del Poglavnik. (*Op.cit.*, p. 187).

[6] Pavelic è abbastanza sicuro del fatto suo ed è oggi calmo e modesto como lo era a Roma, da emigrate. Chiede alcune cose di secondaria importanza che a noi conviene fare per consolidare la sua posizione. (Ciano, *Diario*, 18.V. 1941.)

vezu sa Slavkom. Oni u Zagrebu imadu organiziranih 2000 studenata, kojima ćeš Ti raspolagati u svrhu daljnje akcije i revolucije. Nakon kratkog vremena, promijenio je taj plan i rekao mi je: "Njemačke linije nalaze se negdje kod Brežica. Ti ćeš dobiti preporučeno pismo za njemačke vojne vlasti i prebacit ćeš se preko njihovih linija u Zagreb. Ovdje Ti je pismo za Slavka. Za svaki slučaj, ako bi morao pismo uništiti ili bi se izgubilo, reći ću Ti uglavnom sadržaj. Kaži Slavku i svim našima, da imam garancije od Mussolinija, da Talijani niti traže niti će zauzeti ni jedan komad našeg teritorija. Privremeno će okupirati neke otoke iz strateških razloga." – Nakon tih Pavelićevih uputa, otputovao je s Tobom u Goricu, a meni je kazao, da imadem čekati na vaš povratak. Nakon vašeg povratka, ponovno me je pozvao i rekao mi, da nije potrebno, da idem naprijed, jer se već talijanske čete nalaze u Karlovcu i da je put osiguran, te da ćemo svi zajedno u Zagreb. Tako nije došlo do moje misije..."

Herenčićev put preko Njemačke bio je odgođen, nakon našeg posjeta u Gorici kod zapovjednika II. talijanske vojske generala Ambrosija. I tu je dr. Pavelić nastavio s praksom započetom u Rimu. Dok je on s podpukovnikom Sangiorgiom i s jednim drugim talijanskim pukovnikom razgovarao s generalom Ambrosijem, imao sam čast čekati u predsoblju. Nakon pola sata izišao je dr. Pavelić i u autu, tokom vožnje u Trst spomenuo, da mu je Ambrosio kazao, da još danas možemo biti u Zagrebu, jer da su Talijani već stigli u Karlovac i da je put slobodan. On nema prevoznih sredstava za nas, no da je izdao nalog, da se odmah rekviriraju autobusi provincije Trst, koji će nas prebaciti u Hrvatsku. Pavelić je dodao značajno: "S tim čovjekom ne može se govoriti o politici".

Kamo li sreće, da se je dr. Pavelić i kasnije držao svog prvog utiska iz Trsta i da s Ambrosijem ni njegovim nasljednicima nije raspravljao političke probleme. No dr. Pavelić je častio Ambrosia i onda, kad je dao strijeljati hrvatske rodoljube, u čijoj su kući Talijani pronašli staru lovačku pušku (slučaj trgovca Usmiania u Otočcu, studenoga 1941.), a s Ambrosijevim nasljednikom, generalom Roattom, dogovarao je najintimnije cjelokupnu unutarnju i vanjsku politiku NDH, a odlikovao ga je redom "vitez krune kralja Zvonimira", kad je Roatta iz Gorskog Kotara, Primorja i Dalmacije otrgao od kuće i ognjišta te poslao u logore u Italiji desetke tisuća Hrvata, većinom staraca, žena i djece, od kojih su mnogi umrli i nikada se svojim kućama nisu vratili. Dr. Pavelić vraća se u Hrvatsku, a da uopće nije riješio pitanje statusa talijanske vojske. Vrata avanturi bila su otvorena.

Autobusi, koje nam je Ambrosio ujutro obećao, stigli su istom navečer u Trst. Dok smo u hotelu Savoia čekali na koncentraciju tih autobusa, banuo je uzrujan Marijan Šimić s večernjim izdanjem talijanskih novina. Te su imale opširne vijesti s Rijeke, koje su opisivale dolazak jedne delegacije hrvatskih

nacionalista sa Sušaka, gdje su od riječkog prefekta Teste zahtjevali priključak grada Sušaka Italiji. Po imenima osoba, koji su bili beziznimno sve sušački Jugoslaveni, razabrali smo, da to nije bila nikakova delegacija hrvatskih nacionalista, već obični talijanski manevar. Kako je ta vijest bila u protivštini s onim, što nam je dr. Pavelić ujutro s tolikom sigurnošću saopćio i preko Herenčića htio javiti u Zagreb, bili smo dosta zabrinuti. No dr. Pavelić je i tu vijest primio s potpunim mirom i odgovorio: "Što se uzrujavate, rekao sam vam, kako stvari stoje. To su upriličili riječki Talijanaši mimo Mussolinija. To nema nikakve važnosti".

Autoritet dra Pavelića kod nas ustaša emigranata bio je toliki, da o njegovim načelnim izjavama i odlukama nije moglo biti diskusije. Bio je to kao neki: "*Roma locuta, causa finita*". Toga dana, 12. IV. 1941., stvorio je kod svih nas u Trstu duboko uvjerenje, da će Hrvatska biti zaista nezavisna i da nijedna čestica našeg područja ne će doći pod talijansku vlast. Pa ipak je stvarnost bila diametralno oprečna, a tu je samo on poznavao. Ali i on je znao, da u Zagreb može doći samo na programu hrvatske nezavisnosti. Zato je i nas u Trst i sve druge svoje suradnike idućih dana u Karlovcu, a putem i čitavi hrvatski narod, na najsvečaniji način uvjeravao, da Talijani od nas ništa ne traže. I tako smo mi u vjeri, da se zaista vraćamo u slobodnu Hrvatsku, krenuli iz Trsta oko 22 sata. Istom tada bila je dokončana koncentracija tršćanskih autobusa.

Bilo je 2.10 sati na Uskrsnu Nedjelju 13. IV. 1941.; kad smo prešli sušački most. Sjedio sam u autu kraj dra Pavelića. On je šutio. Noćni Sušak u talijanskim zastavama, na ulicama nitko osim talijanskih karabinjera. To mi baš nije izgledalo kao ulazak u Nezavisnu Hrvatsku, ali sam bio još sasvim pod dojmom Pavelićevih kategoričkih izjava. On se vraća nakon 12 godina u Hrvatsku, stvorenu u njegovom odsustvu, pa ipak čitava njegova skupina, koja je 8 godina bila izvan političkog i organizatornog zbivanja, živi u krivom uvjerenju da je ona tvorac N.D.H. Pavelić to uvjerenje čak potpomaže i pojačava, i time stvara osnovu razdora između ustaša emigranata i domovinskih ustaša, razdor, za koji misli, da će ojačati njegov položaj kao vladara. On je jedini svijestan pravog činjeničnog stanja i znade, da njegov povratak ovisi od milosti domovinske organizacije. Bit će, da su te njegove brige uzrokovale njegovu šutnju, kad se naša kolona polagano penjala cestom sa Sušaka u Gorski Kotar.

Odmah iza Sušaka opažamo prve hrvatske zastave na kućama. Pred Lokvama oko 5 ujutro susrećemo prvu od onih ominoznih brklja, koju je II. talijanska vojska kasnije stavila na ulaze u mjesta svojih garnizona. Tu oko Lokva susrećemo još kod noćenja talijansku motoriziranu diviziju "Torino", koja je istom 12. travnja preko Sušaka i Čabra, kao prva talijanska vojna postrojba ušla u Hrvatsku.

U 7 sati smo u Fužinama. Svuda hrvatske zastave. Doček srdačan, no ne oduševljen. Prijavak podnosi u ime hrvatskih vlasti jedan mladi časnik, koji se predstavlja kao pukovnik hrvatske vojske. Sav sretan pozdravlja nas delnički župnik. Iz pošte razgovaramo sa Slavkom Kvaternikom u Zagrebu, s kojim dr. Pavelić ugovara sastanak za 16 sati u Karlovcu, odakle se odmah kreće dalje u Zagreb, tako, da ćemo još prije mraka biti u Zagrebu. Podpukovnik Sangiorgio vidno je zadovoljan, da sve ide bez zapreka. Čudi se da hrvatske vlasti već u cijelosti funkcioniraju, i dodaje: "Sve ide u redu, no vidjet ćete, u Karlovcu će biti Nijemci i sve će ići naopako *(Tutto va bene, ma a Karlovac saranno i Tedeschi e tutto andrà a rovescio)*".

U 8 sati smo u Delnicama. Doček improviziran, no vrlo srdačan. Prolazimo kroz Moravice i Gomirje okićene hrvatskim zastavama. No nema ni pozdrava ni oduševljenja. Opažaju se mrka i zabrinuta lica tamošnjih Srba. Iza Moravica Pavelić zaustavlja kolonu i po ustašama daje pohvatati oko 200 četnika iz tih mjesta. Nakon što ih je dao postrojiti na cesti, pušta ih njihovim kućama. No taj gest dra. Pavelića nije naišao na plodno tlo. Već par dana iza našeg povratka, četnici su ubili ustašu Polonija, studenta, kojeg smo bili ostavili u Delnicama kao predstavnika naših vlasti. Bila je to prva žrtva u tom kraju. I bio je Hrvat, a ne Srbin.

Pred Vrbovskim susrećemo na jednoj uzvisini dvoja njemačka izvidnička oklopljena kola, koja se povlače spram Karlovca netom nas ugledaše.

U samom Vrbovskom krasan doček, sve puno zastava i veliko oduševljenje. Nigdje ni Nijemaca ni Talijana – prava Hrvatska! U ime hrvatskih vlasti pozdravlja nas dr. Lovro Sušić. Premda vrijeme odmiče, a već u 16 sati imali bismo biti u Karlovcu, dru Paveliću se ne žuri. Razvija se prava pučka veselica. Dr. Pavelić na molbu građanstva određuje, da se građanska škola iz Moravica premješta u Vrbovsko. Na poziv dra Sušića, mijenjamo pravac puta, i oko 14 sati dolazimo u Ogulin. Sav je Ogulin na nogama i u zastavama. Veleban doček. Kao da je zbilja svanuo hrvatski Uskrs. Iz župnog dvora – župnik velečasni Mikan je stara pravaška korjenika – dr. Pavelić drži svoj prvi javni govor. Sličan govor održao je kasnije u Oštarijama i u Gornjoj i Donjoj Dubravi. Među inim, spominje, "da je vjekovni san hrvatskokg naroda ispunjen, da će Hrvatska obuhvaćati cijelo hrvatsko povijesno područje, da će biti zaista nezavisna, a u njoj ne će vladati ni klike ni obitelji, nego radni narod. U Hrvatskoj bit će kruha i ruha za svakoga; nisam došao vladati nego raditi..." Nastup dr. Pavelića pred hrvatskim narodom je siguran i samosvjestan. Za vrijeme govora prolaze kroz Ogulin prvi odredi talijanske motorizirane divizije "Toriño" koju smo ostavili u Lokvama. Dr. Pavelić, komentirajući u govoru njihovu prisutnost, pozivlje hrvatski narod, da ih srdačno pozdravi. "To su naši saveznici, koji od nas ništa ne traže i koji prolaze našim područjem u borbu protiv zajedničkog neprijatelja. Pobjeda našeg saveznika je sigurna". Iza govora

odlazimo iz Ogulina. U svim mjestima doček je veličanstven, sav je narod granice na nogama. U Oštarijama i objim Dubravama pozdravljaju dra Pavelića zapovjednici Seljačke Zaštite s riječima "Vodo naš!" Dr. Pavelić se svuda rukuje s ljudima, stare žene mu cjelivaju ruke. Mnogi ljudi plaču. Narod vjeruje, da je našao svog vodu junaka. Podpukovnik Sangiorgio je iznenaden i veli: "*No me lo aspettavo, ma vedrete a Karlovac saranno i Tedeschi e tutto andrà a rovescio.* (To nisam očekivao, ali vidjet ćete, u Karlovcu će biti Nijemci, i sve će ići naopako)". Iza Dubrave izlazi nam ususret izaslanstvo domovinskog vodstva, koje sačinjavaju: Dr. Milovan Žanić, Jure Pavičić, Ivo Bogdan i Aleksander Seitz. Dr. Pavelić se sa svima pozdravlja i grli. Već je sumrak oko 20 sati, kad stižemo u Dugu Resu. Pravi delirij oduševljenja, slavoluci s natpisima, tri glazbe sviraju "Lijepu Našu", doček već ima oblik ceremonijala dočeka glavara države. Zapovjednik Seljačke Zaštite vrši prijavak. No u taj čas stvori se pred dr. Pavelićem jedan njemački podpukovnik – bio je p. pukovnik Saltzer, zamjenik njemačkog vojnoga atašea u Beogradu – koji pozivlje dra. Pavelića, da dođe odmah u Karlovac, gdje ga čekaju izaslanik njemačke vlade i zapovjedajući njemački general. U tren oka dr. Pavelić sjeda u Mercedes Nijemca i ostavlja sve nas, podpukovnika Sangiorgia i ostale, a da nikoga ni jednom riječju oslovio nije. Pojurio sam za njim, no odmah iza Duge Rese imao sam defekt na automobilu. Morali smo čekati ostatak kolone. Kad smo stigli u Karlovac, već je prošlo 22 sata. Podpukovnik Sangiorgio, uznemiren tom filmskom scenom u Dugoj Resi, stalno bi opetovao: "Što sam vam rekao, u Karlovcu će biti Nijemci, i sve će ići naopako".

Dr. Pavelić je stigao u Karlovac iza 20 sati, gdje je sakupljenom narodu održao govor, sličan onomu u Ogulinu i drugim mjestima. U vojarni nekadanje austrijske kadetske škole bili su postrojeni hrvatski, njemački i talijanski viši časnici. Zapovjedajući njemački general ga pozdravlja u ime njemačke vojske riječima: "*Herr Staatschef*". Rukuje se sa svima prisutnima, a zatim se sa Slavkom Kvaternikom povlači u posebnu sobu. Razgovor je kratak. Pokojni otac često mi je pričao o toj sceni i uvijek je upotrebljavao iste riječi:

S. Kvaternik: "Ante, molim Te samo jedno, kaži mi, što traže Talijani? Imaš li Ti kakove obveze spram njih?"

A. Pavelić: "Nemam nikakovih obveza. Čak imam garancije od Mussolinija, da Talijani od nas ne traže ni česticu našeg teritorija i da će samo privremeno iz strateških razloga zaposjesti neke naše otoke. Njihova ratna mornarica ostat će u nekim našim lukama još šest mjeseci nakon rata, zbog čišćenja mina."

S. Kvaternik: "Ante, možeš li u znaku potvrde Tvojih navoda dati Tvoju časnu riječ?"

A. Pavelić: "Evo Ti moje časne riječi". (Pruža ruku, koju Kvaternik prihvaća).

Iza toga Kvaternik predvodi Veesenmeyera. Dr. Pavelić izjavljuje Veesenmeyeru, da je Hrvatska i u prošlom ratu bila saveznik Njemačke, da

Hrvati nisu Slaveni nego gotskog porijetla i da će najlojalnije surađivati s III. Reichom. Veesenmeyer uzvraća, da je želja njemačkog ministra vanjskih poslova, da čim prije dođe u Zagreb i da Reich virtualno već priznaje Nezavisnu Državu Hrvatsku, da želi, da ona bude zaista nezavisna i da će formalno priznanje Reicha biti provedeno čim to hrvatska vlada bude zatražila. U tu svrhu bilo bi poželjno, da dr. Pavelić već sutradan ujutro, tj. 14. bude u Zagrebu.

Iza tog razgovora, dr. Pavelić odlazi u stan dr. Ante Nikšića, predsjednika Sudbenog stola, kasnijeg ministra unutrašnjih poslova. Tu će biti njegova rezidencija za vrijeme tog kratkog, ali sudbonosnog boravka u Karlovcu. I tu će se sutradan odigrati intermezzo Pavelić-Anfuso, Veesenmeyer-S. Kvaternik.

Kad sam te večeri kasno stigao u Karlovac, nisam više našao pokojnog oca, koji se je već bio vratio u Zagreb. No ni dr. Pavelić mi o svom razgovoru s S. Kvatenikom i Veesenmeyerom nije spomenuo ni riječi. Odlazak u Zagreb bio je određen za sutradan, u 7 sati ujutro. Već je na Uskrsnu Nedjelju čitav Zagreb bio na nogama. Na ulicama bilo je preko 100.000 ljudi. Nikad nikome nije Zagreb spremao takav doček. Te noći razgovarao sam još telefonom s pokojnom majkom, koja mi je stavila na srce, da svakako sutradan budemo u Zagrebu. Zatim sam nazvao Markov Trg, gdje se je najprije javio Vjekoslav Ivanković, a zatim predstojnik javne sigurnosti Ivan Petković. Iz razgovora s ovim razabrao sam, da u Zagrebu nisu bile poduzete ni najelementarnije mjere sigurnosti za dolazak dr. Pavelića. Meni su, za razliku od dr. Pavelića, odnosi s Nijemcima bili još potpuni misterij. Bojao sam se, da bi i najmanji incidenat mogao izazvati nepoželjne posljedice. Kako će reagirati osovinske vlasti? Moglo bi doći i do formalne vojne okupacije s nepredviđenim posljedicama. Bilo je već dva sata u noći, kad sam te moje brige saopćio dr. Paveliću. I tu mi opet ni s jednom riječi nije spomenuo svoj razgovor s Veesenmeyerom. No odmah je rekao:

-Što misliš, da ne idemo u Zagreb?

Odgovorio sam: "Poglavniče, to ne možemo napraviti. Ne vjerujem, da će biti incidenata. No zbog opreza, možemo ići preko Podsuseda i ući Ilicom, a ne Savskom cestom, gdje nas čekaju. Ići moramo svakako. Vi ne možete dozvoliti, da pučanstvo Zagreba na Vas opet uzalud čeka."

Samo je dodao: "Sutra u 7 sati prije odlaska dogovorit ćemo, kojim putem krećemo."

Jedva da sam se bio vratio u vojarnu, gdje su bili smješteni ustaše, kad me je opet zvao dr. Nikšić. Dr. Pavelić je tražio, da se promijeni straža pred kućom, koju su sačinjavali zagrebački redarstvenici, s ustašama emigrantima. Već oko šest ujutro 14. IV. ustaška kolona bila je spremna za odlazak. U 7 sati bio sam u stanu dr. Nikšića. Na moje začuđenje, kazao mi je dr. Nikšić, da Pavelić ne može putovati, da još nije ustao i da čeka liječnika, jer da je malo

promukao. Istom oko devet sati uspio sam prodrijeti do dr. Pavelića, koji me je to jutro nekako izbjegavao. Rekao mi je, da ide u grad na šetnju, da će se odmah vratiti i fiksirati sat odlaska. Vratio sam se prije njega. Nekako oko 11 sati zvao je telefon iz Zagreba. Javio se nepoznati glas na njemačkom:

- Ovdje dr. Veesenmeyer, posebni opunomoćenik njemačkog ministra vanjskih poslova.

Tražio je hitan razgovor s dr. Pavelićem. Kad sam mu saopćio, da ga nema, kazao je:

- Saopćite dru Paveliću, da on mora smjesta doći u Zagreb i govoriti sakupljenom narodu. To je izričita želja njemačkog ministra vanjskih poslova.

Veesenmeyerov glas bio je imperativan i dosta bezobrazan. Malo iza toga došao je dr Pavelić. Kad sam mu saopćio Veesenmeyerovu poruku, rekao je:

- Sada ne možemo ići. Ministar Anfuso je na putu u Karlovac. Za pol sata bit će ovdje.

U Zagrebu je narod od ranog jutra čekao na ulicama – već drugi dan – na dolazak dr. Pavelića. Čitav grad se je spremao na doček. No Anfuso, Mussolinijev delegat, imao je prednost pred hrvatskim narodom.

Koji su razlozi prisilili Mussolinija, da šalje u Hrvatsku Anfusa već tri dana nakon svog zadnjeg sastanka s Pavelićem? Što se je dogodilo? Te nam razloge u cijelosti otkriva Anfuso i ovako prikazuje svoj razgovor s Mussolinijem na 14. IV. ujutro:

"Dok smo međusobno ispitivali, da li će i kada Pavelić, nakon priznanja njegove vlade započeti, kao što je obećao, raspravu pitanja načetih u nedavom razgovoru u Villi Torlonia, Mussolini me iznenada prekida s riječima: "Ne vidim jasno, Hrvata (Pavelića) su sigurno već obrađivali Nijemci. Ako ne njega, a onda sigurno njegovog emisara Kvaternika, druge i koga znam ja! Ako još čekamo, Berlin će nam predložiti paralelno priznanje Države Hrvatske, i mi nemamo nikakovu sigurnost, osim onoga što nam je Pavelić rekao, tj. da će talijanska prava u Dalmaciji biti poštivana. To je pitanje koje treba odmah riješiti i staviti na tapet prije, nego li bi Nijemci stvorili nepopravljivo. Mogu još vjerovati Paveliću, ali, što će on sutra moći protiv njemačkog veta. Pavelić je jedina figura naše balkanske igre i ne smije nam izbjeći." (*Op. cit.*, str. 190 i 191)[7]

[7] Mentre, naturalmente, esaminavamo se e quando Pavelic, ottenuto il riconoscimento del suo Governo, avrebbe, come promesso, cominciato a trattare le questioni adombrate nella recente conversazione di Villa Torlonia, Mussolini mi interuppe concitamente: "Non ci vedo chiaro, Il Croato sara gia stato lavorato dai tedeschi: se non lui, lo sono certamente i suoi emissari, Kvaternik, gli altri e che so io! Se aspettiamo ancora, Berlino ci proporra il riconoscimento parallelo del governo croato e noi non possediamo nessun affidamento, a parte quanto Pavelic mi ha detto, cioe che i diritti italiani in Dalmazia verranno rispittati." E una questione che bisogna risolvere subito e riportare sul tapetto prima che i tedeschi creino l'irreparabile. Posso anche credere a Pavelic" continuo "ma cosa potra egli fare domani contro un veto tedescho? Pavelic è la sola pedina del nostro giuoco balcanico e non bisogna lasciarsela sfuggire." (*Op. cit.*, p. 190-191)

Mussolini zatim nalaže Anfusu, da odmah s njegovim posebnim zrakoplovom odleti u Hrvatsku. Sat kasnije Anfuso je već na putu, kako sam veli, sa slijedećim usmenim instrukcijama Mussolinija:

- Dobiti od Pavelića prije službenog priznanja njegove vlade s talijanske strane javnu i svečanu izjavu, koja će ga obvezati, da odredi granice nove države Hrvatske, uzimajući napose u obzir talijanske interese u Dalmaciji. (*Op.cit.*, str. 181)[8]

14. IV. ujutro Mussoliniju su nestale i zadnje iluzije o njemačkim obećanjima glede Hrvatske. Bit će da mu je jasno, što se u Zagrebu događa, gdje ga njegov osovinski partner pomoću Hrvata kani izgurati iz Hrvatske. Treba pod svaku cijenu izbjeći paralelno priznanje Države Hrvatske po Njemačkoj i Italiji, ili, ako to nije moguće izbjeći, dobiti od Pavelića svečano i javno priznanje talijanskih interesa u Dalmaciji. I baš je u tom paralelnom priznanju najveća garancija za Hrvatsku, da se cijelo pitanje neće riješavati jednostrano. A to je nakon proglašenja i najvažnije. No dr. Pavelić krzma. On čeka u Karlovcu na Anfusa, namjesto da Talijane sa zahtjevom priznanja stavi pred gotovu činjenicu i da od tog priznanja – u tom ima potporu Nijemaca – učini uvjetnima daljnje pregovore. Najprije priznanje, a onda pregovori. To je baš ono, čega se Mussolinni boji i to treba spriječiti. "Pavelić je jedina figura naše balkanske igre, ona nam ne smije izbjeći." I ta "figura", na mjesto da uđe u Zagreb, gdje ga čeka doček kao nikada nikoga prije – doček prvorazrednog političkog značenja – i da javno i od Nijemaca i Talijana zahtijeva priznanje, čeka u Karlovcu Anfusa. Preda mnom šuti, čak me svijesno drži u zabludi. Vrijeme prolazi, a Anfusa nema. U 13,30 dolaze Slavko Kvaternik i Veesenmeyer. Oni zaklinju dr. Pavelića, da odmah dođe u Zagreb. Bez uspjeha. Nakon kojih 20 minuta evo Anfusa, u pratnji dr. Košaka. Već je prošlo 14 sati. Dok je Anfuso još na stepenicama, Pavelić dobacuje S. Kvaterniku, Veesenmeyeru i meni:

- Skrijte se, da vas ne vidi.

Koji razlog ima dr. Pavelić, da pred Anfusom skriva S. Kvaternika, koji je pred četiri dana u njegovo ime proglasio NDH? I tu se je radilo samo o izbjegavanju svjedoka, koji bi mogao otkriti čitav Pavelićev plan. No ovaj puta ne će biti tako lahko. Pavelić se povlači u radnu sobu dr. Nikšića sam s Anfusom. Nas trojica čekamo u drugoj sobi preko hodnika. Nakon kojih pol sata, otvorio sam vrata i spazio Anfusa i Pavelića *têtê-a-têtê* u zadimljenoj sobi s crvenim licima u očevidnoj živčanoj napetosti. Odmah iza toga izlazi dr. Pavelić i dolazi u našu sobu s tekstom jednog brzojava, određenog Mussoliniju, u kojemu u ime hrvatske vlade traži priznanje Nezavisne Države Hrvatske od

[8] "Ottenere da Pavelic prima del riconoscimento ufficiale del suo governo da parte italiana una dichiarazione pubblica e solenne che lo impegni a definire le frontiere del nuovo Stato croato, tenendo particolarmente conto degli interessi italiani in Dalmazia". (*Op. cit.*, p. 191.)

talijanske vlade. Brzojav, sastavljen na talijanskom jeziku, sadrži slijedeće fraze: "*Il popolo croato esprime la sua profonda riconoscenza alle gloriose truppe italiane per la liberazione de la Croazia.*"... i dalje: "*la nuova Croazia entrera nel nuovo ordine europeo nel orbite e sotto la protezione dell'Italia fascista. Le frontiere del nuovo stato saranno definite tenendo articolarmente conto dei diritti italiani in Dalmazia*" (hrvatski narod izražava svoju najdublju zahvalu slavnim talijanskim četama na oslobođenju Hrvatske. Hrvatska će ući u novi evropski poredak pod okriljem i zašitom fašističke Italije. Kod određenja granica nove države vodit će se napose računa o talijanskim pravima u Dalmaciji.)

Još mi je danas pred očima reakcija pokojnog vojskovođe i dr. Veesenmeyera, koji nisu dali Paveliću ni do riječi. Obojica su *a limine* odbili cijeli brzojav. Veesenmeyer je dosta uzrujan, i veli:

- To je nemoguće, a gdje smo mi, koji smo koji smo snosili glavni teret?

Pavelić se vraća u sobu k Anfusu, a u međuvremenu s Veesenmeyerom sastavljamo drugi tekst brzojava, upućen i Hitleru i Mussoliniju, u kojem se traži priznanje od obih vlada, a ne samo od Talijana. U brzojavu se zahvaljuje njemačkoj i talijanskoj vladi za pomoć, koju su njemačka i talijanska vojska pružile kod oslobođenja Hrvatske i izražava želju, da Hrvatska uđe u novi evropski poredak priznata na čitavom svom povijesnom području: Hrvatska i Slavonija sa Srijemom, Bosna i Hercegovina i Dalmacija. Dr. Veesenmeyer neobično zadovoljan, odobrava takav tekst brzojava, kojega uručujem Paveliću. No iza par minuta, evo opet Pavelića. Dosta je potišten i veli, da Anfuso ne može pristati na taj tekst i da prije mora konzultirati Mussolinija. Tražio je telefonski razgovor s Rimom. Jedva da je to čuo, dr. Veesenmeyer je skočio kao uboden iglom, potrčao do pošte, gdje je njemačkim vojnim telefonistima dao nalog, da iskopčaju sve telefonske pruge. Anfuso je uzalud čekao na razgovor s Mussolinijem...

Tokom istog popodneva i za vrijeme gore opisane scene počeli su stizavati iz Zagreba pojedini prvaci organizacije. Dr. Mladen Lorković, dr. Andrija Artuković i dr. Jozo Dumandžić. Zatim od Nijemaca dr. Hermann Proebst i dr. Schuster, od Talijana konzul Gobbi, a od Mađara dr. Ivo Nagy i generalni konzul u Zagrebu Bartok. Ovaj je posljednji dr. Paveliću odmah isporučio poruku regenta Horthya, kojom Mađarska formalno priznaje Državu Hrvatsku. I tako su Mađari bili prvi, koji su izvršili priznanje – gest simptomatičan i pun političke vrijednosti, kojim su Mađari u predstojećim pregovorima svakako htjeli pojačati naš položaj. Kod toga se nisu obazirali ni na Berlin ni na Rim, i to sve u času, dok je još dr. Pavelić tražio od Talijana placet, u kojoj formi i s kakovim tekstom bi smio staviti zahtjev za priznanje. No u stanu dr. Nikšića Anfusova izolacija – nametnuta od dr. Pavelića – nekako je prestala i svi su se pomiješali. Pavelićev plan "pazite da vas ne vidi", nije više bio provediv. On je

nekako čudnim izrazom promatrao dodir ostalih Hrvata s Mussolinijevim izaslanikom. No nikoga nije Anfusu predstavio. Vladala je prilična konfuzija. Vrijeme je prolazilo, a telefonske veze s Rimom nije bilo. Nijemci su i to smetanje temeljito obavili. Anfuso i Pavelić opet su se povukli u drugu sobu. Nakon kratkog vremena izlazi dr. Pavelić riječima:

- Ministar Anfuso ide u Zagreb, gdje će pokušati dobiti vezu s Rimom.

Sam Anfuso dosta opširno i beletristički opisuje taj karlovački intermezzo. Navodi, da se je Pavelić ustručavao potpisati brzojav, kojim priznaje talijanska prava u Dalmaciji. Izgovarao se je na Nijemce, očito pod dojmom Veesenmeyerove opozicije. Anfuso spominje "rezerve diktirane dr. Paveliću od njemačkog okrilja i od njegovih prijatelja, koji su do Jadrana držali jednakom strašću kao i on" (Anfuso). (*Op.cit.*, str. 196.)

No iznenada se sve mijenja, i veli dalje, da mu je "uspjelo povesti Pavelića na stranu, ostavivši vojskovođu" (*Op.cit.*, str. 196.) i da mu je predočio potrebu slanja brzojava. Pavelić da se je izgovarao, da brzojav ne funkcionira, no Anfuso mu na to predočuje da će on ponijeti prepis brzojava i sutradan predložiti Mussoliniju. On, Anfuso, misli, da je najbolje, da sada od Nijemaca zatraži pristanak. I zbilja, Anfuso spominje, da mu je Pavelić donio njemački pristanak s riječima: "Berlin je sporazuman" (Berlino è d'accordo). (*Op.cit.*, str. 197.). Po Anfusu je, dakle, dr. Pavelić zahtijevao od Nijemaca, da oni pristanu na "talijanska prava u Dalmaciji", i to je Paveliću uspjelo. Ova Anfusova tvrdnja izgleda na prvi pogled nevjerojatna. Zar je moguće, da dr. Pavelić, nakon što je vidio, da dr. Veesenmeyer, delegat njemačke vlade, pristaje na tekst brzojava, kojim se zahtjeva priznanje Države Hrvatske taksativnim navođenjem hrvatskih pokrajina, uključiv Dalmaciju, nakon što je vidio, da je Veesenmeyer radikalno odbio talijansku formulaciju zahtjeva za priznanje, nakon što je vidio, da su Nijemci čak Anfusu iskopčali telefon, toliko zaboravlja, da na talijansku sugestiju nastoji Nijemce nagovoriti protiv svih hrvatskih interesa, da pristanu uz talijansko stanovište? Anfuso tvrdi, da je Pavelić donio to njemačko odobrenje rano u jutro. No mi smo baš u to vrijeme bili na putu iz Karlovca u Zagreb. Anfuso je vremenski pobrkao događaje, jer je on već na večer ostavio Karlovac. Ne sjećam se, da bi Pavelić te večeri još bio razgovarao s Veesenmeyerom. Isti je odmah iza Anfusa otputovao u Zagreb zadovoljan, misleći da je spriječio talijanske namjere i još je tokom te noći i sutra u jutro dao u Zagrebu iskopčati veze s Rimom. Zahtjev za priznanje Države Hrvatske otišao je iz Zagreba s tekstom, kojeg smo mi sastavili, no bilo je ispušteno taksativno nabrajanje pokrajina. Dr. Pavelić mi je kasnije kazao, da su i Nijemci na to pristali. Kada i kako?

Prošlo je dugo vremena od toga karlovačkog intermezza. III. Reich već je ležao u agoniji, kad sam slučajno na Semmeringu sastao tada već bivšega njemačkog generala u Hrvatskoj, Edmunda Glaisea v. Horstenaua, koji je

kasnije počinio samoubojstvo. Zajedno s pokojnim ocem i u krugu moje obitelji dočekali smo s Glaiseom Novu godinu 1945., u hotelu Panhans na Semmeringu. Glaise, koji bi duhovitost svojih francuskih predaka znao potencirati tipičnim bečkim humorom, bio je te večeri neobično darežljiv pričanjem događaja iz prošlosti. Kao da je osjećao, da još nekome od Hrvata mora prije smrti pričati o kobnim danima travnja i svibnja 1941. Među inim tvrdio je, da mu je dr. Pavelić već na prvom sastanku u Zagrebu 15. IV. *sua sponte*, a da ga on, Glaise, uoće nije pitao, nacrtao na karti buduće hrvatsko-talijanske granice onako, kako su sankcionirane Rimskim ugovorima. "Ja sam, dodao je Glaise, uznemiren tim Pavelićevim držanjem, sutradan sjeo na zrakoplov i 17. IV. u Fuehrerovom Glavnom Stanu uspio nagovoriti Hitlera, da granice između Italije i Hrvatske imadu biti one stare koje su bile za vrijeme Jugoslavije. Hitler je pred generalima Keitelom, Jodlom i poslanikom Hewelom nazvao Ribbentroppa i rekao, da granice između Italije i Hrvatske imadu biti, kako veli Glaise, a ne Ciano". I Glaise je dodao: "Hitler je svoje mišljenje o tom pitanju stalno mijenjao, no ključ situacije bio je u Pavelićevim rukama. Hitlera se je uvijek moglo dobiti za intervenciju kod Mussolinija, no Pavelić je čvrsto držao uz talijansku liniju".

Glaisov prikaz se, dakle, slaže sa Anfusovom tvrdnjom. Kako god bilo i tragično, ne može biti nikakve sumnje, da je Anfusova tvrdnja, da je dr. Pavelić nastojao predobiti Nijemce za talijansko stanovište, ispravna. Ne samo, da to potvrđuje Glaise, nego već i svi kasniji događaji tokom pregovora, koji su predhodili Rimskim ugovorima. Mussolinijeva "jedina balkanska figura" ispunila je talijansko očekivanje. Amputaciji hrvatskog tijela i vivisekciji hrvatskog mesa nije bilo više zapreke.

Bio je već sumrak, kad je Anfuso u pratnji dra Košaka napustio Karlovac. Sutradan, 15. IV., u Zagrebu opet je pokušao Anfuso dobiti vezu s Rimom, no uzalud. Veesenmeyer je i dalje sprječavao razgovor svog saveznika. Oko podne Anfuso je napustio Hrvatsku zrakoplovom, a sa sobom je odnio kopiju Pavelićevog brzojava, koji nikada žicom nije stigao u Rim.

Dr. Pavelić je 14. IV. poslije podne u Karlovcu Slavka Kvaternika imenovao vojskovođom. Kad je Anfuso otišao, Slavko Kvaternik je pred svima nama pitao Pavelića:

- Kaži nam, Ante, kako sada stojimo?

Na ovo je Pavelić odgovorio:

- Od onoga što sam ti jučer kazao, ništa se nije promijenilo, a u znak, da će Hrvatska zbilja biti nezavisna, imenujem te hrvatskim vojskovođom.

Od toga časa stari vojnik vidio je u dru Paveliću samo svog suverena, u čiju riječ i rodoljublje nije više sumnjao, dok ga događaji nisu protivno naučili.

Iza Anfusa napustili su Karlovac i drugi posjetnici, i ostao sam u stanu dra Nikšića jedan čas sâm s drom Pavelićem. Pogledao me je izrazom, koga nikada neću zaboraviti, kao da je htio kazati: Jesi li progledao ili nisi? Na moje pitanje:

- Poglavniče, zar još uvijek vjerujete u njemačko-talijanski sporazum? bio je spreman, jer je odmah odgovorio:

- Imao si pravo, svađaju se kao pas i mačka.

Vjerujući u njegovu dobru namjeru, dodao sam:

- To treba izrabiti: "*Duobus litigantibus, tertius gaudet*, našto je on dodao, samosvijesno i kategorički:

- I te kako ćemo to izrabiti. I nastavio:

- Noćas putujemo u Zagreb, priremi sve.

Iza ponoći napustili smo Karlovac. Događaji toga dana – iako dr. Pavelić nikome nije dao uvid u pravo stanje stvari – dokazali su, da je hrvatski faktor u čitavoj situaciji bio dominantan. Osovinski partneri bili su složni samo u jednom – da, naime, Hrvatsku nikako ne prepuste jedan drugome. I političkom djetetu moralo bi biti jasno, da se pogotovo u takvoj situaciji morala i mogla igrati samo jedna karta – karta hrvatskog svetog egoizma. Riječi dra Pavelića i imenovanje Slavka Kvaternika vojskovođom utvrdili su moju vjeru, da će Hrvatska pod političkim vodstovm dra Pavelića moći suvereno prebroditi sve porođajnu muke, koje bi nam eventualno Talijani nametnuli. No baš će tu moju vjeru najskorija budućnost tako okrutno satrti.

Istom deset godina kasnije, Anfusova publikacija otkrila je tajnu karlovačkog intermezza, tokom kojeg je dr. Pavelić - a u tom je Anfuso neobično jasan – iza leđa svojih suradnika i bez njihova znanja, bez ovlasti i protiv osnovnih interesa svog naroda, u najvećoj tajnosti Talijanima i nakon osnutka NDH pismeno zajamčio njihova "prava" u Hrvatskoj. Čim dulje razmišljam o travanjskim događajima, tim više dolazim do uvjerenja, da je u to doba postojala u Hrvatskoj i posebna njemačka i posebna talijanska politika, no hrvatska politika, koja je 10. travnja doživjela tako eklatantnu afirmaciju, nestala je dolaskom dra Pavelića s političke pozornice.

Mjesec dana nakon karlovačkog intermezza, 18. svibnja, potpisani su Rimski ugovori. No od 14. IV. do 18. V. 1941., pozicija osovinskih partnera promijenila se samo na hrvatsku korist. Talijanska diplomacija davala je vidnih znakova svoje spremnosti na popuštanje, no kao nekim magičnim sredstvima uvijek joj je opet uspjelo prisiliti dra Pavelića na uzmak. U međuvremenu je i kod Nijemaca sazrela odluka: predočiti Mussoliniju, da njegovi zahtjevi prelaze mjeru razumnog i da vode u katastrofu. Ali, kad je dr. Branko Benzon, prvi hrvatski poslanik kod III. Reicha, koji je baš doletio iz Berlina, 9. V. u 18 sati na Markovom trgu saopćio dru Paveliću Hitlerovu poruku, da će još jednom razgovarati s Mussolinijem o talijansko-hrvatskim odnosima, dr. Pavelić je prekinuo Benzona riječima:

- Prekasno je, s Talijanima je već sve gotovo.

Istom 9 dana kasnije izvršena je u Rimu ceremonija potpisa tih ominoznih ugovora. Njihov neposredni i kasniji rezultat bio je katastrofalan. Od tog dana nestala je ona veličanstvena sloga, koju smo doživjeli u prvim tjednima opstanka NDH. Veći dio hrvatske inteligencije otkazao je suradnju ustaškom režimu, a jedan dio dalmatinskih i primorskih Hrvata, ugrožen od talijanske okupatorne vlasti u svojoj životnoj egzistenciji, bacio se u svom očaju u naručje komunista. Iz Srbije i Crne Gore ubačeni partizanski odredi naišli su na plodno tlo. Tu leži razlog postanka partizanstva u Hrvatskoj. I tom će komunističkom partizanstvu – a i svim drugim neprijateljima Države Hrvatske – druga talijanska vojska kroz pune dvije godine pružati djelotvornu potporu i svestranu zaštitu, te će mu konačno, nakon kapitulacije Italije 8. rujna 1943., predati skoro svoj cjelokupni ratni materijal, opremu i zalihe.

Rimski ugovori otrgli su Državi Hrvatskoj južni dio njezine etničke i geopolitičke hrptenjače. Od tog dana Hrvatska je raspolovljeni trup, koji krvari na sto rana, a *diabolus rotae* kasnijih hrvatsko-talijanskih odnosa, general Mario Roatta, – koji nije primao naloge samo od svoje vlade – i čija bi "*lunga manus* " istvremeno dopirala i na Markov Trg i u Titin glavni štab, pobrinuo se je temeljito, da te rane ne zacijele, već je hrvatski narod i dalje krvario. Rimski ugovori, koji su nam kao baštinu ostavili partizanstvo, jedan su od glavnih uzročnika svibanjske katastrofe 1945. Kao takove već ih je povijest potvrdila. Eksperimenat Mussolini-Pavelić, proveden protiv volje hrvatskog naroda, svršio je neuspjehom. Hrvatskom narodu donio je gubitak njegove državnosti, a Talijanima na Jadran, gdje nisu htjeli hrvatskog prijateljstva, rusko-boljševičkog gorostasa. No ako je povijest učiteljica života, treba iz nje povući dosljedne pouke.

Unatoč neuspjeha, uvjeren sam, da se zamisao hrvatsko-talijanskog prijateljstva osniva na zdravim temeljima, jer su od hrvatsko-talijanskog sukoba do sada imali koristi samo neprijatelji i Hrvata i Talijana. Postoje svi preduvjeti političke, gospodarske, kulturne i moralne prirode za tu suradnju obih jadranskih naroda, jer će samo njihovo prijateljstvo osigurati trajni mir u tom dijelu Evrope. No ona je za hrvatski narod prihvativa samo onda, kad talijanska politika usvoji i prizna istinsku hrvatsku nezavisnost i puni hrvatski suverenitet nad cjelovitošću hrvatskih zemalja na istočnoj jadranskoj obali.

Bila bi, naprotiv, fatalna pogrješka, kad bi bilo s koje strane dali sugerirati neizbježivost srpsko-talijanske suradnje na štetu Hrvata. Ne samo da ta teza stoji u protivštini s povijesnim iskustvom ovih zadnjih 30 godina: ona bi, ako je bude prihvatila hrvatska politika, mogla značiti polagano, ali sigurno nacionalno samoubojstvo. Politika se nijednog, a najmanje jednog malog i zarobljenog naroda, napose ne u međunarodnim odnosima, ne može voditi apsolutnim pojmovima o apriornom prijateljstvu ili protivštini, jer bi to bio povijesni i politički apsurd.

Problem Hrvatstva druge je prirode. On je u nama samima. Tokom zadnjih 100 godina propuštene su mnoge izvrsne prilike. I godine 1848. i 1868., kao i 1918. i 1941. Za te naše opetovane neuspjehe tražili smo i tražimo krivce izvan nas, a već bi i prva samo djelomična analiza događaja nedvojbeno ustanovila, da je samo defektnost u karakteru naših političkih prvaka uvijek bila glavni uzročnik svih naših opetovanih neuspjeha.

I baš zato, smatrao sam svojom dužnošću iznijeti pred hrvatsku javnost, pa makar samo djelomično, glavne momente naše narodne problematike iz godine 1941. Istina je, možda, neugodna. No, netko ju je jednom već morao kazati. Pogotovo je ne smijemo više tajiti danas, kad svijet stoji pred sudbonosnim prelomom i kada hrvatski politički eksponenti, koji su već davno izgubili svaki dodir s hrvatskim narodom – ukoliko su ga uopće ikada imali – opet nastoje zavarati hrvatsku javnost novim formulama političke alkemije ili lažnim hrvatskim radikalizmom, iza kojih se kriju samo svakodnevni sićušni materijalni i osobni interesi.

Vjerojatno mnogi od nas neće više nikad ugledati zelenilo zagrebačkih brežuljaka, ni veličanstvo jadranske pučine s vrha uvijek hrvatskog Marjana. Unatoč toga, naša je sveta dužnost ispuniti do kraja ono, što je apostol zavjetne hrvatske misli, Ante Starčević, nazvao hrvatskim deržanstvom. Na to nas obvezuje na križ raspeti hrvatski narod i uspomena na naše mrtve!

Od Karavanka do Fruške Gore i visoravni Sandžaka, od Drave do vječno hrvatskog Jadrana, prostire se ogromna kosturnica najidealnije hrvatske mladeži. No ti naši mrtvi neprolazno su svjedočanstvo naše životne volje i sigurni zalog sretnije budućnosti. Oni čuvaju mrtvu stražu vječnih ideala koje ne će moći nikada nitko u hrvatskom narodu iskorijeniti, jer je ideja slobode naroda i slobode pojedinaca jača od najbrutalnije sile. I ona će opet jednom i kod hrvatskog naroda, kao u travanjskim danima, elementarno izbiti i triumfalno pobijediti. To ne će moći spriječiti ni prividno svemoćni boljševizam ni izdajničke spletke Slavosrba. Neka onda budno paze svi čestiti rodoljubi, da ne bi tradicionalni hrvatski jal, prekomjerna ambicija i ropska ćud – ti jedini pravi uzročnici svih naših nedaća – opet prevladali kod naših prvaka, jer bi time i najsjajniju pobjedu pretvorili u neminovnu katastrofu. Čuvajmo se lažnih bogova i krivih apostola. *Caveant consules.*

Hrvatska Revija (Buenos Aires), II, sv. 3., rujan 1952., 206-244. i ispravci sv. 4., prosinac 1952., 428.

OSVRT EUGENA KVATERNIKA NA SVOJU RASPRAVU "USTAŠKA EMIGRACIJA U ITALIJI I 10. TRAVNJA 1941."

Pismo Eugena Kvaternika O. Ivanu Nikoliću, D.I., 20. prosinca 1952.

20. prosinca 1952.

Rev. Ivan Nikolić, S.J.
44 Second Avenue
New York 39, N.Y.

Velečasni gospodine,

Prof. Vinko Nikolić saopćio mi je Vašu poruku o mom članku koji je izišao u 3. broju H.R. [1952.] pa si evo, premda nisam imao čast Vas osobno poznavati, uzimljem slobodu, da Vam se od sveg srca zahvalim, jer znam da Vas kao člana S.J. [Družbe Isusove] kod ocjene bilo koje publikacije može voditi samo želja za spoznajom istine. Ovo kao i sve što slijedi ne pišem *ad captandam benevolentiam lectoris* nego jer mi zbilja dolazi iz dna mog najintimnijeg uvjerenja.

Nakon očekivanih prijetnja, osobnih napadaja, kritika svake vrsti, pohvala i laskanja Vaša je poruka utvrdila u meni vjeru, da je bio krajnji čas, da se s jednim dijelom istine izide na vidjelo. Vaša pak primjedba, da je šteta da to već nije prije učinjeno u cijelosti je ispravna.

Ja sam god. 1943. u Slovačkoj napisao jednu raspravu o hrvatsko-talijanskim odnosima godine 1941., koja nikad nije publicirana. Kasnije objelodanjeni dokumenti moje su tadanje navode i opažanja samo utvrdili. Ja sam se odmah nakon mog odlaska s vlasti u jeseni god. 1942. počeo baviti proučavanjem tog pitanja, jer sam ga uvijek smatrao direktnim uzročnikom naših kasnijih neprilika. Sva moja saznanja i proučavanja tih odnosa daju potpuno novu i dosta nepoznatu sliku naših tadanjih velikih mogućnosti.

Međutim moj članak imade dva nedostatka. 1. što obasiže temu koja se ne može sažeti na 40 stranica, a 2. stvarno ne spominje ništa o velevažnom razdoblju od 15. IV. - 18. V. 1941. i neke kasnije fatalne činjenice koje se na to razdoblje nadovezuju. O svemu tomu dalo bi se napisati 400, a ne 40 stranica, a bude li vremena i zdravlja, ja ću to nastojati učiniti, jer smatram neophodno potrebnim da se kasnija pokoljenja mogu koristiti našim bolnim i gorkim iskustvom, da ne počine pogrješke koje smo mi počinili. To je bio glavni razlog moga članka, a ne kako sada zlobnici tvrde pokušaj političke reaktivacije, koja bi ovdje u slijepom crijevu svijeta i 17.000 km. daleko od Hrvatske bila politički apsurd pogotovo danas kad pobjednici prošlog svjetskog rata s nas još uvijek nisu digli anatemu. Mi smo na političkom, diplomatskom, vojničkom i upravnom polju stekli iskustva, koja prije nas tokom zadnjih stoljeća nije imalo nijedno hrvatsko pokoljenje. Zar da sve to propadne samo zato, da se stvori legenda o nekom novom hrvatskom Kraljeviću Marku, pa makar na to slijedilo petstogodišnje robovanje. Toliko glede članka.

Ali naša narodna katastrofa imade osim formalno političkih još i druge duboke uzroke etičke i moralne prirode. Prije Vas nisam to osim mojoj ženi nikome u cijelosti manifestirao. Ako to činim [sada], onda zato jer znam da ćete me kao Isusovac Hrvat najbolje razumjeti. Ne znam, da li Vam je poznato, da sam dvije godine mog srednjoškolskog studija proveo u isusovačkom konviktu, u Kalksburgu kod Beča. Bilo je to od god. 1922. - 1924. sve dok tadanji beogradski ministar prosvjete nije zabranio daljnje pohađanje srednjoškolskih učilišta u inozemstvu. Meni je sjećanje na one dvije godine, iza uspomena iz roditeljskog doma, najljepše iz moje cjelokupne mladosti i ono je kod mene neobično živo. Pred menom su živi likovi kao jučer mojih nekadanjih nastavnika: P. Karlinger (kasniji rektor), P. Billaut (generalni prefekt), P. Tescitel (prefekt), P. Schmidt, P. Krebs, P. Saidler, P. Zid, P. Schroeder i drugi. Većina njih već je mrtva, no nekoji su još pred dvije godine bili živi. Tako sam barem ovdje čuo. Možda ste i Vi kojega od njih poznavali osobno ili po čuvenju. Bili su to krasni ljudi, veliki idealisti, koji su, kako veli Joe Chamberlain za sve Isusovce, "posjedovali tajnu, koja ih čini nenadmašivim u odgoju mladeži". Da sam tada još koju godinu ostao u onoj sredini, možda kasnije ne bih bio pao u zabludu, da je moguć kompromis između osnovnih kršćanskih načela i jedne totalitarne istočnjačke despocije. Pod dojmom događaja, ja sam se relativno brzo raskrstio s posljednjom i odmah mi je bilo jasno, da je ustaška vladavina u suštini bila protunarodna, protucrkvena i – protuvjerska.

Naš narodni pad tako kratko vrijeme nakon uspona 1941. uzrokovan je stalnim i opetovanim kršenjem osnovnih etičkih i moralnih zasada po znatnom dijelu hrvatskog narodnog kolektiva. Te su zasade dobile svoju najsavršeniju pozitivnu formulaciju u Kristovoj nauci o ljubavi, a negativnu u Mojsijevom

dekalogu. To su dva temeljna kamena cjelokupne zapadne civilizacije. Ni pojedinci ni narodi nikada bez posljedica [ne mogu] prekršiti taj moralni aksiom, pogotovo kad je to kršenje postalo sistem vladavine kao što je to kod nas bilo. Nepoštivanje tih temeljnih zasada oduzelo je hrvatskom narodu mogućnost zdravog prosuđivanja i on nije bio u stanju da kao narodni kolektiv pravodobno reagira na stranputice na koje ga se je vodilo. Posljedica je bila, da smo iz jedne ekstremne desničarske totalitarne despocije pali u drugu još goru komunističku. Sve to bi nas zapravo moralo ispuniti dubokim pesimizmom. Ali uza sve to vjerujem, da u hrvatskom narodu još imade zdravih snaga. Kao što su one dvije despocije produkt jednog ambijenta unutar hrvatskog naroda tako je i uzvišena pojava zagrebačkog nadbiskupa iskonski izraz onih moralnih snaga unutar hrvatskog naroda, koje su mu omogućile da je u prošlosti uvijek opet mogao prebroditi najteže kušnje. I zato vjerujem, da će te pozitivne snage unutar hrvatskog naroda i opet prevagnuti i hrvatski narod spasiti. To će biti tim lakše, ako naši budući narodni prvaci ne budu demagogijom tražili vlastitu "divinizaciju" nego namjesto toga budu konačno shvatili, da je kod nas Hrvata trias: "Narod,vjera, crkva", [najveći up]liv i da samo u njemu leži spas.

Još jednom srdačna hvala na poruci, želim Vam Sretan Božić i Novu Godinu s odličnim poštovanjem Vaš

-[Eugen Kvaternik]

Kopija u ostavštini Eugena Kvaternika. O. Ivan Nikolić, D.I., preselio se je iz Argentine u SAD u jesen 1952. i ostao u SAD do konca svoga života.

MOJ RAZLAZ S DROM ANTOM PAVELIĆEM

Izvadak iz pisma Eugena Kvaternika uredniku tjednika "Danice", u Chicagu, SAD, početkom 1953.

....

Neka bude jedanput za uvijek rečeno, da ja dr. Pavelića ne mrzim, niti mu se želim osvećivati, niti ga prikazati monstrumom. Moj odlazak s vlasti i razlaz s dr. Pavelićem bio je uvjetovan čisto načelnim i političkim razlozima. Moj sukob s dr. Pavelićem bio je latentan još od onih dana, koje sam u *H.R.* opisao, i bio je uzrokovan različitom valutacijom naše cjelokupne vanjske i unutarnje politike. Ali želim naglasiti, da sam za vrijeme čitavog sedamnaestmjesečnog službovanja u N.D.H. s dr. Pavelićem najlojalnije suradivao i sve njegove naloge izvršavao osim, ako nije bilo bjelodano, da bi njihovo izvršenje bilo na štetu hrvatske stvari. No to su bile iznimke i nisu se nikada ticale općeg političkog pravca. Smatrao sam, da politiku vodi on, a mi drugi da smo samo izvršioci te politike. Uza sve to ja sam uvijek otvoreno nasuprot njega i drugih zastupao mišljenje, da moramo nasuprot Nijemaca i Talijana voditi politiku isključivo hrvatskih interesa, jer nam ni jedni ni drugi nisu željeli sretnu budućnost, a najmanje slobodu i državnu samostalnost. Dosljedno tomu da moramo uvijek braniti naš suverenitet i praviti im samo one koncesije, koje su u tadanjoj situaciji bile neizbježive – davati im nebitno, da sačuvamo bitno – i to samo onda, ako tim koncesijama ne prejudiciramo našoj slobodi akcije, koju smo za vrijeme, a pogotovo za konac, rata morali bezuvjetno sačuvati. Naprotiv dr. Pavelić je brižno i dosljedno izbjegavao svaki pa i najmanji sukob sa osovinskim vlastima u času kad je čitav ostali svijet protiv njih uspješno ratovao, i pravio im je koncesije, koje ni oni sami nisu tražili tako n. pr. onaj famozni zakon o njemačkoj narodnoj skupini, kojega Nijemci nisu u onoj formi ni tražili niti ga imali u Tisovoj Slovačkoj ni u Antonescuovoj Rumunjskoj ni u Hortijevoj Mađarskoj. A to je samo jedan primjer u jednoj dugoj i bolnoj seriji ustupa, dok im nakon odlaska mog oca i mojega nije predao na [upotrebu?] hrvatsku vojsku i redarstvo i konačno u

siječnju 1943. [zakonska odredba o iznimnom stanju od 18. I 1943., *HN*, V., 634., 19. I. 1943.] potpisao onaj famozni zakon, po kojem su njemački vojni zapovjednici mogli naredbenim putem mijenjati postojeće hrvatsko zakonodavstvo tako da od naše nezavisnosti nije ostalo drugo nego onaj "N" u kratici N.D.H.

U unutrašnjoj politici ja sam komunističko partizanstvo smatrao jedinim opasnim neprijateljem. Pobijanje istoga i njegovo uništenje, koje je u mojoj eri uvijek bilo unutar naših mogućnosti, smatrao sam ako ne jedinim a ono bitnim državnim problemom. Naprotiv dr. Pavelić je taj problem uvijek i svijesno omalovažavao ne samo dialektički nego uskratom sredstava svake vrsti za njegovo uspješno pobijanje i likvidaciju. O tom moglo bi se napisati ne jedna nego tri *H.R.* i Vi bi se zgrozili, kad bi znali, čim se je bavio i što je radio "hrvatski državni vrhovnik" u času kad je hrvatski narod stajao u krvavoj i očajnoj borbi za svoj fizički opstanak. Napose se je dr. Pavelić uvijek ustručavao pristati na mjere političkog smirenja nasuprot Srba i pristati na suradnju onih Srba – a bilo ih je vrlo mnogo i te kako uplivnih – koji su tražili samo jedno, to jest borbu protiv komunista. U stvari su oba problema partizanski i srpski bili usko povezani, no trebalo im je realno pogledati u oči i povući dosljednje zaključke političke, vojničke i redarstvene prirode. A to je dr. Pavelić uvijek izbjegavao, jer bi njihovo rješenje uvjetovalo raščišćenje naših odnosa sa Italijom napose sa II. tal. vojskom sa čijim je zapovjednikom generalom Mariom Roattom dr. Pavelić bio intiman i politički povezan. Kraj takovih različitih valutacija bitnih političkih problema, naš je razlaz, unatoč na oko srdačnih ondosa, bio neminovan i samo pitanje vremena. Kriza u tim odnosima izbila je otvoreno u času, kad je protuhrvatska koalicija Roatta-Pavelić-Kasche (*comunio incidens* u kojoj je dr. Pavelić bio središnja osoba) spriječila i spriječavala svaku razumnu protukomunističku akciju hrvatskog redarstva. Izvolite u knjizi Milatovića o slučaju Hebrang samo pročitati brzojav, kojega je u srpnju 1942. poslao u Berlin našem redarstvenom izaslaniku Branku Buzjaku moj tadašnji šef kabineta, dr. Danko Vidali, pa će vam biti jasno, da je na Markovom trgu tada bio veći upliv partizana nego pisca ovih redaka. I tu i samo tu leži pravi razlog mog razlaza sa dr. Pavelićem, koji je on zbog moje šutnje, motivirane krivo shvaćenim hrvatskim interesima, uspio maskirati basnom o nekom obiteljsko-dinastičkom sukobu, koji u stvarnosti nije nikada postojao.

Svoju sam prvu pismenu demisiju predao dr. Paveliću već u srpnju 1941. godine. To su već tada znale tajnice dr. Pavelića Vera Javor i Maca Cvitković. Prva je danas žena Ive Herenčića, a druga moja životna drugarica. I ako je dr. Pavelić moju demisiju tada na oko prihvatio, ipak ju nikada nije proveo. Iza proslave 10. travnja 1942. bio sam čvrsto odlučio konačno demisionirati, ali me je tada u mojoj nakani spriječio moj otac sa riječima: "Mi ne možemo

ostaviti Poglavnika", apelirajući na moju poznatu lojalnost glavaru N.D.H. Konačno sam demisionirao istom 25. rujna 1942. Toga dana u 14 sati saopćio mi je moj pokojni otac, da mu je upravo dr. Pavelić kazao, da on "kao ministar domobranstva nije više potreban" i da će na njegovo mjesto doći general Vilko Begić kao drž. tajnik u ministarstvu domobranstva, a za glavara glavnog stožera general Ivan Prpić. General Vilko Begić vrstan rodoljub i čestit čovjek kao obični opskrbni častnik nije imao nikakovih kvalifikacija za taj položaj niti je u vojsci mogao biti kakav autoritet, a i godinama je bio već prestar. General Ivan Prpić – žena mu je bila Srpkinja – bio je od hrvatske redarstvene obavještajne službe uglavljen kao Jugoslaven i glavar jedne brojčano male, ali vrlo uplivne skupine časnika hrvatskih oružanih snaga, kojoj je bila lozinka i pozdrav: "*per inconcessus Jugoslavia*". O tom je dr. Pavelić bio meritorno i opširno izvješćivan tokom zadnjih mjeseci mog službovanja. Ni onda ni danas ne će me nitko nikakovim argumentima moći uvjeriti, da je zamjena Slavka Kvaternika sa generalom Vilkom Begićem i imenovanje generala Ivana Prpića glavarom glavnog stožera bilo uzrokovano rodoljubnim motivima ili da je bio posrijedi bilo kakav *raison d' état* osim ako se takovim može nazvati želja generala Roatte, jednog od najvećih krvnika hrvatskog naroda. Slavko Kvaternik nakon što je saslušao dr. Pavelića samo mu je rekao: "*Der dumme deutsche Michel muss herhalten damit Roatta recht hat*", našto se je, tako mi je tog dana pričao moj otac, dr. Pavelić zacrvenio poput raka, jer očito nije računao, da je mom ocu bilo jasno odakle vjetar puše.

Smjenjivanje Slavka Kvaternika došlo je baš u jednom razdoblju, kad je hrvatska vojska – mislim domobranstvo – organizatorno i tehnički znatno uznapredovala, što je ne samo priznao zapovjednik Srbije general Bader koji je bio sve samo ne prijatelj hrvatske nezavisnosti, nego su to temeljito osjetili partizani u borbama na Kozari i Kordunu ljeti 1942., kada su potpuno uništene kraj drugih mnogobrojnih partizanskih formacija i one četiri partizanske brigade, oboružane talijanskim oružjem i opremljene čak talijanskim mazgama, s kojima je Tito početkom ljeta 1942. iz Crne Gore provalio u Hrvatsku. Partizanstvo bilo je tog ljeta svedeno na ostatke, kojih je uništenje bilo na domaku, i baš u času kad smo moj otac i ja tražili, da se vojna, politička i redarstvena akcija protiv partizana prenese južno od talijansko-njemačke demarkacione linije, kuda su se bili sklonili ostatci Titinih postrojba, dolazi do konačnog sukoba i razlaza između dr. Pavelića i mene. Mimogred tek spominjem, da je general Ivan Prpić, jedini hrvatski zapovjedajući general, koji se danas kao posebnik pod zaštitom UDBE šeće po ulicama Zagreba. Meni je onog 25.-og rujna poslije podne bilo odmah jasno, da će sa takovim zapovjednicima hrvatske vojske svako pobijanje partizana biti iluzorno, a to je bilo baš ono što je želio general Mario Roatta i čemu su služili njegovi opetovani posjeti u Zagrebu. Ja više nijednog časa nisam mogao snositi

odgovornost za hrvatske živote izložene partizanskim napadajima kraj jedne politike, koju nisam mogao ni onda a pogotovo ne mogu danas smatrati hrvatskom.

Zato sam protivno nastojanju moga oca još isto poslije podne 25. rujna 1942. u 17 sati dr. Paveliću dostavio moju pismenu demisiju, baš u času kad je dr. Veesenmeyer bio kod njega. Kad na moju demisiju do konca rujna nisam dobio odgovor, ja sam od 1. listopada dalje demonstrativno izostao iz mog ureda i ostao u svom stanu na Jabukovcu broj 7 odbijajući svako uredovanje. Tako sam konačno 9. 10. 1942. u 11,50 uspio od dr. Pavelića – kojem nije konvenirala moja inicijativa, jer je htio da bude njegova – dobiti razrješnicu, koju je motivirao zahtjevom Nijemaca i Talijana. Formalnu predaju moje dužnosti glavara javne sigurnosti nisam nikada izvršio u znak protesta, jer sam znao, da će onaj koji dolazi iza mene biti ne glavar redarstva nego likvidator aparata, koji sigurno nije bio niti je mogao biti idealan, ali kojega sam ja uz nadčovječni napor unatoč svih neprilika i zapreka, koje su mi se činile odozgo i odozdo, dotjerao do stupnja, da je postao jedini ozbiljni protupartner partizanima, što su isti kasnije uvijek priznavali. A tako je i bilo. Dva mjeseca iza mog odlaska hrvatskog redarstva praktički nije više bilo, ali zato su bili partizani pred vratima Zagreba. I opet nekoliko mjeseci kasnije u Hrvatskoj osvanulo je njemačko redarstvo, Gestapo, Ordnungspolizei i Feldgendarmerie, koji su se uselili u zgrade redarstva rasturenog po dr. Paveliću nakon mog odlaska. I tom njemačkom redarstvu stavljena su na raspoloženje sva sredstva i ne samo to, već ono je vršilo rekrutaciju Hrvata za njemačke redarstvene odrede, koji su vršili službu širom po nazistima okupiranoj Evropi. Dobar broj tih rekruta Nijemci su žigosali poput marve – da ne bude nikakve sumnje o tom tko je pravi gazda u Hrvatskoj.

Istom 13. X. 1942. objavljen je dekret o mom razrješenju, naravno bez spomena o mojoj demisiji. Ali između dana moje demisije i dana objave mog razrješenja, dosegla je vrhunac ona inspirirana i organizirana kampanja po kojoj nije bilo od pamtivjeka zločina, kojeg ja navodno nisam počinio, i to sve u času, dok sam ja u mom stanu sa očajem meditirao o neminovnoj katastrofi naše nakon osam stoljeća uskrsle Hrvatske. Ta kampanja vođena je zato, jer se je točno znalo, da sam ja jedini bio u stanju – obzirom na moja vrela informacija – prosuditi prave razloge našeg već tada teškog stanja, za razliku od hrvatskog javnog mišljenja, koje je u cijelosti bilo nasjelo jednoj u povijesti jedinstvenoj mistifikaciji događaja. A da bi se spriječila svaka moja moguća reakcija pred hrvatskim, napose ustaškim, javnim mišljenjem, bio sam objekt onih gnjusnih i bljutavih kleveta. Pojedinosti o tom su donekle poznate, ali ja ih ne želim ponavljati iz pieteta spram onih, koji su dali živote za Hrvatsku, a koji su mnogo prije smrti priznali svoj pogrešni sud...

Iz čitave te afere imali su koristi samo naši neprijatelji. Dok je general Roatta na Sušaku zadovoljan mogao ustanoviti, da se politika u Zagrebu vodi po njegovim direktivama – pa makar tome dali i potporu naivni i gramzljivi Nijemci – partizani su odmah i u cijelosti iskoristili nastali vakuum.

Da Vas, g. urednice, unaprijed riješim svake moguće skepse u pogledu mojih navoda, želio bih Vam doslovce citirati riječi jednog zbilja nepristranog svjedoka, prijatelja dr. Ante Pavelića, mog osobnog i svih Hrvata, a to je Vanča Mihajlov, svima nama poznati bugarski i makedonski rodoljub, koji je kao gost dr. Pavelića kroz tri godine "na vrelu" promatrao odvijanje hrvatske katastrofe. Dvije godine nakon mog odlaska s vlasti, sastao sam ga sasvim slučajno u hotelu Imperial u Beču koncem rujna 1944. Zamolio sam ga, da mi sasvim otvoreno kaže svoje mišljenje o stanju u Hrvatskoj i njegovim uzrocima. Odgovorio je doslovce: "Tragedija Hrvatske leži jedino i isključivo u činjenici, da Poglavnik nije vodio borbu protiv neprijatelja Hrvatske, nego protiv svojih najboljih prijatelja". Zanimalo bi me znati, da li će sada iskrsnuti kakav anonimni recenzent i kod Ivana Mihajlova pronaći "osobne i obiteljske razloge". Ili je možda Ivan Mihajlov htio postati hrvatski dinasta?

Krvavo svjedočanstvo koje su položili Vlado Singer, Mladen [Milutin] Jurčić, Marko Suton, Ivan Raić, Marko Fil. Vujeva, Blaško Sliščević, Mladen Lorković, Ante Vokić, Karamarko, pukovnici Toma i Medved i mnogi drugi ne samo da potvrđuju Mihajlovo mišljenje nego nam razjašnjuju srž i bit pravih uzroka svibanjske katastrofe. A ti tragični slučajevi predstavljaju samo glavne u nizu monstruoznih i u nebo vapijućih zločina izvršenih na hrvatskim rodoljubima samo zato jer su htjeli preuzeti nešto, da spase svoj narod od sigurne propasti.

A svi ti zločini naredeni su po dr. Anti Paveliću i izvršeni po njegovom još danas živom dželatu [generalu Vjekoslavu Luburiću, zvanom Maks Luburić]. Obojica su i politički, organizatorno i publicistički aktivni... A svi ti zločini izvršeni su godinu, dvije i više nakon mog odlaska s vlasti i mog odlaska iz Hrvatske, pa ipak po koji od Vaših suradnika te zločine svrstava u "obranu Hrvatske", dok borbu protiv neprijatelja hrvatstva, koja je trajala u moje doba, smatra "sistematskim progonima", za koje sam naravno jedino ja odgovoran. Želite li još veće mistifikacije?

...

Ali prije nego završim sa analizom "osobnih i obiteljskih motiva", želio bih Vas pitati zašto se je iste počelo isticati istom onda, kad je zbog načelnih razloga sukob između dr. Pavelića i mene zauzeo prilično žučljivu formu – bilo je to nakon dovršene akcije u Kozari – i naš razlaz bio na vidiku, a o njemu se nije govorilo onda, kad sam sa dr. Pavelićem 18 mjeseci sjedio u zatvoru u Torinu, kad sam kroz punih pet godina zajedno sa svim ostalim ustašama bio interniran na Liparima i po mjestima južne te srednje Italije (a to su one godine Pavelićevog "gostoprimstva", o kojima "govori tako dobro informirani"

recenzent), dok se je dr. Pavelić, ako izuzmemo one dvije godine njegove poluinternacije u Sieni, slobodno šetao po čitavoj Italiji, a da s nikim od nas pa ni samnom uopće nije imao nikakav dodir. Zašto se o "dinastiji" nije govorilo onda, kad je moj pokojni otac 1934. bio zatvoren, zlostavljan i interniran, dok su istovremeno moja pokojna majka i moje dvije sestre, od kojih jedna malodobna, bile zatvorene i internirane bez najelementarnijih sredstava za prehranu?

Ja sam ovdje u Argentini doživio, i ako nisam sudjelovao, pet proslava 10. travnja. Na nijednoj se nije uopće spomenulo ime Slavka Kvaternika, koji je tvorac 10. travnja i koji je zbog tog 10. travnja izručen i od neprijatelja hrvatskog naroda zatvoren, mučen i smaknut. Naprotiv se u vezi na 10. travnja slavi kao tvorca dr. Antu Pavelića, koji s tim događajem imade zajedničko samo to, da je Slavko Kvaternik u svojoj prevelikoj lojalnosti proglasio N.D.H. u njegovo ime. Jednima je dakle dužnost za Hrvatsku patiti, stradavati i ginuti, a drugi imadu privilegij te mrtve još i blatiti. Ako u ičem onda se u prikazivanju i načinu proslave 10. travnja po službenim ustaškim krugovima vidi sav amoral i egoizam one politike, koja je Hrvatsku dovela do svibanjske katastrofe.

A koliko sam bio "servilan" neka posvjedoči činjenica, da sam zabrinut tokom događaja i imajuć u vidu samo spas Hrvatske – pod redarstvenom paskom i unatoč najrazličitijih pretnja i grožnja – smatrao svojom dužnošću još jednom upozoriti dr. Pavelića na neizbježivu katastrofu Hrvatske, ne dodje li do promjene naše cjelokupne politike. Tako sam mu u prisustvu još danas živog Pečnikara i mrtvih Lisaka i Moškova još jednom izložio stanje stvari napose potrebu uništenja partizana prije svršetka rata. On nije imao drugog odgovora, nego da mi predbaci veleizdaju, koju sam navodno ja počinio kritizirajući njegovu politiku. Kad sam izlazio iz njegove radne sobe, sjetio sam se libretista Verdijevih opera Francesca Maria Piave, koji bi u toj sceni bio našao zahvalno gradivo. Kao da se je na Markovom trgu našao neki Duca di Mantova, koji je grofu Monterono (I. čin Rigoletta) dobacio: "*Voi contro di noi congiuraste signore!*" Toga dana bilo mi je konačno jasno, da sam bio u sukobu sa jednim srednjovječnim despotom, koji nije pristupačan nikakovim argumentima ni idealnim porivima, a koji je budućnost svoga naroda podredio svojim svakodnevnim sićušnim, uostalom sasvim krivo shvaćenim, interesima.

To je bilo 17. prosinca 1942., kad već tri mjeseca nisam bio na vlasti. Istini za volju moram priznati, da su Pečnikar i Moškov – sa Lisakom nisam imao prilike razgovarati – iza svibanjske katastrofe priznali moje tadanje ispravno držanje. Kad sam izlazio iz njegove radne sobe, dr. Pavelić je dobacio onoj trojici mojih drugova iz prve emigracije: "Jeste li vidjeli, lud je". I s tom tvrdnjom svršava svoj članak i moj recenzent. Tu sam scenu među inim ispričao dr. Riegeru, kad me je 19. prosinca 1943. pozvao na sastanak u

Bratislavu. On to danas prešućuje valjda "u interesu hrvatske sloge". Toliko dakle o mojim "osobnim i obiteljskim" odnosima sa dr. Pavelićem.

... [Moj recezent] smatrao je potrebnim, da me pohvali zbog moje inteligencije. Ne znam, da li je s moje strane bilo inteligentno, da sam trebao čitavih 17 mjeseci, da prozrem ovo cjelokupno pitanje. Bio je to težak grijeh uzrokovan mojom slijepom vjerom u rodoljublje dr. Pavelića. Ljudska inteligencija je relativni pojam, neinteligencija apsolutni. Prepuštam Vama, g. uredniče, da izaberete, u koju od ove dvije kategorije spada činjenica, da moj kritičar i danas, nakon 12 godina od Rimskih ugovora i 8 godina od svibanjske katastrofe, nije shvatio bit stvari...

... Da mi ne prigovorite, da sam "osoban i neobjektivan", želio bih Vas samo podsjetiti na jednu od mnogobrojnih sličnih epizoda, kada je dr. Pavelić na prvi zahtjev – ne talijanske vlade – nego fašističkog delegata u Hrvatskoj markiza Mottole zabranio pjevanje one prekrasne pjesme, "Napred mornari sa plavog Jadrana", samo zato, jer je po shvaćanju g. Mottole hrvatska mladež pjevala tu izrazitu antikomunističku pjesmu "sa protutalijanskom tendencijom". To je bilo u lipnju 1942., istovremeno kada je II. tal. vojska svoje "prijateljstvo" spram Hrvatske manifestirala odvažanjem u zatočeničke logore hiljade Hrvata i to ne sa područja, koje je po Rimskim ugovorima pripalo Italiji, nego sa područja "*Regno di Croazia*", čiju su "nezavisnost" ti isti ugovori zajamčivali....

...

... Dr. Pavelić je u vrijeme, dok sam ja još bio glavar javne sigurnosti, nekoliko puta javno izjavio, da on jedini snaša odgovornost za sve što se događa. Te njegove opetovane izjave međutim ne rješavaju nijednoga od njegovih suradnika, pa ni mene..., suodgovornosti. Naravno nitko ne može biti izravno suodgovoran za političke i upravne akte kod kojih nije sudjelovao, a koje bi mi protivno svim činjenicama htio imputirati moj recenzent. Vrhunac je mistifikacije, kad me se želi učiniti suodgovornim za nesretni tok talijansko-hrvatskih odnosa, kad sam ja ne samo predlagao nego i sasvim konkretno spremao oružani napadaj na II. talijansku vojsku, kojeg je nekoliko puta neposredno prije izvršenja spriječio dr. Pavelić sa motivacijom, "da mi ne možemo ratovati protiv Italije", nego je laganu i jeftinu ulogu "heroja otpora protiv fašističkog okupatora" prepustio Titu i njegovim komunističkim partizanima i na taj način spriječio stvaranje hrvatske nacionalne resistencije, koja bi automatski dovela do stvaranja hrvatskih oružanih odjela na strani saveznika. O svemu tome čitat ćete iskaze još živih svjedoka – *in due course*.

...

Ja nisam napisao moj članak u svrhu političke reaktivizacije, jer smatram, da se odavle 17.000 km od Hrvatske ne može riješavati hrvatsko pitanje, napose to ne možemo mi, na kojima još uvijek leži anatema pobjednika prošlog rata. Da su to moje načelno stanovište prihvatili naši nadriustaški dominformovci,

hrvatska bi stvar u svijetu bolje stajala, a medu inim bili bi izbjegli onaj mali, ali i te kako bolni "Bleiburg", uzrokovan odlaskom Kavrana i drugova u Hrvatsku i naši neprijatelji ne bi još uvijek mogli ukazivati – sasvim neopravdano – na jedan veliki sektor naše emigracije kao na ostatke hrvatskog neofašizma.

...

Kopija pisma Eugena Kvaternika uredniku tjednika "*Danica*" , Chicago, SAD, Buenos Aires, prvih mjeseci 1953., 17 tipkanih stranica, u ostavštini E. Kvaternika. Pismo je odgovor na anonimnu, uglavnom negativnu, recenziju članka E. Kvaternika, "Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.", *HR*, sv. 3/1952., objavljenu u tjedniku "*Danica*" . "*Danica*" nije objavila ovo pismo E. Kvaternika. Kvaternikov članak iz *HR* pretiskan je u ovoj knjizi. Eugen Kvaternik tvrdi, da je anonimni recenzent u "Danici" dr. Vilko Rieger. U ovome izvadku iz pisma Eugena Kvaternika ispušteni su svi polemički elementi, a doneseni su samo oni dijelovi, koji osvjetljuju političke poglede i životni put Eugena Kvaternika. Ispušteni tekst označen je točkicama (...).

ODJECI
JOŠ NEŠTO O
RIMSKIM UGOVORIMA

NAPOMENA UREDNIŠTVA H.R.: Uredništvo "Hrvatske Revije" donijelo je u sv. 3., god. II., str. 206-244, članak g. Eugena Kvaternika "Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.", u uvjerenju, da tako vrši jednu hrvatsku dužnost. Taj je članak, naime, svima dokazao, da Nezavisnu Državu Hrvatsku nije stvorio ni Hitler ni Mussolini, nego hrvatski idealisti u Domovini. Ustaški emigranti došli su u Domovinu, kada je vlast već bila u rukama hrvatskog naroda, pa ni oni ni itko drugi nisu mogli stvoriti ono, što je već bilo stvoreno. Svjetska javnost i pogotovo naši neprijatelji to su dobro shvatili.

Uredništvo Revije bi bilo, naravno, rado donijelo odgovor dra Pavelića na taj članak.

U "Hrvatskoj" (Buenos Aires) u broju od 10. travnja 1953. izišao je osvrt g. Marka Sinovčića na taj članak. Osvrt je uredništvo "Hrvatske" popratilo s napomenom, da ga donosi i zato, "jer mu (g. Sinovčiću) je uredništvo, kamo bi taj osvrt spadao, odbilo donijeti ga".

Premda g. Sinovčić niti je znao niti je mogao odgovoriti na pitanja, koja se u članku "Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941." nameću dru Paveliću, uredništvo "Hrvatske Revije" bilo bi ipak donijelo njegov osvrt. Evo zašto ga nije donijelo: Uredništvo "Hrvatske Revije" najavilo je već u br. 4. 1952. (izišlom 10. XII. 1952.), da suradnju za slijedeći broj prima "najkasnije do 15. siječnja 1953". Osvrt g. Sinovčića stigao je istom 7. veljače. Oba su ga urednika uzela u obzir za slijedeći broj, 2.-1953. Međutim g. Sinovčić je svoj članak objavio u "Hrvatskoj".

Bez obzira na *proročanski interview*, u kojem je Dr. Ante Pavelić nekoliko godina prije odgovorio na neka pitanja iz članka "Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.", *uredničtvo "Hrvatske Revije" je uvijek spremno donijeti članak iz pera dra Pavelića,* jer smatra, da samo on može stvarno odgovoriti na dotična pitanja.

Urednici "Hrvatske Revije":

Dr. ANTUN BONIFAČIĆ Prof. VINKO NIKOLIĆ

P.s. U međuvremenu smo primili slijedeće pismo g. Eugena Kvaternika:

Gospodo urednici,

Dvobroj 7 i 8 "HRVATSKE", koja izlazi u Buenos Airesu, a posvećen 10. travnju donosi recenziju mog članka "Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.", objavljenog u H.R. On sadrži i jedan razgovor s drom Antom Pavelićem, u kojem on, prviput, 12 god. nakon potpisa Rimskih ugovora, razlaže svoje stanovište o problemu, za koji je hrvatska javnost u emigraciji pokazala upravo strastveni interes. Radi toga treba pozdraviti i tu recenziju i taj razgovor, jer oboje bitno doprinosi konačnom raščišćavanju tog križnog pitanja, pa makar u oprečnom smislu, nego li su oba autora te publikacije nakanili.

Budući da su recenzija i razgovor objavljeni u osobnom glasilu dra Pavelića ovdje, u Buenos Airesu, oni su nesumnjivo autentičan produkt bivšeg državnog vođe N.D.H. Njihova važnost leži u činjenici, da sadrže jasno i nedvojbeno izrečeno stanovište hrvatskog potpisnika Rimskih ugovora o razlozima i političkoj pozadini, koji su doveli do onog sudbonosnog 18. svibnja 1941. Svrha je ovog mog osvrta na tu publikaciju ispitati, dali i u kojoj mjeri ona odgovara činjenicama i toku događaja onih kritičnih tjedana i mjeseci. Taj osvrt ne predstavlja povijesno-analitički prikaz onog razdoblja, niti je on nastavak opisivanja mojih doživljaja, započetog u H.R.

Ali, prije nego uđem u samu stvar, želio bih naglasiti, da se ne ću osvrtati na razne insinuacije osobne prirode – osim ondje, gdje je to zbog boljeg razumijevanja faktičnog toka događaja, potrebno – a koje su autori te recenzije unijeli sasvim nepotrebno u tu raspravu. Osobni se momenti – u stvari oni uopće ne postoje – ne mogu unositi u raspravu problema, koji nas na svakoj stopi sjeća na stotine tisuća još otvorenih grobova, i koji je jedan od prvih te glavnih uzroka apokaliptičkih događaja svibnja 1945. – I sada ad rem.

OD BEČKOG SASTANKA DO POTPISA RIMSKIH UGOVORA

Dne 21. i 22. travnja 1941. održan je u Hotelu Imperial u Beču sastanak između njemačkog ministra vanjskih poslova von Ribbentroppa, i talijanskog ministra vanjskih poslova grofa Ciana. Na tom sastanku, koji je održan svega šest dana nakon formalnog priznanja N.D.H. po silama Osovine (15.IV.), bilo je, uz ostalo, govora i o hrvatskom problemu. Široj javnosti poznato je od tog sastanka samo ono, što je publicirano u knjizi: *Les archives sécrètes du comte Ciano*, izdanje Plon, Paris 1948. U tom izdanju nalazimo na str. 445-449 pod naslovom: *"Entretien avec le ministre des affaires etrangérès du Reich von Ribbentropp – resumé télegraphique au Duce. Vienne 21 - 22 de abril 1941"*, nekoliko stavaka o Hrvatskoj. Oni sadrže sumarni prikaz tih razgovora. U H.R. izričito sam napomenuo taj prikaz i nazvao ga nepotpunim zapisnicima, jer se

jedan brzojavni *resumé pro uso interno* – radi se o dva brzojava, koja je Ciano iz Beča poslao Mussoliniju u Rim – ne može nazvati *protokolima*.

U medunarodno-pravnoj kazuistici i diplomatskoj terminologiji nazivlju se protokolima oni diplomatski instrumenti (*Instruments diplomatiques*), koji sadrže precizne obveze dviju ili više kontrahenata i koje nose potpise opunomoćenih predstavnika pojedinih vlada. Govoriti, dakle, o nekim "bečkim protokolima", kao što to čini "Hrvatska", znači, da autori te publikacije ili ne poznaju značenje riječi protokol, ili hrvatsku javnost u emigraciji žele zavesti u bludnju. *In dubio pro reo*.

Međutim, već sama analiza tih brzojavnih resuméa, dovodi do prilično različitih zaključaka od onih, koje dr. Pavelić označuje riječima: "Kad je došlo do raspada Jugoslavije, N.D.H. je *ipso facto* ostala u talijanskoj sferi. Ta podjela je svečano potvrđena na jednom sastanku Ciana i Ribbentroppa nakon proglašenja naše države". Da bi se stvar servirala što uvjerljivije, ne samo da se ta dva brzojavna resuméa donose in extenso, nego ih se čak diže na rang protokola; dr. Pavelić im daje oznaku "svečano" i napominje se, da se i Ciano u svom Dnevniku, s nadnevkom 24. IV. 1941., pozivlje na te "protokole", stvarajući time utisak, da se i grof Ciano u cijelosti slaže s izlaganjem "Hrvatske". I istovremeno se dodaje: "Kvaternik *a limine* odbija vrijednost tih protokola i za opravdanje tog svoga stava ne donosi nikakova dokaza".

Nije potrebno ovdje analizirati ta dva brzojava. To je namjesto mene već učinio grof Ciano, i to baš pod istim nadnevkom od 24. IV., na koji se pozivlju moji recenzenti, ali koji brižno izbjegavaju citirati pa i jednu riječ iz tog nadnevka. Evo što veli grof Ciano tog dana, dakle 48 sati nakon svršetka Bečkog sastanka:

"Nastavljam s mojim zabilješkama. Za sutra sam utanačio razgovor s Pavelićem u Ljubljani. Radi se više o tome, da vidimo, kako misle Hrvati, nego o zaključcima. Ne će biti lako. I u Italiji je započela dalmatinska propaganda, djelo uobičajenih agitatora. Kakogod bilo, pripravili smo dva rješenja; jedno integralno od Rijeke do Kotora, i drugo ograničeno na povijesnu Dalmaciju. To posljednje trebalo bi upotpuniti s jednim političkim paktom, koji će praktički čitavu Hrvatsku staviti pod našu kontrolu. Držanje Nijemaca u svemu tomu je dvolično. U Beču su nam dali slobodne ruke. Ali do kada će biti iskreni?" [1]

[1] 24 aprile. - Ricomincio le mie annotazioni. Ho fissato un colloquio con Pavelic per domani a Lubiana. Si trata di vedere come la pensano i Croati, piú che di concludera. Non sará facile. Anche in Italia è cominciata un accanita propaganda dalmata, ad opera dei soliti agitatori. Essere dalmata, per molti, è una professione. Comunque abbiamo preparato due soluzioni: una territorialmente integrale da Fiume a Cattaro, ed una limitata alla Dalmazia storica. Quest ultima dovrebbe essere integrata da un Patto politico, che metta in pratica l intera Croazia sotto il nostro controllo. L'atteggiamento dei tedeschi è, in tutto ciò, ambiguo. A Vienna hanno dato a noi la mano libera. Ma fino a quando sono sinceri?

U prvom redu s lijeva na desno:
Slavko Kvaternik, Poglavnik, Raffaelo Casertano i Erich Lisak

Dr. Ante Pavelić i Slavko Kvaternik u Veneciji 1941.

Ova nam bilješka otkriva u cijelosti talijanske namjere u Hrvatskoj. Talijani ne svojataju samo Dalmaciju, nego žele pod vlastiti nadzor staviti čitavu Hrvatsku; drugim riječima: ostatak Hrvatske svesti na rang Albanije. Ciano je svijestan, da to s Hrvatima ne će biti lako, i zato od tog sastanka ne očekuje nikakovo konačno rješenje. Ne radi se, dakle, o diktatu, nego o pregovorima. Najmanje se radi o kakvom talijansko-njemačkom diktatu, jer Ciano, komentirajući Bečki sastanak, izričito veli, da je njemačko držanje *dvoličnо* i da sumnja u njihovu iskrenost. A to je baš protivno od onoga što tvrdi "Hrvatska".

Isto tako je kriva tvrdnja, da a limine odbijam vrijednost tih protokola, jer, kako sam mogao odbiti vrijednost "protokola", koji nikada nisu postojali? Samo sam tvrdio, da su "komentari tih diplomatskih instrumenata beziznimno negativni i kod Anfusa i kod Ciana i kod samog Mussolinija". Pod "diplomatskim instrumentima" imao sam prvenstveno u vidu aneksni protokol "čeličnog pakta", sklopljenog u Milanu u svibnju 1939., i u kojem se odreduje, da je područje Jugoslavije južno od Drave talijanska interesna sfera. I komentari Musolinijevi, Cianovi i Anfusovi tvore njihovo intimno i pravo mišljenje o vrijednosti njemačkih pismenih i usmenih obećanja o Hrvatskoj, a to su opetovano i nedvojbeno izražena mišljenja najodgovornijih čimbenika talijanske vanjske politike, koji su bili živi akteri, sudionici i svjedoci njemačko-talijanskih pregovora i utanačenja o Hrvatskoj. Ali ne samo, da se prešućuje tekst tog Cianovog komentara od 24. IV., nego se jednostavno prelazi preko svih onih jasno izraženih mjesta Cianovog Dnevnika, koji bjelodano dokazuju, da Rimski ugovori nisu bili njemačko-talijanski diktat, nego slobodno utanačeni ugovor, između Mussolinija i dra Pavelića.

Ciano tog 24. IV., dakle već dva dana iza Bečkog sastanka, sumnja u iskrenost svog osovinskog saveznika i njegovo držanje naziva dvoličnim. Tokom idućih dana i tjedana i kod njega, kao već prije kod Mussolinija, nestat će zadnje iluzije o vrijednosti Hitlerovih obećanja o Hrvatskoj. Već 4. V., dakle 12 dana iza Bečkog sastanka, Ciano opet bilježi u svom Dnevniku:

"Casertano javlja, da i Split može pripasti nama, s nekoliko rezerva glede gradske uprave. Duce je zadovoljan. Sada izgleda, da bi Pavelić htio imati jedan predhodni sastanak s Duceom. Volio bih, da se bez daljnjega dođe do zaključka. To više, jer je njemačko držanje prema nama, s obzirom na Hrvatsku, sve drugo nego jasno. Alfieri, a nešto i on vrijedi, stalno iz Berlina zvoni na uzbunu i smatra potrebnim sastanak između Hitlera i Mussolinija, da se utanače glavne točke naših traženja".[2]

[2] 4 Maggio - Casertano comunica che anche Spalato può venire a noi, con alcune riserve sull amministrazione cittadina. Il Duce è contento. Ora sembra che Pavelic voglia avere un incontro preventivo col Duce. Preferirei che si arrivasse senz altro alla conslusione, tanto più che l'atteggiamento germanico nei nostri confronti, a proposito di Croazia, è tutto altro che chiaro. Alfieri per quel che vale, fa squillare da Berlino un continuo campanello d'allarme e ritiene

I tu nam grof Ciano predočuje političku pozadinu i poziciju osovinskih partnera u toj kulminantnoj fazi hrvatsko-talijanskih pregovora. Njemu se žuri. Želi, da čim prije dode do zaključka s Hrvatima – zbog nesigurnog njemačkog držanja. Ta talijanski poklisar u Berlinu, Dino Alfieri, koji je sâm sudjelovao na Bečkom sastanku i koji "na vrelu" može pratiti evoluciju njemačkog držanja, toliko je uznemiren, da traži sastanak obih osovinskih voda, da bi se uglavile bitne točke talijanskih zahtjeva u Hrvatskoj. I Alfieri to čini samih 12 dana nakon sastanka u Hotelu Imperial, gdje je to pitanje za dra Pavelića konačno i "svečano" riješeno.... na štetu Hrvatske i na svu korist Italije.

Međutim, Mussolini ne prihvaća prijedloga svog ambasadora. On poznaje vrijednost Hitlerovih obećanja. Osim toga, Hrvatska je priznata od svih osovinskih vlasti. Nju se već iz prestižnih razloga ne može rušiti – barem ne do konca rata. Na Bečkom sastanku njemačko držanje bilo je dvolično i neiskreno, i sada Alfieri neprestano javlja iz Berlina, da je još sve "*in alto mare*" ... S te njemačke strane, pozicija za talijansku diplomaciju nipošto nije povoljna. Kao da će se svi dugogodišnji napori da se osigura pristanak III. Reicha za talijansku prevlast u Hrvatskoj, izjaloviti, i to baš sada, kad se to pitanje konkretno rješava. Nasuprot tome dvojbenom i negativnom njemačkom faktoru, stoji za Talijane onaj drugi, pozitivni, a taj je ujedno za čitav taj problem važniji, bitan i odlučujući. To je hrvatski faktor, u stvari držanje dra Pavelića. Od Karlovca preko Ljubljane i tokom pregovora s talijanskim poslanikom Raffaelom Casertanom, Pavelić je neprekidno popuštao talijanskim zahtjevima teritorijalne, političke i državopravne naravi, kako nam to, skoro bih rekao grafički, grof Ciano dan za danom u svom Dnevniku predočuje.

I Ciano tog 4. V. zadovoljno bilježi: "Casertano javlja, da i Split može pripasti nama". Čudne li koincidencije i uvijek se ponavljajuće igre povijesti. Onaj isti dan, kad Alfieri iz Berlina "zvoni na uzbunu" i traži Mussolinijevu intervenciju i prisutnost, da se spasi talijanska pozicija, dr. Pavelić pristaje na odstup Splita, nakon što je već prošlih dana pristao na savojskog kralja, politički pakt i sve poznate teritorijalne ustupke. I istog tog 4. V. Hitler će izreći pred Reichstagom govor, koji će u cijelosti potvrditi Alfierijeva opažanja i protumačiti njegovu uznemirenost i Cianovu žurbu.

Hitler je uz ostalo rekao:

"Njemački Reich nema, osim jedne čedne korekture svojih granica, povrijeđenih ishodom Svjetskog rata, nikakovih posebnih teritorijalnih interesa na tim područjima. Politički smo samo interesirani na održanju mira u tom prostoru, privredno na uspostavi jednog poretka, koji će omogućiti i na korist svih poduprijeti proizvodnju i ponovo uvesti izmjenu dobara.

necessario un incontro tra Hitler e Mussolini per fissare i punti principali delle nostre rivendicazioni.

Ali leži u značenju jedne više pravde, ako se kod toga uzmu u obzir i oni interesi, koji su osnovani na etnografskim, povijesnim ili također i privrednim uslovima.

No na tom razvitku je Njemačka samo interesirani motrilac. Pozdravljamo, da naši saveznici mogu udovoljiti svojim opravdanim nacionalnim i političkim stremljenjima. Veselimo se uspostavi Nezavisne Države Hrvatske, s kojom se nadamo suradivati uvijek u budućnosti u prijateljstvu i povjerenju. Napose na privrednom polju može to dovesti samo do obostrane koristi.

Da mađarski narod može poduzeti daljnji korak u reviziji njemu svojedobno nepravedno nametnutih mirovnih ugovora, ispunjuje nas radosnim učešćem.

Da će se Bugarskoj ispraviti nekada učinjena nepravda, napose nas dira, jer, dok je njemački narod svojim oružjem omogućio tu reviziju, vjerujemo, da smo se na taj način odužili za jedan povijesni dug prema našem vjernom savezniku iz Velikog Rata.

Da s nama savezom povezana Italija zadobiva teritorijalno i politički upliv u onom jedino njoj pripadajućem životnom prostoru, sama si je više nego zaslužila s osobito velikim krvnim teretom, kojeg je od listopada prošle godine morala snositi za budućnost Osovine.

Naprama pobijeđenom nesretnom grčkom narodu ispunjuje nas iskrena samilost. On je žrtva svog kralja i jednog malog zaslijepljenog vodećeg sloja. Ali on se je tako hrabro borio, da mu njegovi neprijatelji ne mogu uskratiti priznanje.

A srpski će narod, možda, ipak jednom iz te svoje katastrofe povući jedino ispravni zaključak, da su pučistički časnici za tu zemlju samo nesreća."[3]

Mussolini, koji je slušao taj govor na radiu, odmah će izraziti svoje nezadovoljstvo: "prosuđuje ga sa znatnom hladnoćom i veli, da bi "bilo vrlo dobro i možda korisno, da nije izrečen".[4] (Ciano, *Dnevnik*, 4.5.1941.)

Te se večeri, nakon opetovanih Alfierijevih opomena, nakon negativnog Hitlerovog govora i nakon ponude dr. Pavelića, Mussolini nalazi pred alternativom: ili još jednom kod Hitlera pokušati osigurati svoje zahtjeve u Hrvatskoj, ili se obratiti izravno na glavara N.D.H.

Između Hitlera, koji o Hrvatskoj govori kao o zemlji savezničkoj i prijateljskoj, koju spominje na istom stepenu kao Mađarsku i Bugarsku, dakle, zemlju sa svim suverenim pravima; koji u vezi s tom Hrvatskom govori o nekoj višoj pravdi, po kojoj treba riješavati prijeporna pitanja na etnografskoj, povijesnoj i privrednoj podlozi, i dr. Pavelića, koji je pristao na savojskog kralja,

[3] Iz govora A. Hitlera pred Reichstagom 4. V. 1941. izvađeno iz *Monatshefte für Auswärtige Politik*, Heft 6. Juni 1941. izdanje Deutsches Institut für Aussenpolitische Forschung.

[4] Lungo discorso di Hitler. Non lo conosco ancora. Ma Mussolini che lo ha asccoltato, lo giudica con notevole freddezza e dice che è un discorso che poteva benissimo e forse utilmente non venir pronunziato. (Ciano, *Diario* 4. V. 1941.).

političko-vojnički pakt, koji znači praktički talijansku okupaciju čitave Hrvatske – a to je bilo izričito dogovoreno – i koji mu ustupa najvažniji dio Dalmacije sa Splitom, Mussoliniju će izbor biti lagan, jednostavan i logičan, a njegova odluka neposredna. Već sutradan bilježi Ciano: "Za prekosutra je predviđen razgovor Mussolini-Pavelić". (Ciano, *Dnevnik*, 5. V. 1941.)

Mussolini ne krzma više ni jedan čas, 48 sati nakon Hitlerovog govora, on je već u vlaku, na putu u Monfalcone.

I tu će, dne 7. V. 1941., u salonu željezničke postaje, Mussolini, Pavelić i Ciano konačno odlučiti i formulirati hrvatske teritorijalne ustupke i ustanoviti talijansku hipoteku na Hrvatskoj, koja će II. talijanskoj vojsci omogućiti provođenje one poznate protuhrvatske politike.

Kao već i prije, tako će i ovaj put dr. Pavelić nastaviti svojom, sada već ustaljenom praksom izbjegavanja hrvatskih svjedoka. Za čitavo vrijeme te za hrvatsku budućnost odlučujuće i sudbonosne konferencije, odgovorni šef hrvatske vanjske politike – dr. Mladen Lorković – čekat će u predsoblju. On će nakon sastanka imati prilike, da kroz nekoliko minuta promatra zadovoljnu grimasu talijanskog diktatora, a zatim će njegovu uznemirenost, za vrijeme vožnje u automobilu na povratku u Zagreb, dr. Pavelić nastojati ublažiti dobacujući mu po koju mrvicu o toku tog sastanka. Kad sam sutradan pitao Mladena, što je zapravo u Monfalconeu odlučeno, nije znao ništa, osim onoga, što je taj dan dr. Pavelić svima nama saopćio, da, naime, ne će biti carinske i valutarne unije.

Mladen Lorković bio je postavljen za šefa hrvatske vanjske politike, da bude odgovoran, ali je istovremeno bio eliminiran od svih pregovora, jer bi njegova superiorna inteligencija, duboka erudicija i prirođeni kritički duh prebrzo shvatili, što je zapravo bilo u igri. Nije smio biti svjedok u Monfalconu, nije smio biti svjedok ni kasnije, napose nije smio biti svjedok događaja zadnjeg razdoblja naše nesretne N.D.H. Njegova će smrt, kao i smrt Vlade Singera, Ante Vokića, Karamarka, Farolfija, Tomašića i tolikih drugih hrvatskih rodoljuba, ostati kroz vjekove krvavo svjedočanstvo, da se u N. D. H. nije vodila politika osnovnih hrvatskih interesa, nego da su nad ovima prevladali zločinački instinkti jedne quislinške i izdajničke despocije. U njoj (despociji) dijele ljude kao životinje. – Tu je instinkt, posluh i kazna – *le partage des hommes comme de bêtes est l'instinct l'obeissance la châtiment* (Montesquieu, *De l'esprit des lois*, liv. IV. chap. X).

U Monfalconu dovršeni su stvarno pregovori, koji su predhodili Rimskim ugovorima, a trajali su svega od 25. IV. do 7. V. 1941. Tih dana zapečaćena je, bez suglasnosti hrvatskog naroda, bez pitanja njegovih legitimno izabranih predstavnika, bez privole hrvatske vlade, sudbina 400 tisuća dalmatinskih i primorskih Hrvata, žrtvovana je zlatna prilika, da izgradimo naš suverenitet, unutar njega našu vojsku i da, vodeći samo hrvatsku politiku, dočekamo konac

tog ratnog vihora na strani pobjednika. Osuđena je na propast Država Hrvatska, koja je imala sve preduvjete uspješnog samostalnog života i stvoren je "*Regno di Croazia*", u kojem će Ambrosijeva, Roattina i Robottijeva II. vojska, svojim razornim djelovanjem i podupirući sve neprijatelje Države Hrvatske, bjelodano dokazati, što je zapravo značila ta talijanska "garancija" naše "nezavisnosti".

I sve je to sprovedeno u samih 12 dana, bez ikakovog pritiska s njemačke strane, nego baš protivno. Provedeno je, da dr. Pavelić ni jedanput Talijanima nije suprotstavio jedan pa i malo energični "ne", da uopće nije ni mislio prekinuti pregovore, da pričeka talijansku reakciju; provedeno je, da s hrvatske strane nije uslijedila uopće nikakova političko-diplomatska akcija, da se budući hrvatsko-talijanski odnosi formuliraju u skladu s našim bitnim interesima.

Za vrijeme čitavog trajanja tih pregovora, nismo u Rimu imali ni poslanika, niti bilo kakovog predstavnika, pa čak ni običnog promatrača. Talijanski *agrement* za našeg prvog poslanika pri Quirinalu, dr. Stijepa Perića, saopćen je dr. Paveliću na ljubljanskom sastanku 25. IV. Kad je tih dana dr. Perić, shodno instrukcijama, koje je dobio od svog predpostavljenog, tada još državnog tajnika dr. Mladena Lorkovića, htio otputovati u Rim, Pavelić ga je pozvao k sebi i rekao mu:

"Znaš, nije uputno, da već sada putuješ u Rim. Mi ćemo Italiji morati napraviti neke koncesije, pa nema smisla, da se Ti kao Dalmatinac kompromitiraš".

Tada Pavelić nije htio kompromitirati jednog Dalmatinca, i to baš dra Perića, spram kojeg bi već u prvoj emigraciji javno znao pokazati svoju averziju. Ali će zato tri tjedna kasnije kompromitirati i otuđiti ideji Hrvatske Države 400.000 dalmatinskih i primorskih Hrvata, predavši ih jednim potpisom na milost i nemilost nasljednicima Mletaka.

Tako smo ostali bez poslanika u Rimu u tom najvažnijem razdoblju hrvatsko-talijanskih odnosa, morali smo doživjeti svibanj 1945., da kasnije u Cianovom Dnevniku, pod nadnevkom 30. IV. 1941., čitamo:

"Razgovor s kraljem o hrvatskm pitanju. S njegove strane nikakova oporba za odstup Splita: naprotiv. Kralj je mišljenja, da što manje Dalmacije uzmemo, to manje ćemo imati neprilika. Kad ne bi bilo izvjesnih, pa makar i razumljivih sentimentalizama – ja bih bio spreman odstupiti čak i Zadar".

Duce odgovara na Pavelićevo pismo prihvaćajući krunu i daje zadnje instrukcije Casertanu: insistirati na Splitu, ali "ne do točke da se od toga učini pitanje prekida".[5]

[5] Colloquio con Re per la questione croata. Da parte sua nessuna obiezone alla cessione de Spalato: al contrario. Il Re e d'avviso che quantomeno Dalmazia si prende tanto meno noie avremo. "Se non fosse per certi sia pure spiegabili sentimentalismi - ha detto - io sarei favorevole a cedere persino Zara"...

Već same ove dvije činjenice – spremnost na popuštanje i kod kralja Viktora Emanuela i kod samog Mussolinija – dokazuju, kolike smo štete pretrpjeli zbog pomanjkanja prisutnosti i akcije našeg poslanika u Rimu. Ali one ujedno, izvan svake sumnje, dokazuju, da Rimski ugovori nisu bili diktat već sporazum, postignut u slobodnim pregovorima izmedu Mussolinija i dr. Pavelića. I sada, nakon 12 godina, da bi se opravdalo hrvatskog potpisnika tih ugovora, servira nam se u toj publikaciji, kao uvod u izjavu dra Pavelića, da je Perić čitavu stvar naopako postavio "eda bi na taj način sve neuspjehe našeg prvog poslanika u Italiji bacio na svog vrhovnog glavara". Fingira se, dakle, da je N. D. H. za vrijeme tih pregovora imala u Rimu poslanika, dok je taj poslanik stvarno sjedio u zapećku u Zagrebu, a da uopće nije imao pojma – nakon Ljubljane – o čemu se pregovara. Njemu je istom nakon potpisa ugovora bilo dozvoljeno, da nastupi svoj novi položaj.

Ali, ne samo da nismo imali poslanika u Rimu. Nismo ga imali ni u Budimpešti. Glavni grad Mađarske oduvijek je bio izvrsno motrilište za njemačko-talijanske odnose, napose s obzirom na jugoistočnu Europu. Mađari su prvi priznali N. D. H., samo da ojačaju naš položaj spram Njemačke i Italije, a mi, namjesto da u Peštu odmah pošaljemo poslanika i time pokažem dobru volju za prijateljsku sistematizaciju hrvatsko-mađarskih odnosa, čekamo tjedne i mjesece, jer to tako dr. Paveliću suflira njemački poslanik Kasche, i na taj način gubimo izvrsnu priliku, da s Mađarima barem pokušamo u izravnom dodiru riješiti pitanje Međjimurja.

Ali to nije sve. Vrhunac te nediplomatske neaktivnosti jest u činjenici, da za vrijeme čitavog trajanja tih pregovora, hrvatski poslanik u Berlinu, dr. Branko Benzon, ne samo da nije dobio nikakovih instrukcija, nego uopće nije imao pojma o toku i sadržaju tih pregovora.

Takovo pomanjkanje svake političko-diplomatske aktivnosti nije ni slučajno niti predstavlja običan propust. Ne predleži ni *culpa levis aut lata*, već je to zlonamjerno i dolozno sprječavanje svakog pokušaja, da bi se pregovorima Pavelić-Casertano dalo šire međunarodno značenje i omogućilo, da se za Hrvatsku, bilo izravno u Rimu, bilo preko Berlina ili Pešte, stvori povoljniju situaciju. A sve je to učinjeno s ciljem, da ne bude hrvatskih svjedoka ni u Rimu ni u Berlinu ni u Pešti ni u Zagrebu, da ne bi koji od tih svjedoka pokušao mobilizirati hrvatsku vladu i hrvatsko javno mišljenje protiv politike koncesija, koju je provodio jedini hrvatski pregovarač.

I sada, usred godine 1953., ovdje u Argentini, cinički nam se dobacuje:

"Ako je netko kriv za Rimske ugovore, krivi smo mi svi. A krivi smo za to, što smo htjeli svoju Državu!"

... Il Duce risponde alla lettera di Pavelic accettando la corona e da le ultime instruzioni a Casertano: insistere per Spalato ma non al punto di farne una questione di rottura... (Ciano, *Diario*, 30. IV. 1941.)

Ovakovo očigledno i besramno izobličenje notornih povijesnih činjenica nije drugo, nego tipična manifestacija onog od povijesti u sva vremena i na svim mjestima dokazanog i svim despotima zajedničkog amorala, kojim sebi prisvajaju svaki pa i najmanji uspjeh drugih, a za vlastite neuspjehe čine odgovornim svoj narod, koji su svojim radom bacili u katastrofu. I baš zato, nikada se ne ću umoriti pisanjem i dokazivanjem, da Rimski ugovori, taj prvi i glavni uzrok naše neizmjerne narodne nesreće, nisu toliko rezultat agresivne politike tadašnjih vladaoca našeg zapadnog susjeda, koliko posljedica one tipične uskogrudne despotske politike, koja nije znala ništa predvidjeti, nego je, zbog svojih potpuno krivo shvaćenih dnevnih interesa, žrtvovala budućnost svog naroda. I veliki mislilac s obala Gironde, kao da je u svojem klasičnom prikazu despotske vladavine imao već pred dva stoljeća viziju kasnijih prilika u našoj nesretnoj N. D. H., kad, među ostalim, veli: "Održanje države samo je održanje kneza, odnosno palače, u kojoj je zatvoren. Sve što ne ugrožava izravno tu palaču, ili glavni grad uopće, ne proizvađa utisak na duhove bez znanja, ohole i umišljene; a u pogledu međusobne povezanosti događaja, nju ne mogu ni pratiti ni predvidjeti pa čak na nju ni misliti". (La conservation de l'Etat n'est que la conservation du prince, oû plutôt du palais où il est enfermé. Tout ce qui ne menace pas directement ce palais ou la ville capitale, ne fait point d'impression sur des ésprits ignorante, orguielleux et prévénus: et quant a l'enchaînement des évènements, ils ne peuvent le suivre, le prevoir, y penser même. (Montesquieu, *Op.cit.*, Livre V. Ch. XIV.)

Bili su prvenstveno moralne prirode oni faktori, koji su doveli do Monfalcona, gdje je 7. V. 1941. izvršena hrvatska kapitulacija. Taj sastanak u Monfalconu znači praktički i kulminaciju Pavelićevih osobnih dodira s Benitom Mussolinijem. Tokom 12 godina njegovog boravka u Italiji, Mussolini nije smatrao vrijednim, da ga primi, čak ni onda, kada su početkom rujna 1939. i točno godinu dana kasnije, početkom rujna 1940., talijanske divizije stajale na našim zapadnim granicama, spremne za neposredni napadaj na Jugoslaviju. Razgovor s Pavelićem prepustio je tada Cianu i Anfusu. On je Pavelića pozvao na razgovor istom onda, kada je najozbiljnije strahovao, kao u ožujku 1939., da bi njegov osovinski saveznik mogao u Hrvatskoj ponoviti političku operaciju po kalupu Slovačke, i time preko Hrvata spriječiti talijanske namjere na istočnoj obali Jadrana. Zato je u onih pet tjedana, od Simovićevog puča do sastanka u Monfalconu, dva puta pozvao Pavelića na razgovor (29. III. i 11. IV. 1941.), slao Anfusa u Karlovac i Ciana, u pratnji elite talijanske diplomacije, u Ljubljanu. I sada jedva da je to Pavelić zaželio, sjeda na vlak i putuje mu ususret u Monfalcone. On će još jednom, i to zadnji put, vidjeti poglavara N. D. H., 11 dana kasnije, dne 18. svibnja 1941., u času potpisa tih, za hrvatsku budućnost tako tragičnih Rimskih Ugovora. Tokom iduće dvije godine, sve do uhićenja Mussolinija, na 25. VII. 1943., dr. Pavelić će opetovano na najrazličitije načine i

raznim putovima tražiti sastanak s vodom talijanskih fašista. I uvijek će i opetovano naići na kategorički, katkada i neuljudni *fin de non recevoir*. Zašto? Ta Italija je već bila dobila sve, što je tim putem mogla dobiti. Od Sušaka do Boke Kotorske već se je vijala, uz talijansku trobojku, plava zastava s troglavim mletačkim lavom, u znak ostvarenih Mussolinijevih mletačkih revindikacija nad najhrvatskijom od sviju naših povijesnih pokrajina, i kao simbol dominacije novog rimskog imperija nad kolijevkom "*olim incliti regni Croatiae*". Mussoliniju nije bio više zanimljiv razgovor s "jedinom figurom naše (talijanske) balkanske igre". (Anfuso, *Op.cit.*,)

Svi ovi momenti, koji upravo plastički i jasno kao kristal proizlaze iz Cianovog Dnevnika i Anfusove knjige, kao da i ne postoje, već me se čak i optužuje, da za opravdanje svog stava ne donašam nikakvog dokaza.

Na stranici 214. "Hrvatske Revije" opširno sam citirao Mussolinijevu reakciju dne 10. VI. 1941., kako ju Ciano donosi u svom Dnevniku. A ta se reakcija odnosi na cjelokupnost njemačko-talijanskih odnosa u Hrvatskoj. Svega 22 dana nakon potpisa onih ugovora, pomoću kojih je mislio konačno "ugrabiti svoj plijen" (Ciano, *Dnevnik*, 13. 8. 1939.) i u času, kada nastoji provesti "albanizaciju" Hrvatske, Mussolini mora ustanoviti, da su Nijemci "psi u zloj namjeri", koji na papiru sve obećaju, u stvari uzimlju sve i Talijanima ostavljaju "kup kostiju", i bespomoćno dodaje: "Za sada se ne može ništa napraviti. Treba zavijati s vukovima. Zato ću Njemačkoj u komori zaguditi, ali moje je srce puno gorčine".[6] (Ciano, *Dnevnik*, 10. VI. 1941.). Tako Mussolini, ali on nije svjedok – svjedok je gdja Agata v. Hausberger.

I preko Mussolinijeve ocjene njemačkih pismenih i usmenih obećanja o Hrvatskoj simplicissime se prelazi šutnjom, kao da onu filipiku *contra Germanos* Mussolini nikada nije izrekao, Ciano u svom Dnevniku nije napisao, a ja u "Hrvatskoj Reviji" nisam citirao, jer se u protivnom slučaju ruši kao kuća od karata cijeli taj ishitreni sustav, baziran na tim imaginarnim i ne postojećim "bečkim protokolima", a time i glavno sredstvo ovog najnovijeg pokušaja mistifikacije naše nedavne, svetom krvlju premnogih naših mučenika ispisane povijesti.

Cianovom Dnevniku napisao je predgovor Sumner Welles, koji je bio najprije pomoćni državni podtajnik, a kasnije državni podtajnik u State Departmentu. Kao takav, bio je kroz puna dva lustra u žarištu zbivanja svjetske politike. On nijednom riječi ne sumnja u ispravnost Cianovih navoda, nego čak izričito veli: "Mislim, da on (Dnevnik) tvori jedan od najdragocjenijih povijesnih dokumenata našeg vremena", i odmah iza toga nastavlja: "Oni (čitaoci) će naći u Dnevniku do sada nepoznatu ilustraciju njemačkih makinacija tokom ovih zadnjih godina. Oni će vidjeti, možda jasnije nego prije, kako je stereotipan bio

[6] Per il momento non c'e niente da fare. Bisogna urlare coi lupi. Ed e cosí che oggi alla Camera faro una sviolinata alla Germania. Ma il mio cuore è pieno di amaro. (Ciano, Diario, 10. 6. 1941.)

Hitlerov postupak poslužiti se spram drugih vlada i spram svog saveznika Italije najsvečanijim obećanjima, kao sredstvom, da ih zavede u bludnju u pogledu svojih namjera". Tako Sumner Welles. Ali "Hrvatska" i to bolje znade.

HASSELOV DNEVNIK

Na svim tim povijesnim činjenicama ne mijenjaju ništa ni zabilješke već mrtvog Ulricha v. Hassela. Tko je v. Hassel i što je on napisao?

Ulrich v. Hassel je njemački diplomat, koji je od godine 1930.-1932. bio njemački poslanik u Beogradu, a zatim od 1932.-1938. poklisar u Rimu. Te godine on, zbog konflikta s nacionalsocijalistima, istupa iz diplomatske službe, te je od tog vremena u aktivnoj opoziciji spram Hitlerovog režima. On sudjeluje u uroti, koja dovodi do neuspjelog atentata na Hitlera, 20. srpnja 1944. Tada biva uhićen, suđen i smaknut.

Međutim za prosuđivanje njegovog stava u našem konkretnom pitanju, mnogo je važnija činjenica, da je v. Hassel spadao u grupu onih njemačkih diplomata, koji su u Jugoslaviji vidjeli najozbiljnijeg njemačkog saveznika na Balkanu. On je u neku ruku pater njemačko-srpske suradnje, koju smo doživjeli u onom deceniju, koji prethodi raspadu kraljevske Jugoslavije. Hitler, Goering i drugi, samo su nastavili ono, što je v. Hassel za vrijeme svog dvogodišnjeg službovanja u Beogradu pripremio. Hassel spada u kategoriju onih Nijemaca – dosta mnogobrojnu –, koji su svaku pomisao uspostave hrvatske države otklanjali s riječima: "*Ausgeschlossen, unmoeglich*". Njegovo potpuno neshvaćanje hrvatskog pitanja proizlazi eklatantno iz bilješke njegovog Dnevnika s nadnevkom 4. travnja 1941.: "Meni još nije jasno, kakovu politiku vode Hrvati."

Hrvati su nekoliko dana kasnije dali odgovor, kad su naši seljaci goloruki razoružali Hasselove i Goeringove "Pruse Balkana". Simovićev puč znači za čitavu tu skupinu Nijemaca nacista i antinacista dramatsko opovrgnuće njihove nerealne filosrpske politike; znači slom čitave jedne koncepcije umjetno održavane, i zato je za "roditelje" te koncepcije loše sve ono, što iza toga dolazi. A jedan od tih "roditelja" bio je i v. Hassel. U dogadjajima, koji slijede 27. ožujka 1941., v. Hassel nije bio ni akter ni dionik ni svjedok. On je u svemu tomu samo jedan motrilac sa strane, koji se ograničava na nekoliko bilježaka, u kojima na svoj način i sa svojim komentarom reproducira razgovore sa svojim znancima. To su njemački državni tajnik v. Weizsäcker, njemački poslanik u Budimpešti v. Erdmannsdorf i general Edmund Glaise v. Horstenau. Sam Hassel veli za Weizsäckera, da on kao državni tajnik nije imao uvida u glavne momente njemačke vanjske politike. Prema Weizsäckeru i v. Erdmannsdorfu, Hitler je Hrvatsku ponudio Mađarima kao protektorat. Hassel to bilježi samog 10. travnja 1941. i samim tim dokazuje, kako je bio daleko od stvarnog toka

događaja. Ta Hasselova tvrdnja u protivštini je s mojim izlaganjem, da su se Nijemci već 27. III. 1941. odlučili za uspostavu Hrvatske. Gdje je, dakle, istina?

U. H. R. spomenuo sam, da je u Berlinu, odmah iza vijesti o Simovićevom puču održana sjednica cjelokupnog njemačkog političkog i vojničkog vodstva, za vrijeme koje je Hitler izdao direktive i zapovijed za razbijanje Jugoslavije. U tim direktivama nalazi se i odredba o uspostavi Države Hrvatske. Kao vrelo tih mojih navoda naveo sam zapisnike s te sjednice, na koje se pozivlje i Sir Winston Churchill u svojim memoarima. Uza sve to, meni se predbacuje, da nisam naveo "nikakovih vrela". Na toj spomenutoj sjednici sudjelovali su, osim Hitlera, Goering i Ribbentropp te generali Keitel i Jodl. Original tog zapisnika s te sjednice nalazi se u arhivama nuernberškog procesa i on je služio kao temelj optužbe zbog napadaja na Jugoslaviju. Među inim, veli se u tom zapisniku: "Fuehrer je odlučio, ne čekajući na moguće izjave lojalnosti nove vlade, provesti sve potrebne pripreme, da se Jugoslavija uništi, vojnički i kao nacionalna jedinica", i dalje: "Može se računati, da će Hrvati preći na našu stranu, kad napadnemo. Osigurat će im se politički postupak, koji odgovara (samostalnost). Rat protiv Jugoslavije bit će vrlo popularan u Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, jer će se tim državama obećati teritorijalni dobitci. Jadranska obala Italiji, Banat Mađarskoj i Macedonija Bugarskoj."

Iz tog zapisnika nedvojbeno proizlazi, da su Nijemci trebali Hrvate za što bržu likvidaciju Jugoslavije. I tu leži uzrok iznenadne "ljubavi" III. Reicha spram hrvatskog naroda i onog njemačko-hrvatskog konkubinata, koji je doveo do 10. travnja 1941. Ali Hitleru je jasno, da tu pomoć kod vojne akcije – Hrvati su u cijelom tom pothvatu faktor prvorazredne važnosti – treba Hrvatima s nečim platiti. Zato se čitava stvar stavlja na politički temelj. O svemu tomu gore citirani tekst tog zapisnika s te sjednice ne dopušta nikakove sumnje. To je bilo 27. III. 1941. Za vrijeme nuernberškog procesa to su donijele sve novine svijeta u svim jezicima. O tom postoji čitav niz publikacija, ali u "Hrvatskoj" se te činjenice naprosto negiraju, jer konfuzne prilike nisu dozvoljavale, "da bi Hitler odmah nakon puča mogao doći do uvjerenja, da je rješenje hrvatskog pitanja u obliku nezavisne države najkraći put za likvidaciju Jugoslavije". To je napisano u "Hrvatskoj" dne 10. travnja 1953., ovdje u Buenos Airesu. Ono što je bilo Hitleru i njegovim drugovima jasno onog prijepodneva 27. III. 1941. to "Hrvatskoj" nije jasno ni danas nakon 12 godina.

Po ovom zapisniku, Mađarima je obećan Banat. O Hrvatskoj, kao mađarskom protektoratu ni spomena. Zar je, dakle, v. Hassel sve to samo napisao u svom, uostalom, opravdanom i razumljivom antihitlerovskom gnjevu? Nipošto. Hitler je nakon one sjednice odmah pozvao k sebi mađarskog poslanika Sztojaya i predao mu jednu poruku za regenta Mađarske, admirala Horthya. Tekst te poruke je slijedeći: "Jugoslavija će biti uništena, jer je javno odbila politiku suradnje s Osovinom. Veći dio njemačkih oružanih snaga morat će proći kroz Mađarsku, ali glavna navala ne će uslijediti s mađarskog sektora. Tu će mađarska vojska trebati intervenirati i kao nagradu za svoju suradnju Mađarska će moći zaposjesti sva ona stara područja, koja je jednom prilikom bila prisiljena prepustiti Jugoslaviji. Stvar je hitna. Traži se žuran i jestan odgovor".

To je tekst Hitlerove poruke admiralu Horthyu, prema knjizi poznatog mađarskog političara Ullein-Reviczky-a: *Guerre allemande – Paix russe* str. 89. Na taj se tekst poziva i predsjednik engleske vlade, Sir Winston Churchill. Poznato je, da je od uvijek postojala razlika između zemalja mađarskih i zemalja krune Sv. Stjepana. Ta se je podjela prije 1918. ukratko označivala riječima Mađarska i Ugarska. Hrvatska, t. j. Kraljevina Hrvatska i Slavonija bila je zemlja krune Sv. Stjepana. Na koje od tih starih mađarskih zemalja je Hitler mislio u onoj poruci Horthy-u? Prema onom zapisniku, radi se samo o Banatu (misli se, valjda, na Vojvodinu), dakle o zemljama mađarskim.

Admiral Horthy u svojo knjizi: *Ein Leben für Ungarn* str. 226, piše, da je Hitler ponudio "one mađarske predjele, koje smo 1918. morali odstupiti krajevini S. H. S.". Nigdje u tom Horthy-evom opisivanju događaja onih dana nema spomena o kakovoj njemačkoj ponudi protektorata nad Hrvatskom. Niti spominje, da su Mađari takav predlog odbili. On naročito na 5. IV. spominje, da još nije donešena neka odluka o njemačkim prijedlozima. A tog 5. IV. u Zagrebu je između Veesenmeyer-a i predstavnika hrvatskog narodnog otpora u zemlji potpisan ugovor, kojim Reich pristaje na uspostavu N. D. H.

Međutim za ocjenu važnosti i tendencije one Hitlerove poruke admiralu Horthy-u trebamo retrospektivno predočiti njemačku vojno-političku situaciju ujutro 27. III. 1941. Treći Reich bio je tada sasvim koncentriran na operaciju Barbarossa. Na granicama Jugoslavije, osim u Bugarskoj, uopće nije bilo nikakovih vojnih formacija, sposobnih za ofenzivu. General Keitel izjavio je na nuernbeškom procesu: "Odluka napasti Jugoslaviju značila je poremetiti sve pokrete i vojne mjere, koje su do tog časa bile izvedene." "Maricu" (operaciju protiv Grčke) trebalo je u cijelosti izmijeniti. Trebalo je dovesti nove snage sa sjevera preko Mađarske. Trebalo je sve improvizirati."

Mađarsko područje, kao operativna baza protiv Jugoslavije, bilo je njemačkom glavnom stožeru neophodno potrebno za brzi uspjeh vojnog pothvata na Balkanu. Svaki otpor Mađara, značio bi prekid veza sa njemačkim vojskama u Rumunjskoj i Bugarskoj, te bi značio ne stvaranje engleskog mostobrana na Peleponezu ili kod Soluna, nego novo ratište usred europskog kontinenta na Karpatima i pred Bečom. Značio bi ujedno odgodu *sine die* operacije Barbarossa (protiv Sovjetske Rusije). To bi mogao biti najzgodniji momenat za Ruse da napadnu njemačku vojsku u Poljskoj. Da se u takovoj situaciji ponudi Hrvatska Mađarima, ne bi bilo nelogično, a bilo bi sasvim u stilu Hitlera, koji nije imao žacanja kod svojih obećanja. Iza tih skrivala se je

redovito diabolička nakana iste odmah izigrati, čim postigne svoj neposredni cilj. U našem konkretnom slučaju, čim mu Mađari odobre prolaz kroz Mađarsku.

Ne može postojati nikakova sumnja, da su Nijemci odmah iza Simovićevog puča Talijanima u Berlinu i u Rimu potvrdili svoja ranija obećanja i obveze iz "čeličnog pakta", dakle, odstup Hrvatske, ali isto tako ne može biti nikakove sumnje, da su Nijemci već 27. III. čitav svoj diplomatski, vojnički i redarstveni aparat usmjerili u pravcu uspostave Hrvatske. Ne samo da to proizlazi iz onog citiranog zaisnika, već iz upravo grozničave aktivnosti svih mjerodavnih njemačkih diplomatskih, vojničkih i redarstvenih mjesta onih dana. Onaj isti filosrpski aparat bacio se onom tipičnom germanskom energijom, elementarnom dinamikom i sustavom točnosti ure, na posao, da sa Hrvatskom ponove onu godine 1939. tako uspješno provedenu operaciju sa Slovačkom. Ta nije im bilo teško. Neodoljiva težnja hrvatskog naroda za svojom državnom samostalnošću i 20-godišnje robovanje u Jugoslaviji olakšali su im taj posao do tolike mjere, da i najminucioznija priprema ne bi bila mogla postići bolji uspjeh. O svemu tomu postoji vrlo obilno i iscrpno gradivo. Ne samo, da je dr. Veesenmeyer poslan u Zagreb s najširim ovlastima političke naravi, nego je širom čitave Europe započela najintenzivnija njemačka akcija u korist Hrvata. Kod toga se Nijemci nisu obazirali ni na svog talijanskog ni na svog mađarskog saveznika. Tako su već 29. III. dr. Andriju Artukovića, koji je 1938. morao bježati iz Njemačke i skloniti se u Mađarsku, iz Budimpešte doveli u Beč, odakle je sa bečkog radia držao one, u čitavoj Hrvatskoj poznate govore. To je bila ona tajna emisiona postaja "Croatia". I onaj će isti v. Mackensen, njemački ambasador u Rimu, koji je od ožujka 1939. imao zadaću, da Talijanima deklamira njemačku nezainteresiranost na Hrvatskoj i koji će im to isto tih dana ponoviti, već 29. III. 1941. navečer kazati slovačkom poslaniku u Rimu, g. Galvaneku, da će se s Hrvatskom ponoviti operacija Slovačke, ali ne s dr. Pavelićem, jer je isti "predugo živio u Italiji".[7]

Identične izjave davali su onih dana njemački predstavnici širom čitave Europe, a i izvan nje. Ali to nisu bile izjave bez sadržaja, nego su bile praćene konkretnim činjenicama na političkom i vojničkom polju, koje su sve zajedno

[7] G. dr. Galvanek, koji živi ovdje u Buenos Airesu, pričao mi je nekoliko puta, da je o toj stvari razgovarao s v. Mackensenom iza jedne večere, koju je priredio dne 29. III. 1941. japanski ambasador u Rimu, u čast japanskog ministra vanjskih poslova Matsuoke, koji je tada boravio u Rimu. V. Mackensen da je odmah pitao g. Galvaneka, što misli, tko će u Hrvatskoj preuzeti ulogu g. Tise. On Mackensen, da je mišljenja, da to može biti samo dr. Maček, jer da je dr. Pavelić predugo boravio u Italiji.Dr. Galvanek odgovorio je Mackensenu, da je on mišljenja, da s Mačekom ne će biti lako.

Mackensen, dakle, otklanja Pavelića onaj isti dan, kad je Anfuso doveo dr. Pavelića Mussoliniju u Villu Torlonia (op.pisca).

doprinijele, da su Nijemci objeručke prihvatili 10. travanjsku proklamaciju hrvatske nezavisnosti.

Ne može postojati ni najmanja sumnja, da je Hitler onih dana obećao Hrvatsku i Talijanima i Hrvatima, a moguće, i Mađarima. Ali je istovremeno poduzeo sve, da svog talijanskog i mađarskog saveznika izigra na Balkanu. Nakon rata, Mađarima nije prepustio ni Banat, već je u njemu uveo njemačku vojnu upravu, da ostane kao pripremna baza kasnijega njemačkog *Donaustaata*, koji je u nacističoj programatici imao biti središte kasnije germanizacije naroda jugoistočne Europe, a i nas Hrvata.

Ali i sam Hassel, citirajući Glaisea, veli, da to s Hrvatima ne će biti lako (sporazum s Italijom) i predviđa njemački arbitrat. Za antinacistu Hassela, naravno, i taj arbitrat ispada loše. Do tog arbitrata nikada nije došlo. Zato smo tu u carstvu hipoteza. Za nas, međutim, nisu hipoteza, nego su krvava realnost Rimski ugovori, koji su Talijanima dali praktički sve što su tražili i koji su spriječili eventualni njemački arbitrat. Ono što Hassel nazivlje arbitratom, Glaise je pred nama na Semmeringu nazvao Hitlerovom spremnošću intervenirati kod Mussolinija. Onih dana je Hitler Benzonu tu intervenciju i stvarno obećao, dakle intervenciju u našu korist. Znači, da ono, što tvrdi Hassel o Glaisovoj izjavi o arbitratu, slaže se u cielosti s onim, što je Glaise kazao nama na Semmeringu, a Hitler Benzonu. Ali arbitraža, *in concreto* intervencija u korist Hrvata, protivna je prisili, da kapituliramo pred Italijom. Tu kapitulaciju izvršio je dr. Pavelić svojevoljno, bez prisile, u Monfalconu. A da to nije bio njemački interes, kazao je Hitler nedvojbenim riječima onog 4. V. u Reichstagu, a njegov poslanik Kasche u Zagrebu. Ta, dakle, arbitraža ili intervencija, sigurno ne bi dovela do Rimskih ugovora. Oni su sklopljeni između dr. Pavelića i Mussolinija na brzinu, baš zato, da se ta njemačka intervencija spriječi i to intervencija na korist Hrvatske. Zašto?

Mussoliniju je bilo jasno, da od dra. Pavelića može dobiti više nego od Nijemaca, a dr. Pavelić, koji je dobro znao, da su ga Nijemci otklanjali kao glavara države izbjegavao je sve, da bi Nijemci mogli doći do riječi kod riješavanja tog pitanja, jer je strahovao, da bi to opet moglo dovesti u pitanje njegov osobni položaj. I nije se varao. Meni je predobro poznato, da su Nijemci, i to najodgovorniji, nakon Rimskih ugovora, ozbiljno predlagali uklanjanje dr. Pavelića s položaja glavara države. On imade zahvaliti samo mojoj lojalnosti spram njegove osobe, da te njemačke namjere nisu dobile konkretni oblik.

Sve te ponude, pa i opetovana obećanja Italiji ne mogu izbrisati, da je istovremeno kod Nijemaca postojala jedna dominantna hrvatska linija s izrazito vojničkom, ali i političkom tendencijom. To negirati mogu samo politički slijepci. O tom postoje toliki dokazi – nekoje sam i naveo – da je isključena svaka sumnja. A konačno je baš taj hrvatski faktor pobijedio i nije došlo do

talijansko-madarske podjele Hrvatske. Zato te sve Hasselove bilješke treba temeljito analizirati, prije nego ih se akceptira kao *verbum veritatis*. On čak tvrdi, da je Hitler Madarima obećao – Rijeku. Zar je moguće, da je Hitler bio toliko neoprezan, da bi nudao teritorij svog saveznika, usred rata i to baš Madarima!? Hassel, naime, veli, nakon razgovora s Erdmannsdorfom: "Također Rijeka, koja pripada našem osovinskom prijatelju prikazana je Madarima kao zalogaj. On će već o tome s Talijanima razgovarati".

"Hrvatskoj" nije dovoljno to, što veli Hitler, kad govori u futuru. Ona ga pretvara u perfekt. Ako se već brzojavi pretvaraju u protokole, zašto se onda ne bi jedan hipotetički budući razgovor prikazao kao već izvršen u prošlosti.

Preostalo bi još iz tih Hasselovih bilježaka analizirati reprodukciju Glaisovih razgovora sa Hitlerom. Kao i nama na Semmeringu i Hasselu je Glaise spomenuo dva razgovora. Hassel ne označuje datuma. Glaise je nama naveo 17. IV. i 2. V. 1941. Prvi od tih razgovora ja sam u H. R. ukratko opisao. O drugom, koji sam također spomenuo, Glaise je samo rekao, da je Hitler bio u tom veoma nestalan. I da ga se je uvijek moglo dobiti za intervenciju kod Mussolinija. Jedina zapreka tomu bilo je držanje dr. Pavelića. Antinacist v. Hassel spomenuo je samo onaj drugi razgovor, ali ne može prešutjeti njemačku nakanu intervencije, jer govori o mogućem arbitratu. Ali nipošto ne stoji njegova tvrdnja, da se je Hrvatima "naredilo" da se sporazume s Talijanima. Za vrijeme čitavog trajanja tih hrvatsko-talijanskih pregovora Nijemci, ne samo da nisu izvršili nikakav pritisak u tom pravcu, nego je čak njemački poslanik Kasche najavio formalni i apodiktički veto protiv projektirane carinske i valutarne unije sa Italijom. S tim su se Nijemci formalno ukopčali u te pregovore i dali dr. Paveliću priliku, da od njih traži protuusluge i potporu u poltičkom i teritorijalnom pravcu. Ali ovaj namjesto, da nasuprot Talijana zauzme malo odlučniji stav, hrli u Monfalcone i moljaka od Mussolinija, da odustane od tog svog zahtjeva. I Mussolini velikodušno pristaje, nakon što je Pavelić kapitulirao u teritorijalnim i političkim pitanjima i pristao na talijansku okupaciju čitave Hrvatske.

Interesi Italije i osobni dr. Pavelića bili su, dakle, identični kod izbjegavanja njemačke arbitraže o kojoj govori v. Hassel. A te Hasselove bilješke projecirane u tadašnju vojno-političku situaciju, uspoređene s drugim autentičnim tekstovima, kad iz njih eliminiramo njegov antinacistički, srbofilski i italofobski duh imadu svoju vrijednost, jer upotpunjuju naše znanje tadanjih događaja. One, kako smo vidjeli, uz točnu analizu, potvrđuju dosta toga, što je u mom članku izneseno. Dakle, obratno od onoga, što tvrdi "Hrvatska", kojoj za prosuđivanje njemačke i talijanske politike u ono kritično doba, nije važno, što vele i rade Hitler, Mussolini i Ciano, jer to bolje znadu g. Diederich i slovački novinar g. Strieženec.

Ali autori ove publikacije nisu mogli odoljeti kušnji, da i kod Anfusa pronadu po koje mjesto, koje po njihovom kriteriju ide u prilog njihove teze i citiraju slijedeći izvadak iz Anfusa: "Iz ličinke agitatora izišao je državnik Pavelić. Pavelić je miran i *skroman* pred Mussolinijem, ali njegovi su akcenti do tolike mjere *nasrtljivi*, da se vidi, kako se trudi, da nastupa kao političar, a ne više kao terorist".

Medutim talijanski tekst glasi ovako: "*Pavelić é pacato e dimesso di fronte a Mussolini, ma i suoi accenti sono improntati ad una misura che rivela il suo sforzo di agire da politico, non piu da terrorista*" (Anfuso, *Roma Berlino Salo*, str. 188), a to u stvarnom hrvatskom prijevodu glasi: "Pavelić je miran i *pokoran* pred Mussolinijem, a njegovi su akcenti tako *odmjereni*, da otkrivaju njegov napor djelovati kao političar, a ne više kao terorist". Tu smo, dakle, dobili servirano jedan potpuni krivi prijevod talijanskog originala, samo zato da bi se "dokazalo", da i Anfuso imade o dru Paveliću povoljno mišljenje. Kad ne bi bilo karakterističnih precedensa, mogli bismo čak vjerovati, da je neznanje talijanskog jezika uzrok tom krivom prijevodu i da on predstavlja samo jedan neuspjeli izlet u bogatstvo jezika pjesnika "Božanske komedije". Zanimljivo je, da se ti krivi prijevodi ponavljaju uvijek onda, kad se radi o tekstovima, koji terete dra Pavelića. Tako su u knjizi *N.D.H. u svjetlu dokumenata* prevedeni odlomci Cianovog Dnevnika, koji se neposredno ili posredno odnose na Hrvatsku. Taj prijevod nigdje ne sadrži neku bitnu griješku, sve do zabilješke grofa Ciana onog kritičnog 18. V. 1941. I baš tu odjednom nailazimo na krupni *lapsus traductionis*. Na str. 182 te knjige donosi se prijevod tog nadnevka ovim riječima:

"... Pavelić je dosta siguran u svoje djelo i danas je miran i skroman, kao što je ono bio u Rimu kao emigrant. Traži neke stvari drugorazredne važnosti, što nama konvenira učiniti, da bismo konsolidirali *svoj* položaj..."

A sada evo tekst talijanskog originala:

"... *Pavelić é abbastanza sicuro del fatto suo ed é oggi calmo e modesto come lo era a Roma da emigrato. Chiede alcune cose de secondaria importanza che a noi conviene fare per consolidare la sua posizione...*", što u ispravnom hrvatskom prijevodu glasi:

"Pavelić je dosta siguran u svoje stvari i danas je miran i čedan kao što je bio u Rimu kao emigrant. Traži nekoliko stvari drugorazredne važnosti, koje nama konvenira učiniti da se konsolidira *njegov* položaj". Troslovna riječ "sua" krivo prevedena, izmijenila je cijeli smisao tal. originala.

Ova bilješka grofa Ciana na dan potpisa Rimskih ugovora ne dopušta ni najmanju sumnju o političkoj pozadini i stvarnim motivima, koji su doveli do tog užurbanog zaključka i potpisa. Ona nam ujedno otkriva svu intimnost Pavelićevih odnosa s Talijanima. Ta onaj isti, koji je ušao u Hrvatsku triumfalno dočekan od čitavog naroda kao pravi narodni junak i vođa, nakon potpisa tih

ugovora osjetio je iznenada svu slabost svog položaja. Zna, da će reakcija u hrvatskom narodu biti neminovna. I zato od Talijana zahtijeva koncesije drgorazredne važnosti, da ojača svoj položaj. Ne traže se, dakle, koncesije, koje diktiraju hrvatski interesi – ti su žrtvovani – već se traže onakove, koje će mu očuvati položaj. Zar na i ovako jasno formuliran tekst, još uopće može netko sumnjati, da su Rimski ugovori bili nešto drugo nego dvostrani ugovor Mussolini-Pavelić, prema onoj klasično-pravnoj formuli: *"Do ut des"*, po kojoj Pavelić daje Talijanima Dalmaciju i protektorat nad ostalom Hrvatskom, a Mussolini Paveliću potporu njegove vlasti nad tim *amputiranim "Regno di Croazia"*. Poglavar N.D.H. nije, dakle, prvenstveno temeljio svoju vlast na volji i ljubavi svog naroda nego na potpori Mussolinija i talijanskih bajoneta. Tu i jedino tu leži uzrok, motiv i sadržaj Rimskih ugovora. Sve, pa i najduhovitije pravne konstrukcije ne mogu promijeniti ništa na fatalnosti ovih povijesnih činjenica. A među ove spada i konstatacija, da su ti ugovori dali Talijanima znatno više, nego su to oni sami u toj situaciji očekivali. I Ciano nam u tom istom nadnevku upravo okrutno oduzimlje i zadnju iluziju, kad veli: "Sve se je odvilo pravilno, također što se tiče potpisivanja ugovora, kojih se je politički sadržaj onima, koji su ih upoznali, pričinio kao kud i kamo veći od očekivanog".[8] (Ciano, *Diario*, 18. V. 1941.)

Mussoliniju zato nije bilo teško koncedirati one stvarčice drugorazrednog značaja, da njima učvrsti vladavinu onog, koji mu je donio novu provinciju, zvanu *"Regno di Croazia"*. I baš ono mjesto Cianovog Dnevnika, koje nam otkriva taj tajni i najbitniji motiv hrvatskog potpisa, krivo je prevedeno. Zar i tu predleži samo neznanje jezika?

Svatko, tko je čitao Anfusovu knjigu morao je odmah opaziti dva mjesta, od kojih jedno održava Anfusovo mišljenje o osobi dra Pavelića, a drugo o N.D.H. kao takovoj. Već odmah u uvodu opisa hrvatskih događaja Anfuso ostavlja upravo klasični portrait Poglavara N.D.H.:

"Ante Pavelić zauzimlje u mojoj balkanskoj galeriji mjesto suprotno od kralja Borisa: ono je među slikama smještenim na izlaznim vratima u jednoj izložbi, koja počinje s Delacroix-om, a koja se nastavlja s najvećim predstavnicima tog razdoblja.

Pavelić je klasik balkanskog terorizma. Kralj Boris romantik eurobalkanske dinastičke tradicije. Pavelić se kruni s paklenim mašinama, Boris s rafiniranim bizantinskim lišćem; Pavelić je predak Tite Broza, Boris grofa od Barcellone; Europa rađa razne grane, ali jednako subverzivne: jedno ime, jedno lice, jedan vlak; kudgod dođu, svuda se dižu barikade... Imali slikovitije legende od one

[8] Tutto si e svolto regolarmente, anche per quanto concerne la firma degli atti, il cui contenuto politico e apparso a coloro che ne hanno presa conoscenza di gran lunga superiore alle aspettative. (Ciano, *Diario*, 18. V. 1941.)

Ljeninovog vlaka?" (Anfuso, *op. cit.*, sr. 185); i nakon što je opisao dogovor između Mussolinija i dra Pavelića, ovim se riječima izražava o N.D.H.:

–"Casertano i Petrucci, obojica vrsni talijanski ministri u Zagrebu, mogli bi nam rastumačiti sve protivštine hrvatske nezavisnosti, koja je imala na nogama olovnu dalmatinsku kuglu, njemački teret na glavi, okrutni antagonizam sa Srbijom, otvoreno neprijateljstvo slovensko, protivnički aversitet mačekovaca i drugih političkih tendencija u samoj zemlji". (Anfuso, *op.cit.*, str. 189.).

Anfuso, unatoč poraznog mišljenja o osobi i političaru dr. Paveliću, i nakon što je opisao sve koncesije, koje je on Talijanima učinio, smatra potrebnim navesti "olovnu dalmatinsku kuglu" prvom zaprekom naše nezvisnosti.

U svom sam članku oba ova mjesta namjerno prešutio, da previše ne teretim bivšeg poglavara N. D. H., ali kad se krivotvorenim citatima nastoji i to svjedočanstvo izobličiti, neka hrvatska javnost znade, da jedini još živi talijanski svjedok, i to krunski svjedok tadanjih događaja, težišta hrvatske problematike onog vremena vidi u krivo riješenom dalmatinskom problemu, isto onako kao i nestor hrvatske znanosti – prof. Filip Lukas (HR. III. 1953., br. 1.). Za obojicu je "olovna dalmatinska kugla" prvi uzrok propasti naše nezavisnosti.

POSTANAK I UZROK PARTIZANSTVA

Ali ne samo da se u toj publikaciji nastoji zanijekati odgovornost hrvatskog potpisnika Rimskih ugovora, nego se također nastoji umanjiti njihove štetne posljedice na daljnji razvoj u Hrvatskoj. Ide se čak tako daleko, da se negira, da su Rimski ugovori jedan od glavnih razloga partizanstva. To ali ne smeta, da se istovremeno iznosi, da sam Roatta tvrdi u svojim memoarima, da je dao razdijeliti partizanima 25.000 pušaka. Vjerojatno se nikada ne će moći točno ustanoviti, koliko su oružja Talijani predali partizanima i drugim neprijateljima Države Hrvatske. Ali sigurno je, da su talijanske postrojbe predale u Hrvatskoj, Sloveniji, Sandžaku i Crnoj Gori, ne 25.000 nego najmanje 250.000 pušaka, da su predale tisuće strojnih pušaka, stotine topova, tankova te zalihe streljiva i opreme u ogromnim količnama. Predan je neprijateljima Države Hrvatske kroz nešto više od dvije godine čitav jedan arsenal.

I to oružje predano je, ne Državi Hrvatskoj, čiju su "nezavisnost" Rimski ugovori "garantirali", već onima, kojima je uništenje N. D. H. i iskorijenjenje hrvatskog naroda bio jedini i glavni cilj. Partizanstvo oboružano je u času svog postanka, ne od Rusa ili zapadnih saveznika, već od onih vojnih postrojba, čiju su prisutnost Rimski ugovori legalizirali. I to sve u času, kad se je sovjetska vojska očajno borila za svoj opstanak na Dnjepru, Donu i Volgi, a elitne jedinice britanskog imperija u Sjevernoj Africi bile u punom povlačenju pred njemačkim panzerima, kojima je zapovijedao nenadmašivi virtuoz taktike modernog rata, maršal Rommel. To naoružanje provedeno je prije nego su

saveznici partizanskim postrojbama dobacili iz zraka i jednu pušku, i dvije godine prije, nego su crvene armije osvanule na obali Dunava.

Unatoč toga, želi se danas partizanstvo prikazati, kao da nam je nametnuto od nekadašnjih neprijatelja III. Reicha, da je to tako odredila konferencija na Yalti. Krimska konferencija održana je u veljači 1945., a partizanstvo je nastalo 1941., i odonda je bilo jedini oboružani faktor otpora, koji se je borio za saveznike. Zar su saveznici na Yalti mogli sankcionirati ustašku vladu, koja im je u svojoj autoproklamiranoj dalekovidnosti navijestila rat? Yalta je samo sankcionirala postojeće stanje i priznala one, koji su se borili na strani saveznika. A isto tako je bilo i u slučaju Slovačke, koju se u toj recenziji navodi kao paralelni slučaj u korist teze o "izgubljenom ratu". Pad Slovačke nezavisnosti nije dekretiran na Yalti. Ona je propala onim časom, kada je 25. kolovoza 1944. cjelokupna slovačka vojska sa svojih šest potpunih, prvorazredno naoružanih i opremljenih divizija, na čelu s ministrom slovačke narodne obrane generalom Čatlošem, izvela državni udar, ne protiv Nijemaca, jer u Slovačkoj uopće nije bilo nijedne njemačke vojne postrojbe, nego protiv svoje vlastite domovine. Jer taj udar protiv njemačke politike nije proveden za Slovačku, nego za Čehoslovačku, te je kao jedina legitimna vlada bila priznata čehoslovačka vlada u Banskoj Bistrici. I to činjenično stanje, stvoreno u kolovozu 1944., sankcionirala je krimska konferencija. Ona nije mogla uspostaviti slovačku nezavisnost, koju su sami Slovaci odbacili. Ali, dok za Slovačku još vrijedi olahkotna okolnost, da je njeno područje pripadalo operativnom području crvene armije, taj momenat u našem slučaju u cijelosti otpada, jer su i teheranska i krimska konferencija izričito odredile, da našim područjem ne će prolaziti savezničke vojske.

No kad se već spominje Slovačka, zašto se ne spominje Finska, koja je s Rusijom sklopila separatni mir i čak jednu čitavu njemačku armiju prisilila, da se povuče s njezinog područja? Finska je sačuvala svoju nezavisnost u pravom smislu riječi. Nije tražila imaginarne garancije, jer je njena najbolja garancija ona neizmjerna ljubav i predanost pravoj slobodi svakog Finca, jer u njoj o slobodi pjevaju ptice u njenim neizmjernim šumama i dišu ribe u njenim veličanstvenim jezerima. Ta zemlja epopeje slobode nije kapitulirala ni pred nacistima ni pred sovjetima, jer su jedni i drugi znali, da će trebati iskorijeniti i zadnjeg stanovnika te male, ali herojske zemlje, prije nego unište ideju slobode.

I stari maršal Mannerheim, prvoborac finske nezavisnosti, na koncu svoje životne peregrinacije napustio je svoju domovinu i odabrao gorki kruh progonstva, samo da svojim prisustvom ne spriječi spas Finske. Prepustio je vlast drugima, koji nisu bili manje rodoljubi od njega, da u pregovorima sa neprijateljem spase domovinu i njenu slobodu. Može li biti ljepšeg primjera rodoljubne samozataje, osobnog samoprijegora i političke umjerenosti od onog

finskog, dostojna klasičnog Hellasa i republikanskog Rima. A to se nije zbilo pred 2000 godina, već u doba II. svjetskog rata, za vrijeme Teherana, Casablance i Yalte.

Narodi su uvijek bili gospodari vlastite sudbine. Nije bilo drugačije ni kod nas Hrvata za vrijeme prošlog rata. Ali, namjesto da se borimo protiv onih koji su nam na najperfidniji način organizirali ustanak za ustankom, zapovjednici te okupatorske vojske dobivali su čak i najviša hrvatska odlikovanja. I ta okupatorska vojska, ne samo da je davala oružje našim neprijateljima, ona se je i pobrinula, da bude Hrvata, koji će se oružjem u ruci boriti protiv svoje vlastite hrvatske braće. Ne samo, da je četničkim postrojbama davala punu zaštitu i aktivnu pomoć za istrijebljivanje hrvatskog življa, koji je u svom očaju bježao u partizane, nego je taj razvoj sa svoje strane svojski podupirala. Teror nad nedužnim hrvatskim pučanstvom bio je zauzeo tolike razmjere, da je šibenski biskup Mileta bio prisiljen dne 17. IX. 1942. uputiti predstavku talijanskom guverneru Dalmacije, Giuseppe Bastianiniju. Evo nekoliko odlomaka iz te predstavke, i to baš iz knjige *N. D. H. u svijetlu dokumenata*.

"Jučer 10. o. mj. bombardirano je s morske strane selo Primošten, glavno mjesto istoimene župe, koja se sastoji od 24 komšiluka. Glavno selo župe, Primošten, kako je poznato, nastanjeno je dobrim i praktičnim katolicima, poštenim i nadasve religioznim, a ne komunistima, pa to bombardiranje ovoga sela, koje je trajalo četiri sata, sigurno je prouzročeno netočnim obavijestima, a osim toga muško pučanstvo spomenutog mjesta, sve od reda dobar svijet, bilo je internirano. Mjesto je napokon razoreno, imanja mještana uništena, a narod ostao bez krova i bez sredstava za život.

Ja žalim zločine počinjene po odmetnicima, a vrlo ih žali i stanovništvo i proklinje zločince. Zato nije pravo, da se kažnjavaju nedužni, koji i sami žale zločine, što ih drugi počiniše. Zato molim, da se dobro ispita moje svjedočanstvo o nevinosti interniranih i da se puste svojim kućama... Poslužit ću se ovom žalostnom prilikom, da obnovim već prije učinjenu molbu. Kad su po zločinima izvršenim od strane odmetnika, uhićeni i u kratkom postupku osuđeni na smrt krivci, ili mjesto krivaca drugi, koji su vrlo često posve nevini, molim, da im se dade mogućnost, da se ispovijede prije izvršenja smrtne kazne. Da bi se oni, koji su osuđeni po kratkom postupku, ispovijedili, dokaz je činjenica, da se je od 12 strijeljanih u Vodicama, devet njih ispovijedilo i da se svih sedam strijeljanih u Velikom Ižu ispovijedalo. U ova dva slučaja bio je pozvan ispovjednik, dok se inače redovito ne zove...

Nekoliko riječi o interniranima. Zapazio sam da se – kad tkogod umakne u šumu – interniraju roditelji bjegunaca i sva bližnja obitelj i rodbina, ne isključivši ni malu djecu. Pa ipak ovi internirani jadnici najvećim dijelom nisu ni po čemu krivi za bijeg svojih rođaka. Žalosna je sudbina interniranih u Molatu. Taj koncentracioni logor je groblje živih, što dokazuje i relativno veliki pomor,

navlastito djece i staraca, sada se pak interniraju u čitavim selima svi muškarci, među kojima ima mnogo dobrog i sasvim nevinog svijeta... Zapazio sam, da se preostalim članovima obitelji interniranih vrlo često uskraćuju obroci hrane, najnužniji za život. Ipak se tu u glavnom radi o ženama i nevinoj djeci. U Vodicama dobivaju internirani 200 gr. kruha dnevno po osobi i ništa drugo, a spavaju na cementu. Vrlo često se pak pale kuće, iz kojih je koje čeljade pobjeglo. Ipak vrlo često obitelji nisu krive, kao što sam već rekao. Što je kod toga još gore, dok se pali jedna kuća, vatra uništava i susjedne kuće, koje inače izvršioci paleža nisu namjeravali zapaliti. I ovo bi bio jedan od razloga, da se odustane od paleža kuća, kojom se baca toliko nevinih na ulicu.

Prema tomu sadanje represalije nedadu se nikako opravdati ni s kršćanskog ni s čovječanskog gledišta.

Reći će se, da mnogi zaslužuju ovakav postupak, jer da oni opskrbljuju pobjegle u šumu. Prije svega da naglasim, da svi koji su u šumama nisu komunisti. Ima među njima i komunista, ali ima i mnogih, koji su pobjegli od straha, da ne budu zatvoreni i tučeni (i to na kakav način) internirani i strijeljani, a sve u svrhu represalija...

Odmetnici često nasilno zauzmu koje selo, nebranjeno od vojske. Kad odmetnici napuste selo, vojnici ubijaju ili zatvaraju ili interniraju stanovnike sela, koji su već pretrpjeli nasilja odmetnika. Neka služi kao primjer selo Rasline kod Šibenika, u kojem selu nema komunista, a sada njegovi stanovnici ili lutaju ili su internirani, a cijelo je selo opljačkano i napola porušeno...

Na kraju primjećujem, da se je ovo strašno stanje među nama moglo i moralo izbjeći, da odmah ispočetka nije počelo zlostavljanje mirnog stanovništva (tada još nije bilo onih u šumi) batinanjem, ricinusovim uljem i drugim sredstvima, o kojima ovdje ne dajem mišljenje. U srpnju 1941. molio sam bivšeg zapovjednika Šibenika, gospodina generala Gherarda Magaldija, da poduzme nešto, kako bi prestali ovakovi postupci protiv mirnog stanovništva (ni tada još nije bilo onih u šumi) i nadodao sam, ako se stanovništvo bude ovako izazivalo, ne zna se gdje će to svršiti. On, ne samo da nije rekao dobre riječi, nego mi je odgovorio kao kralj Roboam, sin i nasljednik kralja Salamuna, Izraelcima, nagovješćujući još mnogo teže mjere. Nije mi teško sada biti prorok, jer je on, izvršivši što je navijestio preda mnom, izazvao sve ono, što se sada zbiva... Dopustit ćete mi, kao katoličkm biskupu, komu je od Boga preko Pape povjerena pastirska briga o dušama odkupljenih krvlju Isusa Krista, da Vam kažem jedan mali dio istine, jer da bi Vam mogao reći svu istinu, ne bi dostajala ni čitava knjiga."

Preuzvišeni biskup Mileta uputio je prepis tog pisma i državnom tajniku Sv. Stolice, kardinalu Luigi Maglioneu, u kojem još dodaje:

"Danas, kad sam već napisao pismo, upravljeno Njegovoj Preuzvišenosti Bastianiniju, doznao sam za još strašnije pojedinosti o pokolju izvršenom u

župi Primošten 16. o. mj. Vojnici su s bajonetama unišli i u crkvu, prijeteći ovom pobožnom narodu, koji se za vrijeme bombardiranja sklonio u Crkvu, da bi se preporučio Bogu i svojoj zaštitnici Majci Božjoj Loretskoj.

U Gornjim Selima iste župe Primošten, cijela sela bila su sravnjena sa zemljom, a stanovništvo, koje je preživjelo, ubijali su na bijegu vojnici, pa čak i dječake. Računa se na stotine nevino ubijenih. Vojska obilno opremljena oružjem i strjeljivom, neka se bori protiv komunista, a neka ne ubija goloruki i nevini narod. Ovakove pokolje je lako izvršiti, ali oni ne služe na čast vojnicima, posebno katolicima, koji se inače svakom zgodom hvališu svojim katoličanstvom.

Nije potrebno da spomenem, da za ove strahote nisu toliko odgovorni vojnici, koliko oni, koji im to naređuju".

Tko su bili ti naredbodavci? Upravo oni, koji su Rimskim ugovorima "garantirali" našu "nezavisnost". To nam otkriva jedan od tih naredbodavaca, general grof. Ugo Cavallero, tada glavar glavnog stožera talijanskih oružanih snaga. Dne 31. srpnja 1942. Mussolini je u Gorici održao prijavak vojnih zapovjednika zapovjedništva Superslode (Slovenija i Hrvatska). Tokom tog prijavka dao je i direktive za pobijanje ustanka u Sloveniji i Hrvatskoj. Osim generala Uge Cavallera, tom prijavku prisustvovali su, među ostalim, i generali Ambrosio i Roatta. Grof Cavallero u svojoj knjizi: *Comando Supremo* (Editore Cappelli - Rocca San Casciano - 11 - 1948.) opširno opisuje taj sastanak i donosi tekstualno Mussolinijeve instrukcije, koji, među ostalim, veli: "Ne bojim se riječi. Uvjeren sam, da na teror partizana treba odgovoriti ognjem i mačem. Treba prestati s uobičajenom frazom, koja opisuje Talijane kao sentimentalce, nesposobne da budu tvrdi, kada je potrebno... Ovo pučanstvo ne će nas nikada zavoliti.... To područje moramo smatrati kao područje iskustva. Ne brini se za ekonomsko stradanje pučanstva. Ono ga je htjelo. Tako me nije briga za sveučilište (ljubljansko), koje je bilo jedno žarište protiv nas. Ne bih bio ni protiv preseljenju masa stanovništva."

Roatta: "Predložio sam, da se imanja pobunjenika dadu obiteljima naših palih".

Duce: "Odobravam, samo započnite. Isto tako smatrajte komuniste ne praveći razlike: Sa Slovencima ili Hrvatima, ako su komunisti, treba postupati na isti način". (Ugo Cavallero, *Op.cit.*, str. 288. i 299.)

Preuzvišeni gospodin biskup Mileta izložio nam je, tko su bili ti hrvatski "komunisti". Hrvatsku je trebalo pokoriti ognjem i mačem, jer je Mussoliniju bilo jasno, da se taj narod nikad ne će odreći svog prava na slobodu. Mussolini se i ovdje, kao i u cijeloj svojoj političkoj akciji držao tradicija imperialnog Rima. Mlađi Plinij ovjekovječio je takovu pacifikaciju riječima: "*Pacem appellant, solitudinem faciunt*" – "Opustoše, a to mirom zovu".

I tog istog Roattu brani dr. Pavelić u izjavi danoj reviji "Settimo Giorno", br. 9. 1953. – vidi "Hrvatska" od 20. svibnja 1953., a uspoređujući ga s Ambrozijem, veli: "Roatta, naprotiv, shvatio je položaj, ali je bilo kasno". – Zato je razumljivo, da za "Hrvatsku" ni talijansko oružje ni *politika "pacem appellant, solitudinem faciunt"* nisu uzroci partizanstva. Pojava velikog broja dalmatinskih i primorskih Hrvata u partizanskim redovima imade se pripisati nestalnom karakteru tog naroda, koji se za jednu ideju "lahko zagrije, ali i brzo ohladi" (str. 6., stupac 3. "Hrvatske"). Biskup Mileta i Mussolini rekli su nam, zašto su se Hrvati tako brzo zagrijali za partizane.

Ali ova, politički neoportuna, stvarno neistinita i moralno monstruozna tvrdnja o karakternom defektu naroda kolijevke Države Hrvatske, ne samo da je smrtna uvreda onim 80 tisuća interniranih, dalmatinskih i primorskih Hrvata, ona je besramno i ciničko blaćenje onih 100.000 Hrvata iz tih krajeva, koji su ubijeni od četnika, Talijana, Nijemaca, pa i od bratske hrvatske ruke, a koji su, da spase gole živote, gonjeni poput divljači, bili prisiljeni tražiti zaklon u šumi. Ili su, možda mogli tražiti zaštitu kod hrvatske vlade, čiji je "vrhovnik" dnevno davao izjave lojalnosti njihovim tlačiteljima i krvnicima? Uzročnik partizanstva nisu fašistički okupatori, ni njihovi četnički saveznici, "kriv" je narod, koji nam je dao uzor karaktera i borce, Pavlinovića, Supila i Lukasa; "kriv" je onaj narod, koji danas u Domovini zajedno s čitavim hrvatskim narodom pruža herojski otpor srbo-boljševičkom nasilniku. I takovo prikazivanje sebe nazivlje "rodoljubnim i vodjeno ljubavi za istinom."

Talijanska vojska nije provodila politiku *"Pacem appellant, solitudinem faciunt"* samo u Dalmaciji i obalnom pojasu. Ona je to činila svuda na hrvatskom teritoriju. Pred samim vratima Zagreba ponavljali su se divljački zulumi, koje nam je opisao biskup Mileta. I Njegova Uzoritost kardinal nadbiskup dr. Alojzije Stepinac, početkom veljače 1943., uputio je talijanskom poslaniku u Zagrebu obilan dokumentirani materijal o izgredima "savezničkih vojnika" na području zagrebačke nadbiskupije i u jednom popratnom pismu uložio svoj prosvjed protiv ovakovog postupka.

Želio bih ovom prilikom naglasiti, da mi je iz vremena mog sedamnaestomjesečnog službovanja u N. D. H. vrlo dobro poznato, da je Njegova Uzoritost bio uvjereni i otvoreni protivnik ustaške vladavine. Bio je to prvenstveno kao katolički svećenik, jer nije mogao odobravati sustav despotske i nehumane vladavine N. D. H. Ali ne manje bio je protivnik, kao hrvatski rodoljub, koji je jasno vidio, da politika stalnih koncesija Nijemcima i Talijanima može samo kompromitirati ideju hrvatske državnosti. A protiv tog sustava i protiv te politike digao je svoj glas otvoreno, javno i neustrašivo. Uza sve klevete i perfidije svake vrsti jedne totalitarne propagande, koja se je onih godina, inspirirana od samog Poglavara N. D. H., oborila na onoga, kojemu je Svevišnji namijenio mučeništvo, da, braneći u Hrvatskoj ugroženog Krista,

brani ujedno i svoj narod, nikad se nije, pa i najmanjim djelom ili riječi ogriješio o prave interese hrvatskog naroda. Naprotiv, on je braneći sve progonjene i tlačene i ustajući u obranu naših gaženih prava – onda, dok smo još mi drugi ustrajali u zabludi obožavanja osobe autoritativnog vođe – čitavom svijetu pokazao obraz onog pravog hrvatstva i njegove duše. Neizmjerno je patio zbog toka događaja, jer je imao jasnu viziju neminovne katastrofe. Zadnjih mjeseci mog službovanja u N. D. H. nastojao sam opetovano puta uvjeriti dr. Pavelića, da je rodoljublje Njegove Uzoritosti izvan svake sumnje i da nam je veza s Vatikanom od neprocjenjive vrijednosti. Ta moja opetovana izlaganja, primao je s očitim negodovanjem. Dok su drugi članovi vlade mogli Nadbiskupa posjećivati, meni bi rekao: "Znaš, nema smisla, da ideš tamo"; a na dan promulgacije zakona o "hrvatskoj pravoslavnoj crkvi" rekao je zadovoljan:

"Sada će i gospodin nadbiskup biti pitomiji".

Tako se je postupalo s onim, koji će ostati na obrani svog naroda u času, kad će ga njegovi vođe napustiti. A u novoj će situaciji partizani, kojima je u svojoj neizmjernoj pastirskoj ljubavi spasavao živote, optužiti zbog "kolaboracije" baš njega, u kojemu je poglavar N. D. H. gledao neprijatelja broj 1 – ne u njima, partizanima –, a koji je bio protivnik ustaške vladavine i svake kolaboracije s nacistima i fašistima. Samo *moral insanity* komunističkih tlačitelja hrvatskog naroda, mogao je u našem vjerskom i narodnom svecu naći "kolaboracionistu i pristašu ustaške vladavine".

U tom svom stavu Nadbiskup nije bio osamljen. Može se bez pretjerivanja tvrditi, da je cvijet hrvatske inteligencije bio protiv tog režima. Ali on je bio živi simbol tog unutarnjeg otpora hrvatskog naroda, napose nakon onog 18. V. 1941., i to nije tajio. Nisam mogao mimoići tu povijesnu činjenicu, kad se u onoj recenziji negira, da je nakon potpisa Rimskih ugovora, već dio hrvatske inteligencije bio protiv postojećeg poretka. Protiv njega bili su čak prvaci Stranke, iz koje je proizišao ustaški pokret. Među prvima: prof. Fran Milobar, dr. David Karlović, dr. Branko Jelić, koji je još iz engleske internacije pisao svojoj braći, neka ne surađuju s jednom vladavinom, koja je žrtvovala kolijevku Države Hrvatske. Protiv ustaškog pokreta bila je H. S.S., i to ne samo prvaci, već i jedan dio naroda, napose u gornjohrvatskim županijama, jer taj narod nije mogao razumjeti, da u Državi Hrvatskoj talijanski i njemački poručnici imadu više prava od hrvatskih velikih župana. Nakon potpisa Rimskih ugovora, nastala je u Hrvatskoj spontana psihološka reakcija. Profesor dr. Filip Lukas opisao nam je u prošlom broju H. R. svoj osobni slučaj, koji nije bio osamljen, nego je tipičan za reakciju naše inteligencije spram onih ugovora. Ta reakcija hrvatske inteligencije dobila je svoj vidljivi vanjski izražaj onog 19. V. 1941., kad se je dr. Pavelić sa svojom delegacijom vraćao iz Rima. Zagreb, koji je šest tjedana prije kroz 48 sati čekao na dr. Pavelića i spremao mu do tada neviđeni doček, bio je nakon objave sadržaja Rimskih ugovora kao grad mrtvih. One večeri na

ulicama, osim redarstva i vojske, nije bilo žive duše. Zagreb i s njim cvijet hrvatske inteligencije izgubio je ustaški pokret objavom Rimskih ugovora. Onog sam dana pitao dr. Josipa Vragovića, koji je kao stari redarstveni činovnik i šef zagrebačkog redarstva najbolje poznavao bilo glavnoga hrvatskog grada, što misli o novoj situaciji. Samo mi je odgovorio: "Za sada ne će biti izgreda", ali sam opazio, da je imao suze u očima; i bio je presretan, kad sam mu kazao, da se pod svaku cijenu imade spriječiti izvješavanje talijanskih zastava, što je zahtijevao talijanski otpravnik poslova, markiz Giustiniani.

I sada, nakon 12 godina, nastoji se čitav taj problem prikazati onom već predobro poznatom šablonskom argumentacijom, a kao jednog od glavnih krivaca nepoštivanja ljudske osobe i uzročnika partizanstva navađa se pisca ovih redaka. Od kada je partizanstvo nastalo, po promičbi ja sam bio uvijek odgovoran. Ja ovdje ne ću izlagati moj osobni slučaj, ali kada se već tangira pitanje moje suodgovornosti, *audiatur et altera pars*: Dr. Pavelić je za vrijeme mog službovanja više puta javno u govorima izjavio, da je za sve što se događa jedino on odgovoran. Te njegove opetovane izjave ne riješavaju nikoga od njegovih suradnika, pa ni mene, suodgovornosti. Ja od iste nisam nikad bježao i istu još za vrijeme mog službovanja često i njemu napomenuo. Ali u Hrvatskoj vodio je politiku samo jedan, i to dr. Pavelić. A ovamo spada i politika nepoštivanja ljudske osobe za vrijeme sve četiri godine N. D. H. Ona je osobina svake despotske vladavine gdje vladajući jedan "sam, bez zakona i bez pravila, povlači za sobom sve svojom voljom i svojim hirovima"...

"U despotskim državama priroda vlade traži skrajnju poslušnost; i volja kneza jednom poznata, mora imati svoj učinak onako nepogrešno kao što jedna kugla bačena protiv jedne druge imade svoj ("... *un seul, sans loi et sans régle, entrâine tout par sa volontee et par ses caprices*". "*Dans les états despotiques la nature du gouvernement demande une obéissance extrême; et la volonté du prince, une fois connue, doit avoir aussi infailiblement son effet qu'une boule jetté contre une autre doit avoir le sien*" (Montesquieu, *op.cit.*, Liv. III chap. I. Liv. IV. Chap X.). Nema sumnje, da je i pisac ovih redaka kroz 17 mjeseci bio kugla despota prenašajući njegove naloge. Bio je to grijeh uzrokovan mojom mladenačkom i neograničenom vjerom u rodoljublje i sposobnost dr. Pavelića. Ali baš zato jer nisam više htio ni mogao biti ta kugla, došlo je do našeg razlaza, koji je bio izazvan sasvim divergentnom valutacijom naše cjelokupne unutarnje i vanjske politike. Svoju sam prvu demisiju predao dr. Paveliću još u srpnju 1941.; u travnju 1942. samo je intervencija mog pokojnog oca spriječila moj razlaz s Poglavarom N. D. H., te sam mu konačnu demisiju podnio 25. IX. 1942. i nju opširno u jednom pismu obrazložio. To demisiono pismo uručio je dr. Paveliću dr. Svježić, 25. rujna u 17 h, baš u času, kad je dr. Veesenmeyer bio kod njega. Kad do konca rujna na moju demisiju nisam dobio odgovora, izostao sam od 1. listopada dalje

demonstrativno iz svog ureda i ostao u svom stanu na Jabukovcu br. 7. Istom 9. listopada dr. Pavelić mi je priopćio, da prima moju odluku i to motivirao zahtjevom Nijemaca i Talijana. Tek 13. X. objavljen je u novinama dekret o mom razrješenju, naravno bez spomena moje demisije.

Formalnu predaju svog položaja glavara javne sigurnosti nisam nikad proveo, u znak protesta, jer sam znao, da će moj nasljednik biti ne glavar redarstva, nego likvidator aparata, koji sigurno nije bio, niti je mogao biti idealan, ali koji sam uz nadčovječni napor, uza sve poteškoće, koje su mi se sustavno činile, odozgo i odozdo, dotjerao do stupnja, da je postao jedini ozbiljni protupartner partizanima, što su isti kasnije uvijek i priznavali. A tako je i bilo. Dva mjeseca iza mog odlaska, hrvatskog redarstva praktički nije više bilo, ali zato su bili partizani pred vratima Zagreba. I opet nekoliko mjeseci kasnije u Hrvatskoj osvanulo je njemačko redarstvo: Gestapo, Ordnungspolizei i Feldgendermerie, koji su uselili u zgrade hrvatskog redarstva, rasturenog po dr. Paveliću nakon mog odlaska. I tom njemačkom redarstvu stavljena su na raspolaganje sva sredstva, koja su se meni uvijek uskraćivala. I ne samo to, već je ono vršilo rekrutaciju Hrvata za njemačke redarstvene odrede, koji su vršili službu širom, po nacistima okupirane Europe. Dobar broj tih novaka Nijemci su žigosali poput marve – da ne bude nikakve sumnje o tom, tko je pravi gospodar u Hrvatskoj. Takovo je, dakle, bilo moje "svrgnuće" s položaja.

"Ali, da "istina" bude što "potpunija", moji su recenzenti produžili vrijeme mog službovanja za cijelih sedam mjeseci, pa se u onom članku "Hrvatske" nekoliko puta naglašava, da sam bio na položaju dvije godine. A tih sedam mjeseci, s obzirom na kratko četirigodišnje trajanje N. D. H., nije mali vremenski period, napose kad znamo, da je baš u tom razdoblju, od rujna 1942. do travnja 1943., definitivno pokopana hrvatska nezavisnost. U tom razdoblju Nijemci su u cijelosti preuzeli hrvatsku vojsku, a na temelju jednog sporazuma, koji je – *iza leđa hrvatske vlade* – dr Pavelić sklopio s Hitlerom, početkom rujna 1942. u Vinici (Ukrajina). [Sastanak Hitler- Pavelić u Vinici bio je 23. rujna 1942.]

U Vinici je tih dana, a da o tom uopće nitko nije imao pojma, Pavelić spram Nijemaca izvršio isto onakovu kapitulaciju, kakovu je izvršio pred Mussolinijem u Monfalcone. Ne samo, da su Nijemci preuzeli hrvatsko redarstvo i vojsku, nego su čak u Stockerau kod Beča, II. hrvatsku domobransku gorsku diviziju, koja je tamo bila na izobrazbi, i koja je imala biti sa drugim postrojbama novi solidni temelj naše mlade vojske, jednostavno uklopili u Wehrmacht i dali joj naziv 369. pješačke divizije. Hrvatskog zapovjednika, generala Matiju Čanića, sve časnike i dočasnike te divizije otjerali su u Zagreb; domobranima svukli su hrvatske odore i uveli njemački zapovjedni jezik. Diviziju preuzeo je njemački general Neidholdt. To je ona "vražja divizija", koja se danas želi prikazati hrvatskom postrojbom. Da ironija naše nezavisnosti bude potpuna, ta je

njemačka divizija *hrvatskih* vojnika svečano prodefilirala kroz Zagreb pred Poglavarom N. D. H. i njegovom vladom, dne 1. I. 1943. god. Sutradan posjetio me je na Jabukovcu talijanski redarstveni ataše, comm. Ciro Verdiani i pozdravio s riječima: "*Aveto visto, ufficiali tedeschi, uniforme tedesce, comando tedesco - ecco la vostra indipendenza*".

A da ne bude nikakove mogućnosti, da se stvori valjana hrvatska vojska, dr. Pavelić je tjedan dana nakon odlaska Slavka Kvaternika dekretom raspustio upravo osnovanu školu za zapovjednike satnija u Varaždinu, a sa četiri sto mladih izobraženih hrvatskih časnika, koji su imali biti okosnica novog hrvatskog časničkog naraštaja. Koliku je važnost pridavao moj pokojni otac toj instituciji, vidi se po tomu, što je za zapovjednika te škole postavio jednog od najsposobnijih hrvatskih časnika, pukovnika Babića, koji je bio predviđen za glavara glavnog stožera hrvatskog domobranstva. Kad se je Slavko Kvaternik opraštao od onoga, u kojemu je još i tada vidio svog vrhovnog zapovjednika, zamolio ga je, neka čuva tu školu poput oka u glavi, kao najvažniju okosnicu nove hrvatske vojske. Dr. Pavelić je to i obećao. Dekret o raspustu te škole, koji je objavljen tjedan dana kasnije, dokazao je konačno i mom ocu što vrijedi riječ despota.

I Charles Louis de Secondat, taj nenadmašivi poznavalac psihe despota, otkriva nam i taj misterij:

"Budući da snaga nije u državi, nego u vojsci, koja ju je osnovala, trebalo bi za obranu te države sačuvati vojsku; ali ona je prejaka za kneza. Kako dakle pomiriti sigurnost države sa sigurnosti kneza?"

"*La force n'étant pas dans l'Etat, mais dans l'armée; mais elle est formidable au prince. Comment donc concilier la sureté de l'État avec la sureté de la personne?*" (Montesquieu, *op.cit.*, Liv. V. ch. XIV.)

Kapitulacija u Vinici izvršena je kao i ona u Monfalconu iz istih motiva, i konačno je ta hrvatska kapitulacija, druga unutar 16 mjeseci, potvrđena onim zakonom, koji je potpisao u siječnju 1943. dr. Pavelić i po kojemu su njemački vojni zapovjednici mogli naredbenim putem mijenjati hrvatsko zakonodavstvo. Sve to zbilo se je u onih sedam mjeseci, za koje se kani produžiti vrijeme mog službovanja.

Zato, za sve te činjenice, naravno, ne mogu snositi suodgovornosti. Tu snose u cijelosti svi oni, koji su do svibanjske katastrofe dobrovoljno vršili, da se izrazim Montesquieuovim izrazom, ulogu "kugle, koja se je bacala protiv drugih kugla". Ali, ako sam ja bio glavni inspirator politike nepoštivanja ljudske osobe, onda je nakon mog odlaska u tom pravcu moralo doći do vidljive promjene. Kako je ta "promjena" izgledala, rekao je Njegova Uzoritost Kardinal, nadbiskup zagrebački, u jednoj propovjedi, izrečenoj u Zagrebu:

"Ne možemo dozvoliti, da se ubijaju nedužni, jer je netko ubio jednog vojnika, pa makar taj bio jedne rase, koja se smatra plemenitijom. Taj sustav:

strijeljati stotine taoca za jedan zločin, kad se ne uspije pronaći krivca, poganski je sustav, koji nije nikad donio niti može donijeti dobre plodove, jer je sasvim sigurno, da će, ako se i bude htjelo održati red s takovim mjerama, mnogi od onih, koji su do sada slušali riječ Crkve iako izloženi teroru, biti na kraju također prisiljeni tražiti spas u šumama... I ja naslućujem vaše pitanje, koje mi stavljate vi, koji me slušate na tisuće, dok se danas čitav svijet bori za jedan novi poredak, koje je stanovište Crkve?

Osudujući sve nepravde, sva umorstva nedužnih, sve paleže mirnih sela, sva razaranja rada siromašnih, žaleći bijedu i boli svih, koji danas pate nepravedno, odgovaramo: Katolička Crkva podupire jedan poredak, koji je star kao i deset Zapovjedi Božjih. Ne potpomažemo jedan poredak na papiru koji propada, nego onaj pisan prstom Božjim u savjesti čovjeka". (Fiorello Cavalli S. J., *Il processo dell'arcivescovo di Zagabria*, pag. 183.)

Jamačno će ih biti danas vrlo malo u našoj emigraciji, koji se ne će složiti s ovim plemenitim riječima Njegove Uzoritosti. A one su izrečene dne 31. listopada 1943., točno jednu godinu i jedan mjesec nakon prestanka mog službovanja u Hrvatskoj.

A nisu li krvavo svjedočanstvo, koje su položili: Vlado Singer, Milutin Jurčić, Marko Suton, Ivan Raić, Marko Filip Vujeva, Blaško Sliščević, Mladen Lorković, Ante Vokić, Milivoj Karmarko, narodni zastupnici Farolfi i Tomašić, pukovnici Mrak, Medved, Toma, Klišanić, Mateša, Lulić, Obuljen, podpukovnici Mundorfer, Mayer i Reiman, potvrda onih riječi Njegove Uzoritosti? A ti tragični slučajevi predstavljaju samo glavne u nizu monstruoznih i u nebo vapijućih zločina, izvršenih nad hrvatskim rodoljubima samo zato, jer su htjeli poduzeti nešto, da spase svoj narod od sigurne propasti. I svi ti zločini izvršeni su godinu, dvije i više, nakon mog odlaska s vlasti i iz Hrvatske. Sve to spominjem zato, jer se je u jednu raspravu političko-povijesne naravi unijelo momenat moje odgovornosti, pa nisam htio svojom šutnjom potvrditi *onu "Qui tacet consetire videtur"*.

Gospodo urednici! Preostaje još analiza razgovora s dr. Pavelićem, u kojem je on postavio sedam tvrdnja.*

---

* NAPOMENA VINKA NIKOLIĆA.

- Kad je riječ o ovome razgovoru "negdje početkom 1949. godine", smatram da sam dužan pred hrvatskom javnošću reći slijedeće:

Želim, prije svega, podsjetiti, da sam imao vrlo dobre osobne veze s g. drom Antom Pavelićem u ono vrijeme, kad je g. Sinovčić pripremao svoju knjigu "N. D. H. u svietlu dokumenata" - "negdje početkom 1949. godine". - Toliko dobre, da mogu danas tvrditi, da razgovor, o kojem piše g. Sinovčić, nije uopće bio "negdje početkom 1949". Naime, tom je prilikom g. dr. A. P. odbio da primi g. S. i s njim se nije uopće sastao. Dijelove rukopisa Sinovčićeve knjige vratio mu je preko potpisanoga, kao posrednika, s porukom, da:

a) ne vidi svrhe, koristi ni potrebe izdavanja iste knjige;

b) da je prevelika važnost pridana H.S.S. u uspostavi N.D.H.;

PRVA TVRDNJA O NEPOZNAVANJU TALIJANSKIH ZAHTJEVA

Tom se tvrdnjom poriče sve ono, što je Anfuso na punih šest stranica vrlo opširno i s mnogo detalja prikazao, ali Poglavar NDH ide tako daleko da tu tvrdnju upotpunjuje s navodom, da se je njegov prvi razgovor s Duceom (29. III.) u Villi Torlonia, kretao samo i isključivo oko pitanja da li će doći do rata između Osovine i Jugoslavije, ili ne. Mussolini nije pozvao na razgovor dra Pavelića kroz punih 12 godina, čak ni onda, kad je 1939. i 1940. bio projektiran talijanski napadaj na Jugoslaviju. I sada odjednom Duce treba dra Pavelića samo zato, da čuje njegovo mišljenje i samo u tom konkretnom pitanju.

Hitler je još 27. III. 1941., odmah nakon one gore spomenute sjednice, uputio Mussoliniju jedan brzojav. Tekst tog brzojava nalazi se u knjizi: *Hitler e Mussolini: lettere e documenti*, a njega u cijelosti citira i Sir Winston Churchill. Nakon što je razložio novonastali vojno-politički položaj, Hitler veli doslovce:

"4. Želim Vas sada zamoliti, Duce, vrlo srdačno, da se ne upustite u nove operacije u Albaniji tokom idućih dana. Smatram potrebnim, da sa svim raspoloživim snagama štitite i zaposjednete najvažnije prelaze iz Jugoslavije u Albaniju. Te mjere nisu za dugo vremena, samo su pomoćne mjere, da izbjegnemo, barem tokom dva ili tri tjedna izbijanje krize.

Također smatram potrebnim, Duce, da pojačate svoje trupe na talijansko-jugoslavenskoj fronti sa svim raspoloživim sredstvima i s najvećom brzinom... Ako zadržimo u tim mjerama najveću rezervu, ni najmanje ne sumnjam da ćemo biti svjedoci triumfa ništa manjeg nego u Norveškoj".

Hitler je, dakle, još 27. III. najkraćim putem stavio Mussoliniju do znanja svoju odluku o ratnom pohodu na Jugoslaviju. A general Jodl izjavio je na nuernberškom procesu: "Radio sam čitavu noć u kancelariji Reicha, što također pokazuje iznimnost tog slučaja. U četiri sata ujutro uručio sam generalu Rintelenu, našem spojnom časniku kod talijanskog glavnog stožera jedan "aide-memoir".

Vrijeme iza Simovićevog puča nije, dakle, više bilo period savjetovanja i odluka, nego vojničkog provađanja već donešenih zaključaka.

Mussoliniju je iz Hitlerovog brzojava bilo jasno najkasnije ujutro 28. III. 1941. da će Hrvatskom prohujati panzeri Wehrmachta, prije nego bi on sa svojim raspoloživim snagama (Ambrosiova II. vojska) mogao ikako utjecati na tok budućih vojničkih događaja. Moralo mu je biti jasno, da će Nijemci imati mogućnost političke inicijative. Analogija s ožujkom 1939. bila je očita. Samo je onda Mussolini u svojoj zabrinutosti svoj zaključak prerano stvorio. Ovaj put, mjesto Mackensenovog umirivanja, dobio je Hitlerov brzojav, koji ne

c) da je slab jezik. - *V. Nikolić.*

dopušta ni najmanju sumnju, da će Hrvatska postati poprište njemačkog Blitzkriega – da će se dogoditi baš ono, što je Mussolini sa svojom dugogodišnjom politikom prijateljstva s Beogradom htio spriječiti. U takovoj situaciji on će još jednom *in extremis* pokušati izmiriti Beograd s Berlinom. Ali tko mu daje garancije za uspjeh? Zar Hitlerov brzojav ili general von Rintelen, koji donosi operativni plan za uništenje srpske vojske? Zato Mussolini, strahujući, da bi Nijemci svojom vojnom akcijom stvorili fait-acompli Hrvatske Države i izigrali sva svoja prijašnja obećanja, sjetio se je, da u Italiji već 12 g. živi "*una certa persona*" (tako se je dra Pavelića nazivalo u tajnim spisima talijanske vlade) i bezodvlačno nalaže Anfusu, da pozove svog nekadašnjeg torinskog uhićenika.

Takova je, na temelju objavljenih dokumenata, povijesna rekonstrukcija tadanjih događaja, koji su doveli do sastanka u Villi Torlonia.

I sada, godine 1953., htio bi nas dr. Pavelić uvjeriti, da za Mussolinija nije važno, da mu je Hitler brzojavno saopćio svoju odluku, da će napasti Jugoslaviju; da predlaže konkretne vojne mjere; da nacrt za provađanje istih donosi iz Berlina general von Rintelen; za njega je važno samo to, što o mogućnosti rata s Jugoslavijom misli dr. Pavelić.

Ali, ako dr. Pavelić nije nikad s Talijanima razgovarao o budućim političkim i teritorijalnim odnosima između Hrvatske i Italije, kako je onda Herenčiću i meni mogao tvrditi u Trstu, da imade od Mussolinija garanciju, da Italija ne traži ni jedan pedalj našeg područja? Kako je to mogao pismeno javljati u Zagreb – pismo je u Trstu uručio Herenčiću – ; kako je Slavku Kvaterniku mogao dati časnu riječ na ono, što je nama u Trstu saopćio? I konačno, kako je na Uskrs 13. IV. 1941. mogao u javnim govorima u Ogulinu, Oštarijama i Gornjoj Dubravi pred hrvatskim narodom kazati, da su Talijani naši saveznici, koji samo prolaze našim područjem i od nas ništa ne traže? Protiv te tvrdnje dra Pavelića, nismo svjedoci samo Anfuso, Herenčić i ja od živih, Slavko Kvaternik, dr. Milovan Žanić i drugi od mrtvih. Tu je svjedok čitavi hrvatski narod, kojemu je dr. Pavelić na Uskrsnu Nedjelju 1941. javno i svečano zajamčio punu nezavisnost i integritet naših granica. Prva tvrdnja – prva neistina.

DRUGA TVRDNJA O 700 USTAŠA EMIGRANATA

Dr. Pavelić tvrdi, da je Mussoliniju izrazio želju, da se u Hrvatsku vrati na čelu sa svojih sedamsto ustaša. Notorna je činjenica, da se je dr. Pavelić vratio u Hrvatsku sa 200 ustaša. Među ovima posljednjima bio je i pisac ovih redaka. A imade i drugih živih, koji se kod spomena broja 700 samo smješkaju. Najveći stališ ustaša u emigraciji bio je 545. Tu valja uključiti i žene i djecu. Od godine 1937.-1939. vratilo se je u Hrvatsku preko 300 ustaša, iskoristivši sporazum

Ciano-Stojadinović, koji im je zajamčio slobodan povratak. I sada odjednom govori se o 700 ustaša, koji da su se vratili s drom Pavelićem. Barem ovu tvrdnju nije potrebno obarati dokazima i argumentacijom. Druga tvrdnja – druga neistina.

TREĆA TVRDNJA O KARLOVAČKOM BRZOJAVU

Ova tvrdnja, iako neispravna, sadrži jedno dragocjeno priznanje. Naime, da je predmet razgovora u Karlovcu bila formula brzojava, kojom će se tražiti priznanje Države. Priznaje se opstojnost jedne formule, kojom se je tražilo priznanje unutar povijesnih granica, i dr. Pavelić priznaje, da je on bio onaj, koji je na zahtjev Mussolinijev – taj mu je zahtjev donio Anfuso – odustao od takove formulacije brzojava. Taj smo brzojav sastavili u Karlovcu 14. IV. poslije podne moj pokojni otac i ja, a dr. Veesenmeyer, koji nije bio običan agent, nego opunomoćeni predstavnik njemačke vlade, dao je takovom tekstu oduševljeni pristanak. Slanje tog brzojava spriječio je u Karlovcu dr. Pavelić, i tako unaprijed prejudicirao našoj situaciji. Nije istina, da dr. Pavelić još u Karlovcu nije imao priznanje N.D.H. To virtualno priznanje saopćio mu je u Karlovcu 13. IV. navečer dr. Veesenmeyer u ime vlade III. Reicha. 14. IV. ujutro ja sam u spisima njemačke divizije, koja je taj dan prolazila kroz Karlovac, čitao jednu Hitlerovu zapovjed na njemačku vojsku, kojom se priznaje Država Hrvatska. I baš na temelju te zapovjedi pozdravio je zapovjednik njemačke divizije, general Zinnzenitz, dra Pavelića riječima: "*Herr Staatsschef*". Ta zapovjed počinje riječima "*Der Führer und Oberbefehlshaber der Wehrmacht hat befohlen, dass ein Staat der Kroaten zu entstehen hat der mit dem Deutschen Reich in freundschaftlichem und verbuendentem Varhaeltnis sein wird...*" To sam ja tada odmah saopćio dru Paveliću. Unatoč toga, on danas govori, da zbog prisustva stranih vojska nije mogao zatezati sa slanjem brzojava. Te vojske bile su u ratu protiv Jugoslavije, a ne protiv Hrvatske. To je bar glede Nijemaca bilo jasno onog 14. IV. ujutro, a za talijansku vojsku rekao je dr. Pavelić javno dan prije u tri govora, da samo prolazi našim područjem i da od nas ništa ne traži. Sada odjednom tvrdi protivno. Jakost naše pozicije shvatio je iz Rima čak i Mussolini, pa je zato u Karlovac poslao Anfusa, da spasi što je moguće, da ne dođe do onog "*irreparabile*", a taj irreparabile značio je za nas suverenitet i spas od kasnijih "blagodati" II. talijanske vojske.

Nadalje se tvrdi, da je dr. Veesenmeyer bio običan agent, koji kod dra Pavelića nije igrao nikakovu ulogu. Dr. Veesenmeyer nije bio običan agent, nego opunomoćeni predstavnik vlade Reicha, sa svim političkim punomoćima. On je iz stana moje sestre Dore udate Lutilsky u Martićevoj ulici broj 7 dnevno razgovarao sa v. Ribbentropom, pa čak i sa samim Hitlerom. To, osim moje sestre i njenog muža dra Lutilskog, znadu i supruzi Likan, koji žive ovdje u

Buenos Airesu, a koji su stanovali u Zagrebu u istoj kući, i iz susjedne sobe slušali razgovore, koje je preko telefona dnevno vodio dr. Veesenmeyer. Kako se može nazvati običnim agentom čovjeka, koji se u prisustvu njemačkog zapovjedajućeg generala predstavlja kao posebni opunomoćenik vlade Reicha, koji telefonski nazivlje ministra vanjskih poslova i šefa svoje države i koji u njegovo ime donosi najprije priznanje *de facto* (13. IV.) a zatim *de jure* (15. IV.)?

Treća, dakle tvrdnja – treća neistina.

ČETVRTA TVRDNJA – O NEZAINTERESIRANOSTI NIJEMACA

Ako je držanje Nijemaca bilo nezainteresirano, kako dr. Pavelić tumači činjenicu, da su Nijemci otklanjali njega kao talijanskog eksponenta? Ta je činjenica poznata ne samo meni nego i čitavom nizu još živih Hrvata i Nijemaca. Nju izričito spominje Anfuso, a potvrđuje je, kako smo vidjeli, i slovački poslanik u Rimu u ono doba, g. dr. Galvanek, koji je saznao za to od nikoga drugoga nego od samog njemačkog poklisara v. Mackensena, koji je imao zadaću Talijanima potvrditi, da Hrvatska spada u talijansku sferu. Zar je tu nezainteresiranost htio potvrditi delegat vlade Reicha svojom osobnom prisutnošću u času proglašenja N.D.H.? Zar je znak nezainteresiranosti, što je opunomoćeni Hitlerov delegat iskopčao telefonsku liniju nikom drugom nego ministru vanjskih poslova savezničke Italije? Čudna je to nezainteresiranost, da je vlada Reicha upravo grozničavo nastojala, da se što prije provede priznanje nove države; da je u tom dala inicijativu – a Talijani baš protivno –, da je Reich priznao N. D. H. prije Italije i Hitler već 13-tog to priznanje saopćio svojoj vojsci u jednoj zapovijedi, u kojoj nazivlje Hrvatsku savezničkom i prijateljskom zemljom.

Ali kad je već toliko govora o toj podjeli sfera i kad se tu podjelu kani prikazati kao izvor svega zla, potrebno je jednom reći otvoreno i jasno, da voditi politiku opterećenu kompleksom zona može samo jedan ropski duh. Narodi se nikad nisu oslobađali zato, jer je njihova zemlja spala u interesnu zonu ove ili one velevlasti, nego zato, jer su njihovi predstavnici ideju slobode branili i protiv svih diplomatskih dogovora ili konvencija. Da se je Finska 1944. držala podjele interesnih sfera, već bi bilo davno u njoj vladalo sovjetsko kopito, a finski narod ne bi bio još i danas jedan od najslobodnijih naroda kugle zemaljske.

Dato sed non concesso, da se je Njemačka desinteresirala na teritorijalnim pitanjima, nigdje ni iz onog brzojava, kako ga citira dr. Pavelić, ne proizlazi, da se je Njemačka desinteresirala na hrvatskoj nezavisnosti kao takovoj, ili na sudbini Države Hrvatske kao cjeline.

Rimski ugovori i ponuda krune savojskom princu ne određuju samo odstup najvažnijeg dijela Dalmacije. Oni znače potpunu manomisiju Italije na čitavu Hrvatsku. I to ne samo u talijanskoj interpretaciji, jer je već u svibnju 1941. dr. Pavelić dogovorio se s talijanskim poslanikom u Zagrebu, drom Raffaelom Casertanom, da će, nakon potpisa pakta, zapovjedništvo II. talijanske armije biti smješteno u Zagreb, a njene divizije širom panonske Hrvatske. Dogovorio je praktički talijansku okupaciju čitave Hrvatske. U cijelom tom bolnom kompleksu treba uvijek razlikovati pitanje granica od političko-vojničkih klauzula Rimskih ugovora, koji su zajamčili potpuno gospodstvo Italije nad čitavom Hrvatskom. Iako je odstup Dalmacije bio bolan i bez nje Hrvatska nije mogla živjeti, priznanje talijanskog gospodstva nad cijelom Hrvatskom značilo je unaprijed konac naše nezavisnosti. A da se Nijemci nisu desinteresirali nad Hrvatskom, potvrđuje i tekst onog drugog brzojava, koji citira dr. Pavelić i u kojem mu javljaju, da nemaju teritorijalnih revindikacija u Hrvatskoj. Ako oni to čine u času, kad su Talijani praktički zahtijevali čitavu Hrvatsku, onda to nije "Pflaster" i prazni gest, nego su nam dali jasno do znanja, da ne žele diobu Hrvatske, nego da žele graničiti s Hrvatskom. A baš je taj momenat eventualne diobe između Nijemaca i Talijana bio glavni argumenat i strašilo, kojima se je dr. Pavelić u ono doba služio. Ali oba ona brzojava, čak i u tekstu, u kojem ih donosi "Hrvatska", znače bjelodano, da Reich nad Hrvatskom nije vršio nikakav pritisak, da prihvati Rimske ugovore. Oni, dakle, nisu posljedica njemačko-talijanskog diktata, iza kojeg bi stajala samo alternativa podjele Hrvatske, nego su naprotiv baš ti ugovori tu podjelu stvorili.

Ono poslije podne 24. IV. dr. Pavelić poslao me je u Ljubljanu, da razvidim sigurnosne mjere za njegov sutrašnji dolazak. Kad sam se oko 23 sata vratio u Zagreb, našao sam u vili dra Pavelića na okupu njega, Slavka Kvaternika, dra Lorkovića, dra Košaka i dra Jozu Sunarića. Dr. Pavelić mi je rekao, da je odlazak u Ljubljanu određen za 7 sati ujutro. Nakon kraćeg vremena, ja sam se oprostio, i prema dogovoru drugo jutro potražio dra Pavelića, koji me je dočekao s riječima:

"Ti si već bio otišao, kad me je nazvao njemački poslanik i saopćio, da mi još iste noći imade izručiti jednu poruku njemačkog ministra vanjskih poslova. Došao je oko 2 sata u noći zajedno s Veesenmeyerom i pročitao jedan brzojav Ribbentropov, u kojem mi javlja, da u Ljubljani Talijani ne će tražiti ništa naročitog; "radi se o sitnicama". I dodao je: "Vidi se, da je sve dogovoreno i da se u svemu slažu". Prvi put nakon Karlovca prihvatio je opet onaj svoj stari *ritornello* o njemačko-talijanskom sporazumu. Ono što mi je dr. Pavelić rekao onog jutra je, dakle, sasvim oprečno onom, što tvrdi danas. U stvari, njemački tekst onog brzojava – do kojeg sam kasnije došao – glasi ovako: "*Die Reichsregierung legt Wert darauf, dass es bei der morgigen Zusammenkunft zwischen seiner Exzellenz dem kroatischen Staatschef dr. Pavelić und*

italienischen Aussenminister Graf Ciano zu einer Einigung kommt, da die italienischen Forderungen auch sonst nicht schwerer Natur sind", što u hrvatskom prevodu glasi: "Njemačka vlada smatra važnim, da kod sutrašnjeg sastanka između Nj. Preuzvišenosti glavara N.D.H. dra. Pavelića i talijanskog ministra vanjskih poslova grofa Ciana dođe do sporazuma, jer talijanski zahtjevi i inače nisu teške prirode".

Ribbentropp, dakle, poručuje dru Paveliću nekoliko sati prije ljubljanskog sastanka, a tri dana poslije sastanka u Beču, gdje su Talijani zahtijevali čitavu Hrvatsku, da talijanski zahtjevi i inače nisu teški. *Sapienti sat*, ili u siromašnom rječniku: Sporazumite se, ako možete: imade i drugo rješenje. Vidi se, dakle, da je Ciano imao pravo, kad je njemačko držanje u Beču nazvao "dvoličnim i neiskrenim".

Od onda prisutnih jedino je dr. Perić ostao kao živi svjedok. Ja sam dra Perića i 1943. i 1944. u Slovačkoj i nekoliko puta ovdje u Argentini pitao, da li ovaj tekst odgovara onom originalu, i on je uvijek apodiktički potvrdio ispravnost ovog teksta. Pavelićeva, dakle, tvrdnja o njemačkom *desinteressementu* ne odgovara povijesnim činjenicama, nego nosi biljeg jedne prigodne i nelogične improvizacije. Četvrta tvrdnja – četvrta neistina.

PETA TVRDNJA – O LJUBLJANSKOM SASTANKU

Tvrdnje o tim brzojavima samo su uvod u glavnu tvrdnju dra Pavelića: o toku i sadržaju ljubljanskog sastanka. Ja ovdje ne kanim opisivati ljubljanski sastanak, jer bi to zauzelo previše prostora. Ograničit ću se samo na tvrdnje dra Pavelića o tom sastanku. Prema njegovoj izjavi u "Hrvatskoj", on je istom u Ljubljani saznao, da Talijani žele odstup Dalmacije, personalnu uniju i protektorat. Ni s Mussolinijem ni s Cianom ni s Anfusom on nikada prije nije razgovarao o talijansko-hrvatskim političkim i teritorijalnim pitanjima. Kad je on to u Ljubljani saznao, rekao je jednom tamo prisutnom talijanskom generalu, koji je tvrdio, "da su Talijani vodili dva rata za Dalmaciju i da je se zato ne će odreći, ja sam mu odvratio, da će onda voditi i treći". Predložio je Talijanima odstup teritorija oko Zadra i Trogira. Nakon negativnog Mussolinijevog odgovora, veli da je prekinuo pregovore, "koji će se nastaviti diplomatskim putem". Toliko dr. Pavelić o tom sastanku *anno Domini 1953. in urbe Buenos Aires*. Kako je bilo stvarno u Ljubljani 25. IV. 1941., evo u nekoliko redaka:

Ljubljanski sastanak imao je dvije odjelite i različite faze. Tokom prve faze, koja je trajala od 10.30-12.30, dr Pavelić je razgovarao s cjelokupnom talijanskom delegacijom sâm, bez prisustva bilo kojega od svojih suradnika. Osim grofa Ciana bili su od Talijana prisutni: Filippo Anfuso, njegov šef kabineta; grof Pietromarchi, predstojnik odjela "Armistizio e pace" u talijanskom ministarstvu vanjskih poslova, ministar Vitetti, generalni ravnatelj

ministarstva vanjskih poslova, ministar Buti, glavar političkog odjela, general Ferraris, šef operativnog odjela glavnog stožera talijanske kopnene vojske, jedan admiral, čijeg se imena ne sjećam, talijanski poslanik u Zagrebu dr. Rafael Casertano, i konačno Markiz Celesija, šef protokola. Za vrijeme te prve faze razgovora svi su hrvatski ministri i suradnici dra Pavelića "imali čast" čekati u predsoblju kroz puna dva sata. Bili su to: dr. Mile Budak, dr. Mladen Lorković, dr. Vlatko Košak, dr. Edo Bulat, dr. Stijepo Perić i moja malenkost. Šef talijanskog protokola imao je, dakle, prednost pred šestoricom članova hrvatske vlade. Talijani su smjeli biti svjedoci tih razgovora, Hrvati nisu. O onome, što je za ona dva sata bilo govora između dra Pavelića i talijanske delegacije, ponovio je nama ostalima u svega pet minuta, kad smo nakon dva sata čekanja bili pripušteni *ad audiendum verbum sapientiae*.

Tu počinje druga faza te konferencije. Govorio nam je hrvatski. Nijedan od prisutnih osam Talijana nije razumio ni jednu riječ. Grof Ciano da mu je predložio dva rješenja. Prvo s granicama, koje se podudaraju s linijom, koja je označivala kasniji t. zv. razvojačeni pojas, odnosno drugu zonu i obuhvaćala je trećinu Hrvatske, koju bi morali odstupiti Italiji. Prihvate li Hrvati tu soluciju, Italija da je desinteresirana na daljnjoj sudbini Hrvatske. Drugo rješenje je odstup jednog dijela hrvatskog područja, koji je na karti bio označen jednom plavom crtom, koja je išla nekako polovinom između linije II. zone i jadranske obale. To je područje obuhvaćalo cijelo Primorje, dijelove Gorskog Kotara, cijelu Dalmaciju, dijelove južne Bosne i Hercegovine. Italija da pristaje na to drugo rješenje – dakle odstup četvrtine Hrvatske – samo uz uvjet, bude li Hrvatska pristala stupiti u najužu političku, vojničku i privrednu suradnju s Italijom. Dr. Pavelić pročitao nam je odmah iza toga glavne klauzule jednog talijanskog nacrta budućeg ugovora, po kojem je ostatak te amputirane Hrvatske bio reduciran na rang po Talijanima okupirane Albanije. I zatim je dodao doslovce: "Ja sam im kazao, da ću prije demisionirati nego prihvatiti takove ili slične prijedloge. Ciano je zatim otišao na telefon i, kad se je vratio, rekao, da su oni odustali od tih zahtjeva. Mussolini se je tako preplašio moje grožnje, da ću demisionirati, da su potpuno legli". Zatim nam je na karti pokazao jednu improviziranu crtu, koja je obuhvaćala Dalmaciju do Splita, i rekao: "Govorili smo još o toj mogućnosti, ali i to nije ništa definitivno".

Grof Ciano u svom Dnevniku ovako prikazuje rezultate tog sastanka pod nadnevkom 25. travnja:

"Vidim Pavelića u pratnji njegovih haramija. Izjavljuje, da će ga rješenja, koja smo predložili, otjerati s vlade. Čini jedan protuprijedlog: Dalmacija po Londonskom paktu, s Trogirom. Split, Dubrovnik i neki otoci trebali bi ostati Hrvatskoj. Njegovi su drugovi još radikalniji. Pozivaju se na statistike, da dokažu, da je u Dalmaciji talijansko samo kamenje. Naprotiv Pavelić je sklon političkom paktu. Ne isključuje, dapače, ni mogućnost personalne unije ili monarhije sa savojskim princem. Tražim nekoliko dana vremena. Zatim ćemo se opet vidjeti".[9]

Dr. Pavelić tvrdi, da je onom generalu kazao, da će Italija još jednom, t. j. treći put, morati ratovati za Dalmaciju. Zagrozio se je, dakle, ratom. Grof Ciano naprotiv tvrdi, da je Italiji ponudio Dalmaciju po Londonskom paktu, politički ugovor, i izjavio svoju spremnost za personalnu uniju ili savojskog princa. Ono što veli Ciano u diametralnoj je oprečnosti s onim, što nam je za 10. travnja 1953. izjavio dr. Pavelić u "Hrvatskoj". Jer, kako se je mogao zagroziti ratom, ako je ponudio Dalmaciju po Londonskom paktu, politički pakt i personalnu uniju, odnosno savojskog kralja? Gdje je, dakle, istina?

To je bilo u Ljubljani 25. travnja. Tri tjedna kasnije dr. Pavelić potpisao je u Rimu čak više od onog, što nam je Ciano prikazao kao njegov protupredlog, i tim su potpisom Talijani praktički dobili sve, što su u Ljubljani zahtijevali. Nije, dakle, navijestio rat, nego potpisao hrvatsku kapitulaciju, izvršenu u Monfalconu. Ali je zato rat odmah iza tog potpisa započela Državi Hrvatskoj II. armata, i to ne samo rat Hrvatskoj Državi, nego hrvatskom narodu kao takovom, čak i hrvatskim ženama i djeci, prema onoj starorimskoj: "*Pacem appellent, solitudinem faciunt*".

Onaj, koji sada tvrdi, da se je u Ljubljani zagrozio ratom, nije čak ni kasnije dozvolio organizaciju oružanog otpora protiv II. armate, s izgovorom: "Mi ne možemo protiv Italije ratovati", i spriječio je tako svako stvaranje jedne nacionalne resistencije, koja bi automatski dovela do stvaranja hrvatskih oboružanih odreda na strani Saveznika, te je laganu i jeftinu ulogu otpora protiv fašističkog okupatora prepustio komunističkim partizanima. Protiv te tvrdnje dra Pavelića o Ljubljanskom sastanku govore sve činjenice. A te su činjenice ispisane svetom hrvatskom krvlju. I ta peta, dakle, tvrdnja – peta je neistina.

ŠESTA TVRDNJA O SAVOJSKOM KRALJU

Dr. Pavelić tvrdi, da je istom u Ljubljani saznao za talijanske prijedloge i zahtjeve, i onda kao protumjeru zamolio talijanskog kralja, da designira jednog člana savojske kuće, za hrvatskog kralja, da bi se tako lakše odhrvali fašističkim zahtjevima, jer da je savojska kuća bila u sukobu s Mussolinijem.

---

[9] "Vedo Pavelic seguito da una torma di suoi scherani. Dichiara che le soluzioni da noi proposte varrano a farlo cacciar via del Governo. Fa una controproposta: la Dalmazia del Patto di Londra, con Traùin piú, Spalato e Ragusa, nonche alcune isole dovrebbero restare alla Croazia. I suoi compagni sono ancor piu radicali di lui. Invocano le statistiche per provare che in Dalmazia d'italiano non vi sono che le pietre. Per contro Pavelic e favorevole al Patto politice. Non esclude nemmeno l'eventualità di un'unione personale o di una monarchia con un Principe Sabaudo. Chiedo alcuni giorni di riflessione: poi ci vedremo nuovamente."

Ciano, naprotiv, tvrdi, da je dr. Pavelic već u Ljubljani pristao na to rješenje. Nije vidljivo iz Cianovog Dnevnika, da li je taj prijedlog uslijedio motu proprio dr. Pavelića, ili su ga predložili Talijani. Ali, ako je dr. Pavelić istom u Ljubljani predložio savojskog princa, kakovom se je magikom ili ultrasensibilnom telepatijom poslužio, da je još istovremeno, dok je pregovarao s onom osmoricom Talijana, mogao i staviti prijedlog talijanskom kralju i dobiti njegovo odobrenje?

U stvari je savojski princ bio stari plan fašizma. Grof Ciano nam je u svom Dnevniku izričito napomenuo, što je fašizam htio s imenovanjem savojskog kralja.

"Dugi razgovor sa Spoletom. Ponosan je, da je određen za hrvatskog kralja, ali nema precizne ideje o svojoj zadaći i općenito je impresioniran. Podcrtao sam, da će on biti namjesnik s krunom u fašističkom imperiju. Na svaki način trebat će da čvrsto drži uzde u šaki."[10]

Ova Cianova bilješka samo je izražaj Mussolinijeve kopije starih rimskih metoda, koje je Tacit opisao riječima:

"*Veteri ac iam pridem recepta populi romani consuetudine, ut haberent instrumenta servitutis et reges*"

– "Stari je i već davno od rimskog naroda prihvaćen običaj, da sredstva robovanja budu i kraljevi!" (*Tacitus, AGRICOLA,* caput XIV.)

Savojski kralj imao je biti "*instrumentum servitutis*" hrvatskog naroda i to nam sredstvo robovanja želi sada prikazati naš bivši državni Poglavar kao svoju osobito uspjelu ideju. Šesta tvrdnja – šesta neistina.

SEDMA TVRDNJA O SASTANKU U MONFALCONU

Dr. Pavelić taj sastanak u Monfalconu prikazuje, kao da je tamo spasio hrvatsku nezavisnost, dok je stvarno izvršio kapitulaciju. – On tvrdi, da je Mussolini tamo kazao, "da se ne smije ništa učiniti, što bi moglo baciti sjenu na hrvatsku nezavisnost". Mi ne znamo, što je Mussolini kazao u Monfalconu, ali znamo, što je rekao na onom prijavku u Gorici pred generalima Cavallerom, Ambrosiom i Roattom: da, naime, Hrvatsku treba upokoriti ognjem i mačem i njeno pučanstvo preseliti.

I ostala je jedna sjena na hrvatskoj nezavisnosti, i to velika i krvava sjena pol milijuna mrtvih Hrvata, koji su poginuli zbog Rimskih ugovora i onih zapovjedi Mussolinijevih u Gorici.

Sedam dakle tvrdnja – sedam neistina.

[10] Lungo colloquio con Spoleto. E fiero di essere stato designato Re di Croazia, ma non ha un'idea precisa del suo compíto ed e vagamente impressionato. Ho sottolineato che egli sara un Luogotenente con Corona nell'Impero Fascista. In ogni modo bisognera tenere le redini salde nel pugno.

Ali dr. Paveliću nije bilo dosta, da hrvatskoj javnosti servira te neistine, nego u svojoj nakani da oblati tvorca 10. travnja, koji je zbog tog 10. travnja položio i život, veli, da je "Kvaternik 1918. god. u ime Narodnog vijeća pozdravio srpsku vojsku pri ulasku u Zagreb. Na čelu te vojske nalazio se je Simović... Kad je Kvaternik kasnije pršao ustašama, zamjerio se Simoviću".

Slično kao i prof. Lukasu, i mom se ocu predbacuje jugoslavenstvo, i po dr. Paveliću ono je moralo trajati dosta dugo, jer je kasnije prešao ustašama, dakle tek iza tridesetih godina ovog stoljeća. Prof. Lukas je živ i mogao je dokazati neispravnost tvrdnje svog klevetnika. Ali moj otac je mrtav, pa ne može opovrći ove tvrdnje. Niti ga trebam braniti. On je sa S. Radićem, Basaričekom, Šufflayem i Javorom i sa stotinama tisuća naših neznanih junaka ušao u Pantheon hrvatskih mučenika. Kao i za tisuće drugih, ne zna se ni gdje mu je grob i da li ga uopće ima, jer bi iz groba bio memento neprijateljima hrvatskog naroda. Njega ne mogu pogoditi one klevete iz "Hrvatske". Ali, kad smo već kod otkrivanja svih mistifikacija, neka bude rečeno, da je meni dr. Pavelić u torinskom zatvoru ispričao, da je on sam bio prisutan, kad su srpsku vojsku dočekali: Svetozar Pribićević, Dušan Popović, dr. Mate Drinković i Antica Pavelić – zubar. Moj otac nije bio član Narodnog vijeća, pa nije mogao ni dočekati srpsku vojsku u njegovo ime. Napose nije mogao dočekati pukovnika Simovića, jer je Simović tada još bio premlad da bude pukovnik. U Zagreb je tada došao pukovnik Dušan Simonović, i o tom Josip Horvat (*Politička Povijest Hrvatske*, knjiga 1., str. 499.) piše: "31. X. stigao je u Zagreb delegat srpske vrhovne komande, pukovnik Dušan Simonović, da u sporazumu s vijećem dirigira iz Zagreba kretanje srpskih četa u primorskim krajevima".

Iz Simonovića napravio se je Simović samo zato, da se može blatiti tvorca 10. travnja i mistificirati tadašnje događaje.

Nakon 29. listopada mom je ocu sa strane Narodnog Vijeća povjerena briga za bivše časnike i dočasnike Hrvate i Srbe, koji su pripadali bivšoj austrijskoj vojsci. Osim toga, povjerena mu je zadaća osvajanja Međimurja, gdje su još bili Mađari. To je poznata činjenica, i navodim o tome jednu poznatu publikaciju:

"U zauzimanju Međimurja osobito su se odlikovali rodoljubi dobrovoljci, svrstani u "Hrvatsku legiju za oslobođenje Međimurja", koju je vodio ondašnji pukovnik Kvaternik (str. 223-224).

VIDI
M. KRLEŽA: "PIJANA NOVEMB. NOĆ 1918."

[Opaska urednika dra J. Jareba: Josip Horvat je pogrešno donio čin i ime delegata srpske vojske, koji je stigao u Zagreb 13. studenoga 1918., i zaveo Eugena Kvaternika na krivo zaključivanje. Delegat srpske vojske bio je potpukovnik Dušan T. Simović, koji je kasnije postao general, zapovjednik jugoslavenskog zrakoplovstva i predsjednik pučističke vlade od 27. ožujka 1941. Ta je pogreška Josipa Horvata ispravljena u drugom izdanju njegove knjige: Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*. Drugi dio, (Zagreb: August Cesarec, 1989., 116)]

Prvi je pokret hrvatskih časnika i vojnika za oslobođenje Međimurja i za njegovo vraćanje majci domovini. Osniva se 12. XI. 1918. dobrovoljačka vojska u Varaždinu i to: Građanska satnija, domobranski dobrovoljački odred i Satnija međimurskih izbjeglica. Dne 13. XI. dolazi do borbe kod Nedelišća, gdje budu dobrovoljci prisiljeni na uzmak, da se 24. XII. vrate natrag u sastavu jednog vojnog zbora od 4.000 ljudi, pod zapovjedništvom tadanjeg podpukovnika Slavka Kvaternika. Bila je tu: 1. brigada pješaštva, 1 divizion konjaništva i 4 topničke bitnice. Sudjeluju Hrvati iz svih hrvatskih krajeva, pa je bilo čak i mornara. U snažnom naletu izbiju Hrvati isti dan na Muru, tako da je Međimurcima osvanuo Božić u neopisivom oduševljenju" (str. 199-200, *Naša Domovina, Zbornik*, Knjiga prva: Nezavisna Država Hrvatska. Glavni urednik: prof. Filip Lukas, Sv. 1. *Hrvatska zemlja Hrvatski narod – Hrvatska povijest. Hrvatska znanost*. Izdanje Glavnog Ustaškog Stana, Zagreb 1943.)

Odmah iza toga, moj je otac premješten u Korušku za zapovjednika 39. pješačkog puka, gdje je još iste godine podnio ostavku.

Ove izmišljene insinuacije o "kolaboraciji " zaslužnih hrvatskih rodoljuba s Beogradom podsjetile su me na jednu drugu stvarnu kolaboracionističku politiku, koja počinje pred skoro 30 godina.

Kroničar bilježi *anno Domini* 1924. Nad Hrvatskom prohujao je prvi val srpskog terora. Srpska vlada Pašić-Pribićević dekretirala je tako zvanu Obznanu, to jest stavila je čitav hrvatski narod izvan zakona. Kao i danas, srž hrvatskog otpora je naš vjekovni mučenik, hrvatski seljak. Srpski su žandari već pozatvarali, izbatinali i izmučili preko 30.000 hrvatskih seljaka. Voda hrvatskog naroda Stjepan Radić nalazi se u zatvoru. Sva nastojanja beogradske vlade uperena su da razbiju složne hrvatske redove. Eksperimenat s hrvatskim ministrima Šurminom i Drinkovićem svršio je jadnim fijaskom i čaršijski emisari u potrazi su za novim hrvatskim kolaboracionistima. Jedan od tih emisara, dr. Djordje Jelenić, beogradski advokat, agent Aleksandra Karađorđevića i Nikole Pašića, član glavnog Odbora Narodne Radikalne Stranke, pokušat će novi i originalni manevar. Preko dra Ive Elegovića, zagrebačkog odvjetnika, nekadašnjeg pravaša, tada već člana Narodne Radikalne Stranke, on će upoznati dra Antu Pavelića, tajnika Hrvatske Stranke Prava i kasnije Poglavara N. D. H. Obojica će odmah započeti političke pregovore za "uređenje hrvatskog pitanja" i – vrlo brzo će naći bazu kolaboracije. Stranka Prava ima se raspustiti i preći u radikalnu stranku, nekoliko njenih članova ući će u vladu, a Hrvatska bit će podijeljena na četiri pokrajine, zvane satrapije. Kao jedan od članova beogradske vlade i jedan od satrapa, predviđen je i dr. Ante Pavelić. Sporazum imade sa srpske strane potvrditi Nikola Pašić, predsjednik vlade. U tu svrhu putuje u Beograd dr. Pavelić, u pratnji sveučilišnog profesora dra Milana Šufflaya. Nakon povratka u Zagreb, sazivlje se poslovni odbor Stranke Prava. Na sjednici odbora, održanoj

u stranačkim prostorijama na Kaptolu br. 4, dr. Pavelić zagovara postignuti sporazum. Većina odbornika je protiv postignutog i svakog drugog sporazuma. Osobito žestok je Slavko Kvaternik, koji apostrofira dra Pavelića ovim riječima: "Ovo više nije Stranka Prava, i zato ja ovdje nemam više šta tražiti. Moja noga ne će nikad više prekoračiti prag ovih prostorija", i izlazeći na vratima još se je jedamput okrenuo i dobacio grupi dra Pavelića: "Vi ste izdajice".

Nekoliko mjeseci iza ove epizode, došlo je do t. zv. prvog hrvatsko-srpskog sporazuma, sklopljenog između srpske radikalne Stranke i H. S. S. Nova politika, koja je dovela do tog sporazuma, započeta je poznatom deklaracijom Pavla Radića 27. ožujka 1925., kojom je priznat Vidovdanski Ustav. Taj događaj smatran je u širokim narodnim slojevima kapitulacijom hrvatskog vodstva te je već na idućim izborima H. S. S. izgubila 200 tisuća glasova, unatoč većeg broja izbornika. Napose među omladinom, koja nije odobravala taj novi kolaboracionistički kurs hrvatskog vodstva, dolazi do stvaranja novih organizacija. To su Hrvatska Pravaška Omladina, sveučilišni te srednjoškolski "Kvaternik" i Hrvatska Mladica. Najvidniju ulogu u tom omladinskom pokretu igra Branko Jelić, student medicine. Osim njega, Mile Starčević, Mladen Lorković i drugi. Bit će to organizacije, koje će kasnije dati kadre ustaškog pokreta. Rad tih organizacija uglavnom je nezavisan od postojećih stranaka, zbog kolaboracionističke tendencije izvjesne gospode, koja se nalaze na čelu Hrvatske Federalističke Stranke i Stranke Prava. Tokom 1927. osnovan je t. zv. Hrvatski blok, u koji ulaze te dvije Stranke i grupa dra Buća, koja se je nakon sporazuma odijelila od H.S.S. U rujnu 1927., prigodom parlamentarnih izbora s liste tog bloka birani su za narodne zastupnike dr. Ante Trumbić i dr. Ante Pavelić. Iza izbora postavlja se pitanje, da li će ta dva zastupnika ići u beogradsku skupštinu ili ne će. Federalistička Stranka s drom Trumbićem je za odlazak. Stranka Prava je podijeljena. To pitanje riješava se konačno na sjednici šireg poslovnog odbora Stranke, na kojem sudjeluju delegati iz čitave zemlje. Glavni zagovarač odlaska u Beograd je novoizabrani narodni zastupnik dr. Ante Pavelić. Uz njega su još: dr. Mile Budak, dr. David Karlović, ravnatelj Franjo Hrustić, i t.d. Protiv odlaska su: prof. Fran Milobar, Stipe Javor i Br. Jelić, koji zastupa cjelokupnu, tada već dosta jaku, Hrvatsku Pravašku Omladinu. Dr. Pavelić argumentira, da politika opstrukcije dvojice narodnih zastupnika nije umjesna, ako već u Beogradu sjede 62 zastupnika H.S.S. Potrebno je, da se u Beogradu čuje i drugi glas, osim onoga H.S.S. On će kao narodni zastupnik imati 9.000 dinara mjesečno sa dnevnicama i besplatnu željezničku kartu I. razreda, što će u velike olakšati rad u narodu. Protivno tomu, prof. Milobar energično protestira protiv te politike, jer se kosi sa 60-godišnjom pravaškom tradicijom i Starčevićevom naukom, po kojoj je hrvatskim narodnim zastupnicima mjesto samo u Hrvatskom Saboru, a ne u tuđim parlamentima, gdje već sa svojom prisutnošću priznavaju tuđinski suverenitet. I prof. Milobar,

koji je već na sjednici prvog hrvatskog bloka, kada je odlučen odlazak zastupnika H.R.S.S. u Beograd, doviknuo god. 1923, Stjepanu Radiću: "Pazi, Stipe, ubit će te", ponovit će i na adresu dra Pavelića iste riječi. Delegati Stranke sa 4 glasa većine izglasat će odlazak dra Pavelića u Beograd: 9000 mjesečnih dinara i besplatna željeznička karta I. razreda pobijedili su nad 60-godišnjom starčevićanskom tradicijom.

Odluka odlaska u Beograd politički je ako i ne formalno podijelila Stranku Prava. Sukob između vodstva Stranke i omladine zauzeo je oštru formu. Negdje početkom 1928. pokojni Mijo Babić i Stanko Hranilović htjeli su čak oružjem obračunati s tom kolaboracionističkom grupom u Stranci. Jednog dana, dok se je u prostorijama Stranke na Jelačićevom Trgu održavala sjednica tog vodstva, spomenuta dvojica nastojali su uperenim revolverima provaliti u sobu konferencije. Stipe Javor, koji je bio najodlučniji protivnik svake kolaboracije, na vratima im je zakrčio put i tako spriječio krvoproliće.

Ova se je scena toliko dojmila kasnijeg šefa ustaškog pokreta, da je 1930., kad su već Babić i Pospišil bili prebjegli u Italiju, zamolio Talijane, da ih drže u zatvoru, premda je postupak za izručenje već bio dovršen a zahtjev odbijen. Tako su Babić i Pospišil još tri mjeseca sjedili u rimskom zatvoru "Regina Coeli", odakle su po talijanskom redarstvu otpremljeni izravno u Bari na brod, koji ih je odveo u Bugarsku, gdje im je Vanča Mihajlov pružio široko gostoprimstvo, koje im je tada dr. Pavelić uskratio.

U Beogradskoj skupštini dr. Pavelić održao je nekoliko govora, u kojima je kritizirao zapostavljanje Hrvata u državnom proračunu. Jednog dana javile su novine, da je u Skoplje stigao narodni poslanik dr. Ante Pavelić i preuzeo obranu jedne grupe makedonskih studenata, koji su bili optuženi po zakonu o zaštiti države. Za vrijeme procesa dr. Pavelić stekao je svojim nastupom simpatije svih Makedonaca. Ta on je bio jedini Hrvat, kojemu je srpska policija za čitavo vrijeme prve Jugoslavije dozvolila, da u Makedoniji javno brani makedonsku stvar. Nekoliko mjeseci prije toga Pavle Radić pokušao je u Štipu održati politički sastanak. Četnici su ga uz pomoć policije tvorno napali, te je ranjen prevezen u Zagreb.

Atentat u skupštini 20. lipnja 1928. prekinuo je život tadašnje skupštine. Toga dana bio je u skupštini i dr. Ante Pavelić, a na galerijama Gustav Perčec, tadašnji tajnik Stranke. Oko 10.30 pristupio je dru Paveliću Puniša Račić i oslovio ga s riječima: "Ne boj se, doktore, Tebi se ne će ništa dogoditi". Pola sata kasnije odjeknuli su smrtonosni hitci, upereni protiv čitavog hrvatskog naroda i koji su dokončali život Stjepana i Pavla Radića i Gjure Basaričeka.

Proročanstvo prof. Milobara iz godine 1923. ispunilo se. Ispunjene onog drugog iz godine 1927. spriječio je dr. Đorđe Jelenić, intimni drug dra Pavelića iz onih dana, kad je bio poslanik u srpskoj skupštini i branitelj macedonskih studenata.

Nakon atentata, svi su se hrvatski zastupnici i Srbi prečani sa Svetozarom Pribićevićem vratili u Zagreb. Zadnji je stigao zastupnik za grad Zagreb, dr. Ante Pavelić.

Atentat u skupštini promijenio je sav politički položaj, jer je i slijepcima moralo biti jasno, da se sa Srbijancima ne može boriti parlamentarnim sredstvima. U tom razdoblju, koje slijedi atentatu u Skupštini, počinju prve pripreme kasnijeg revolucionarnog rada. *Spiritus movens* te akcije i novoosnovanog Hrvatskog domobrana bio je dr. Branimir Jelić. Uloga dra Pavelića kod toga je savim sporedna. Nepovjerenje nas mlađih još je uvijek trajalo.

1. prosinca 1928. dolazi do prve revolucionarne manifestacije u Zagrebu. Na zagrebačkoj Katedrali izvješene su crne zastave, a srpska policija napadnuta revolverskom vatrom. Zbog tih događaja, imenovan je odmah za velikog župana general Maksimović, mjera koja je dala naslućivati skoro proglašenje otvorene vojne diktature. O događajima 1. prosinca vodi istragu sudac dr. Puškaš, pravaš i prijatelj dra Pavelića. On ga o svemu obavještava. Dok je istraga još u punom toku, dolazi do proglašenja šestojanuarske diktature, koja je pisca ovih redaka zadesila u Beču. Sutradan, 7. I. stigao sam u Zagreb, gdje sam našao već sakrivenog Br. Jelića, koji je još iste večeri s mojom putnicom prešao granicu. Dva dana kasnije otputovao je redovnom putnicom i dr. Pavelić. Sudac Puškaš obavijestio ga je, da će na temelju novih iznimnih zakona državni odvjetnik moći svakovremeno provesti njegovo uhićenje. Dr. Pavelić otputovao je 9. I. iz Zagreba u Beč, da se skloni od redarstvenog zahvata. Nipošto ne stoji tvrdnja, da je dr. Pavelić toga dana u Zagrebu osnovao ustašku organizaciju. Ta basna nastala je kasnije u Bzikovoj mašti. Ustaško ime pojavljuje se prvi put u jednoj šapirografiranoj publikaciji, koju je dr. Pavelić izdavao u Pesaru u Italiji, godine 1930.

U Beču našao je dr. Pavelić već druge emigrante: Branka Jelića, Gustava Perčeca i oficirsku grupu s generalom Sarkotićem i pukovnikom Perčevićem. Premda već izvan domaka srpske policije, njegovo držanje prvih tjedana emigracije više je kolaboracionističko nego revoloucionarno. To se odmah ispoljuje kod zauzimanja stanovišta spram novoizabranog gradskog zastupstva u Zagrebu. Dok je 4-rica grad. zastupnika H.S.S. odbila suradnju u jednom tijelu, koje je imenovao novi diktatorski režim, od sedmorice imenovanih zastupnika Stranke prava, koji su prije bili izabrani – četvorica prihvaćaju dekret Pere Živkovića, shodno izričitim uputama, koje je iz Beča poslao dr. Pavelić. Ostala trojica, od kojih su dvojica bili: Stipe Javor i zagrebački obrtnik Globan, unatoč Pavelićeve poruke, ne prihvaćaju ponuđeni položaj. I kod te epizode još uvijek dolazi do izražaja podjela Stranke na stare i mlade – kolaboracioniste i revolucionarce.

Koncem siječnja 1929. beogradska "Politika" donosi vijest iz Beča, da je bivši narodni poslanik dr. Pavelić tamo započeo antidržavnom kampanjom. Ali već tri dana kasnije režimski list zagrebačke "Novosti" donose autentični demanti samog dra Pavelića, koji je on dao bečkom dopisniku tog lista. Čak je u "Novostima" odštampan faksimile redovite putnice, kojom je dr. Pavelić otputovao u inozemstvo – na liječenje.

Već nekoliko dana iza toga: Babić, Pospišil, Hranilović i Soldin izvršili su atentat na Toni Schlegela – glavnog urednika "Novosti" i redaktora šestojanuarskog manifesta Aleksandra Karađorđevića. Dru Paveliću bilo je tada jasno, da mu nema povratka. Nagovoren od ostalih emigranata, prihvaća poziv makedonske organizacije i odlazi u Sofiju, gdje će 20. travnja 1929. potpisati hrvatsko-makedonski pakt za rušenje Jugoslavije. I ta će sofijska manifestacija navesti Aleksandra Karađorđevića, da dru Paveliću upriliči proces *in contumacia*, koji svršava smrtnom osudom. Od tog časa zvijezda kasnijeg ustaškog Poglavnika u stalnom je porastu sve do onog fatalnog 18. V. 1941.

Iz Sofije on se ne vraća u Beč, već odlazi u Italiju, gdje će započeti novo razdoblje svoje kolaboracionističke politike, ovaj put s Italijom. Za vrijeme prve faze te nove politike dru Paveliću uspjet će okupiti baš onu hrvatsku omladinu, koja ga je tamo od 1927. najviše kritizirala i napadala njegove kolaboracionističke tendencije s Beogradom. Od toga vremena njemu je bilo jasno, da je samo omladina glavni faktor svakog revolucionarnog gibanja i s njom je u toj novoj revolucionarnoj fazi morao računati. Zato će od sad uvijek nastupati s najradikalnijim antisrpskim krilaticama i beskompromisnim hrvatstvom.

Ali uza sve organizatorne manjkavosti, revolucionarni diletantizam, propuštanje mnogih prilika, pomanjkanje najosnovnijeg dinamizma, koji su prouzrokovali mnoge nepotrebne žrtve, treba priznati, da je ta prva faza njegove kolaboracije s Italijom dala povoljne i odlučne rezultate. Omogućila je marseljski atentat i tako uništila – zahvaljujući herojskom otporu hrvatskog seljaštva i borbenosti hrvatske omladine – šestojanuarsku diktaturu, kojoj je bio cilj uništenje hrvatskog naroda. To je bez sumnje povijesna zasluga šefa ustaške organizacije. Taj atentat ujedno ga je odjenuo plaštem narodnog junaka, opjevanog napose od dinarskog dijela hrvatskog naroda. Međutim, taj će događaj označiti i konac prve faze kolaboracije s Italijom.

Nakon 17 mjeseci zatvora u Torinu započet će stvarno druga faza te kolaboracije. I ta druga faza dovest će dra Pavelića pri raspadu prve Jugoslavije u položaj, da će ga Mussolini, koji je na 5. svibnja 1936. navijestio Italiji i čitavom svijetu uskrsnuće novog imperija "*sui colli fatali di Roma*", naći u njemu ne samo jedinu figuru svoje balkanske igre, nego i političko sredstvo, s kojim će postojati proširiti *limes imperii* do Drave i Dunava, prisvajajući tom imperiju stari Illyricum s novim nazivom "*Regno di Croazia*".

Ali će novorimske legije u ponešto neuspjeloj reinkarnaciji Ambrosiove i Roattine II. armate na svom pohodu u ubave i bogate ravnice Panonije doprijeti samo do Jastrebarskog. I odatle će kroz pune dvije godine moći svakog sunčanog dana promatrati, kako se iz jutarnje magle između tamnog dna crnogorice Zagrebačke gore i srebrnasto-vijugavog toka rijeke Save diže ona prekrasna, svima nama nezaboravna bijela silueta grada Zagreba. Taj grad bio je za nove Rimljane željena Meka, jer su vjerovali, da će im posjed toga grada, koji predstavlja vrata i ulaz u svakim bogatstvom obdarenu Panoniju, omogućiti dominaciju nad novom pokrajinom. Znali su, da je on srce i mozak vjekovnog otpora naše, od premnogih tlačene, od svojih vlastitih sinova prečesto izdane, ali od nikoga i nikada pokorene Hrvatske.

I svi će napori talijanske politike biti usmjereni, da zadobiju posjed toga grada i time panonske Hrvatske. Unatoč opetovanog nastojanja, kojem će dr. Pavelić, uvijek iza leđa svojih suradnika i bez privole svog naroda, dati punu potporu, svi će ti napori biti uzaludni.

Oni će se razbiti na jednodušnom otporu hrvatskog naroda i, uprkos papirnate podjele interesnih sfera, na držanju Mussolinijevog osovinskog saveznika, jer je fašističkim legionarima, kao i u Grčkoj kod Peratskog mosta "jedan germanski vojnik, raširenih nogu, zakrčio put i ukrao plodove pobjede" (Mussolini 10. VI. 1941., Cianov Dnevnik).[11]

Tako nam Rimski Ugovori nisu donijeli jamstvo nezavisnosti, nego stvarnu podjelu Hrvatske. I naši će "saveznici" smatrati svaki svoj dio rezerviranim lovištem, u kojem će lovištu goniti svoju divljač – hrvatski narod.

To su za nas tragične, ali ne zato manje realne i istinite povijesne činjenice, iza kojih će slijediti hekatombe one naše nezaboravne i idealne mladeži. One označuju ujedno početak naše neizmjerne narodne kalvarije.

To ne može mistificirati ni ona publikacija u "Hrvatskoj" ni po koja druga kritika, a koje, ako su htjele nešto dokazati, onda su dokazale baš protivno. One su ujedno i eklatantan dokaz potpune nesposobnosti jednog, pa makar manjeg, dijela hrvatske inteligencije u emigraciji, da iz krvave lekcije naše nedavne prošlosti povuče dosljedne i praktičke zaključke. One su tipična manifestacija onog mentalnog i psihološkog stanja, kojemu su neshvaćanje realnosti, izbjegavanje odgovornosti, strah pred spoznajom istine, spremnost na svaki kompromis za sticanje i očuvanje materijalnog položaja i osiguranja, pomanjkanja civilne hrabrosti, jal i podlost glavne karakteristike. A ti su karakterni defekti, koje je već Starčević žigosao njemu svojstvenim rječnikom, oni duboki i trajni uzroci naše stoljetne narodne nesreće.

Ali iznad svih političkih pogrešaka, zabluda, ljudskih mana, potenciranih u jednom razdoblju, u kojem su događaji bili često jači od ljudi, katastrofa naše

[11] Un soldato germanico, a gambe larghe, che sbarrava loro il cammino e rubava il frutto della vittoria. (Ciano, *Diario* 10. VI.)

N.D.H., imade svoj duboki moralni uzrok, koji leži u četirigodišnjem stalno opetovanom i sustavnom kršenju svih temeljnih i nepromjenjivih ćudorednih zasada. To kršenje oduzelo je mnogima sposobnost zdravog prosudivanja, i tako spriječilo da pravodobno reagiraju na stramputicu, kojom se vodilo hrvatski narod.

Od starog Moltkea, tvorca moderne njemačke vojske, potiče nakon pobjedonosne bitke kod Kraljičinog Gradca, godine 1866. ova izreka:

"Prije svega, vidio sam na sebi sa svom jasnoćom svu moć, koju pokazuje Gospodin posredstvom slabih".

Nijedan trajni uspjeh u vođenju naroda nije moguć bez duboke poniznosti i osjećaja odgovornosti pred Onim, koji je narodima i pojedincima postavio neprolazne zakone, koji vrijede od početka do svršetka povijesti.

Iz tog vrela nisu crpili oni, koji su kroz one četiri godine vladali hrvatskim narodom. Apokaliptički finale bio je neminovan.

Iz njega ne crpe ni njegovi današnji tlačitelji. Zato je i njihova sudbina zapečaćena.

Tada će opet i hrvatskom narodu nakon ove duge tamne noći zasjati sunce slobode. Neka se onda Hrvati okoriste bolnim, gorkim i krvavim iskustvom našeg pokoljenja, to jest, da je sloboda samo jedna i nedjeljiva. Jer narod, koji bi odustao od svoje suverene prerogative vršenja građanskih i političkih prava i prihvatio načelo divinizacije slabašnog smrtnika, sam bi poništio temelj svoje slobode. *Exemplum* N. D. H. *docet*. Prenijeti pak to iskustvo na one, koji dolaze iza nas, naša je prva rodoljubna dužnost. A to je i najmanje, što smo dužni onom mučeničkom narodu, koji danas nastava ogromnu tamnicu živih i grobnicu mrtvih – Hrvatsku.

S odličnim poštovanjem,

EUGEN KVATERNIK."

Hrvatska Revija (Buenos Aires), III, sv. 2., lipanj 1953., 225-258.

RIJEČI I ČINJENICE

PRILOG POVIJESTI HRVATSKO-TALIJANSKIH ODNOSA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

NAPOMENA UREDNIŠTVA H.R. – U Buenos Airesu, Argentina, izlazi talijanski dnevnik *"Risorgimento"*, koji u svojim člancima posiže za hrvatskim nacionalnim područjem, koji mi već preko trinaest stoljeća posjedujemo i branimo.

Ponukali su nas naši čitatelji, i mi smo se u br. 2-IV., lipanj 1954., str. 97-100, na španjolskom jeziku osvrnuli na pisanje "Risorgimento-a", posebno na njegove članke iz br. od 6. IV. i 13. V. 1954. (Ovaj je naš članak tiskan u hrvatskom prijevodu u glasilu H.S.S., kanadskom tjedniku "Hrvatski Glas", 16. VIII. 1954., str. 3.). Taj osvrt bio je skrajnje obziran i pomirljiv. Istakli smo, da probuđena iredenta škodi dobrim susjedskim odnosima Italije i Hrvatske.

Na naš članak se osvrnuo "Risorgimento" u br. od 4. VIII. 1954. (Vidi H.R., br. 3-IV., rujan 1954.). Člankopisac tvrdi, da HR "iskaljuje svoju žestoku mržnju na Talijane". Spočitava, da "čak se baca u zaborav činjenica, da je Hrvatska Država doživjela privremeno uskrsnuće zahvaljujući baš fašističkoj politici". No prisiljen je priznati, da je "talijanstvo Dalmacije svedeno na nekoliko otoka, rasutih u slavenskoj plimi". U Istri su mu svi gradovi talijanski, ali potvrđuje, da seljaštvo nije talijansko; talijanska da je "njena povijest, njena civilizacija, njen zemljopisni položaj" i, prema tome, da je to "neprijeporno talijanski kraj". Na kraju ističe, da treba postaviti granicu "slavenskom širenju, a ta granica ne može ni u kojem slučaju biti gora od predratnih granica".

U želji, da naš odgovor bude što konkretniji, *zamolili smo* g. EUGENA KVATERNIKA, koji iz vlastitog iskustva poznaje hrvatsko-talijanske odnose, da našoj javnosti prikaže pravu ulogu Italije pri stvaranju N. D. H.

Članak potpisuje njegov pisac. On jamči i odgovara za iznesene činjenice i doživljaje. *Načelnu stranu članka prihvaća i ovo Uredništvo*. Sigurni smo, da će se s njom složiti hrvatska javnost u tuđini. A oni naši živi mučenici u Domovini bit će obradovani, kad saznaju, da su ove riječi konačno upućene Talijanima, kao i da su neke druge, većini nepoznate, činjenice iznesene pred hrvatsku javnost.

Povijest je učiteljica života. I nas Hrvate je nešto podučila, pa ćemo iz naše nedavne prošlosti znati povući zaključke. - (Vn.-).

ITALIJA, kolijevka stare kulture, koja je na svim područjima ljudskoga duha dala svijetu toliko neprolaznih vrjednota, ima u Hrvatima iskrene poklonike. Sadašnja hrvatska emigracija ne može, ne će, niti smije nikada zaboraviti, da su građanske i crkvene vlasti poslijeratne Italije, a i njezino pučanstvo, doprinijele u znatnoj mjeri, da smo, sklonivši se u Italiju 1945., mogli izbjeći progonima komunista i njihovih tadanjih saveznika.

Tim svojim držanjem iskupila je Italija samo jedan mali dio duga, koji imade spram hrvatskoga naroda, a koji potječe iz nesretnog razvitka hrvatsko-talijanskih odnosa za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Pripisivati Italiji očinstvo Države Hrvatske, nije samo puka fraza (koje mi je izvor vrlo dobro poznat) nego je i tvrdnja, koja je u flagrantnoj protivštini s činjenicama iz razdoblja 1941.-1943. Iznoseći te činjenice, ne u svrhu polemike, nego da se utvrdi povijesno stanje, vjerujem, da se može samo koristiti međusobnim odnosima.

Ako se Italiji pripisuje očinstvo Nezavisne Države Hrvatske, onda to znači, da je prije i za vrijeme osnutka N. D. H. postojala talijanska političko-diplomatska i vojnička djelatnost, koja je sustavno radila na stvaranju hrvatske države i njezine nezavisnosti. Takve talijanske djelatnosti, međutim, nije bilo.

ODNOSI HRVATSKE I ITALIJE DO 6. IV. 1941.

U desetljeću prije raspada prve Jugoslavije Italija je dala najveću potporu hrvatskoj stvari u razdoblju od god. 1930. do prve polovice 1934. Tada je, nakon versailleskog mira god. 1919., Francuska bila najjača kontinentalna vlast, koja je, pomažući politički, novčano i vojnički diktaturu Aleksandra Karađorđevića, nastojala – s prononsiranom protutalijanskom tendencijom – ojačati svoje mezimče Jugoslaviju. Mussolini, dajući gostoprimstvo Paveliću i ustašama te podupirući njihovu revolucionarnu akciju, nastojao je tu Jugoslaviju oslabiti, u čemu je i uspio. Talijanska politika u tom razdoblju nije, dakle, bila usmjerena na rušenje Jugoslavije i stvaranje hrvatske države, nego je, izrabljujući hrvatsku borbu, slabila francuskog saveznika na Jadranu. Sigurno se s onih 350 rudimentarno naoružanih i slabo izobraženih, u Apeninima sakritih ustaša nije mogla rušiti država od 12.000.000 stanovnika, niti je politička pomoć Italije hrvatskoj stvari ikada bila prononsirana. Unatoč diplomatske zategnutosti i novinske polemike, odnosi Rima i Beograda ostali su u stvari uvijek korektni. Talijanska diplomacija, podupirući Pavelića i ustaše, imala je samo cilj: stvoriti povoljnu polaznu točku za pregovore s Beogradom. Ti pregovori počeli su odmah, kad je dolaskom na vlast nacionalsocijalizma porasla presija na Austriju i kada je projektirani pohod na Abesiniju zahtijevao raščišćenje odnosa s Beogradom, uspostavu prijateljstva i osiguranje europskog zaleđa. Talijansko-srpski pregovori započeli su već početkom 1934., a u lipnju

iste godine već su talijanske vlasti pripremale nastambe za ustaše na Liparima, koji će sve do godine 1941. biti poprištem njihove Kalvarije. Istovremeno bilo je ustašama oduzeto oružje i vojničke kape, da konačno 7. listopada iste godine Mussolini u javnom govoru u Milanu ponudi prijateljstvo Beogradu. U to vrijeme plovio je Aleksandar Karađorđević u Francusku i bio projektiran njegov posjet u Italiju, da bi se na taj način javno očitovalo novo francusko-talijansko-srpsko prijateljstvo.

Atentat u Marseille-u samo je trenutačno prekinuo taj novi razvoj talijanske politike. Već šest tjedana nakon marseilleskog atentata politika prijateljstva s Beogradom navodi Mussolinia, da provede internaciju ustaša na Liparima. Izgovor talijanske diplomacije, da je do liparske internacije došlo zbog atentata u Marseille-u, nije ispravan. Ta internacija bila je projektirana, kad se uopće još nije znalo, da će Aleksandar Karađorđević putovati u Francusku, a izvršena je istom šest tjedana nakon atentata, kada je to zahtijevao razvoj francusko-talijansko-srpskih odnosa. Ustaše su ostali na Liparima i nakon rasprave u Ženevi pred Društvom Naroda, i nakon procesa u Aix en Provence. Kad je marseille-ski atentat već davno bio međunarodno likvidiran, ustaše su na Liparima ostali i dalje, sve do nedjelje 6. travnja 1941., kada je njemačko bombardiranje Beograda prekinulo zadnji Mussolinijev pokušaj talijansko-srpske suradnje. Konfinacija ustaša na Liparima, Sardiniji i u provincijama južne i srednje Italije kroz punih sedam godina eklatantan je dokaz, da Italija za čitavo to vrijeme nije vodila politiku, koja bi išla za uspostavom hrvatske nezavisnosti, već politiku talijansko-srpske suradnje na štetu Hrvata.

Preko dvadeset mrtvih ustaša – žrtava tifozno-tropske groznice, koja se je kroz godine ponavljala na Liparima – samo kod Hrvata –, neoborivo su svjedočanstvo talijanske protuhrvatske politike u tom razdoblju. Sve se to događa u času, kada je Jugoslavija, nakon što je na izborima 5. svibnja 1935. hrvatski narod likvidirao šestojanuarsku diktaturu, ušla u svoju najakutniju krizu. Ne samo da je Italija propustila idealan momenat za razbijanje Jugoslavije, nego baš tada talijanska diplomacija nastoji spasiti Jugoslaviju, podupirući vladavinu dra Milana Stojadinovića.

Ova politika dobila je svoj formalni izražaj potpisom talijansko-jugoslavenskog ugovora od 25. ožujka 1937., koji predviđa raspuštanje ustaške organizacije i sadrži obvezu Italije nemiješanja u unutrašnje stvari Jugoslavije. Virginio Gayda, komentator Palazzo Chigi-a, nadodaje u *Giornale d'Italia*, "da će preostale hrvatske separatističke skupine biti pacificirane". Da ta pacifikacija – čitaj uništenje – bude potpuna, dr. Milan Stojadinović poslao je u Italiju, u funkciji redarstvenog atašeja, zloglasnog pukovnika Vladetu Milićevića, organizatora umorstva pukovnika Steve Duića i drugih Hrvata. Njemu će Palazzo Chigi dati *carte blanche*, da preko talijanskog redarstva vrši "nadzor" nad ustašama. Njihov položaj bio je gori nego talijanskih interniraca antifašista,

jer, dok su ovi bili u svojoj domovini i imali nekoga, tko se je brinuo za njih i za njihovu sudbinu, internirani Hrvati bili su stvarno izolirani od ostalog svijeta i prepušteni samovolji talijanskog redarstva i njegovog inspiratora, Stojadinovićevog pouzdanika, Vladete Milićevića. Stvarali bi se fingirani povodi, da se te nesretnike trpa u zatvore. Tad bi se u zatvoru pojavio "oslobodite|j" Milićević i tipično cincarskom slatkoćom ustašama predočivao novi jugoslavenski raj dra M. Stojadinovića, obećavao opći oprost i zaborav svih njihovih "grijeha", i slobodan povratak u domovinu – uz uvjet, da potpišu molbe s izjavom, da ne će raditi protiv države. Bilo je čak nekoliko slučajeva, da su talijanski karabinjeri ustaše vezane u okove sprovadali sa Sicilije preko čitave Italije na Rijeku, gdje bi ih doveli, do sušačkog mosta – tadanje granice – i grozili im se, da će ih odmah predati Srbima, ako ne potpišu molbe. Jedini Hrvat, koji nije bio potpao pod talijansko-srpsku redarstvenu represiju, bio je dr. A. Pavelić. On je zajedno sa svojom obitelji živio u nekoj vrsti polu-internacije, kao politički umirovljenik, u Sieni, primajući mjesečno od Italije 5.000 lira (jednako 15.000 predratnih dinara); iznos, koji je bio veći od mjesečne plaće talijanskog prefekta, ili generala, zapovjednika vojnog zbora. Događaji u travnju i svibnju 1941. razjasnit će, zašto je Mussolini osigurao Paveliću poseban postupak, tako različit od onoga, koji je primijenio spram svih ostalih ustaša u Italiji.

Usporedo s uništenjem ustaške organizacije u Italiji, talijanska diplomacija je uopće ignorirala postojanje hrvatskog pitanja i borbu hrvatskog naroda za slobodu. Za službenu Italiju postojao je samo dr. Milan Stojadinović i njegov jugoslavenski fašizam plavih košulja – tipično balkansko Potemkinovo selo. Tako je Stojadinović uz potporu fašista i nacista dalje vladao pomoću šestojanuarskog ustava i iznimnih zakona, koji su svi zajedno imali cilj da unište hrvatski narod. Jedino je primjena bila blaža. Mislio je, da je uništenjem ustaške emigracije riješio bitni dio hrvatskog pitanja. Sve ostalo riješit će vrijeme i pokoljenja. U toj svojoj protuhrvatskoj politici imao je potporu talijanske vlade, koja ga je smatrala "čovjekom sudbine". Dnevni panegirici talijanskog tiska i radia "jugoslavenskom vođu" bili su vanjsko obilježje talijanske diplomatske akcije. Kad je Ciano u siječnju 1939. boravio u Jugoslaviji, dopisnik jednog rimskog lista opširno je i s udivljenjem opisivao, kako su Jugoslavenke u plavim košuljama očarano gledale u crne fascinirajuće oči svog vođe dra Milana Stojadinovića. Nema sumnje, Mussolini i Ciano su vjerovali, da Jugoslavija plovi talijansko-fašističkim vodama. U svoju snagu počeo je vjerovati i sam dr. Stojadinović, raspisavši parlamentarne izbore za 8. prosinca 1938., naravno, po monstruoznom šestojanuarskom izbornom zakonu s javnim glasovanjem. Unatoč svih mogućih presija, hrvatski je narod i ovaj put plebiscitarno glasovao protiv jugoslavenske države, protiv jugoslavenskog fašizma dra. M . Stojadinovića, a za svoju nezavisnu državu.

Skoro jedan milijun – rekordan broj – Hrvata glasovao je protiv politike, kojoj je Italija dala svu svoju potporu. Težnja za slobodom jednog malog potlačenog naroda bila je jača od svih umjetnih diplomatskih konstrukcija i redarstvenog terora. Martirij ustaša na Liparima nije bio uzaludan.

Zar očinstvo hrvatske države potječe iz tog razdoblja, kada je službena Italija nastojala stvoriti jugoslavenski fašizam dra M. Stojadinovića, a njegov posebni izaslanik Milićević po miloj volji i pomoću talijanskog redarstva proganjao Hrvate po čitavoj Italiji?

Ali ni prosinački izbori nisu otvorili oči talijanskim vlastodršcima. Dok Gayda piše u *Giornale d'Italia* o Stojadinovićem triumfu u "šest srpskih banovina" a da je rješenje hrvatskog pitanja problem generacija, i opozicioni glasovi u Hrvatskoj da ne mogu poljuljati Stojadinovićev položaj, dotle Ciano bilježi na sam Božić 1938.:

"Iz Jugoslavije se potvrđuju nepovoljne vijesti o Stojadinovićevom položaju. Premda rezultati izbora sile na razmišljanje, ipak sam siguran u sadanju vladu. Imam veliko povjerenje u Stojadinovića. On je pilot sigurna bila, koji je već prošao kroz oluje teže od sadašnje". (Cianov dnevnik, 25. XII. 1938.).

Nekoliko tjedana kasnije Ciano je na putu u Jugoslaviju, da spasi Stojadinovića. Bez uspjeha. Već deset dana nakon njegovog povratka u Rim, 4. veljače 1939., dva mjeseca nakon izbora, "pilot sigurna bila" morao je predati demisiju. Jugoslavenski fašizam plavih košulja slomio se na otporu hrvatskog naroda. I Ciano 8. veljače 1939. resignirano primjećuje Mussoliniu:

"Sa Stojadinovićevim padom jugoslavenska karta je izgubila za nas 90 posto svoje vrijednosti" (Cianov dnevnik, 8. veljače 1939.).

Potpuni slom filosrpske politike, uzrokovan otporom hrvatskog naroda, navodi Mussolinia na zamisao jednog drugog "hrvatskog" rješenja. Traži dodir s drom Mačekom i drom Pavelićem. Tu zadaću Ciano povjerava grofu Bombellesu i ing. Carnelutti-u, dvojici poznatih agenata raznih europskih vlada (ing. Carnelutti sada je trgovački delegat Titove vlade). Ali i ta nova Mussolini-eva "hrvatska" orijentacija u biti je jednako protuhrvatska. To nam izričito veli sam grof Ciano, koji bilježi:

"Razgovor s Carnelutti-em nakon povratka iz Zagreba potvrđuje čvrstu Mačekovu odluku odbiti svaki sporazum s Beogradom, i pripremiti revolucionarni pokret. U jednom smo zapisniku dogovorili i odredili slijedeće: Prvo: Italija će sa deset miliona dinara finansirati Mačekov hrvatski pokret. Drugo: On se obvezuje pripremiti revoluciju u roku od 4-6 mjeseci. Treće: Odmah će pozvati talijanske čete, da osiguraju red i mir. Četvrto: Hrvatska se proglasuje nezavisnom državom u federaciji s Rimom; imat će svoju vladu, ali ministri vanjskih poslova i narodne obrane bit će zajednički s Italijom. Peto: Italija će smjeti držati u Hrvatskoj oružane snage i imati svog glavnog

namjesnika, kao u Albaniji. Šesto: Nakon stanovitog vremena odlučit će se o mogućnosti personalne unije.

Duce je čitao zapisnik i odobrio ga. Međutim želi, da ga potpiše Maček. Zato sam ga sigurnim putem poslao u Zagreb. Idući tjedan započet će isplata u Zuerichu.

Mussolini je sav zauzet zamišlju razbijanja Jugoslavije i aneksije "*Regno di Croazia*"... (Cianov dnevnik, 26. V. 1939.)

Hrvatima se, dakle, nuđa položaj Albanije, zamjena srpske okupacije s talijanskom, i namjesto srpskog kralja talijanski. Novo ropstvo s novim gospodarem. Zato je razumljivo, da Ciano već četiri dana kasnije mora nadodati:

"Tom prilikom treba zbilježiti, da je Maček odbio potpisati Carneluttijev zapisnik, navodeći, da je nastavio pregovore s Beogradom, i da želi još razjasniti neke točke budućih odnosa između Rima i Hrvatske" (Cianov dnevnik, 30. V. 1939.).

Da je Maček ispravno shvatio Mussolini-eve namjere, potvrđuje i opet sam Ciano 22. linja 1939.:

"Podupirem kod Bufarini-a[1] slovenski zahtjev za dozvolu objavljivanja nekoliko nepolitičkih novina na njihovom jeziku. Ako zbilja želimo provoditi politiku privlačenja Hrvata, Slovenaca i t.d., treba kod njih stvoriti uvjerenje, da primjenjujemo inteligentnu liberalnost. Već ćemo kasnije stegnuti zavore" (Cianov dnevnik, 22. 6. 1939.).

Maček, prestrašen Mussolini-evim zahtjevima, baca se u okrilje Beograda, gdje će, unatoč Trumbićeva neuspjeha i gorkog iskustva, tražiti osiguranje spram talijanskih zahtjeva. Sentimentalna je to reakcija, a njenu su nerealnost razgoličili travanjski događaji 1941.

Tako dolazimo do sudbonosnog kolovoza 1939. Iz tog mjeseca datira prvi Mussolini-ev ozbiljan pokušaj, da razbije Jugoslaviju, da otme Dalmaciju, i ostatak Hrvatske da svede na položaj Albanije. U tu svrhu koncentrirana je u Julijskoj Krajini skupina vojska pod zapovjedništvom maršala Graziania. Napadaj na Jugoslaviju predviđen je za polovicu rujna 1939. Iako su vojničke i političke pripreme već u punom toku, nitko od Hrvata u Italiji, osim dra Pavelića, o tome ne zna ništa. Sve su ustaše i dalje talijanski internirci, izvrgnuti svim mogućim redarstvenim zloupotrebama. Anfuso nam je otkrio tajni razlog tog postupka, jer "glavna je Pavelićeva briga, da pred svojim vlastitim pristašama ne ispadne kao izdajica". (Anfuso, *Roma-Berlino-Salo*, str. 188).

Zbog objave rata Velike Britanije Njemačkoj, Mussolini odgađa napadaj na Jugoslaviju. No Beograd je već alarmiran. (Grof Bombelles ga je u tančine obavijestio o talijanskim namjerama.) Požuruje pregovore s Mačekom, i tako

[1] Buffarini, drž. podtajnik ministarstva unutrašnjih poslova.

dolazi do sporazuma od 26. kolovoza 1939. Talijanski poslanik u Beogradu, Mario Indelli, u svom brzojavu broj 4057-1014 od 28. VIII. 1939. novi sporazum komentira ovim riječima:

"Od sada ćemo u Jugoslaviji morati računati s dva glavna grada, koji sada imadu materiju i vlast za borbu o prevlast ili otpor, što može samo zabrinjavati" (*Documenti diplomatici Italiani*, Serie VIII. Vol. XIII. str. 247).

Unatoč političkog neuspjeha, Mussolini će nastaviti svojim ambicioznim planovima. Obveze, koje mu nije htio potpisati Maček, preuzet će 23. siječnja 1940. dr. Ante Pavelić. I on mu ima služiti kod novog pokušaja razbijanja Jugoslavije, odredenog za prvu polovicu rujna 1940., točnu godinu dana nakon prvog neuspjelog pokušaja. Na istočnoj granici Italije skoncentrirano je 37 divizija, pod zapovjedništvom princa od Piemonta, talijanskog prestolonasljednika, sa sjedištem zapovjedništva u Gorici. Njemu je kao politički savjetnik u hrvatskim pitanjima pridan dr. Eugenio Coselschi. Evo doslovno Coselschi-evih riječi, koje je meni izrekao godinu dana kasnije u Zagrebu:

"Naš plan bio je, da talijanska vojska zauzme Zagreb i princ od Piemonta proglasi hrvatsku nezavisnost i istovremeno personalnu uniju između Italije i Hrvatske, ali Nijemci su to tada spriječili".

Taj njemački veto talijanskoj akciji spominje i Ciano. Mussolini će, za uzvrat Hitlerovoj zabrani akcije protiv Jugoslavije, 28. listopada 1940. napasti Grčku. Neuspjeh talijanskog oružja imat će automatski refleks na razvitak talijansko-srpskih odnosa, koje Ciano ovako definira:

"Primio sam jutros advokata Stakića iz Beograda, kojeg mi je predstavio Galeazzo di Bagno. Ima misiju sa strane srpske kraljevske kuće, ili točnije od Antića, ministra dvora. Izgleda, da bi se htio (Antić) sastati sa mnom, s namjerom, da što više učvrsti veze između Italije i Jugoslavije. Govori se čak i o savezu s dalekosežnim garancijama, među kojima demilitarizacija Jadrana. Govorio sam o tome s Mussolini-em, koji podupire inicijativu, a ja sam joj vrlo sklon. Uvijek sam napadaj na Jugoslaviju smatrao teškim pothvatom, i nekorisnim za buduće europsko ravnovjesje. Vjerujem, da nam više konvenira solidna osnova sporazuma između Italije i Jugoslavije, nego da u vlastitu kuću primamo nervoznu i nepovjerljivu masu, kao što su Hrvati. I to bilo za slučaj da bismo sutra morali voditi politiku antirusku ili antinjemačku" (Cianov dnevnik, 11. XI. 1940.).

Pristup beogradske vlade Cvetković-Maček trojnom paktu na liniji je ove nove politike. Ali, dok je eksperimenat sa Stojadinovićem trajao tri godine, ovaj novi ne će trajati ni tri dana. On će jadno propasti Simovićevim pučom, tim produktom velikosrpsko-komunističke koalicije. Hitlerova je reakcija na taj događaj poznata. On će Italiji saopćiti svoju odluku o razbijanju Jugoslavije, i Mussolini-u ne preostaje ništa drugo, nego pozvati na sastanak Pavelića, koji će

29. ožujka 1941. u Villa Torlonia potvrditi obveze, preuzete 23. siječnja 1940., a koje znače odstup Dalmacije Italiji i stvaranje talijanskog protektorata nad Hrvatskom, dakle integralnu primjenu zapisnika Ciano-Carnelutti. Osiguravši potporu jednog Hrvata za slučaj sukoba i raspada Jugoslavije, Mussolini će još jednom, pred perspektivom njemačke infiltracije na Jadran, pokušati održati *status quo*. Talijanski poslanik u Beogradu, Mario Indelli, razvit će grozničavu djelatnost, nastojeći izmiriti Nijemce i Srbe. U tim kritičnim danima, od Simovićevog puča do njemačkog napadaja na Beograd, neprekidno će održavati vezu između Simovića i njemačkog poslanika von Heerena. Talijanski tisak, namjesto napadaja na Jugoslaviju, otvoreno pozdravlja novog srpskog ministra vanjskih poslova Ninčića kao italofila, a ustaše će ostati i nadalje internirani, premda je njihovu slobodu Mussolini već 29. III. bio obećao dru Paveliću.

POLITIKA ITALIJE OD 6. IV. - 18. V. 1941.

Bombardiranje Beograda 6. IV. 1941. prekinut će i taj zadnji talijanski pokušaj, da se spasi Jugoslavija. Događaji su krenuli drugim pravcem, nego li je to talijanska diplomacija predvidjela i željela.

Istog će jutra 6. IV. 1941. na makedonskoj fronti jedna njemačka oklopljena skupina, iz sastava 12. vojske general-feldmaršala von Lista, već u prvom naletu probiti položaje, koje je srpski generalštab proglasio neosvojivima, a koje su branile elitne srpske divizije – također nepobjedive. U roku od nekoliko sati cvijet srpske vojske bio je skršen, satrt i smlavljen. Desetci tisuća do nogu potučenih Srbijanaca bili su u paničnom bijegu pred njemačkim panzerima, uzalud tražeći zaklona pred valovima Stuka i Messerschmidta. Otpor Srbijanaca bio je kraći i slabiji od otpora, koji su svojedobno dali Poljaci, Norvežani, Holandezi, Belgijanci i Francuzi.

Tri su čimbenika dovela do brzog sloma prve Jugoslavije. Prvi: njemačko bombardiranje Beograda, koje je obezglavilo srpsko vojničko i političko vodstvo. Drugi: njemački proboj u Makedoniji, koji je srpskoj vojsci odrezao odstupnicu. I treće: proglašenje N. D. H. 10. travnja. One su prve dvije činjenice dokazale potpunu vojničku nesposobnost i nespremu srpske vojske, proglašenje N. D. H. i hrvatski narodni ustanak, koji je izbio već 8. travnja, svu fiktivnost tobožnje političke kohezije monstruozne državne tvorevine Jugoslavije. Ako su Srbi u Makedoniji podlegli modernom oružju i vojnoj spremi Wehrmachta, u Hrvatskoj su "junaci s Kajmakčalana" kapitulirali pred golorukim hrvatskim seljacima. Čitave pukovnije i divizije položile su oružje, ne Nijemcima i Talijanima, nego hrvatskim vlastima i postrojbama i tražile slobodan prelaz u Srbiju, i to sve onda, dok su osovinske čete bile još dvjesto-tristo kilometara udaljene. Napose uspostava N.D.H. i likvidacija srpske vojske na Kordunu, Lici i Dalmaciji provedene su 10. i 11. travnja bez ikakve izravne

pomoći Nijemaca ili Talijana. Tako je u Splitu preuzeta vlast 10., u Šibeniku 11. - grad i 12. tvrdjava, kad su njemačke prethodnice istom prelazile Savu i Kupu i bile još 300 kilometara udaljene.

U času proklamacije NDH, prvi su talijanski odredi prešli jugoslavensko-talijansku granicu kod Postojne i navečer 10. travnja ušle u Ljubljanu. Toga dana još nijedan talijanski vojnik nije bio na hrvatskom tlu, niti je intervencija talijanske vojske bila potrebna, da se slomi otpor srpske vojske. Istom 12. travnja prve su talijanske jedinice prešle tadanju hrvatsku granicu kod Bubnjarca, na Sušaku i kod Čabra, kada je 4. srpska armija, koja je branila talijansku frontu, već prestala postojati. Ta armija bila je u punom raspadu već 10. travnja poslije podne, od časa, kada je jedan odred ustaša i Seljačke zaštite kod Petrinje zarobio njenog zapovjednika i njen cijeli glavni stožer. Druga talijanska vojska, koja je u Hrvatsku ušla bez borbe, nigdje nije naišla na otpor srpske vojske. Ona je ušla u već stvorenu Državu Hrvatsku, gdje su hrvatske upravne vlasti funkcionirale bolje nego u bilo kojem kasnijem razdoblju N.D.H. Ta druga talijanska vojska, sa svojih 12 divizija i 300.000 vojnika, vladala se je u Hrvatskoj kao u okupiranoj, neprijateljskoj zemlji. Čak je protiv Hrvatske vodila ratne operacije. Tako je Šibenik bio bombardiran još 11., 12. i 13. travnja. Ta činjenica ponukala je hrvatsku vlast u Šibeniku, da u Zadar pošalje izaslanstvo, koje su sačinjavali kapetan bojnog broda Vilim Bačić i kapetan fregate Gatin, da kod tamošnjih talijanskih vojnih vlasti prosvjeduje protiv bombardiranja Šibenika, uhićenja predstavnika hrvatskih valsti u biogradskom kotaru i protiv spaljivanja hrvatskih zastava. Oba člana izaslanstva imala su hrvatske oznake i punomoć hrvatskih vlasti. Uza sve to, zapovijedajući general Zadra tretirao ih je kao neprijatelje i odgovorio im je, da ne pozna nikakvu hrvatsku državu, jer da talijanska vojska vodi rat protiv Jugoslavije. U stvari, ona je vodila rat protiv Države Hrvatske. Zapovjednik druge talijanske vojske, general Ambrosio, uputio je pučanstvu onog dijela Hrvatske, koji su zaposjele talijanske čete, proklamaciju, kojom se proglašava formalna okupacija, bez ijedne riječi o hrvatskoj državi. Taj proglas bio je po duhu i sadržaju sastavljen po kalupu onih, koje su talijanske vojne vlasti izdavale za vrijeme okupacije Abesinije. Svuda su uspostavljeni talijanski politički komesari, na mnogim mjestima uvedena je talijanska uprava, predstavnici hrvatskih vlasti uhićeni i odvedeni u Italiju, postrojbe hrvatske vojske, koja se je bila počela organizirati, razoružane i njeni časnici proglašeni ratnim zarobljenicima. Da manifestacija talijanskog "prijateljstva" spram nove hrvatske države bude veća, talijanske vlasti u Dalmaciji i u Hrvatskom Primorju počele su plijeniti hrvatske zastave i kažnjavati one Hrvate, koji bi ih izvjesili. Na moje izvješće o tom stanju, dr. Pavelić doslovce mi je rekao:

"To sve nije istina. Ti znaš, da su naši Dalmatinci, kad vide jednog Talijana, kao bik, kad vidi crvenu krpu. Oni su upravo histerični".

U stvari, te talijanske mjere bile su kruta realnost i diktirane od najviših talijanskih vlasti. Grof Cavallero, zapovjednik glavnog stožera talijanskih oružanih snaga, u svojoj knjizi izričito veli:

"Palandrini[2] je vidio u Dalmaciji hrvatske kokarde i barjake. Naredio sam Pafundi-u[3] , da najstrože zabrani građanima i činovnicima nositi bilo kakve kokarde i vješati zastave"[4].

Tà, proklamacija hrvatske nezavisnosti 10. travnja provedena je a da ni jedan središnji ni periferni organ talijanske vlade uopće o tome nije ništa znao. Za nju nisu znali ni Mussolini, ni Anfuso, ni Pavelić, ni pisac ovih redaka, ni bilo koji ustaša u Italiji. Dr. Pavelić je za nju saznao istom u Firenci, u 10 sati navečer, kada je to javio zagrebački radio. Taj događaj, koji talijanska diplomacija uopće nije bila predvidjela, znači početak njemačko-talijanskog hladnog rata u Hrvatskoj. U tom hladnom ratu dr. Pavelić je središnja osoba. Zašto?

Mussolini je odmah ispravno shvatio, da Nijemci kane izigrati svoje prijašnje obveze. O tome Anfusovo svjedočanstvo ne dozvoljava ni najmanje sumje, i u logičnoj je vezi s cjelokupnom diplomatskom, političkom i vojničkom akcijom u tom kritičnom času. Mussolini u osobi Pavelićevoj vidi jedini spas za očuvanje talijanske pozicije. Tà on izričito veli Anfusu:

"Pavelić je jedina figura naše balkanske igre, i ona nam ne smije izbjeći". (Anfuso, *Roma-Berlino-Salo*, str. 191).

Zato šalje u Hrvatsku Anfusa, da mu ta "jedina figura" ne izbjegne i da spasi, što se spasiti dade. I baš iz tih razloga Nijemci otklanjaju dra Pavelića kao glavara države i, opet iz tih razloga, budući da je dr Pavelić u cijelosti udovoljio Mussolinijevom očekivanju, Himmler će mi predložiti uklanjanje dra Pavelića.

U travnju i svibnju 1941. postojali su u Hrvatskoj potpuno divergentni hrvatski, talijanski i njemački interesi. Mi Hrvati htjeli smo svoju nezavisnu državu. Talijani su željeli stvoriti iz Hrvatske koloniju, a Nijemci očuvati nezavisnost Hrvatske, da ne postane talijanskom kolonijom i – da je jednog dana, nakon dobivenog rata, mognu uklopiti u svoj pangermanski Reich. U tom konfliktu interesa, dr. Pavelić slijepo je držao uz Italiju i ne samo da nije nastojao taj konflikt izrabiti u korist hrvatskoga naroda, nego je spriječio svaki takav pokušaj. Stoga su talijanski odgovorni čimbenici mogli ignorirati legitimne zahtjeve hrvatskog naroda. Za njih je postojao samo problem ustoličiti dra Pavelića i učvrstiti njegov osobni režim. U tom držanju talijanske diplomacije moramo tražiti genezu krilatice, da je Italija stvorila Državu Hrvatsku. Tu tvrdnju postavio je prvi put grof Ciano na sastanku u Ljubljani, 25. travnja 1941., kada je pred članovima hrvatskog izaslanstva izjavio:

[2] Palandrini, pukovnik financijske straže,
[3] Pafundi Giuseppe, general, zapovjednik 17. vojnog zbora.
[4] Ugo Cavallero, *Comando supremo* str. 91, 30. travnja 1941.

"Pred tri dana sastao sam se u Beču s von Ribbentropom. Mogli smo podijeliti Hrvatsku kao Sloveniju, ali Italija je, jedino i isključivo zbog činjenice, što je dr. Pavelić boravio 12 godina u Italiji, uspjela isposlovati kod Nijemaca, da Hrvatska izbjegne sudbinu Slovenije". Prisutni dr. Mladen Lorković šapnuo mi je odmah iza Cianova izlaganja, da je to laž i prosta ucjena, koja nema stvarne podloge. A tako je i bilo. Cianovo izvješće Mussoliniju s bečkog sastanka nigdje ni jednom riječju ne spominje eventualnost podjele Hrvatske[5]. Italija se u Beču nije borila proti tome, da se Hrvatska podijeli između Italije i Njemačke, jer to uopće nije dolazilo u obzir, nego se je borila za potpunu prevlast u Hrvatskoj i priključenje Dalmacije. U svom dnevniku Ciano držanje Nijemaca u hrvatskom pitanju karakterizira sumnjivim. Imao je pravo, Grof Ciano još nije Beč napustio, kad je Ribbentrop u najvećoj tajnosti posebnim kurirom otpremio u Zagreb poruku dru Paveliću, u kojoj veli:

"Talijani su u Beču od nas zahtijevali cijelu Hrvatsku. Mi smo im odgovorili, da, ako što traže od Hrvata, neka se izravno obrate na njih a ne na nas. Mi smo moralno na vašoj strani".[6] Dr. Pavelić je tu poruku primio navečer onog dana, kad se je vratio iz Ljubljane. Nije ju saopćio nikome od svojih suradnika, a ja sam za nju saznao tek nekoliko godina kasnije. Naprotiv, dr. Pavelić je tih dana i kasnije, poduprt od talijanskog poslanika Casertana, neprestano ponavljao mogućnost podjele Hrvatske, i naglašavao zaslugu Italije, koja da to sprječava. To je govorio zato, da u krugu svojih suradnika stvori uvjerenje, da se od Njemačke nema što očekivati. Čak, kad mu je sam Hitler, preko hrvatskog poslanika u Berlinu dra Benzona, ponudio osobnu intervenciju kod Mussolinija, on je tu poruku, kao i Ribbentropovu, ignorirao i zatajio, otišao u Rim i potpisao Rimske ugovore. Ti ugovori u svojoj primjeni znače odstup najvažnijeg dijela Dalmacije i Hrvatskog Primorja s preko 400.000 stanovnika, vojnu okupaciju t. zv. druge zone ili razvojačenog pojasa, te uspostavljanje talijanskog protektorata nad ostalom Hrvatskom. Takvo stanje Rimski ugovori nazivaju "hrvatskom nezavisnošću". Neka nam kažu talijanski rodoljubi, kako bi oni reagirali, kad bi neka strana vlast anektirala čitavu Liguriju, vojnički zaposjela Piemont, Lombardiu Veneciu i Emiliu, a predstavnici te vlasti rekli Talijanima: "Sad ste slobodni, tu i takvu nezavisnost mi vam jamčimo; sada smo prijatelji i saveznici". Eto, tako je izgledala Hrvatska, koju je stvorila Italija.

[5] Plon, *Archive Secreté*, str. 448.
[6] Ime kurira kao i pojedinosti ovog događaja objavit ću drugom prilikom.

ITALIJA I N.D.H. OD 18. V 1941.-8.IX. 1943.

Odmah nakon potpisa Ugovora, talijanska je vlada poslala u Hrvatsku čitav niz službenih izaslanstava: vojnu, redarstvenu, privrednu, novčanu, političku, propagandističku i novinarsku misiju; misiju fašističke stranke, fašističke policije, misiju oružničku, misiju fašističke mladeži kod ustaške mladeži, misiju željezničke fašističke milicije, misiju fašističkih glazbi i t.d. Predstavnici tih raznih misija izjavljivali su otvoreno, da su došli u Hrvatsku ravnati hrvatskim političkim, vojnim, civilnim, privrednim i stranačkim ustanovama. Za vršenje tog svog zadatka tražili su smještaj i prostorije u hrvatskim ministarstvima i područnim ustanovama. To pravo da im pripada na temelju Rimskih ugovora. U svom agresivnom nastupu talijanski prokonzuli i prokonzulčići uživali su potporu dra Pavelića, koji bi govorio svojim suradnicima.

"To moramo progutati, jer su Nijemci prepustili Hrvatsku sasvim talijanskoj prevlasti".

Unatoč svih presija Talijana i nastojanja dra Pavelića, članovi hrvatske vlade jednodušno su odbili one talijanske zahtjeve, koji su išli za krnjenjem hrvatskog suvereniteta. Ovaj jednodušni, nipošto dogovoreni, otpor Pavelićevih suradnika stavio ga je u nezgodan položaj naprama njegovim talijanskim protektorima. Manjkao mu je autoritet, da svojim pristašama, od kojih je primio zakletvu za obranu hrvatske nezavisnosti, dekretira prihvaćanje talijanskog protektorata. Izgovori su mu bili opet Nijemci, tako da su mnogi talijanski predstavnici u Hrvatskoj, napose poslanik Casertano i šef vojnog izaslanstva geneal Oxilia, tvrdo vjerovali, da iza cjelokupnog otpora hrvatske vlade i hr. naroda stoje Nijemci. Ovaj posljednji jednom se je tužio svom njemačkom kolegi, generalu Glaise von Horstenau, predstavniku Wehrmachta, da su Nijemci, a napose on, Glaise, stvorili protutalijansko raspoloženje u Hrvatskoj, na što mu je ovaj odgovorio:

"Što se čudite! Odsjekli ste Hrvatima noge, prihvatili ih za gušu, i sad im govorite, budite nam prijatelji".

Povijesna je, eto, činjenica da je Austrijanac Glaise, koji sigurno nije bio prijatelj hrvatske nezavisnosti, bolje shvatio hrvatsku problematiku od Mussolini-a.

Sumner Welles je u predgovoru Cianovog dnevnika istakao Mussolinijevu "totalnu nesposobnost razumjeti moć, koju predstavlja strast ljudi za slobodom". Tako ni on ni mnogi njegovi predstavnici u Hrvatskoj nisu mogli razumjeti, da Hrvati žele svoju slobodu, i da im zato nijesu bile potrebne nacističke injekcije.

Potrebno je uvijek naglašavati, da Rimski ugovori nisu rezultat njemačko-talijanske suradnje ili sporazuma, nego naprotiv njemačko-talijanskog konflikta u Hrvatskoj. U stvari su Nijemci potpisom Rimskih ugovora doživjeli neuspjeh.

Mussolini i Pavelić stavili su tim ugovorima Nijemce pred gotov čin talijanskog protektorata u Hrvatskoj. To izričito potvrđuje sam Anfuso u svom izvješću Mussoliniju o položaju u Grčkoj, nakon svog povratka iz Atene sredinom svibnja 1941.:

"Brzina, koju su Nijemci pokazali sastavivši vladu (grčku) – rekao sam mu – i odgoda rasprave o svim teritorijalnim pitanjima, izgleda da je diktirana od bojazni, da se u Grčkoj ne bi opetovala situacija slična onoj u Hrvatskoj, gdje Italija nastoji sklopiti separatne i konačne ugovore s Pavelićem. Njemački kriterij nove Europe protivan je stabilnim rješenjima: to je, što su htjeli Nijemci izbjeći u Grčkoj, poučeni hrvatskim iskustvom". (Anfuso, *Roma-Berlino-Salo*, str. 220).

Uz ovakvu situaciju, njemačka reakcija morala je doći. Hitler je odmah nakon potpisa Rimskih ugovora pozvao dra Pavelića na Berghof. Nakon povratka iz Njemačke dr. Pavelić je bio neobično tajanstven. Odmah je sazvao sjednicu vlade, na kojoj je rekao, da je naš položaj u Njemačkoj izvrstan, da je Hitler samo za ustaški režim – čitaj, za njega, Pavelića – i dodao tihim glasom:

"Prva nam je dužnost, da izbjegnemo sve, što bi moglo smetati njemačko-hrvatske odnose".

Očigledno nešto nije bilo u redu. Dan-dva iza toga njemački redarstveni izaslanik dostavio mi je poziv Međunarodnog kriminalnog redarstva, da službeno posjetim Berlin, i dodao, da je to samo forma, a da će u stvari biti opširno govora o talijansko-hrvatskim odnosima. Ostao sam začuđen, kad me je Himmler dočekao s riječima:

"Ako Vaš g. otac i Vi želite imati čistu situaciju s Talijanima i spriječiti njihovo daljnje nepredovanje i presizanje, pobrinite se za Pavelićevu sigurnost u nekakvom dvorcu blizu Zagreba, gdje će biti pod vašom stražom. On je potpuno vezan uz Italiju, i dok je on na vlasti, ne ćete imati mira s Talijanima".

Ja sam tada vjerovao u rodoljublje dra Pavelića, i uvjeravao Himmlera, da je dr. Pavelić prije svega rodoljub, što je Himmler primao s vidnom skepsom. Predložio mi je nadalje, da budno pazim na nadbiskupa Stepinca, koji da je čovjek Vatikana i nepouzdan. Odgovorio sam Himmleru, da su hrvatski narod i Katolička Crkva toliko usko povezani, da bi borba protiv Crkve značila borbu protiv naroda. Integritet Nadbiskupove osobe da je izvan diskusije, i on sigurno ne će nikada napraviti ništa protivna hrvatskim interesima.

Razgovor je završio negativno. Bilo je to prvi i zadnji put, što sam vidio Himmlera.

Tada sam braneći pred Himmlerom dra Pavelića, branio hrvatski suverenitet kao takav. Pomisao, da bi šef redarstva jedne strane, pa makar i savezničke, države micao s položaja hrvatskog suverena, bila je neprihvatljiva. Međutim, često i najbolje intencije imaju nesretne posljedice. Moju lojalnost načelu hrvatskog suverenitata hrvatski je narod teško ispaštao. Nikada dru Paveliću taj

Himmlerov prijedlog nisam otkrio. Ali on je opasnost, koja je njemu osobno s te strane prijetila, morao doznati iz drugog vrela. Nakon mog odlaska s vlasti svojim je mjerama praktički uništio hrvatsko redarstvo i predao ga Nijemcima. Hrvatskim gradovima zagospodarila je Gestapo, a hrvatskim selima Feldgendermerie, 70.000 hrvatskih mladića unovačeno je u Waffen-S.S. i njemačke redarstvene odrede. Srdžba šefa Hitlerove policije bila je time ublažena, a Pavelićevom položaju s te strane nije više prijetila opasnost.

Sve to zajedno sjeća me na jedan događaj iz onih dana svibnja 1945., dana koji su bili apokaliptički za milijune ljudi, dana, kad je svemoćna propaganda komuniste proglasila braniteljima slobode, a njihove neprijatelje zločincima. Penjao sam se cestom, koja iz Salzburga preko Thurnpassa vodi u Tirol. Pred nekoliko dana bio sam ostavio neopskrbljenu ženu s dvoje nejake djece, ne znajući, da li ću ih ikad više vidjeti. Nekako mi se pričinjalo kao da bi i na sebe mogao primijeniti Danteovu: "*Nel mezzo del cammìn di nostra vita – mi ritrovai per una selva oscura*". Razmišljajući o prolaznosti i relativnosti udesa pojedinaca, spazih na drugom rubu ceste ljudski lik u poderanoj i blatnoj odori njemačkog redarstvenika. Bio je to mladić od kojih 28-30 god., visok, plavokos s napadnim tragovima fizičke i duševne patnje na licu. Moj prvi utisak bio je "evo nesretna Slavena". Njemački ga upitah, tko je, odakle dolazi i kamo ide? Odgovori: "Ja sam Hrvat, dolazim sa švicarske granice, gdje sam bio u službi, i vraćam se kući, u Hrvatsku." Na moju primjedbu, da su u Hrvatskoj zavladali komunisti, odgovorio je: "Pa neka, ako mi je umrijeti, umrijet ću među svojima u Domovini". Ispričao mi je svoju odiseju, kako je napustio svoje rodno mjesto Draganić, kako je bio unovačen i službovao u njemačkim garnizonima u Njemačkoj, Belgiji i Francuskoj. Govorio je o sudbini svojih drugova, koje su nacisti strijeljali, jer nijesu htjeli položiti zakletvu Hitleru. Taj mladić bio je jedan od onih 70.000, koje je dr. Pavelić 1943. predao Himmleru na žigovanje, da bi tako osigurao svoj položaj, stekavši naklonost glavara Hitlerovih žbira. Taj mladić u odori njemačkog redarstvenika, koji luta po austrijskim brdima i traži izgubljenu Domovinu, bio je živi simbol naše neizmjerne narodne tragedije, u kojoj je naš pojedinačni udes iščezavao. Penjući se dalje spram Thurnpass-a, sjetio sam se onog razgovora s Himmlerom i svega, što je nakon toga slijedilo. Preda mnom su u predodžbi prošle sve faze one monstruozne izdaje, počinjene na hrvatskom narodu od 1941.-1945. Mladić, u odori njemačkog redarstvenika na Thurnpass-u, bio je samo jedan od stotine tisuća one idealne hrvatske mladeži, koja je najprije zavedena, zatim prevarena, te konačno izdana i odvedena na klaonicu komunističkom molohu.

Tada sam se sjetio također razgovora, koji sam nekoliko dana prije imao s Anfusom u Badgasteinu. On mi je tom prilikom kazao, da je Hrvatska u programu talijanskih upravljača imala biti protunjemački čimbenik. Sjetih se tom zgodom Anfusovog puta u Karlovac. Mussolini sigurno tada nije mislio, da

će onaj, koji mu je koncedirao protektorat u Hrvatskoj, već dvije godine kasnije predati hrvatsku mladež postrojbama, koje su imale osigurati poredak u novoj poslijeratnoj pangermanskoj Europi. Pouka povijesti uvijek je ista. Tko se danas stavi u službu jednog neprijatelja svog naroda, sutra će se staviti u službu drugoga i trećega.

Himmlerov prijedlog za internaciju dra Pavelića znači kulminaciju njemačko-talijanskog hladnog rata. Od sada on će biti vruć, a Hrvatska će postati poprištem jednog od najkrvavijih ratova sviju vremena. Talijani, koji su, unatoč Pavelićevog pristanka, naišli na otpor čitavog hrvatskog naroda, upotrijebit će, u svojoj iluziji, da će moći upokoriti Hrvate, onaj isti elemenat, koji su upotrebljavali Austrija i Mađari – prečanske Srbe. Netom što je talijanska vlada na najsvečaniji način zajamčila tobožnju nezavisnost Hrvatske, počela je srpski živalj pripremati na ustanak protiv hrvatske vlasti, naoružavajući one iste, protiv kojih je još pred nekoliko tjedana bila u ratu. To novačenje i naoružavanje srpskih četnika iz kadra raspale srpske vojske vršeno je iz onih novčanih sredstava, koje je hrvatska vlada davala za održanje druge talijanske vojske. I tako smo bili svjedoci, da su naši talijanski "saveznici" na našem teritoriju, i našim novcem, spremali ustanak protiv države, kojoj su bili zajamčili nezavisnost. Mislim, da bi se sam Macchiavelli zgrozio nad licemjerstvom, prevarom i nasiljem, koje su uz deklaracije o prijateljstvu njegovi interpretatori god. 1941.-1943. izvršili nad hrvatskom državom i hrvatskim narodom.

Prvi četnički ustanak buknuo je u istočnoj Hercegovini, koncem lipnja 1941. Njega je skršila hrvatska vojska u roku od nekoliko tjedana. Drugi ustanak u srpnju 1941. digli su izravno Talijani, ubacivši iz sjeverne Dalmacije nekoliko tisuća četnika, a hrvatskoj vojsci, koja je nastupila, da brani svoju zemlju, zapovjednik Druge armije, general Ambrosio, zabranio je operacije protiv pobunjenika. Mussolini je istovremeno stavio zahtjev za reokupaciju Druge zone uz uvjete, koji su značili stvarnu aneksiju trećine N.D.H. Italiji. Ti događaji nisu došli neočekivano, barem ne za jedan dio hrvatske vlade. Početkom kolovoza 1941. pokojni Vlado Singer, koji je tada bio šef obavještajne službe hrvatskog redarstva, imao je pouzdane vijesti iz samog glavnog stožera druge Armate o operativnom planu za zaposjedanje čitave Hrvatske u pet etapa. Prva etapa: Područje iz Rimskih ugovora; druga: reokupacija druge zone; treća: reokupacija treće zone; četvrta: okupacija Hrvatske do Save, i peta: zaposjedanje sjeverne Hrvatske do Drave. Kad sam taj plan saopćio dru Paveliću, narugao mi se riječima:

"Što znaš ti i tvoja policija."

U stvari on je već bio Talijanima sve to koncedirao. Od tog časa Vlado Singer bio mu je još oštriji trn u oku. Dne 16. kolovoza Mussolini je onim svojim ominoznim brzojavom, kojega početne riječi "*iprescendibile misure de*

sicurezza militare"... još mi i danas zvuče u ušima, zatražio reokupaciju Druge zone. Singerovo izvješće potvrdili su događaji. Na sjednici vlade, koju je dr. Pavelić još isti dan sazvao, prikazao je položaj, ponavljajući svoju staru smicalicu, da je Hrvatska u neposrednoj opasnosti, da je podijele njeni susjedi, a nijednom riječi ni aluzijom nije predložio, da se odbiju Mussolini-evi zahtjevi. Unatoč toga, a uglavnom zbog odrješita nastupa Slavka Kvaternika i Mladena Lorkovića, svi su članovi odbili prihvatiti Mussolini-ev zahtjev. Na to je Pavelić rekao:

"Dobro, ja ću to javiti talijanskom poslaniku".

U samoj ustaškoj vladi i ustaškom pokretu nastala je spontana reakcija, da se Talijanima pruži oružani otpor, budu li htjeli silom provesti Mussolini-ev zahtjev. Organizatorne pripreme oko tog otpora odmah su započele. Srž otpora imale su biti ustaške postrojbe, kojih su povlačenje iz Druge zone tražili Mussolini i Ambrosio. Od još danas živih o tome dosta znade Ivo Herenčić, u to doba zapovjednik Mostarske ustaške legije, koji je imao nalog, da na dani znak napadne talijanski aerodrom i topničke postave oko Mostara. Sve je to vršeno tajno. Dr. Pavelić je o svemu tome bio točno obaviješten. Zato moje iznenađenje nije bilo malo, kad sam jednog dana, koncem kolovoza, sreo na izlazu iz radne sobe dra Pavelića, u Banskoj palači na Markovom trgu, talijanskog poslanika dra Raffaella Casertana, koji me je dočekao s riječima:

"Razgovarao sam s Poglavnikom o situaciji. Sve se još dade urediti. Zar zbilja kanite s ustašama u šumu protiv nas? Ja ću to svakako odmah brzojavno javiti u Rim".

To mi je dr. Casertano rekao, dok je izlazio iz radne sobe dra Pavelića. Znači, da mu je sve to kazao sam dr. Pavelić, jer, kako bi inače baš iza razgovora s njim došao na pomisao da brzojavi u Rim, da se ustaše spremaju na otpor? Tako su Talijani od samog dra Pavelića saznali za pripremanje podhvata, u kojem je održanje tajne bio glavni preduvjet uspjeha.

Prisiljen sam povijesnoj istini za volju prikazati ovdje događaj, koji daleko prelazi osobni i obiteljski okvir, a to je smrt moje majke, koja je umrla u nedjelju 31. kolovoza 1941. Tog dana bilo je u Brodu na Savi svečano otvorenje novog mosta, pri čemu je hrvatsku vladu zastupao moj pokojni otac. Kanio je, da se sa svečanosti u Brodu svrati u Petrinju na naše imanje, gdje je već od srijede boravila moja majka. Ja sam pak namjeravao otputovati u Petrinju istoga dana poslije podne, da još jednom s ocem pretresem čitavu situaciju između nas i Talijana. Dr. Pavelić je dobro znao za razloge tog našeg puta u Petrinju. Ta, to mu nismo ni tajili, jer smo vjerovali, da misli kao i mi. Ali čovjek snuje, a Bog određuje. Bilo je 7,30 ujutro, kad mi je veliki župan Starčević telefonski javio iz Petrinje, da mi je majka te noći umrla od mozgovne hemoragije. Nazvao sam Vladu Singera, kazao mu, što se je dogodilo i zamolio ga, da me prati u Petrinju. Zatim sam otišao k dru Paveliću. Rekao mi je, neka

se ne brinem za službene stvari, da će on s Pečnikarom, koji je tada bio moj zamjenik, dogovoriti sve potrebno. Singer i ja krenuli smo autom u Petrinju, a Pečnikar je otišao na referat dru Paveliću. Kad se je vratio iz Tuškanca u ured isto prije podne, rekao je jednom od mojih danas živih suradnika:

"Jeste li čuli? Po gradu se govori, da je Dido ubio svoju majku."

Na odgovor, da bi se morala provesti istraga, tko to govori, rekao je:

"To nije moguće."

Protiv koga se u Hrvatskoj nije mogla voditi istraga? Zašto Pečnikar nije htio kazati, tko to govori? Odgovor na to dao je pokojni fra Juričev, dvorski kapelan, skoro dvije godine kasnije, kad je gospođi Stani Godina, rodj. Versa, doslovce izjavio:

"Mržnja gde Pavelić na Didu je tolika, da ga je u času, dok je takorekavši tijelo njegove majke bilo još toplo, oklevetala, da ju je on ubio."

Da je gđa Pavelić to govorila, tvrdila je i gđja Panian, prijateljica majke gdje Pavelić, i to pričala i svećeniku g. Draganu Marjanoviću. Oboje, gđja Godina i vlč. Marjanović, pričali su mi to iza rata u Italiji. Ja sam već prije bio na čistu, tko bi mogao biti autor te klevete. Ali potvrdu za to dobio sam tek u rujnu 1944. u Beču, kada sam slučajno u halu hotela Imperial sastao Vanču Mihajlova. Razgovarajući o našim stvarima, ustanovio sam, da Vanča o razlozima razvoja naših prilika imade isto mišljenje kao i ja. Razvoja, koji je mogao pratiti iz bliza, kao gost dra Pavelića od 1941.-1944. Potvrdio je također, da se i njemu i njegovoj gđji Menči ta kleveta htjela sugerirati, i dodao je ovu klasičnu definiciju položaja u Hrvatskoj:

"Tragedija Hrvatske leži jedino i isključivo u činjenici, što Poglavnik nije vodio borbu protiv neprijatelja Hrvatske, nego protiv svojih najboljih prijatelja."

Kleveta o nasilnoj smrti moje majke nastala je onog istog jutra, kad sam ja bio s Vladom Singerom na putu iz Zagreba u Petrinju. Nju su izmislili dr. Ante Pavelić i njegova supruga. Pred monstruoznošću optužbe moramo se pitati: zašto ju je dr. Pavelić ubacio u hrvatsku javnost baš u času najtežeg opterećenja za Državu Hrvatsku i njezin režim? – Zato, jer mu je trebalo svratiti pozornost hrvatskog javnog mišljenja, pogotovo ustaškog, od teške situacije s Talijanima i zabaviti ga jednom ogavnom kriminalnom senzacijom. Napose je trebalo u očima hrvatskog javnog mišljenja diskreditirati one koji su zastupali stanovište, da je s Talijanima prestala svaka mogućnost političkih pregovora, i da je došao čas, da se na silu odgovori silom. Zato se nije žacao optužiti svog najvjernijeg suradnika, kao autora najstrašnijeg zločina, samo da može udovoljiti zahtjevima neprijatelja, koji se je proglasio saveznikom. Takva je bila moralna razina čovjeka, koji je kroz četiri godine upravljao sudbinom Hrvatske. I ako je to tipičan slučaj *moral insanity*, dr. Pavelić se nikada ne bi usudio upotrijebiti takva i slična sredstva, da nije uživao neograničenu potporu talijanske vlade. Tako je dr. Pavelić baš u času, kad smo moj pok. otac i ja bili

pritisnuti strašnom boli nad neočekivanim najvećim gubitkom, upotrijebio priliku i Talijanima opet koncedirao sve, što su tražili. Tada je Italiji ustupio famoznu Drugu zonu, koja će postati osnova one trojne kombinirane protuhrvatske djelatnosti: talijanske, četničko-velikosrpske i komunističko-partizanske. Osim toga, već je i nacistički gorostas počeo pokazivati svoje pravo naličje i nakane, koje je imao u Hrvatskoj. Imali smo, dakle, protiv sebe četiri neprijatelja, iako su se dvojica od njih nazivali saveznicima.

Već je najosnovnija logika zahtijevala ekonomiju hrvatske krvi. Budući da s međunarodnim komunizmom nije moglo biti kompromisa, trebalo je konflikt sa Srbima svesti na jednu snošljivu mjeru i pokušati naći osnovu suradnje i sporazuma. Vrijeme je, da se i to pitanje otvoreno tretira. Antisrpstvo bilo je srž ustaške doktrine, njegov *raison d'etre* i *ceterum censeo*. To je posljedica 20 godišnjeg vladanja Beograda u Hrvatskoj i spoznaje, da je vladajući dio srpstva htio uništenje hrvatskog naroda. Aleksandar Karađorđević stvorio je Antu Pavelića, četnici–ustaše. Posljedice su poznate. Ali hrvatsko-srpski sukob za vrijeme Drugog svjetskog rata nikada ne bi bio uzeo one dimenzije, da nije bilo agresivne politike Italije. Antisrpstvo bilo je Paveliću *valvula di sicurezza*, kojom je kanalizirao borbenost hrvatske mladeži, koja bi se inače revoltirala protiv njegove italofilske politike, njegovih talijanskih protektora i – protiv njega samoga. Zato s talijanske strane nikada nije bilo ozbiljnog pokušaja, da se zaustavi razvoj događaja, nego se, naprotiv, naoružavalo četnike i pasivno promatralo, kako ubijaju na desetke tisuća Hrvata obojeg spola i razne dobi. Čak su Talijani u tom trijebljenju hrvatskog življa sami sudjelovali. Izvješća i prosvjedi hrvatskih biskupa Milete i Bonefačića, pa i samog preuzv. Nadbiskupa zagrebačkog, povijesna su svjedočanstva, da talijanska akcija u Hrvatskoj nije bila humana, nego da je išla za sustavnim uništenjem hrvatskog življa. Tà Mussolini je kazao u Gorici svojim generalima, da s neprijateljem treba postupati ognjem i mačem. Već prije toga rekao je svome glavaru stožera, grofu Cavalleru:

"U Hrvatskoj svi su neprijatelji". (*Comando supremo* str. 239.)

Ne želim nijekati, da su i s hrvatske strane učinjeni izgredi, koje s ljudskog gledišta treba osuditi a s političkog zabaciti. Ali, između izgreda naših i talijanskih ima jedna bitna razlika. Sve, što se je događalo s hrvatske strane, bilo je u legitimnoj samoobrani protiv neprijatelja, koji je u dva desetljeća dao dovoljno dokaza, da želi uništenje hrvatskog naroda. To se je desilo na našem tlu, u obrani hrvatskog naroda i hrvatske domovine. Zato ni jedan stranac nema ni pravnog ni moralnog naslova nametnuti se za suca. Napose ne Talijani, koji su došli u Hrvatsku, da ih nitko nije zvao, s osvajalačkim namjerama, i u borbi protiv nas se pridružili našim neprijateljima. Zato je neumjesno, kad se pokušava davati lekcije političkog morala, ne vodeći računa o toj elementarnoj

razlici. Tragični razvoj hrvatsko-srpskih odnosa za vrijeme Drugog svjetskog rata imade izričito talijanski, a donekle i njemački pečat.

Već prvih mjeseci 1942. bilo je mnogim članovima hrv. vlade jasno, da smo u našim odnosima sa Srbima došli u čor-sokak. Koncem veljače 1942. sam u jednom pismu razložio dru Paveliću ozbiljnost položaja i neminovnost katastrofe i *finis Croatiae*, ne nastupi li bitna promjena u pobijanju komunističkog ustanka. Dr. Pavelić bio je s tim izvještajem, barem naoko, impresioniran, i kreirao je Glavni Stan Poglavnika, koji da će sva ta pitanja rješavati. Za zapovjednika tog Glavnog Stana postavio je generala Prpića, jedinog hrvatskog generala, koji se još i danas šeće slobodno i pod zaštitom UDBE ulicama Zagreba. Na prvoj sjednici te nove inertne i nepotrebne ustanove postavio sam odmah problem naših odnosa sa Srbima. Svi su se prisutni članovi vlade i predstavnci oružanih snaga složili u tome, da je došao prikladan čas, da se izgladi sukob sa Srbima. Dr. Pavelić je naglasio da će kao prvo sredstvo pacifikacije uspostaviti Pravoslavnu Crkvu. Ali, stvoreni zaključci ostali su na papiru. Pravoslavna Crkva uspostavljena je kao "Hrvatska Pravoslavna Crkva" s čisto antikatoličkom tendencijom. Na njeno čelo stavljen je Rus, a ne Srbin. Bila je to, dakle, Rusko-hrvatsko-pravoslavna crkva, koja nije mogla privući Srbe. U stvari, dr. Pavelić je trebao mjesece, da izbaci to mrtvorođenče – samo se je zabavljao s ona četiri pravoslavna popa, i nakon tri mjeseca razgovora, pregovora i nadmudrivanja, triumfalno je izjavio:

"Već sam ih sve međusobno posvadio".

No Providnost je, izgleda, još jednom bila sklona hrvatskom narodu. Spoznaja, da treba prestati s međusobnim uništavanjem, nije prodrla samo kod većine članova hrvatske vlade, nego i kod mnogih srpskih rodoljuba, uvjerenih antikomunista. Ne samo, da je većina četničkih vođa – protivan je bio samo pop Đujić, dok je Jevdjević kolebao – bila za sporazum nego i sam predsjednik srpske vlade, general Milan Nedić, veliki srpski rodoljub, koji je žrtvovao sebe, da spasi svoj narod. General Nedić poručio mi je koncem svibnja 1942. po dru Savi Besaroviću, koji je u svrhu pregovora preko tjedan dana boravio u Beogradu, da je spreman na zajedničku borbu protiv komunista, da ne želi uspostavu Jugoslavije, da nitko ne će dirati u Državu Hrvatsku, a da ćemo pitanje granica riješiti nakon rata. Dr. Besarović isporučio je također poruku, da će Draža Mihajlović poduprijeti zajedničku borbu protiv partizana, uz uvjet, da prestane međusobno klanje. Taj novi hrvatsko-srpski sporazum ne bi, dakle, bio sporazum za Jugoslaviju, kao sporazum Pašić-Radić ili Maček-Cvetković, nego sporazum između hrvatske vlade i srpske vlade, između Države Hrvatske i Države Srbije.

Izravne i vrlo uspješne pregovore s četnicima vodio je David Sinčić. Četnički prvaci s područja N. D. H., kojih desetak na broju, među kojima Mane Roković i Drenović, pristali su, da dođu u Zagreb, da svečano potpišu priznanje Države

Hrvatske, i da s nama postave temelje suradnji za borbu protiv Titovih partizana.

Dr. Pavelić je danas politički mrtvac. Njegova današnja politička aktivnost spada u kategoriju iživljavanja političara *ancien regime*. Krvava je ironija, da on danas hoće da se prikaže antikomunističkim borcem i paladinom novog hrvatsko-srpskog antikomunističkog sporazuma. Taj sporazum donijeli smo mu serviran na tanjuru, a da on za nj nije ni prstom maknuo, već u proljeće 1942., David Sinčić, dr. Sava Besarović i pisac ovih redaka. Taj sporazum odobrili su Nedić i Draža Mihajlović, to je proces potonjega u Beogradu izričito potvrdio. Konačno je sve to dr. Pavelić odbio riječima: "Kako ćeš Bobanu dokazati, da se zajedno s četnicima bori protiv partizana."

Pobijedio je antisrpstvo *a tout prix*, koje je konačno rodilo srbo-komunizam. U stvari, nije se radilo o Bobanu, nego o Talijanima. Zajednička hrvatsko-srpska borba protiv komunista-partizana u onom razdoblju značila bi njihovo uništenje u roku od nekoliko tjedana i stvarno smirenje u N.D. H. Ostao bi bio samo problem Pavelićevog ustavnog položaja i njegovog odnosa spram Talijana. Talijanska okupacija bila bi neodrživa. I protiv nje mogla je nastupiti koalicija hrvatskih i srpskih snaga, a to je trebalo spriječiti.

Potrebno je ovdje istaći ogroman upliv, koji je od mjeseca siječnja 1942. na Pavelićevo držanje imao general Roatta, zapovjednik druge talijanske vojske u Hrvatskoj. Njegova politička akcija može se svesti na jednostavnu formulu: oboružati četnike, partizane, ustaše, domobrane, razne milicije i stvoriti *bellum omnium contra omnes*, kaotičko stanje, u kojem će on biti arbiter. Ciljeve i metode fašističkog imperijalizma stavio je spretno u službu druge ratujuće strane – koja je imala najveći interes da veže što veći broj njemačkih divizija na Balkanu. U svojoj politici stvaranja kaosa naišao je na djelotvornu potporu samog dra Pavelića. Ovaj je, što zbog ratnih događaja, već nepovoljnih za Njemačku, u pobjedu koje više nije vjerovao, što pod uplivom Roatte, bio u paničnom strahu, da će koncem rata, koji je očekivao usporedo sa skorim slomom Italije, biti progonjen kao ratni zločinac. Da to izbjegne, tipični Balkanac dr. Ante Pavelić, držeći se one: "Dobro jutro, čaršijo, na sve četiri strane", sustavno je sprječavao političku, redarstvenu i vojničku akciju protiv komunističkih partizana, jer je u njima već u proljeću 1942., pod uplivom Roatte i londonskog radia, gledao saveznike budućeg pobjednika, premda u tom času među saveznicima još nije postojala nikakova načelna odluka o uspostavi Jugoslavije; čak se je najjači od saveznika, U. S. A., toj uspostavi protivio. I baš je sam Pavelić, sprječavajući odlučnu akciju protiv partizana, bitno doprinio njihovoj afirmaciji i konačnoj odluci saveznika o uspostavi Jugoslavije. Njemu je manjkao svaki dar političke diferencijacije i niansiranja, napose je njegovo nepoznavanje povijesti toliko, da nije shvatio temeljni aksiom politike, da svaki narod i njegovo vodstvo vrijede samo toliko, koliko su

jaki. Hrvatska je mogla biti čimbenik nasuprot sila Osovina i nasuprot saveznika, samo da je bila konsolidirana i jaka. Jačajući Hrvatsku, Pavelić bi ojačao i svoj položaj. Nedostajala mu je spoznaja, da on vrijedi samo toliko, koliko vrijedi Hrvatska, a ne koliko bude u milosti Mussolini-a i Hitlera, Roatte i Himmlera. Napose su mu manjkali moralna odvažnost i rodoljublje da stvori situaciju, u kojoj bi netko drugi mogao preuzeti državno vodstvo. Njemu nije konveniralo uništiti komunističke partizane i namjesto njih stvoriti hrvatsku nacionalnu resistenciju. Ta, na njenom čelu on ne bi mogao biti, čak bi vodstvo hrvatske resistencije njemu bilo ozbiljan suparnik. Zato, bolje komunistički nego hrvatski partizani, zato objeručke prihvaća politiku generala Roatte, bez obzira što je to hrvatski narod stajalo hekatomba krvi.

Potpora, koju je Druga talijanska vojska davala partizanima, je već tada bila obilna, i paralelno s držanjem dr. Pavelića omogućila je partizanima prebroditi svoju najveću krizu u proljeće 1942. Ta pomoć bila je svestrana: davanje oružja i streljiva, odjeće i hrane, potpomaganje topničkom vatrom, kad su bili u borbi s hrvatskim postrojbama.

Događalo bi se čak da bi talijanske postrojbe po srpskim selima vršile akcije t. zv. *rastrellamento*, uhitile po nekoliko stotina srpskih seljaka, odveli ih u svoje vojarne, nahranili ih, okrijepili ih i oboružali, te nakon 24 sata pustili ih, da se bore protiv hrvatske vojske. Hrvatsko redarstvo imalo je o tome detaljna izvješća. Jedan odsjek naše obavještajne službe, u kojem je radilo oko 180 činovnika i agenata, imao je isključivo zadatak, da nadzire aktivnost druge talijanske vojske. Već do konca ljeta 1942. sakupio je nekoliko sanduka dokaznog materijala o talijansko-partizanskom konkubinatu. Dr. Pavelić je za sve to znao. Svoje pravo lice pokazao je dva dana nakon što je konačno prihvatio moju zadnju demisiju, kad je osobno osvanuo u ministarstvu unutarnjih poslova i raspustio talijanski odsjek. Sabrani dokazni materijal nestao je bez traga.

Ne stoji, dakle, tvrdnja nekih talijanskih krugova o dvije etape talijanske politike u Hrvatskoj, jedne prije 8. rujna 1943., dana talijanske kapitulacije, a druge poslije toga dana. Postojala je uvijek samo jedna protuhrvatska politika, a predaja talijanskih postrojbi partizanima u rujnu 1943. samo je logični zaključak politike, koju je Roatta započeo već 1942. Ta politika imala je svoje produženje kod samog Pavelića. Već početkom 1942. osvanuli su na Pavelićevom dvoru razni prononsirani komunisti i partizanski agenti. Na sve njih redarstvo je upozorilo dra Pavelića, a ja osobno svake sam mu večeri to stanje spočitavao s jedinim rezultatom, da me je ironizirao, dok mi jednom otvoreno nije rekao:

"Bolan, nisu važni partizani, važno je, kako će svršiti rat."

Nije ovo prilika opisivati infiltraciju komunista na vrhove hrvatske državne uprave. Navest ću ovdje nekoliko notornih, iako ne najvažnijih slučajeva. Tako

na pr., dok su hrvatski umjetnici Meštrović i Kljaković ležali u zatvoru, Pavelića je kipom ovjekovječio notorni komunist Augustinčić, koji je kod Pavelića isposlovao slobodu mnogim komunistima. Daljnji svijesno akceptirani partizanski agent bio je barun Fiedler, koji je u proljeće 1942. postao persona grata na Pavelićevom dvoru. Već sam spomenuo ulogu generala Ivana Prpića, koji je nakon odlaska moga oca postao glavarom Glavnog stožera hrvatskog domobranstva.

U proljeće 1942. hrv. redarstvo otkrilo je povjerljiv dodir između nekih hrvatskih ministara[7] i poznate komunistkinje Marine Komljenović, Srpkinje i tada žene Pavla Gregorića političkog komesara 4. Partizanskog operativnog područja (Slavonija) i kasnijeg Titovog ministra. Ni u tom slučaju nije dr. Pavelić prstom maknuo. Da zamete trag, spriječio je daljnju istragu, i prigodom jedne zamjene predao Marinu Gregorić partizanima.

Od sudbonosne važnosti za budućnost N. D. H. bila je njegova intervencija u korist partizana početkom ljeta 1942., nakon dovršene vojne akcije na Kozari i Kordunu. U tom području partizani su bili osnovali svoju prvu crvenu republiku i doživjeli svoj najveći poraz. Bilo je uništeno 5 Titovih brigada ubačenih iz Crne Gore, i njegove domaće postrojbe iz zapadne Bosne, a ostatci od kojih 2.000-3.000 partizana bježali su u Grmeč. Tada smo moj pok. otac i ja tražili od dra Pavelića, da hrvatska vojska bez Nijemaca zadrži inicijativu, koju smo napokon dobili, i nastavi progonom potučenih partizana. Grmeč je bio u talijanskoj zoni, južno od talijansko-njemačke demarkacione linije, ali talijanskih postrojba nije bilo do Knina. Dr. Pavelić je i taj podhvat spriečio motivacijom, da su Nijemci protivni. (U stvari postojao je između njemačkog i hrvatskog zapovjedništva spor o upotrebi hrvatskih postrojba, ali taj konflikt nije mogao ni smio spriječiti hrvatsku inicijativu.)

Nakon akcije u Kozari i na Kordunu bila su u operativne svrhe slobodna četiri gorska zdruga i dvadeset ustaških i domobranskih bojna. Bio je to cvijet nove hrvatske vojske, koja je u Kozari uništila glavninu Titovih postrojbi. Moral, izobrazba i naoružanje tih hrvatskih odreda bila je na zamjernoj visini. Osim toga, bilo je u prostoru Grmeč-Kozara raznih posadnih bojna, milicija, pripremnih ustaških bojna, ukupno oko 35-40.000 naoružanih boraca. Za pothvat na Grmeču raspolagao je naš glavni stožer s preko 35.000 prvorazrednih vojnika (zdrugovi i ustaške bojne), i s gore spomenutih 35-40.000 pripadnika raznih drugorazrednih formacija, koje bi akcijom na Grmeč postale slobodne. Imali smo prvi i zadnji put za vrijeme čitave N. D. H. vrlo jake operativno slobodne ostrojbe, koje su bile dovoljno jake, da unište još preostale potučene i demoralizirane Titove jedinice. Omjer snaga bio je 10:1 u našu korist, a inicijativa u našim rukama. I baš u tom času dr. Pavelić dekretira

[7] Trojica od njih, članovi vlade narodne katastrofe, i danas su živi.

obustavu daljnje akcije. On je to učinio zato, jer je vrlo dobro znao, da je akcija na Grmeč samo preludij daljnjeg prodora hrvatske vojske u Drugu zonu pravcem Knina, sve do tadašnje hrvatske granice kod Splita. Za taj prodor u Drugu zonu imali smo raspoloživih 80.000 ljudi. Još prije akcije u Kozari Pavelić je preda mnom mom ocu obećao, da će raščistiti situaciju s Talijanima. Pristao je tada, da se prodre u Drugu zonu, pa makar silom, i uz riziko otvorenog vojničkog sukoba s Talijanima. Tada je druga talijanska vojska bila već u stanju moralnog raspada. Oduzeto joj je bilo teško oružje, koje su Talijani trebali za svoj ekspedicioni korpus u Rusiji, Italija je bila teško opterećena u Sjev. Africi, Sredozemnom moru, na Balkanu i s 10 divizija u Rusiji, nije smjela sebi dozvoliti otvoreni sukob sa svojim hrvatskim susjedom, pogotovo ne, da mu spriječi progon komunista po drugoj zoni. Bio je to idealan momenat, da se riješi partizansko i talijansko pitanje, jer su oba bila usko povezana. U stvari bilo je nemoguće riješiti prvo, a da se prethodno ne riješi drugo. Ali protuhrvatska koalicija triumfirala je nad Državom Hrvatskom. Partizani su dobili tri sudbonosna mjeseca, da se ponovno reorganiziraju, a N. D. H. izgubila je svoju najvažniju i odlučujuću bitku ljeti 1942. Stoga je ispravna tvrdnja Guglielma Giannini-a, osnivača Uomo qualunque, koji je, polemizirajući sa titovcima u broju 49. svojih novina "Uomo qualunque" 4. prosinca 1946., na str. 2., stupac 1., odlomak 4., napisao doslovce ovo:

"E vi, nezboravite, da vas je SIM (Servizio informazioni militari – talijanska obavještajna služba) pomagao, da je Pavelić radio za vas protiv Nijemaca, koje je mrzio, i protiv nas, koje je prezirao, i da je to razlog, zbog kojeg ga niste uhvatili i strijeljali..."

Svaki narod imade sudbinu, koju zaslužuje, pa i mi Hrvati. Za našu propast odgovorni smo najviše mi sami, jer smo kroz četiri godine tolerirali jednu protuhrvatsku vladavinu. Nu to se nikad ne bi zbilo, da nije bilo agresivne politike Italije, koja nam je stvorila partizanstvo, s kojim smo bili u borbi sve do svibnja 1945. Taj mjesec znači za Italiju gubitak jednog rata. Tim ratom ona je izgubila mnogo tekovina, do kojih je došla u sedamdeset godina uspona nakon svog ujedinjenja. Zahvaljujući radinosti i sposobnosti svojih sinova, ona se opet pridiže i jača, i sigurno će opet u budućnosti zauzeti mjesto, koje joj pripada.

Za nas Hrvate svibanj 1945. je mnogo više nego gubitak jednog rata. Kroz više stoljeća hrvatski je narod odolijevao turskim najezdama. Preko njegovog područja išle su turske vojske, koje su imale zadatak, da kopnenim putem upadnu u sjevernu Italiju. Braneći *"reliquiae reliquiarum olim incliti regni Croatiae"*, branili smo sebe, ali i Italiju. U toj borbi skoro je nestalo Hrvata. Nakon svršetka turskih ratova, Hrvatska je jedva imala koju stotinu tisuća stanovnika. Pok. prof. Karl C. v. Loesch, možda najbolji poznavalac povijesti naroda euroskog jugoistoka, nazvao je opstanak Hrvata nakon turskih ratova "najvećim čudom moderne europske povijesti". Trebalo je preko 150 godina,

kroz koje je vrijeme trajao proces naše fizičke i duhovne regeneracije, da nakon zabluda ilirstva, madaronstva, austrijanstva i jugoslavenstva, opet nađemo sami sebe. 10. travnja 1941. vidni je izraz i simbol našeg uspona, i bio je zlatna prilika, da kroz peripetije Drugog svjetskog rata dočekamo njegov konac među slobodnim narodima. I baš u tom času talijanska vlada zabola je hrvatskom narodu nož u srce, i, koristeći se svojom "jedinom figurom", spriječila je afirmaciju uspostave Hrvatske. Ako je Hrvatska bila efimerna, kako to vele danas neki Talijani, nije samo krivnja na nama. Ta efimernost nosi talijanski pečat, utisnut u hrvatsko meso i obilježen hrvatskom krvlju.

Iznio sam gornje povijesne činjenice ne u svrhu polemike, nego u želji, da, osvjetljujući događaje i njihove uzroke, doprinesem pa bilo i mali i neznatni obol pomirenju hrvatskog i talijanskog naroda, koje vežu toliki zajednički interesi. Hrvatski narod će preboljeti rane, koje mu danas zadaje komunizam. Neizbježivi slom jugoslavenskog komunizma značit će ujedno konačnu likvidaciju monstruozne državne tvorevine Jugoslavije. Hrvatski narod bit će tada opet gospodar svoje sudbine, i kao 1941. postavit će se opet problem hrvatsko-talijanskih odnosa.

"Risorgimento" nuda Hrvatima teritorijalnu sistematizaciju na osnovi Rapallskog ugovora, koji je proizvod srpsko-talijanske suradnje na štetu Hrvata. Ali, i ta ponuda predstavlja radostan i bitan napredak, i znači, da i ekstremni talijanski nacionalizam više ne negira hrvatstvo Dalmacije, i legitimitet hrvatskog prava na najhrvatskiju od svih naših povijesnih pokrajina. Međutim u pogledu Istre talijanska je negativa jednako odlučna. Čak se zahtijeva Rijeka. Neka mi bude dozvoljeno pitati, kako bi talijanski rodoljubi reagirali, kad bi netko od njih zahtijevao odstup Ligurije, kao zalog nekog budućeg prijateljstva? Ni jedan Hrvat, ni u emigraciji ni u Domovini, nije kompetentan predlagati ni ugovarati ove ili one hrvatsko-talijanske granice. To će biti kompetentna samo ona hrvatska vlada, koja bude imala mandat slobodno izabranog Hrvatskog Sabora, ali sam siguran, da točno interpretiram mišljenje svih Hrvata, kad velim, da je za nas Istra i njezina pripadnost Hrvatskoj *noli me tangere*, o kojem ne može biti ni govora.

Mussolini je u jednom svom poznatom govoru nakon Anschlussa, kad je talijanska javnost bila uznemirena zbog mogućnosti novih njemačkih zahtjeva na Alto Adige, koji od rimskih vremena do 1918., nikad nije bio talijanski, rekao: "*Le frontiere se difendono é non se discutono*". Tako ni mi Hrvati, poučeni gorkim iskustvom dvogodišta 1941.-1943. ne ćemo o svojim granicama raspravljati, nego ćemo ih braniti svim sredstvima, koja nam budu na raspolaganju. Potrebno je, da se to jednom otvoreno kaže, da ne bude zablude ni na kojem mjestu, da bi se mogla ponoviti, pa i u blažem obliku, operacija iz svibnja 1941. *Patti chiari amici cari.*

Obronci i špilje Julijskih i Dinarskih Alpa pune su žrtava komunističke najezde. Uz stotine tisuća Hrvata leže i tisuće Talijana. Jedni i drugi pali su u obrani iste civilizacije. Ali, oni su ujedno i žrtve one zlokobne i kratkovidne politike, koju je Italija provodila protiv Hrvatske. Neka te žrtve uvijek budu na pameti i talijanskim i hrvatskim prvacima, napose onog dana, kad se budu raščišćavala naša međusobna pitanja.

Hrvatska revija (Buenos Aires), V., sv. 1., ožujak. 1955., 56-25.

SUDSKA RASPRAVA PROTIV DRA ANDRIJE ARTUKOVIĆA U LOS ANGELESU 1958.

Pismo Eugena Kvaternika dru Stjepanu Lackoviću, rujan 1958.

Velečasni gosodine!

Povod ovom pismu je vaš iskaz kao svjedoka pred sudom u Los Angelesu, a u postupku protiv dr. Artukovića. Budući ste Vi, prema katoličkim novinama u Los Angelesu od 4. 7. ov.god. [1958.], dr. Omrčanin i dr. Vrančić smatrali podesnim, da, za odterećenje dr. Artukovića, svalite isključivu odgovornost za djelovanje redarstva i oružanih postrojbi u N.D.H. izravno na mene, prema onoj *les absent ont toujours tort*, potrebno je da i ja sa svoje strane zauzmem stav.

Prije svega načelno. Hrvatsko stanovište može biti samo jedno, da, naime, ni jedan političko administrativni ni sudbeni forum bilo koje strane vlasti nema ni moralnog ni materijalno pravnog naslova, da bude istražitelj ili sudac bilo kome Hrvatu zbog djelovanja za vrijeme prošlog rata. To prvenstveno vrijedi za današnje komunističke okupatore Hrvatske, ali ujedno i za sve druge strane vlasti, napose u konkretnom slučaju, za sud u Los Angelesu, koji je proveo postupak na zahtjev hrvatskom narodu neprijateljske vlasti, komunističke Jugoslavije. Unatoč formalno pravnog naslova koji taj sud za to ima, fali mu svaki moralni i materijalni pravni naslov, da ispituje i kvalificira djelovanje bilo kojeg Hrvata zbog djelovanja tokom svjetskog rata. Notorna je činjenica, koju ne možemo nijekati, da je za vrijeme prošlog rata i sa hrvatske strane učinjeno teških izgreda, koje s moralnog stanovišta sačinjavaju grijeh, sa pravnog zločin, a s političkog ludost. No sve je to učinjeno na NAŠEM PODRUČJU U NAJLEGITIMNIJOJ SAMOOBRANI protiv onih, koji su nastojali spriječiti izgradnju naše slobode i državnosti. Mi nismo iz imperijalističkih motiva dominacije prelazili naše granice, niti smo došli daleko preko oceana, i pod vidom rušenja jedne despocije preko polovice čovječanstva osudili na mučilište komunističke tamnice. Nitko nije bio bolji od nas, nego baš protivno. Zato, sudac o prošlom zbivanju i ulozi pojedinaca može biti samo hrvatski narod po

svojim legitimno postavljenim sudbenim vlastima, u svojoj slobodnoj, samostalnoj i suverenoj državi. Takove države i takovih sudskih vlasti danas nema. Prema tome nema ni foruma koji može u tom pitanju donijeti bilo kakav pravni lijek.

Bila je prvenstvena dužnost obrane i njenih svjedoka, da sudu u Los Angelesu i tamošnjoj javnosti to otvoreno i kažu, a ne da bolujući od kompleksa inferiornosti, prouzročenim porazom iz 1945., tretiraju kompleks odgovornosti. Bila je to fatalna politička pogreška obrane.

Toliko o tome, što bi moralo biti načelno hrvatsko stanovište *pro foro externo*.

Pro foro interno, bude li se ikada ispitivala odgovornost za događaje u kojima je naše pokoljenje bilo aktivni faktor, kriterij može biti samo onaj o intenzitetu povrede vitalnih hrvatskih interesa.

Trebati će najprije pozvati na odgovornost one koji su skrivili svibanjsku katastrofu 1945., prvenstveno šefa N.D.H. i članove vlade narodne katastrofe, koji su hrvatsku vojsku odveli u Bleiburg. Iza njih trebat će pozvati na odgovornost one Hrvate koji su sjedili u kraljevskoj srbskoj emigrantskoj vladi u Londonu, čiji je ministar vojske Draža Mihailović vršio masovne pokolje Hrvata. U istu također spadaju i oni koji su od veljače do kolovoza [1945.] sjedili u srbopartizanskoj vladi, dok je komunistička rulja vršila najstrašnije pokolje hrvatske mladeži.

Zatim bi došli na red svi oni, koji su radili na uspostavi i održanju srbokomunističkog režima od god. 1945. na dalje. Istom onda bi došao, po ljestvici moralne i materijalne odgovornosti, [red] na sve druge među koje bi, prema svjedocima obrane u Los Angelesu, spadao i ja.

Ali ja odklanjam *a limine*, da sam više odgovoran nego dr. Andrija Artuković, koji je bio član ustaške vlade od početka do kraja N.D.H., dakle pune četiri godine, a ne kao ja samo 17 mjeseci, i koji prema tome snaša suodgovornost za svibanjsku katastrofu 1945. A to je s hrvatskog stanovišta elementarno.

Do sudbenog progona dr. Artukovića u USA je došlo ne zato što je on "kriv" za ono što mu podvaljuje komunistička vlada u Beogradu, nego zato jer to konvenira političkoj igri State Departmenta [američkog ministarstva vanjskih poslova]. Dr. Artuković je živio skoro 3 godine u Kaliforniji nesmetan od bilo koga. Istom kad su odnosi između State Departmenta i Titove vlade postali intimniji, *anno Domini* 1951., amerikanske su vlasti udovoljile zahtjevu komunista i odjednom pronašle dr. Artukovića omogućivši tako montažu one protuhrvatske hajke koju svi znamo. Dr. Artuković bio je, i još je danas, peončić i sitniš u igri State Departmenta sa Titom. Njemu se događa u USA ono isto što se je dogodilo meni i drugim Hrvatima u Italiji za vrijeme političkog flirta Mussolini-Stojadinović od 1936.-1939. god. s tom razlikom, što su

progoni fašističkih vlasti bili brutalniji. No povijesna je istina, da tada talijanski tisak nije poveo onakovu gnjusnu i nisku kampanju protiv hrvatskog naroda, kao što je to činio, i još uvijek čini, "slobodni" tisak Sjedinjenih Država.

Mi Hrvati nismo danas nikakav politički faktor. Zato mi ni ne možemo vladi USA davati lekcije o ispravnosti ili neispravnosti njezine politike spram Tita. Mi na toj političkoj igri ne možemo ništa promijeniti. Napose ne možemo glavom kroz zid, već samo čekati čas, kad će ta politika State Departmenta skrahirati. *Dies certus an, incertus quando.* Strpljenje je u političkoj borbi prvi preduvjet uspjehu. *"La politique est une lime fine, que se use et parvient lentement a son fin"*. To, naravno, ne znači da moramo šutiti, no neka govore oni koji su zato zvani, a ne članovi vlade narodne katastrofe. Dr. Artuković bi bio učinio veliku uslugu hrvatskoj stvari, da se je pravodobno uklonio i tako spriječio, da podvale komunističke vlade u Beogradu omoguće propagandnu hajku na sve što je hrvatsko. Ali kad se već išlo u postupak onda se je trebalo braniti napadajima na titovce i njihove prijatelje, i otkriti sramotnu igru State Departmenta. Ovako, braneći se od optužbe, i tretirajući problem krivnje i odgovornosti, komunisti su postigli ono što su htjeli, da seciraju N.D.H. i tako kompromitiraju hrvatstvo kao takovo. Samo je infantilni mozak mogao predpostaviti, da se svaljujući "krivnju" na Didu Kvaternika, i prešućujući živog Pavelića i Luburića, te stotine mrtvih (među njima i Tomića), može koristiti hrvatskoj stvari. No quislinzi ostaju quislinzi. Isti oni koji su se ponižavali pred Nijemcima i Talijanima, ponizili su se i pred amerikanskim vlastima. Starčevićanci i slavosrbi se rađaju, rekao je pok. Šufflay.

O problematici svoje vlastite odgovornosti ne želim govoriti. O tome sam pred nekoliko godina opširno pisao u "Hrvatskoj Reviji", i nemam što nadodati. Hajka provedena protiv mene samo je nastavak one bljutave i sramotne igre, koje sam bio objekt već u Hrvatskoj 1941. i 1942. Izvor je bio uvijek isti, a argumenti iz 1941. i 1942. preneseni su u sudnicu u Kaliforniji. Kakova će biti svjedočanstva i stav obrane znao sam od časa kada sam čuo za put dr. Vrančića u Los Angeles. Ali, ako sam 1941. i 1942. šutio iz zaslijepljenosti, i dozvolio da se mnoge stvari krivo prikažu, ne mogu, i ne ću šutiti *1958.*, kad me ne optužuju komunisti nego Hrvati. Od Artukovića, Vrančića i drugih Pavelićevih trabanata nisam drugo ni očekivao. Oni svjesno napadaju mene, da se ne govori o najvećem zločinu nad hrvatskim narodom u 13 stoljeća njegove povijesti: Bleiburgu, za koji zločin oni snašaju suodgovornost. Ali da ste se i Vi njima pridružili, bilo je za mene bolno iznenađenje. Sjećam se vrlo dobro, da me je dr. Artuković nekoliko puta nazvao sa riječima: "Dido, kod mene je vlč. g. Lacković sa listom uhićenih, pa te molim da učiniš što možeš". No dok ste se Vi iz prizemlja penjali po stubama na drugi kat, opet bi me dr. Artuković nazvao i upozorio: "Znaš, ja sam ga poslao tebi, ja znam da su oni ljudi svi kod Maksa. Ti se izmotaj kako možeš".

Vi ste me češće pozivali, da bih posjetio preuzv. g. nadbiskupa, da o svemu tome razgovaramo. Kao lojalni ustaša tražio sam za to uvijek dozvolu od Pavelića, koju nikada međutim nisam dobio. Ali zar bih - bilježimo 1942., a ne 1958. - mogao pred nadbiskupom teretiti šefa države, otkriti svu karakternu i moralnu mizeriju mog predpostavljenog ministra, i vlastitu nemoć spram izvjesnih mojih podredenih, koji su od Pavelića imali zadaću i mene, najprije uhadati, a kasnije čak i ubiti? Danas mi je, naravno, žao, da se nisam odazvao Vašem pozivu, ali stvarno pomoći ne bih i onako mogao. Preuzv. g. nadbiskupu i Vama svi su od reda hinili prijateljstvo, a iza leđa Vas napadali i blatili. Zato su Vam i mnoge stvari bile krivo prikazane. Ali od onda je prošlo 14 godina i za svakoga tko želi vidjeti i znade misliti, stvari su danas jasne. Zato mi je neshvatljivo, da ste Vi američkim novinarima izjavili, da sam ja bio "*in charge*" koncentracionog logora? Tko je bio "*in charge*" tog logora za vrijeme moje i poslije, tko je pravi ideator, creator, organizator i eksekutor Jasenovca, bar to je notorna stvar – *nomen est omen* – Vjekoslav Luburić. Koji i kakav interes, politički, hrvatski, ili optuženog Artukovića, je mogao zahtjevati, da se mene tereti, a Luburića prešućuje, i da to baš činite Vi, katolički svećenik i bivši tajnik preuzv. nadbiskupa?

Vama za informaciju tek toliko. Po ponašanju i izjavama Luburića u svibnju i lipnju 1942. razabrao sam, da je on teško bolestan, i da se u logoru događaju stvari koje se ne može opravdati. Tada sam Paveliću, – a znao je to i dr. Artuković – predložio, da se Luburića odmah pošalje u Slovačku na odmor, logorska straža povuče i zamjeni s oružništvom. Bez uspjeha. Dva mjeseca kasnije, svratio sam ponovno pozornost dr. Pavelića na potrebu raspusta logora, koji je već postao javni skandal i prava narodna sramota. Odgovor je bio uvijek isti: "Logor je državna potreba".

I u rujnu 1944. god. poručio sam, po mom biv. tajniku Dragi Čubeliću, iz Bratislave, Lisaku, da logor treba odmah likvidirati. U veljači 1945. sastao sam opet Čubelića u Beču, koji mi je tada, u prisutnosti Kreše Togonala, koji danas živi u Francuskoj, saopćio Lisakov odgovor: "Logori su državna potreba".

To, i samo to, je prava istina o logoru Jasenovac, i Vi danas optužujete mene ignorirajući temeljnu činjenicu, da je Luburić bio Pavelićev intimus, od njega primao izravno naloge, i s njegovim izričitim odobrenjem bio država u državi.

Uvijek sam bio i ostao vjeran član crkve. Zato je ta Vaša izjava za mene dvostruko bolna, jer mi gura nož u leđa, i to od osobe od koje sam to najmanje očekivao.

Kad je Pavelić 1941., da se dodvori nacistima, a iz mržnje na Preuzvišenog izravno preko dr. Puka – da o tome nije nitko ništa znao – dao osuditi kanonika dr. Lončara, bili smo moj pok. otac i ja koji smo spriječili gore posljedice. Sami znate kako je bilo nakon našeg odlaska. Makančev napadaj bio je samo izljev Pavelićeve mržnje.

A kako je bilo sa slovenskim svećenicima?

Jednog dana, u travnju 1942., nazove me Andrija Artuković: "Kod mene je bio njemački Polizei-attache Helm i tužio se na protunjemačko djelovanje slovenskih svećenika u Zagorju, koji da podupiru i partizane u Sloveniji. Treba svakako nešto poduzeti da izbjegnemo neugodnosti sa Nijemcima".

Ja sam tada, sada više ne znam točno, ili preko Vas ili vlč. Masuccia ili Čubelića, zamolio Preuzv. da se te svećenike premjesti u Slavoniju, i da nam ne prave neprilike u onoj ionako teškoj situaciji. Ali već dva dana kasnije nazove me dr. Pavelić sa riječima: "Tu je bio poslanik Kasche i tužio se, da nijesi ništa poduzeo u stvari slovenskih svećenika u Zagorju". Na moj odgovor, da će ih Kaptol premjestiti u Slavoniju, odgovorio je: "Kakav Kaptol!, treba ih sviju odmah uhititi i smjesta prebaciti Talijanima u Sloveniju!" Računajući na brzu intervenciju Preuzv. nastojao sam dobiti na vremenu, i izdao nalog ravnatelju župskog redarstva u Varaždinu, g. Kruni Batušiću, neka ih sve koncentrira u jednoj školi, i čeka daljnje naloge. Dva ili tri dana iza toga nazove me opet dr. Pavelić: "Kod mene je Preuzv. g. Nadbiskup. Što si ti učinio s onim slovenskim svećenicima? Kako si ih mogao uhititi? Odmah ih treba pustiti na slobodu i g. Nadbiskup će se za njih pobrinuti".

Ovu sam dogodovštinu – klasični slučaj Pavelićeve dvoličnosti – pričao 1945. u Badgasteinu mom školskom drugu i dobrom prijatelju Lojzeku Ivankoviću, koji je to nerado slušao i komentirao s riječima: "Pa Poglavnik je morao tako učiniti! Nije on mogao biti kriv. Ti to moraš razumjeti!"

Mentalitet Lojzeka Ivankovića iz 1945. isti je onom svjedoka u Los Angelesu 1958!

Spomenuo sam Vam samo nekoliko slučajeva, a bilo ih je više. Za zahvalu za sve dobio sam, da ste se Vi našli na istoj liniji sa g. Vrančićem, tim patološkim eksekutorom Pavelićevih intriga i prljavština. Razabirem, naime, da je on igrao glavnu ulogu kod priprema preslušavanja svjedoka obrane. Tko je taj gospodin i kakav je bio njegov patriotski rad u prošlosti?

Svoju političku karijeru započeo je kao kraljevsko-jugoslavenski iseljenički komesar u Buenos Airesu, za vrijeme najstrašnije Aleksandrove diktature. Kao student Visoke komercijalne škole u Beču, tamo početkom 1931.-1934., nastavio je svoj "dodir" sa kraljevsko-jugoslavenskom diplomacijom. Dr. Rudi Šalek, bivši jugoslavenski diplomatski činovnik, a koji sada živi u Johannesburgu (Južna Afrika), bio je prije rata činovnik jugoslavenskog poslanstva u Beču, gdje je mnogim emigrantima učinio mnogo usluga, koje su ga mogle skupo stajati. Dr. Šalek je moj dobar prijatelj i drug iz studentskih dana u Francuskoj. U njegovom osobnom listu u beogradskom min. vanjskih poslova bila je slijedeća kvalifikacija: "Stručno vrlo spreman, politički nepouzdan i sumnjiv kao hrvatski nacionalista".

Dr. Šalek podnio mi je, početkom svibnja 1941., vrlo opširan i dokumentiran prikaz rada dr. Vrančića u Beču. Dr. Vrančić je bio, naime, u to doba doušnik Vladete Milićevića, kraljevskog redarstvenog atašea, koji bi Vrančića za pojedine vijesti i podatke nagradivao iznosima od 10-15 austrijskih šilinga. Sve te priznanice vidio je kasnije sam dr. Šalek na jug. poslanstvu u Beču. Kad je proglašena N.D.H. imenovan je dr. Vrančić, na prijedlog dr. Mladena Lorkovića, državnim tajnikom u ministarstvu vanjskih poslova. Prvi "diplomatski" čin bio mu je, da pod vidom ispitivanja arhiva jugosl. konzulata u Beču uništi sve one priznanice, koje je svojedobno podpisivao Vladeti Milićeviću, i tako uništi sve dokaze svoje izdaje. Eto, tako započinje u N.D.H. svoju karijeru vitez Vjekoslav Vrančić.

Za cijelo vrijeme mog službovanja, a i kasnije, dr. Vrančić bio je slijepi instrumenat Pavelićevih osobnih intriga. Paveliću je bila dobro poznata Vrančićeva prošlost, no trebao je kompromitiranog roba. Tu leži tajna intimnih odnosa dr. Pavelića i njegova najgrlatijeg paladina. Posebno ružnu ulogu odigrao je kao Povjerenik kod bivše talijanske vojske. U doba kad su postrojbe talijanske vojske odpremale na tisuće nevinih Hrvata u talijanske logore, oboružavale četnike, te pasivno promatrale pokolje hrvatskog življa, i same kod toga sudjelovale, Vjeko Vrančić bio je grlati pristalica i advokat te Druge talijanske vojske, napose njenog zapovjednika Maria Roatte. Za istoga je Vrančić isposlovao najviše hrvatsko odlikovanje, viteza krune kralja Zvonimira, i tako su dva "viteza", "vitez" Roatta i "vitez" Vrančić pili zajedno na Sušaku opojni spumante u vrijeme kad su desetci tisuća Hrvata bili odvadani na mučilište u talijanske logore. Mussolini ga je odlikovao za te zasluge oko "izgradnje hrvatsko-talijanskog prijateljstva" posebnim odlikovanjem.

Ali umiljato janje dvije majke sisa. Nije on bio samo miljenik Roatte, već i poslanika Kaschea. Nacistička odlikovanja na hrabrim viteškim prsima Vrančića dokazom su usluga, koje je on činio obim osovinskim vlastima.

Kad je uhićen Mladen Lorković, kojemu je imao sve zahvaliti, na koljenima je molio Pavelića za oprost, i denuncirao sve što je znao. I ovdje u Buenos Airesu još je uvijek jedan od najglavnijih pavelićevaca. Za vrijeme progona crkve zadnjih mjeseci Peronova režima, bio je stalan suradnik lista "Izbor", kreacije Titovog poslanstva, koji je vrvio napadajima na crkvu, svećenstvo i hrvatske katoličke krugove. Među potonjima navađalo se i mene, i tako denunciralo argentinskom redarstvu. Ali uza sve to, ja sam za vrijeme najžešće protucrkvene hajke javno održavao vezu s hrvatskim svećenicima, napose s fra Stjepanom Radom, O.F.M., ovdašnjim hrv. duhovnim direktorom vjernika, koji me je stalno posjećivao, i kome sam tada ponudio, ako to bude potrebno, gostoprimstvo i skrovište, za njega i svakog drugog hrv. svećenika. Dr. Vrančić, međutim, bio je u to doba grlati nadriustaški vikač, i prema izjavi samog fra Rade, glavni huškač protiv hrvatskih svećenika.

I sada, za vrijeme procesa protiv dr. Andrije Artukovića, Vi ste našli shodnim, da poduprete dr. Vrančića, koji je još pred tri godine bijesnio protiv crkve i njenih svećenika, u njegovim napadajima protiv mene, koji sam se za te iste javno založio, uz očite opasnosti za mene i moju obitelj!

Koji je interes, katolički, hrvatski ili optuženog Artukovića mogao zahtjevati, da Vi, bivši tajnik našeg narodnog i vjerskog sveca, protivno svim istinskim činjenicama, pred američkom javnošću optužujete mene, da sam bio "*in charge*" koncentracionog logora? Razumijem da treba sve poduzeti, da se spasi Andriju Artukovića. Kad kod nas ne bi prevladavale balkansko-hajdučke metode, i da postoji minimum solidarnosti i nacionalnog ponosa, moglo se je dogovorno samnom Andriju odteretiti. Ja sam mogao ovdje kod amerikanskog konzulata predati legaliziran iskaz svjedoka za sud u Los Angelesu, i stvar politički i stvarno postaviti u pravi okvir, čuvajući kod toga hrvatsko dostojanstvo. Takova bi izjava Andriji kud i kamo više koristila, nego sva svjedočanstva njegovih bivših ministarskih drugova. Dovađanjem na proces Pavelićevih trabanata, koji mogu biti samo *pars in causa*, a ne svjedoci, čitava se stvar profanirala. Zar može hrvatskoj stvari koristiti tvrdnja, da je N.D.H. bila sasvim suverena država – kao da nije bilo Nijemaca i Talijana, koji su zapravo za sve i te kako odgovorni – da su za sve "krivi" samo mi Hrvati, i među njima samo ja? Zar mogu hrvatskoj stvari koristiti iskazi svjedoka, koje protivna strana može uvijek navesti kao dokaz svojih tvrdnji, dakle na štetu samog Artukovića? Koji će se pravnik, ili političar, na ovoj kugli zemaljskoj moći uvjeriti, da u jednoj državi jedan aktivni ministar unutrašnjih poslova, ministar svega i svačesa, što je bio Artuković, kroz pune četiri godine nije ništa čuo, ništa vidio, ništa znao i za ništa nije bio odgovoran, nego je bio gluhonijema i slijepa lutka, te je poput začarane Snjeguljice zaspao 10. travnja 1941., spavao cijelo vrijeme u staklenoj škrinji, da se istom probudi na procesu u Los Angelesu? Nije li sve to odviše infantilno i neozbiljno, kao da je baš namješteno od naših narodnih neprijatelja?

Obratih se na Vas uvjeren da ste sve to učinili u dobroj vjeri i za spas jednog Hrvata, zaboravljajući pri tom, da se i meni, danas sutra, može dogoditi kao i Andriji. I tada će se naši narodni neprijatelji moći pozvati čak i na vaše izjave!?

Ne želim otežavati Andrijih položaj, no Vi ste me svojom izjavom stavili u položaj samoobrane na koju svaki čovjek ima sveto pravo. Za posljedice ne snašam ja odgovornost, već svjedoci obrane i njihovi naredbodavci, koji su obranu Andrije Artukoovića upotrijebili za tribunu svojih denuncijacija i kleveta; dokazali su time da žive izvan hrvatske sadašnjosti.

Kad je predsjednik komunističkog suda u Zagrebu upitao "optuženog" Alojzija Stepinca: "Zar Vas nije stid, da ste na istoj optuženičkoj klupi s jednim Lisakom", preuzvišeni je g. nadbiskup odgovorio: "Nije, ni najmanje!"

Bio je to odgovor pun kršćanske etike i rodoljubne solidarnosti.

Svjedoci odbrane u Los Angelesu nijesu, međutim, slijedili taj svijetli primjer. Duh Alojzija Stepinca bio im je stran. Iz njih je govorio duh Tita, Ante Pavelića, i strah pred Vjekoslavom Luburićem.

S odličnim poštovanjem,

Eugen Kvaternik
Rujan 1958.

Kopija sačuvana u ostavštini Eugena Kvaternika. U ostavštini postoji i odgovor dra Stjepana Lackovića, 29. IX. 1958. i pismo Kvaternika Lackoviću, 7. III . 1959.

PAVELIĆEVA I ARTUKOVIĆEVA UNUTRAŠNJA POLITIKA

Pismo Eugena Kvaternika Vinku Nikoliću, 11. svibnja 1959.

Vrlo poštovani i dragi profesore!

Povod ovog pisma je moj članak o generalu Ambrosiju, koji bi se imao tiskati u HR, te pismene i usmene napomene koje ste [mi uputili] tom prilikom. Prema tim napomenama imalo bi se izbaciti iz članka ono što je najbitnije.* Budući da se tu ne radi o razmimoilaženju mišljenja nego o divergenciji u osnovnim pogledima na našu nedavnu tragičnu prošlost, dozvolit ćete da Vam u vezi s tim vašim napomenama objasnim neke elementarne povijesne činjenice.

Iz čitave tragedije N.D.H. izbija svijesna, tragična, cinička i prosta izdaja, koju je Pavelić izvršio spram svog naroda. Očekivajući razumljivu reakciju svih Hrvata, uveo je onu krvavu i despotsku vladavinu, koju smo svi doživili i osjetili. Kaotično i anarhično stanje stvoreno je i tolerirano također potpuno svijesno, da se njegovi vlastiti pristaše zabave, istroše i po mogućnosti izginu. Osim toga nastojao je odmah eliminirati sve one, koje je smatrao opasnima, da bi ga zbog tog izdajstva mogli pozvati na odgovornost. Među prvima trebali su pasti vođe H.S.S-a i nas nekolicina ustaša. Gledajući tu stvar retrospektivno u povijesnoj relaciji, plan koji se je imao provesti bio je jasan. I tu je Artukovićev zahtjev, da se poubijaju prvaci H.S.S.-a, imao dvostruku svrhu: obezglaviti H.S.S. i domovinsko vodstvo ustaškog pokreta. Razumljivo je, da bi nakon ovakovog monstruoznog zlodjela pozicija i moja i mojeg oca kao i čitavog ustaškog pokreta u domovini bila definitivno kompromitirana. Ostao bi samo on, Pavelić, čist i nevin, jer, naravno, ništa nije znao. Zato je i stvar instradirao preko Andrije Artukovića, da ne bude neposredno upleten. Meni to sve tada,

---

* Članak pod naslovom, "Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942.: Prigodom smrti generala Vittoria Ambrosija", bio je objavljen u *HR*, br. 2., lipanj 1959., 164-187. Taj je članak pretiskan u ovoj knjizi neposredno iza ovog pisma. Očito je Nikolić želio ispustiti, ili podosta izmjeniti, peti odlomak toga članka, "Pavelić i njegova vlada". U bilješci 4. toga članka, u vezi Artukovićeve želje za okrutnim progonima prvaka H.S.S.-a, stoji: "Pojedinosti o tome navedene su u jednom pismu uredniku HR", što se bez sumnje odnosi na ovo pismo od 11. svibnja 1959.

Poglavnik dr. Ante Pavelić

naravno, nije bilo jasno kao što ni Vama još i danas nije, i reagirao sam čisto instinktivno. Evo kako se je stvar odigrala.

Moje načelno i nepromijenjeno stanovište od prvih dana N.D.H. bilo je, da štogod se dogodilo, ne smije se dozvoliti ubijanje Hrvata, i da hrvatske živote treba čuvati pod svaku cijenu. Radi toga je i došlo do mog prvog sukoba sa Andrijom Artukovićem. Odmah nakon što je imenovan ministrom unutrašnjih poslova pozvao me je sebi – bio je to naš prvi sastanak – i oslovio me otprilike ovim riječima: "Znaš, Dido, meni su u Berlinu kazali, da sada imademo jedinstvenu priliku pobiti prvake H.S.S.-a. Ako to sada ne učinimo, da ćemo kasnije imati s njima neprilike". Na moje pitanje, tko su ti Nijemci, spomenuo je imena Berger i Schaleker. Na moj upit tko su ti, dodao je: "Znaš, to su oni glavni od S.S.-a, koji sve uređuju".

Meni je bilo čudno, da se jedan pravnik, *nota bene* ministar unutrašnjih poslova, izražava tako primitivnim jezikom o upravnoj hierarhiji jedne velesile. No još me je više začudio njegov prijedlog, ili nalog. Na pitanje, koga bi trebalo likvidirati, spomenuo je dr. Mačeka, ing. Košutića, Pernara i druge. Ja sam mu odmah odgovorio, da Hrvatska nije stvorena zbog jedne vlade, ni zbog jednog režima, već za sve Hrvate, i pitao sam ga: "Zar mi možemo u času obnove naše državnosti prolijevati krv naših političkih protivnika, koji u biti žele isto što i mi, i to još na zahtjev Nijemaca? Sa kakovim ćemo obrazom sutra stupiti pred djecu tih žrtava? Zar ne će upirati na nas prstom: 'Vi ste ubojice naših roditelja!' Zar ne ćemo na taj način stvoriti krvne osvete?" No svi moji argumenti nisu ga uvjerili. Tvrdoglavi i neinteligentni čobanin stalno je ponavljao: "Vidjet ćeš jednog dana, da imadeš krivo".

I kasnije, svaki puta kad bi koji od prvaka ili članova H.S.S.-a davao života, znao me je podsjetiti na taj naš razgovor dodavši: "Vidiš, prave nam neprilike, a onda je bio momenat, da ih likvidiramo".

Zadnji moj razgovor s njim bio je zadnjih dana listopada 1942. – mjesec dana nakon moje ostavke – u sanatoriju u Klaićevoj ulici, gdje su njegova i moja žena čekale svaka svoje prvo dijete. Rekao mi je uzrujan: "Znaš, partizani napreduju. Radićevci su digli glavu, onda smo ih trebali likvidirati, no ti nisi htjeo. To je bila velika pogrješka".

Odgovorio sam mu: "Varaš se, Andrija, vidjet ćeš, da sam imao pravo". To su bili moj prvi i zadnji razgovor s ministrom unutrašnjih poslova [i kasnije] pravde N.D.H.

Andrija je bio onaj, koji je podpisao okružnicu o raspustu H.S.S.-a, i to mi triumfalno saopćio. Ovdje u Buenos Airesu živi moj dobri znanac i prijatelj g. Piko Filipović, narodni zastunik H. S. S.-a koji me je za vrijeme procesa u Los Angelesu na tu činjenicu podsjetio. Sve se to, naravno, Artuković ne bi usudio govoriti i raditi, da nije bilo Pavelićeve inspiracije i privole. No Pavelić je znao,

kako moj pok. otac i ja o tome mislimo, i nije se usudio da u to dira, već je zato izabrao svog zemljaka A. Artukovića.

Prema tome to nije strašna optužba, kako Vi to kvalificirate u Vašim napomenama, već konstatacija strašnih povjesnih činjenica.

Cjelokupna je povijest N.D.H. strašna, mnogo strašnija nego je mnogi zamišljaju, jer je sude samo po strašnim vanjskim manifestacijama. Naša je dužnost, da tu povjesnu istinu iznesemo. Hrvatski narod imade pravo znati zašto je poginulo stotinu tisuća njegovih sinova i kćeri, i zašto i kako je povjesna prilika 10.IV.1941. upropaštena. Vi ste spomenuli, da će se istina ipak jednom saznati, "jer da rukopisi ostaju u arhivu *Revije*, koji će se jedanput, pa makar za 10 ili 20 godina prenijeti u zagrebačku biblioteku". Prema tome konstatacija povjesne istine bila bi uvjetovana eventualnošću, da se arhiv *Revije* za 15-20 godina prenese u Zagreb, i da tamo netko za daljnjih 15-20 godina počne čeprkati po tom arhivu. A danas ta bi se istina trebala prešutjeti, i ne bi se smjelo spomenuti imena ministara kuvertaša, kako Vi to navađate, očigledno da se ne zamjerimo Dumandžiću, Tortiću i Artukoviću, koji su zajedno s Pavelićem odveli hrvatski narod u Bleiburg, i koji stvarno spadaju na optuženičku klupu pred hrv. sudom (ne partizanskim) zbog notornog zločina veleizdaje.

Iznašanje istine nije dakle zabadanje "noža u leđa", napose ne u konkretnom slučaju, kad se radi o ministrima narodne katastrofe. Amerikanski sud je odbio Artukovićevo izručenje odbacivši optužbe, a sama inkriminirana djela kvalificirao političkim zločinima – zbog kojih nema izručenja. U tu kategoriju spadalo bi Artukovićevo insistiranje za likvidaciju prvaka H.S.S.-a. No to samo po sebi nije ni pokušaj zločina, pa ni pripremna radnja, već samo razgovor. Uostalom Artuković je slobodan i može se braniti protiv mojih tvrdnja za koje jamčim mojim potpisom, a ne *H.R.* i to je barem do sada bilo Vaše javno proklamirano stanovište.

Tvrdnja, da to nije za časopis također, nakon pažljivije analize, otpada. Danas se u čitavom svijetu u najozbiljnijim časopisima opisuju umorstva, koja su odredili Staljin, Hitler, Mussolini te njihovi suradnici. U Francuskoj se na pr. De Gaullea optužuje kao suodgovornog za komunističke pokolje god. 1944.-1945. i to se pitanje tretira kao povjesna činjenica *sine ira et studio*. Kad je ono pred nekoliko godina predsjednik francuske vlade, Guy Mollet, bio u Moskvi, Kruščev mu je rekao: "Tu, na ovom stolcu gdje Vi sada sjedite, sjedio je i Berija prije nego smo ga likvidirali". To su tada komentirali najozbiljniji časopisi, među njima i Jacques Cartier u *Paris Match*-u, koji je izrabio priliku i analizirao kriminalni kompleks sovjetske politike. Povijest svakog naroda sastoji se iz konkretnih djela pojedinih aktera i nije apstraktno navađanje teze bez imena. Ta konkretna djela često su zločini, jer je politika do danas sinonim amoralnosti

i protivna etici i moralu, pa makar sva stremljenja civilizacije idu za tim da se to jednom ipak promjeni.

Ja povijest N.D.H. pišem onako kako sam je doživio. Razumljivo je, da nitko, tko to nije tako proživio, ne može imati izravnog znanja ni trajnog utiska. Međutim emigracija koja je izbjegla 1945. – vodeći sloj N.D.H. – opterećena je svim mogućim ropskim kategorijama i kompleksima. Ona u svijesti ili podsvjesti osjeća strašnu suodgovornost za katastrofu svibnja 1945. Zato od te problematike i bježi i ne želi pretresati je. Najbolje da se sve zaboravi i mistificira. Bježi se čak i od 10. travnja, koji je, kako je "Nova Hrvatska" iz Londona, objavljujući proglas "Hrvatskog otpora" u domovini, ispravno napisala "svjetionik za kasnija pokoljenja". To pomanjkanje osjećaja odgovornosti spram narodnog kolektiva je jedna od temeljnih karakteristika naše inteligencije. Zato već od Gaja i Jelačića slavimo plaćenike i izdajice, a blatimo mučenike, i zato i srljamo iz jedne katastrofe u drugu.

Vi ste osobno bili u tom jedna časna iznimka. Dokaz tome je *H.R.* Budite uvjereni, da publikacija mog članka ne će *Reviji* kao takovoj ništa naškoditi, iako će izazvati strašnu buru pojedinih faktora. No sjetite se, da smo u svibnju, mjesecu Rimskih ugovora i Bleiburga i naših mrtvih. Reda se opet jedna od tolikih godišnjica. Jesmo li iz svega toga povukli dosljedno posljedice?

In concreto ne može se pisati o Ambrosi-u i talijanskoj politici u Hrvatskoj, a da se ne da slika Pavelićeve izdajničke politike i amoralne suodgovornosti njegovih ministara. Potrebno je već jednom otvoreno reći istinu. Zato se ne može ispustiti citat iz Don Quijotea.

Ne može se ispustiti ni ono o programiranom umorstvu prvaka H.S.S.-a. Zar sudbina Singera, [Mije ili Miška] Babića, Francetića, Vokića, Lorkovića, Farolfija i tolikih drugih sve to ne potvrđuje?

Ne može se promijeniti stilizacija i na mjesto riječi "fizička likvidacija" reći "tražio je krvave progone H.S.S.-a", kojima je bila namijenjena sudbina Vlade Singera, Miška Babića, Francetića, generala Šimića, Vokića, Lorkovića i Farolfija.

Ali ako se može spomenuti, da je Pavelić izdao nalog Franceticu, da se likvidira mene, zašto se ne bi moglo reći, da je preko Artukovića poticao na umorstvo prvaka H.S.S.-a? Zar su po srijedi dvije mjere i dva utega?

U članku nije bitna ni Ambrosieva zapovijed gen. Lukiću, ni naša akcija u Bosni, već Pavelićeva izdaja, njegova odluka održati se na vlasti uz cijenu najstrašnijih zločina, amoral njegovih ministara kuvertaša, koji su svi sačinjavali zločinačku družbu.

Ne postoje dakle nikakovi ni povjesni, ni politički, ni literarno-etički momenti, da se te stvari ne bi objavile, i ne zaboravite da i naš narod ima onu: "Prošteno je svima svima, zulumćaru, ubojici, prošteno je svima svima samo nije izdajici".

Protiv publikacije mogu postojati samo razlozi oportuniteta – tada se štedi jedan dio ostataka ustaškog pokreta stvarajući time riziko, da se hrvatski narod jednog dana usreći sa jednom novom kavranijadom.

Pročitajte još jednom članak, pomno razmislite i odlučite!

Mislim da nije potrebno, da Vas uvjeravam, da ovo pismo nema nikakov osobni žalac protiv Vas, već naprotiv ne bih htio, da se prekine naša suradnja, koja je uz svu nadriustašku viku Hrvatima ostavila vrijedne povjesne dokumente. Sigurno sam u životu mnogo i griješio, no nikada nisam pravio kompromisa u osnovnim načelima, a to je što Vi od mene, ne poznavajući stvar i sigurno nesvjesno, zahtjevate.

Uz srdačni pozdrav Vaš odan,

Eugen Kvaternik
Buenos Aires, 11. svibnja 1959.

Kopija u ostavštini Eugena Kvaternika.

TALIJANSKA POLITIKA SPRAM N.D.H. 1941. I 1942.

PRIGODOM SMRTI GENERALA VITTORIA AMBROSIJA

U GRADU Alassiu na ligurskoj obali umro je koncem 1958. general Vittorio Ambrosio, jedan od aktera u talijansko-hrvatskim odnosima tokom Drugog svjetskog rata. Njegovo djelovanje nije moguće izlučiti iz cjelokupnog sklopa hrvatsko-talijanskih odnosa u tom razdoblju i djelovanja ostalih hrvatskih i talijanskih čimbenika. U ono doba pojavljuju se prvi uzroci Svibanjske katastrofe. Rimski ugovori i Bleiburg uzročno su povezani. Pijetet spram naših mrtvih i rodoljubna dužnost nalažu nam, da raščistimo sve momente iz tog tragičnog doba, da oni, koji dolaze iza nas, ne počine slične pogrješke. Smatram stoga potrebnim pred hrvatsku javnost iznijeti neke, do danas nepoznate činjenice, koje su neposredno ili posredno povezane s djelovanjem generala Ambrosija u Hrvatskoj.

General Vittorio Ambrosio bio je prvih mjeseci opstanka N.D.H. zapovjednik II. talijanske vojske, koja je, nakon raspada Jugoslavije i poslije 10. travnja 1941., bez borbe i bez ikakvih gubitaka zaposjela skoro polovicu hrvatskog državnog područja. Kao zapovjednik te vojske uveo je talijansku vojnu upravu s izričito protuhrvatskom tendencijom.

Dne 18. V. 1941. Benito Mussolini i Dr. Ante Pavelić potpisali su poznate Rimske ugovore, po kojima su veći dio Dalmacije s gradovima Splitom i Šibenikom, cijela Boka Kotorska te dijelovi Hrv. Primorja predani Italiji. Na preostalom hrvatskom državnom području Italiji se zajamčuju takve ovlasti i prava, da N.D.H. pravno i politički postaje polusuverena država.

Nekoliko tjedna nakon potpisa tih ugovora buknuo je prvi četnički ustanak u istočnoj Hercegovini, kojega je skršila hrvatska vojska. Odmah iza ovoga dolazi drugi ustanak, organiziran i podupiran od talijanske vojske, i to ovaj put u Sjevernoj Dalmaciji, u Grahovu, i dijelovima Like. Hrvatskoj vojsci, koja je nastupala, da uguši ustanak, general Ambrosio je zabranio svaku vojnu operaciju protiv pobunjenika, koji su otvoreno priznali, da im je cilj: uništenje

Hrvatske Države i istrebljenje hrvatskog pučanstva. Tim se činom talijanska saveznička vojska stavila otvoreno na stranu naših neprijatelja, a od hrvatske vlade i hrvatskog naroda tražila, da odustanu od najelementarnijeg prava svakog naroda – prava samoobrane. Tu zabranu dostavio je general Ambrosio u formi zapovijedi generalu Lukiću, hrvatskom zapovjedniku u Gospiću. Ovaj je konsultirao svoje predpostavljene u Zagrebu, i stvar je, kao i sve druge, važne i nevažne, svršila kod dr. Pavelića, koji je sve, napose odnose s Talijanima, smatrao svojim osobitim privilegijem. Tako je pokušaj ingerencije jednog stranog i neprijateljskog zapovjednika u stvari isključivo hrvatskog nadleštva izazvao državnu krizu najvećeg razmjera. Sva kasnija talijanska presizanja samo su posljedica držanja, koje je tom prilikom zauzeo dr. Pavelić. Reokupacija obalnog pojasa, progoni hrvatskog življa, dokumentirani u predstavkama hrv. biskupa Milete i Bonefačića, te cjelokupna agresivna i protuhrvatska politika vodjena do sloma Italije 8. IX. 1943., koja je u Hrvatskoj stvorila kaotično stanje i ostavila kao baštinu jake partizanske odrede, ne bi bila nikada moguća, da je tada s hrvatske strane bila prihvaćena izazovno dobačena rukavica i Talijanima djelima dokazana čvrsta odluka hrv. vlade, da se, pa makar i uz cijenu oružanog otpora, brane hrvatska suverena prava. Moje je mišljenje bilo, i onda a i danas, da je Ambrosijev zahtjev bio prosti bluff, i samo sondiranje hrvatskog otpora.

I. ZAŠTO NIJE DOŠLO DO HRVATSKOG OTPORA PROTIV TALIJANA?

Talijanske vlasti bile su uvijek potpuno svijesne, da im nedostaju snage, da se upuste u otvoreni sukob s cijelim hrvatskim narodom, napose nakon talijanskih vojničkih neuspjeha u Sjevernoj Africi, Grčkoj, Albaniji i Abesiniji. Italija je bila u ratu protiv Britanaca, koji su, iako pritisnuti od Nijemaca, još uvijek bili dovoljno jaki, te dobili sve kopnene, pomorske i zračne bitke protiv Talijana. 350.000 Talijana ležalo je u britanskim zarobljeničkim logorima, a talijanska vojska zaposlena na ratištima u Sjev. Africi, Grčkoj, Albaniji, Crnoj Gori, Kosovu, Sandžaku i Sloveniji. Njene mogućnosti bile su potpuno iscrpljene. Zato im je za provodenje protuhrvatske politike trebao četnički, a kasnije partizanski saveznik. I baš zato morao je biti osnovni postulat hrv. politike: srpsko-talijansku koaliciju razbiti u samom početku. Uz tadašnje razmjere snaga, to je bilo moguće. Izravnu potvrdu za slabost talijanskog položaja u Hrvatskoj nalazimo u Cianovom dnevniku u mjesecu prosincu 1941. Bilo je to u doba prvog njemačkog neuspjeha u Rusiji, kad je njemački glavni stožer htio povući iz Hrvatske i onu slabu 718. diviziju – svega 6.000 ljudi – i funkciju održavanja reda posve prepustiti Talijanima. Evo, što o tome piše Ciano:

– 17. XII. 1941. Izvještavam Mussolinija, koji je vrlo skeptičan, o hrvatskim stvarima. Zadovoljan je, to više, što su nam Nijemci ponudili, da teritorijalno preuzmemo vojničku kontrolu nad čitavom zemljom. To je sigurno zbog potrebe, koju oni imadu da povuku svoje divizije, jer se u Rusiji nagovještava teška zima i Srbija zadaje mnoge neprilike, ali to je i dokaz, da u Berlinu Hrvatsku smatraju našim "Lebensraumom". Mussolini bez daljnjega kani prihvatiti taj prijedlog. Roatta, koji zamjenjuje Cavallera i koji je već dva dana u Libiji, stvar gleda povoljno, ali traži, da ju temeljito prouči, jer se boji, da raspoložive vojne snage nisu dovoljne i ne želi staviti ruku u zubčanik, a da nije siguran, da li ga može dominirati.

– 18. XII. 1941. *Sjednica u Palazzo Venezia zbog proširenja okupacije nad čitavom Hrvatskom.*

– S vojničkog stanovišta, to je pitanje snaga. Treba poslati mnoge, jer će u proljeće, zbog lišća, koje će šume napraviti neprohodnima, izbiti prava pravcata revolucija, i, ako preuzmemo obavezu okupirati zemlju, moramo to biti u stanju stopostotno provesti. Kakogod bilo, to me se ne tiče, i nijesam se u to umiješao. S političke strane, izrazio sam mišljenje, da stvari treba provesti najjednostavnije: saopćiti Hrvatima, da na temelju unutarnje odluke Osovine Nijemci odlaze, a mi dolazimo. Ali na svaki način treba izbjeći da se stvar prikaže kao naš uspjeh: značilo bi to: suprotstaviti se svim Hrvatima (*metterci contro tutti i Croati*).

– 28. XII. 1941. Nijemci su promijenili držanje u hrvatskom pitanju: nema više povlačenja njihovih četa, nego samo vojna suradnja s nama. Možda to nije loše, jer će u proljeće Bosna, Srbija i Crna Gora biti debeli mačak, koga je teško oguliti".

A ipak su u prosincu 1941. talijanske mogućnosti bile povoljnije nego pet mjeseci prije, kada je Ambrosio zabranio hrv. operacije protiv četnika. U prosincu su Talijani na svojoj strani imali već jake četničke postrojbe, hrvatska vojska bila je zaposlena u sve žešćim sukobima s komunističkim partizanima, a Nijemci su, iako samo kroz nekoliko dana, ipak digli svoje ruke od Hrvatske. U prosincu 1941. imali smo manje mogućnosti otpora nego prije toga u kolovozu. Unatoč toga, tal. glavni stožer je ispravno ocijenio razmjer snaga, da se, naime, uz postojeću ratnu situaciju ne može dozvoliti otvoreni sukob sa svim Hrvatima.

Savezno s tim činjeničnim stanjem postavlja se pitanje: da li je Ambrosio, kad je zabranio gen. Lukiću operacije protiv četnika, kao i uopće u vrijeme svog zapovjedništva nad II. tal. vojskom u Hrvatskoj, postupao samostalno, na svoju ruku, mimo i protiv smjernica središnjih vlasti u Rimu, ili je bio samo instrumenat i izvršilac jedne hierarhijskim putem točno određene politike?

Smatram od važnosti raščistiti ovo pitanje, jer je dr. Pavelić za sve nedaće, koje je hrvatski narod nakon potpisa Rimskih ugovora pretrpio od Italije, bacao krivnju na generala Ambrosija, i time vršio mistifikaciju realnog činjeničnog stanja.

General Ambrosio bio je samo izvršilac jedne politike, koja je u pojedinostima bila određena od Mussolini-ja. To je bar moralo biti jasno i dr. Paveliću već prije povratka u Hrvatsku.

Na mostu preko Drine u Zvorniku, proljeće 1942.:
Dido Kvaternik, Jure Francetić i Mladen Lorković

Jure Francetić u Višegradu u proljeće 1942. Iza njega most preko Drine.

II. NEPRIJATELJSKI NASTUP II. TALIJANSKE VOJSKE U HRVATSKOJ

Kad se je 11. IV. 1941. dr. Pavelić, prije podne, nakon razgovora s Mussolini-jem u Palazzo Venezzia, vratio u Palazzo Chigi, gdje sam ga čekao, rekao mi je, da mu je Mussolini ponudio zrakoplov, da istoga dana bude u Zagrebu. Mussolini-ju se je žurilo. Na moje pitanje o pravnom i stvarnom položaju talijanske vojske u Hrvatskoj, odgovorio je, da ga je Mussolini uoputio na generala Ambrosija, zapovjednika II. talijanske vojske u Gorici, s kojim da će te probleme riješiti. Sutradan razgovor s Ambrosijem u Gorici bio je negativan. Pavelić, koji me je potpuno proračunato – da ne bude svjedoka – ostavio u predsoblju, bio je vrlo nezadovoljan, i tokom povratka u Trst vrlo šutljiv. Rekao je tek toliko, da je Ambrosio samo vojnik, koji imade provesti vojne operacije, i da se s njim ne može razgovarati o politici. Ambrosio, dakle, nije imao nikakve instrukcije, da s Pavelićem raspravlja o statusu talijanske vojske u Hrvatskoj. Tako se Pavelić vratio u Hrvatsku, a da nije raščistio to važno pitanje, i time bez potrebe izgubio prvu bitku s Mussolinijem i Ambrosijem. Ambrosio je odmah kod ulaska tal. četa u Hrvatsku izdao proglas, koji počinje u pluralu majestatis: "*Noi, Vittorio Ambrosio, generale di corpo d'armata-designato d'armata, gran uff. dell'ordine – etc, etc... ordiniamo alle popolazioni sudette al mio comando... il. Bando No. I.*" Počeo je, dakle, odmah vršiti izvršnu vlast – osnovni prerogativ suvereniteta. Taj *bando* (naredba) bio je sastavljen po uzoru naredbi talijanskih vojnih zapovjednika u Abesiniji i Albaniji. Istom 20. svibnja, dakle nakon potpisa Rimskih ugovora, Mussolini je izdao zapovijed II. talijanskoj vojsci, da je na temelju političkih ugovora s hrvatskom vladom Hrvatska postala prijateljska i saveznička zemlja, i da zato građanska vlast u Hrvatskoj od talijanskih vojnih vlasti prelazi na redovite hrvatske upravne vlasti. Tu Mussolini-jevu zapovijed donijele su u punom tekstu sve talijanske novine toga dana. Prema tome, okupacija Hrvatske i neprijateljski nastup talijanske vojske u prvim tjednima N.D.H. provedeni su po nalogu Mussolini-ja, jer on istom 20. svibnja izdaje zapovijed u protivnom smislu.

Rimski ugovori su sankcionirali ogromne teritorijalne i političke ustupke, ali oni ne sadrže nikakve odredbe o pravnom i političkom položaju talijanske vojske u Hrvatskoj, osim onih o razvojačenom pojasu. Prelaz građanske vlasti dekretira Mussolini jednostavno u jednoj zapovijedi talijanskoj vojsci, pridržavajući sebi time implicite pravo revokacije i uplitanja u najosnovnija prava suvereniteta jedne strane države. Abdikacija hrvatskog potpisnika Rimskih ugovora bila je i u tom pitanju potpuna.

Nekako istovremeno, 10. i 11. travnja, rješavano je u Zagrebu pitanje statusa njemačke vojske u Hrvatskoj. U Zagreb je već 10. travnja stigao jedan njemački general, koji je imao biti vojni zapovjednik u Hrvatskoj (*Militaerbefehlhaber*) i uvesti njemačku vojnu upravu. S prvim njemačkim

odjelima stigao je u Zagreb i jedan kamion, pun plakata o uvođenju njemačke vojne uprave u Hrvatskoj. To je spriječeno, zahvaljujući energičnom prosvjedu Slavka Kvaternika kod zapovjednika njemačke divizije gen. Kühna. Ovaj su prosvjed poduprli i njemački politički predstavnici, dr. Veesenmeyer i dr. Proebst. Dne 14. IV. 1941. prije podne u Karlovcu pokazao mi je jedan njemački potpukovnik zapovijed, u kojoj Hitler nalaže njemačkoj vojsci, da se Hrvatsku imade smatrati savezničkom i prijateljskom zemljom. Kad su poslije podne Slavko Kvaternik i dr. Veesenmeyer stigli u Karlovac, ta zapovijed njima još nije bila poznata, nego je samo pok. vojskovođa zadovoljno komentirao, da je njegov zahtjev, stavljen njem. zapovjedniku u Zagrebu 10. i 11. travnja, imao brzi rezultat. Ono, što je u Zagrebu u obrani najelementarnijih hrvatskih interesa učinjeno i uređeno već s lokalnim njemačkim zapovjednicima 10. travnja navečer, dr. Pavelić na talijanskoj strani nije znao isposlovati ni 11. ni 12. travnja u svojim razgovorima s Mussolini-jem, nego je to prepustio Mussolini-jevoj samovolji.

III. SASTANAK CIANO-PAVELIĆ U VENECIJI

Da je gen. Ambrosio bio samo izvršilac viših naredbi, izbilo je bjelodano na sastanku Pavelić-Ciano u Veneciji 15. i 16. prosinca 1941. Kod tog sastanka bio je prisutan i general Ambrosio. Prije zadnjeg sastanka s Cianom, Lorković i Košak bili su čvrsto odlučili, da se od Ciana imade bezuvjetno isposlovati ukinuće tal. vojne uprave u obalnom pojasu, i obojica su na taj zadnji razgovor pošli vrlo odlučni i borbeni. Tri sata kasnije, izišli su iz dvorane u Hotelu Danieli, gdje se održavala sjednica: Mladen Lorković vrlo potišten, Košak ljut i nervozan, a Pavelić zadovoljan. Košak i Lorković držali su se dosta rezervirano, zbog očitog neuspjeha. Mladen je na moj upit samo odgovorio, da je Ambrosio pred Cianom odbio predaju vlasti u obalnom pojasu s motivacijom, da je nalog za reokupaciju II. zone dobio izravno od Ducea, i da bez novog Mussolini-jevog naloga ne može ništa učiniti.

Kao i mnogi događaji iz vremena mog 17-mjesečnog službovanja u N.D.H., ostao je i taj Pavelićev put u Veneciju i Firenzu zavit velom misterioznosti. Ta, nitko nije znao, što je Pavelić na samu razgovarao s Talijanima. I tu je vrijeme, unatoč sustavno izvršene mistifikacije, otkrilo pozadinu tog puta, pa i onog zadnjeg razgovora u Hotelu Danieli, od kojeg su Lorković i Košak očekivali promjenu u hrvatsko-talijanskim odnosima.

Prošao je rat, i pod utiskom naše neizmjerne narodne katastrofe mnogi su prestali misliti u ustaškim kategorijama o nepogrješivosti i rodoljublju državnog poglavara N.D.H. Šetajući jednog krasnog jesenjeg popodneva po Via Nomentana u Rimu – bio je listopad 1946. – sastao sam slučajno Ivu Herenčića[1] i razgovor se, razumljivo, razvio o prošlim događajima i o Pavelićevom odnosu spram Talijana. Herenčić mi je tada ispričao jedan svoj razgovor, koji je 1943. u Budimpešti vodio s Vlatkom Košakom. Taj mi je razgovor kasnije i pismeno potvrdio. Evo, što veli Herenčić:

> – "Svrha ovoga pisma jest, da Ti na Tvoju želju potvrdim pismeno naš razgovor, koji smo imali u listopadu 1946. u Via Nomentana u Rimu, kad smo se nakon četiri godine opet sastali. Tom prilikom bilo je govora o Pavelićevoj politici spram Italije, te sam Ti ispričao razgovor, koji sam imao s pok. Vlatkom Košakom tokom jedne večere u hrvatskom poslanstvu u Budimpešti, u vrijeme, kada je Košak bio hrvatski poslanik u Madžarskoj. Bilo je to u mjesecu studenom 1943. Košak mi je tokom razgovora predbacivao neprijateljsko držanje ustaških pukovnika spram Mladena Lorkovića i njega, jer da ustaški pukovnici misle, da on i Lorković rade protiv hrvatskih interesa, a u korist Nijemaca i Talijana. Istina je, naprotiv, drugačija. Njih dvojica spašavaju, što se spasiti dade, jer Pavelić je onaj, koji pravi stalne koncesije, a ne oni, "pa makar vi vjerovali Paveliću, a ne meni". Tako je, na primjer, u Veneciji na sastanku sa Cianom Pavelić davao više nego su oni u stvarnosti tražili. Kad je on, Košak, to pokušao spriječiti, Pavelić se je na njega pred Cianom izderao, da je zašutio i od neugodnosti se zacrvenio.
>
> Ja sam u ono vrijeme vjerovao, da je to Košakova izmišljotina. Istom, kad sam iza svršenoga rata čitao opis te scene u Cianovom dnevniku, shvatio sam, da je Košak govorio istinu."

Evo kako Ciano komentira taj događaj:

> – 15.-16. XII. 1941. Pavelić zapovijeda uvjerljivo. Odlučniji je, slobodan i vedar. Nad svojim ministrima vrši totalitarni upliv i također postupa s njima tvrdo. U mojoj prisutnosti obrisao je nos ministru financija, koji se je zacrvenio do korijena kose i pognuo glavu.

Sjetio sam se odmah Venecije i Košakovog zajapurenog lica i Mladenove potištenosti. Kako smo mogli očekivati od Mussolini-ja, Ciana i Ambrosija, da promijene svoju politiku spram Hrvatske, kad je Pavelić – a to je bilo redovito – Talijanima nudio više nego su oni tražili?

Nije, dakle, moguće odijeliti Ambrosijevo zapovjedništvo od politike, koju su protiv hrvatske države i hrvatskog naroda provodili Benito Mussolini i Ante Pavelić. A da je tako bilo , potvrdio je meni u Badgasteinu osobno Filippo Anfuso, koji je u doba stvaranja N. D. H. vršio dužnost ministra vanjskih poslova, izjavivši mi, nekoliko dana prije Mussolini-jeve smrti, doslovce:

"U pitanju Hrvatske postojala je samo jedna politika, diktirana odozgo od samog Duce-a".

General Ambrosio sigurno nije bio prijatelj Hrvata. Naprotiv, bio je izvršilac jedne izričito protuhrvatske politike, ali oboružavanje četnika, pokolji hrvatskog življa, streljanje Hrvata, nisu njegovi specifični izumi, niti je on zato mogao dati

[1] Ivo Herenčić, ustaša povratnik, general, kasnije zapovjednik Ustaške vojnice.

inicijativu. Comendatore Flora, zamjenik tal. redarstvenog izaslanika u Zagrebu, stari i iskusni redarstveni činovnik, ovako je znao prikazati generala Ambrosija: "On je konjanički časnik, odgojen u piemontskim aristokratskim časničkim krugovima. Što hoćete, da takav čovjek razumije hrvatske prilike?" Sa svoje strane mogao bih još nadodati, da je Ambrosio bio opterećen starim protuhrvatskim kategorijama iz Prvog svjetskog rata, kad su naši vojnici u austrijskoj vojsci branili frontu na Soči. U ustašama je vidio hrvatske fašiste, u Ustaškoj vojnici fašističku miliciju, a u Paveliću hrvatskog Verlaci-a[2]. Kraljevac i antifašist, Ambrosio nije mogao imati simpatija za takvu Hrvatsku.

IV. SAVOIA-E I HRVATSKA

Uza sve to, postoje temeljiti razlozi, iz kojih možemo zaključiti, da je i sâm Ambrosio brzo uvidio potrebu promjene talijanske politike u Hrvatskoj. U ono doba nekoliko me je puta posjetio general Ettore De Blasio, glavar stožera II. talijanske vojske – Ambrosijev mozak i desna ruka. Predstavio se je kao sakupljač starih sablji, i zamolio me je, da mu za njegovu kolekciju pribavim kakvu staru hrvatsku sablju. No, doskora je razgovor prešao na prilike u Hrvatskoj. Mirno je saslušao moje rekriminacije protiv II. armije i konačno izjavio, da njihova nakana nije ostati u Hrvatskoj; neka se sporazumimo sa Srbima, koje vojnički ne.ćemo moći savladati. Talijanska je jedina briga, da Nijemci ne dođu na Jadran, i, ako u tom pravcu budu imali sigurnosti, da su spremni evakuirati Hrvatsku.

Tko je stajao iza De Blasievog prijedloga? Odgovor je doskora dao Eugenio Coselschi, delegat fašističke stranke u Hrvatskoj i autor knjige "*La Croazia libera*", izdane u Italiji tamo početkom tridesetih godina. Coselschi je bio u srdačnim odnosima s vojvodom od Piemonta, talijanskim nasljednikom prijestolja, kasnijim kraljem Umbertom II. Vojvoda od Piemonta bio je u ljeto 1940. zapovjednik skupine vojske, koja je imala napasti Jugoslaviju. Hitlerov veto spriječio je talijanski pohod.[3] U glavnom stanu Princa od Piemonta bio je i Coselschi, kao njegov osobni politički savjetnik i stručnjak za Hrvatsku. S Coselschi-jem bio sam do njegovog odlaska iz Hrvatske u trajnim prijateljskim vezama. Kad je stekao uvjerenje, da sam, kao i on, zabrinut prodiranjem Nijemaca u Hrvatskoj, otvoreno mi je priznao, da su hrvatsko-talijanski odnosi neodrživi, i da odmah treba nešto poduzeti, da se postojeće stanje popravi i da Hrvatska ne postane njemačkom provincijom. Naglasio je, da o tome želi razgovarati sa mnom, jer je po njihovom, talijanskom, shvaćanju naš ministar vanjskih poslova Mladen Lorković potpuno vezan uz njemačkog poslanika Kaschea. Uvijek sam mu naglašavao, da su baš Rimski ugovori, agresivni

[2] Verlaci, šef prve vlade u Albaniji nakon talijanske okupacije 1939., albanski Quisling.
[3] Vidi: HR, V-1955., sv. 1, str. 60-61.

nastup talijanske vojske, podupiranje četnika i progoni hrvatskog pučanstva natjerali Hrvate u očaj i omogućili Nijemcima, da pod maskom prijateljstva prodiru u Hrvatskoj. Kazao mi je, da on sve to zna, da problem nije kod II. Armate i Ambrosija, nego da je svemu kriv talijanski poslanik Raffaele Casertano, koji nije shvatio položaj i nije znao Mussolini-ju ispravno prikazati stanje stvari. U rječniku visokog fašističkog dužnosnika bila je to izravna optužba samog Mussolini-ja. No, dodao je, da nije sve izgubljeno, i da će on poduzeti sve, što je moguće, da se ta politika izmijeni. Otkrio je, da je u trajnoj vezi s Vojvodom od Piemonta, koji je, kao i tal. kralj Vittorio Emanuele III., vrlo zabrinut zbog stanja u Hrvatskoj. Idućih dana da će imati razgovor s Vojvodom od Piemonta i pretresti slijedeći plan za rješenje hrvatske krize: potpuna evakuacija talijanskih i njemačkih vojski s područja N. D. H. i ustoličenje Vojvode od Spoleta kao hrvatskog kralja. No, za taj plan, za koji već imade pristanak Vojvode od Piemonta, da treba potporu s hrvatske strane, i pitao me je, da li smo, moj otac i ja, spremni na takvo rješenje. Pokojni vojskovođa odmah je prihvatio taj prijedlog s riječima: "Ako je to cijena, da ih se riješimo, onda sam uvijek za takvo rješenje. Sa Spoletom ćemo već lako izaći na kraj". Obojica smo stvar pretresli s dr. Pavelićem, koji je to sve slušao vrlo nerado i ironizirao: "Što znade taj tvoj Coselschi" – i nekako je preko volje dao svoj pristanak. Coselschi je s našim pristankom odmah otputovao u Italiju i vratio se slijedećom porukom Vojvode od Piemonta: Kralj Vittorio Emanuele i on u svemu će odupirati naša nastojanja; glavni stožer talijanske vojske, također, Palazzo Chigi (ministarstvo vanjskih poslova, odnosno Ciano) ne će biti zapreka, problem je samo, kako uvjeriti Mussolini-ja. Dok je Casertano poslanik, bit će to nemoguće. Zato je potrebno, da Poglavnik zatraži od Mussollini-ja, da na mjesto Casertana imenuje Guariglia, koji je slovio kao najsposobniji tal. diplomata, i nakon pada Mussolini-ja bio ministar vanjskih poslova u Badoglievoj vladi. Talijanski je kralj smatrao, da će Guariglia imati dovoljno autoriteta, da Mussolini-ja nagovori na promjenu politike. U stvari je politički iskusni i inteligentni Savoia htio Mussolini-ju suprotstaviti jedinstvenu frontu: Dinastiju, vojsku, diplomaciju, stranku i Hrvate. Vojska je bila odana dinastiji i bila je sigurna. S Guarigliom u Zagrebu imali bi oslonac u diplomaciji. Coselschi, kao predstavnik fašističke stranke, bio je inicijator akcije, a talijanski redarstveni izaslanik u Zagrebu, generalni inspektor Ciro Verdiani, dobar znanac Vittoria Emanuela, prije dolaska u Hrvatsku, povremeno je vršio dužnost osiguranja kraljevske obitelji. Svi bi, dakle, tal. predstavnici u Hrvatskoj poduprli dinastiju u njenom nastojanju. No, inicijativa i potpora morala je doći s hrvatske strane. Ključ za početak čitave akcije bio je u rukama dr. Pavelića. Coselschi-ju sam savjetovao, da ga on sa svoje strane nastoji uvjeriti o potrebi akcije. O svemu sam obavještavao, po službenoj dužnosti, dra Pavelića, a stvar sam podupirao, jer smo kod čitave te igre, koja je imala započeti, mogli samo

dobiti, a ništa izgubiti. Dok smo Coselschi i ja čekali, da dr. Pavelić nešto poduzme, dani i tjedni su prolazili, a da nije ništa uslijedilo, dok mi oko 10. prosinca dr. Pavelić saopći, da će se idućih dana u Veneciji sastati s grofom Cianom. Zamolio sam dr. Pavelića, da me uvrsti u svoju pratnju. Tako sam i ja pošao na taj sastanak u Veneciju. Bilo je to jedini put, što me je dr. Pavelić poveo na jedan sastanak u inozemstvo.

Prvi sastanak Pavelić-Ciano održan je u Hotelu Danieli, i, premda su sa talijanske strane sudjelovali ministri Buti i Vitetti, grof Pietromarchi, talijanski poslanik Casertano, Conte Volpi di Misurata, pa čak i šef ceremonijala barun Celesia, – hrvatski ministri Lorković i Košak, te naš poslanik u Rimu Stijepo Perić, čekali su u predsoblju. Ni tu nije smjelo biti svjedoka s hrvatske strane. Kad je Pavelić završio razgovore s Talijanima, prvo mu je bilo, da mi je pred prisutnim članovima naše delegacije dobacio: "Ciano me je pitao, da li nam Coselschi dosađuje, a ja sam mu odgovorio da je "*un poco lungo*" (malo dug) i dodao je zadovoljno: "Gotov je!"

Tvrdnja Savoia-e i Coselschi-ja, da je Guariglia bio jedini s dovoljno autoriteta kod Mussolinija, potvrđena je i u Cianovom Dnevniku. Nekoliko tjedana nakon Coselschi-jevog i mojeg neuspjelog pokušaja, da Guariglia zamijeni Casertana, Mussolini je odlučio postaviti Guarigli-u za talijanskog ambasadora kod Sv. Stolice. Evo što, prema Cianu, dne 10. II. 1942. veli sam Mussolini: "Imenovat ćemo Guarigli-u, čiji duh i značaj cijenim". U čitavom Cianovom Dnevniku nema nikoga, o kom bi se Mussolini izaražavao ovako pohvalnim riječima. I tog Guarigli-u dr. Pavelić nije htio imati u Zagrebu kao saveznika. Držao se Casertana, koji je, doduše, bio prijatelj Hrvata, ali opterećen svim imperijalističko-fašističkim kategorijama, i vjeran izvršilac Musolini-jevih naloga.

U Zagrebu me je odmah po povratku iz Italije posjetio Coselschi i pitao, da li je u Veneciji stavljen prijedlog, da se zamijeni Casertana. Kako nijesam mogao briskirati dr. Pavelića, ja sam mu odgovorio, da kod nijednog razgovora nisam bio prisutan. Nekoliko dana kasnije došao je Coselschi, da se od mene oprosti. Tužio se na Casertana, kojega je titulirao pogrdnim riječima. Rekao je: "Ja odlazim mirne savjesti. Učinio sam sve, što je bilo moguće, da se prilike poprave. Nije na meni krivnja za katastrofalni razvitak talijansko-hrvatskih odnosa. Ti to dobro znadeš". Na vratima se je još jednom okrenuo i suzama u očima, duboko uzbuđen, dodao: "Eugene, ja znam, da ste Ti i Tvoj otac rodoljubi, kojima su u vidu samo interesi Hrvatske, i da su priče, koje o vama širi Poglavnik, da želite osnovati dinastiju, obična laž. Kralj želi biti on, Poglavnik, zato nismo uspjeli s našom akcijom, i zato sam premješten". Stisnuo mi je desnicu i otišao.

Coselschi-jevo i moje zajedničko nastojanje nije uspjelo, zbog Pavelićevih dinastičkih ambicija. A ipak smo u dinastiji Savoia mogli imati onda, uza sav

nužni oprez, vrijednog saveznika u borbi protiv Mussolini-jeve protuhrvatske politike.

U lipnju 1941., prigodom mog službenog boravka u Rimu, posjetio sam i Vojvodu od Spoleta, designiranog hrvatskog kralja. Na koncu razgovora rekao mi je: "Pozdravite Vašeg g. oca i kažite mu, da od onog časa, kad stupim na hrvatsko tlo, počinje borba za povratak Dalmacije. Ja ne želim biti kralj bez mora i ratne mornarice. Ja sam pomorski časnik. Kažite Vašem g. ocu, da ću od časa, kad stupim na hrvatsko tlo, biti veći Hrvat od Poglavnika (*piú Croato del Poglavnik*)".

Moram priznati, da sam tada sa stanovitom skepsom gledao na politiku dinastije Savoia i na mogućnost, da stranac postane hrvatski kralj. Naše loše povijesno iskustvo s dinastijama, napose s Habsburzima i Karađorđevićima, i uvriježeni republikanski osjećaj hrvatskog naroda protivili su se ustoličenju Savoia na hrvatsko prijestolje. Ali na početku zime 1941. bila je to eventualnost, koju je trebalo ozbiljno pretresti, ako smo mogli dobiti prethodnu evakuaciju osovinskih četa, a kod odgovornih talijanskih čimbenika potporu za reviziju Rimskih ugovora. Dolazak Savoia-e u Hrvatsku bio bi u onome času, svakako, manje zlo od okupacije osovinskih četa, dok bi odluku o konačnom ustoličenju Spoleta na hrvatsko prijestolje svakako donio hrvatski narod. Potvrdu, da nam Savoia-e nisu bili neprijatelji, kao što su to bili fašisti, nalazimo u Cianovom dnevniku:

> – 30. IV. 1941. Razgovor s kraljem o hrvatskom pitanju. S njegove strane nema nikakve oporbe, da prepustimo Split. Naprotiv. Kralj misli, da, što manje Dalmacije uzmemo, manje ćemo imati neprilika.
>
> "Kad ne bi bilo stanovitih, makar i razumljivih, sentimentalizama – rekao je – bio bih sklon, da prepustimo i Zadar."

Tako *Re prudente Vittorio Emanuele*, no Paveliću je bilo važnije, da njegovi vojnici nose na kapi oznaku AP (kopija austrijskog F. J. – Franz Josef), nego konsolidacija prilika i povratak Dalmacije. Izgubili smo tako jednu priliku, koja se više nije vratila, i Mussolini je mogao nesmetano provoditi svoj plan uništavanja hrvatskog naroda. On je hrvatskom narodu upravo nametnuo dužnost samoobrane.

V. PAVELIĆ I NJEGOVA VLADA

Stvaranje hrvatskog oružanog otpora protiv tal. okupacione vojske bila je prva naša rodoljubna dužnost. Zato nije trebalo nikakve političke dalekovidnosti ni specijalnih motiva. Taj otpor htjela je sva mlađa generacija, i u tom pravcu bilo je ne samo inicijative i prijedloga, nego i konkretnih pripremnih radova. Tu hrvatsku nacionalnu rezistenciju poduprli bi saveznici isto tako, kao što su kasnije poduprli Titove partizane. S te strane bilo je i konkretnih ponuda. Sve bi se odvijalo samo od sebe, da je na vodećim

položajima N. D. H. bilo malo više rodoljublja, a manje osobne ambicije. Da nije došlo do hrvatske nacionalne rezistencije, da taj otpor nisu izvršili ustaše, zaštitari i domobrani, povijesna je krivnja dr. Ante Pavelića. Zato su se koncem rata, namjesto hrvatskih oružanih postrojbi, na strani saveznika našli jugoslavenski komunistički partizani, koji su, zahvaljujući "povlačenju", izvršili debelaciju Hrvatske. Nismo pružili ni oružani otpor, a niti smo izrabili priliku, da se pomoću Savoia riješimo strane okupacije, konsolidiramo Hrvatsku i ukopčamo na Zapad.

Potrebno je naglasiti, da dr. Pavelić nikada ne bi uspio porovesti svoju osobnu protuhrvatsku politiku, da je u svojoj vladi naišao na jedinstveni otpor. Da to spriječi, on je već prvih dana N.D.H., najogavnijim intrigama i tipično balkanskim podvalama uspio na smrt međusobno zavaditi svoje najbliže suradnike. Ljudi, koji su 10 i više godina srpske tiranije zajedno surađivali, povlačili se po zatvorima, izgubili mladost i pretrpjeli progone i nasilja svake vrsti, te koje je vezalo osobno prijateljstvo, očeličeno u zajedničkoj borbi za iste ideale, preko noći su postali osobni neprijatelji, a da sami nisu znali zašto. U takvim prilikama Pavelić je u vladi bio isključivi arbiter i radio po miloj volji, što bi mu se prohtjelo. Samo smo, uz mog oca, pisac ovih redaka, Košak i Lorković tražili čvrstu politiku spram Talijana i odbijanje Ambrosijeve zapovijedi. Ali, između nas vladalo je već toliko nepovjerenje, da nije bilo zajedničkog solidarnog nastupa. Osim toga, Pavelić je uvijek mogao računati – a to je napose došlo do izražaja za vrijeme latentnih kriza s Talijanima – s jednom skupinom ministara-kovertaša, koji bi svakog prvog u mjesecu, osim svoje redovite plaće, primali od dr. Pavelića osobno, u posebnoj koverti, 30.000. - dinara, kasnije kuna, iznos, koji je ljeti 1941. iznosio oko 3.000. - švicarskih franaka, a koji je s inflacijom trajno bio povećavan. Sâm Pavelić znao bi im se rugati, govoreći: "Da vidiš, kako pokorno dolaze po koverte. Znaš, vladar, koji ne daje bakšiše, ne će dugo vladati". Među ove kovertaše spadali su, uz neke još žive i već mrtve, dr. Andrija Artuković, dr. Jozo Dumandžić i Janko Tortić. Ova trojica, zajedno s Pavelićem, nosioci su prodora balkanštine u vrhove hrvatske politike. Pavelić je uvijek mogao biti siguran, da sa strane ministara kovertaša ne će naići na opoziciju, kad bi se, kao u ljeti 1941., rješavali načelni problemi, ovaj put naš odnos s Talijanima. Oni bi, doduše, potajno kritizirali Pavelićevu politiku, no ministarski položaj i koverte, koje su čekali svakoga prvoga u mjesecu, prevladali su nad svim načelima.

Napose je zanimljiv slučaj Andrije Artukovića. Svoju ministarsku karijeru započeo time, što je već tokom prvih naših razgovora, inspiriran od vrhova njemačkog SS-a (došao je ravno iz Berlina), i uz blagoslov Vrhovnika, tražio okrutne progone prvaka HSS-a. Za vrijeme čitavog mog službovanja predbacivao mi je, da smo "pogriješili", što to u travnju 1941. nije učinjeno, i

što ga tada nijesam slušao.[4] Njegov je zadnji akt prije "povlačenja" 1945. bio , da je svojim prijateljima i znancima govorio, da ne ponesu stvari, "jer da se za 3 dana vraćamo". Vrhunac svog djelovanja postigao je kao ministar unutarnjih poslova u proljeću 1943., kad je zajedno s Pavelićem ukinuo samostalno političko redarstvo UNS, u doba, kad smo u zemlji imali komunistički i četnički ustanak, i kad smo protiv sebe imali G.P.U., Gestapo, S. D., OVRU. SIM i još kojih pol tuceta "prijateljskih", "savezničkih" obavještajnih službi, zatim obavještajnu službu zapadnih saveznika, sve po redu potpuno samostalne redarstvene organizacije.[5] Da ne bude prigovora, da naši balkanski Talleyrandi nisu predvidjeli rješenje, na mjesto hrvatskog redarstva sjeli su još na tople stolice u istim zgradama u Zagrebu, Sarajevu, Banjaluci i Osijeku Gestapo i SD s čitavim svojim ogromnim i zloglasnim aparatom, koga do tada u Hrvatskoj nismo imali. Sam Artuković imao je o Paveliću porazno mišljenje još u prvoj emigraciji. I u Hrvatskoj bi ga znao kritizirati, ali u prisutnosti dra Pavelića njegov bi opozicioni duh posve splasnuo. Kako kod njega, jednako tako kod dra Dumandžića, bio je dominantan mentalitet turske raje, koja se ne želi zamjeriti silnom agi.

U ustaškoj vladi pojavio se već prvih dana i novi, samozvani predstavnik HSS, Janko Tortić. Njega je Pavelić prihvatio, premda je bilo poznato, da on u HSS ne predstavlja nikoga, napose nakon postupka, koji je proveden protiv njega kao ravnatelja jugoslavenske novinske agencije "Avale" za vrijeme Banovine. Do 10. travnja 1941. bio je ogorčeni protivnik dr. Pavelića, kojeg je nazivao luđakom. Ali preko noći je presedlao. Svoj položaj kao ministar imade zahvaliti neprijateljstvu spram mog pok. oca, te poznavanju nekih činjenica o dru Paveliću iz vremena prije 1929., za koje je Pavelić imao najveći interes, da ne prodru u javnost. Zato sam odmah u početku dobio nalog, da Tortiću isplatim 300.000.- dinara (onda oko 5.000 dolara), bio je to *peculium silentii*, tobože kao pripomoć za zastupnike HSS. Nekoliko dana nakon isplate posjetili su me narodni zastupnici Berković i Farolfi – veliki i nesebični rodoljubi – i zamolili malu pripomoć za prvake Stranke, koji su morali pred Talianima pobjeći iz Dalmacije. Začudili su se, kad sam im spomenuo, da je Tortiću u tu svrhu isplaćeno 300.000.- dinara. Oni o tome nijesu ništa znali.

---

[4] Pojedinosti o tome navedene su u jednom pismu uredniku HR. Ovu važnu činjenicu, koja je u uskoj vezi s Pavelićevom politikom spram Italije, nisam do sada objavio zbog sudskog postupka, koji se je vodio protiv dra Andrije Artukovića u USA, a na zahtjev srpsko-komunističkih vlasti iz Beograda. Kako je Vrhovni sud Sjed. Američkih Država sva inkriminirana djela kvalificirao političkim i zbog toga odbio izručenje dra Artukovića, odluka je pravomoćna i res iudicata. Prema tome, objava novih činjenica u vezi s djelovanjem dra Artukovića kao ministra unutarnjih poslova u NDH ne može izmijeniti njegov osobni legalni status.

[5] Glavar cjelokupnog redarstva u ono je doba bio dr. Filip Crvenković, koji je tada ležao bolestan u bolnici na Rebru (Zagreb).

Istočna Bosna, proljeće 1942.: Dido Kvaternik i Jure Francetić sa suborcima

Proljeće na Drini 1942. godine: Ispod hrvatske zastave Rafael Boban sa suborcem

Tortić bi znao, doduše, u svom nastupu spram Pavelića biti ucjenjivački drzovit, no nikada u načelnim pitanjima unutarnje ili vanjske politike, nego samo u intervencijama za kojeg uhićenog komunistu, za položaj kojeg prijatelja, ili slično.

Takav je bio, uglavnom, "trust mozgova i karaktera", koji je sačinjavao hrvatsku državnu vladu ljeti 1941., kad je Ambrosijeva zabrana operacija protiv četnika izazvala latentnu državnu krizu. U samoj vladi tražili su Slavko Kvaternik, Mladen Lorković, Vlatko Košak i pisac ovih redaka, da se odmah, unatoč Ambrosijeve zabrane, nastave vojne operacije protiv pobunjenika. Slavko Kvaternik je upozorio dr. Pavelića, da nemamo nikakvih razloga pokleknuti pred Talijanima, da talijanska politika prelazi njihove snage, da je njihova vojska demoralizirana i da pokazuje znakove raspada. Rekao je doslovce: "Ante, Ti ćeš doživjeti, da će ova vojska pretrpjeti potpun slom, i da će se na našem području raspasti". Bio je spreman, da odgovornost za operacije preuzme osobno na sebe. Sâm sam predlagao, da odem u Gospić (*spiritus movens* toga bio je Vlado Singer) i s Talijanima, milom ili silom, raščistimo situaciju. No Pavelićeva negativa bila je apsolutna: "Ne možemo voditi rat protiv Italije". Dosljedno je provodio svoju politiku: uvijek udovoljiti svim zahtjevima Talijana, a zlorabio je svoj ogromni i neosporivi autoritet, koji je među nama imao, da izvrši najsramotniju kapitulaciju i tako spriječio svom narodu, koga su četnici uz talijansku asistenciju ubijali, vršenje najelementarnijeg prava samoobrane. Sebe samog degradirao je na taj način na ulogu poglavice nekog crnačkog plemena u centralnoj Africi tamo početkom ovog stoljeća, kojemu bi britanski vojni zapovjednik zabranio borbu protiv susjednog crnačkog plemena, jer to nije odgovaralo interesima britanske kolonijalne vlasti. Takav je bio naš Vrhovnik. A da ironija bude potpuna, tog istog Ambrosija odlikovao je veleredom Krune Kralja Zvonimira s naslovom Viteza.

Mussolini-ju je držanje Pavelića bilo odmah jasno, i, dok smo mi drugi od Pavelića očekivali spasonosnu riječ, zaskočio ga je prevejani Latin i stavio zahtjev za reokupaciju obalnog pojasa, ispravno računajući, da će Pavelić i ovaj put popustiti. I tako je bilo.

U ono doba više sam puta govorio dr. Paveliću, da će nam te neprestane koncesije oduzeti svaku mogućnost, da konac rata dočekamo konsolidirani i vojnički jaki, i da u životu naroda imade momenata, gdje prestaje diplomacija i politika, a nastupa elementarna dužnost samoobrane, i da je takav momenat upravo taj s Talijanima. Na to bi on uvijek odgovarao: "Znaš, ako im oponiramo, izgubit ćemo i ovo, što imamo." – drugim riječima, branio je svoj položaj, namjesto da svoju sudbinu veže sa sudbinom svog naroda. Tu su mu politiku omogućili Mussolini i Hitler te njihovi politički i vojni prokonzuli u

Hrvatskoj, ministri kovertaši, i jedan dio one idealne, najprije zavedene, zatim prevarene, i, konačno, izdane hrvatske mladeži. Katastrofa je bila neminovna.

Teza, da smo spram Talijana i Nijemaca bili nemoćni i da nismo imali mogućnosti samostalnog političkog i vojničkog manevriranja, mimo i protiv njih i njihovih planova, bila je u cijelosti neispravna i svijesno ubačena od Pavelićeve propagande, da zavara hrvatsko javno mišljenje. Najbolje je to dokazala kriza NDH prvih mjeseci 1942.

VI. NJEMAČKO-TALIJANSKO-ČETNIČKA SURADNJA U BOSNI

U siječnju 1942. zamijenio je generala Ambrosija na zapovjedništvu II, talijanske vojske general Mario Roatta, do onda glavar stožera kopnene vojske. Obratno od Ambrosija, on je bio prvenstveno politički general. Od prirode vrlo nadaren, naobražen, izvrstan dialektičar, okretan i dovitljiv, bio je nadmoćan svim njemačkim i hrvatskim partnerima, s kojima je dolazio u doticaj.

Već na prvom sastanku s njemačkim zapovjednikom na Balkanu, generalom Kuntze-om (*Oberbefehlhaber Süd-Ost*), u Opatiji u veljači 1942., uspjelo mu je predobiti istoga za zajedničke talijansko-njemačke operacije u čitavoj Bosni. Dobio je pristanak, da talijanske čete predu njemačko-talijansku demarkacionu liniju, zaposjednu Sarajevo i prodru do Save. Operacije su imali započeti 20. ožujka 1942. Talijanski plan za osvajanje Hrvatske u pet etapa, kojeg je Vlado Singer otkrio ljeti 1941., bio je opet oživljen,[6] i imao je za svoju 4. etapu privolu vrhovnog njemačkog zapovjednika na Balkanu. Glaise Horstenau, njemački general u Zagrebu, tvrdio je, da je lukavom Talijanu uspjelo nadmudriti naivnog Kuntzea ("*Der schlaue Italiener hat den naiven Kuntze übertoelpelt*"), ali da će biti vrlo teško promijeniti tu odluku, jer je naknadno odobrena od O.K.H. (*Oberkommando des Heeres*).

Von Ribbentropp poslao je onih dana u Zagreb – bila je prva polovica veljače 1942. – dr. Veesenmeyera, čiji je dolazak dao naslutiti, da se nešto sprema u hrvatsko-talijansko-njemačkim odnosima. Dok je Veesenmeyer još boravio u Zagrebu – uglavnom je bio u društvu Lorkovića i Košaka – dobio sam poziv od glavara njemačkog sigurnosnog redarstva H. Müllera, da što prije dođem u Berlin na razgovor o situaciji u Bosni. U vlaku između Beča i Berlina našao sam dr. Veesenmeyera, koji mi je pokazao svoje izvješće za v. Ribbentroppa, u kojem je zagovarao hrvatsko stanovište i naglasio činjenicu, da Hrvatska ne bi mogla preživjeti gubitak Sarajeva i istočne Bosne. Sam Veesenmeyer bio je dosta skeptičan s obzirom na rezultat svog izvješća.

II. talijanska vojska započela je sredinom veljače južno od Sarajeva, kod Alipašinog Mosta, gdje je prolazila demarkaciona linija, koncentracijom dviju

[6] Vidi: HR, V-1955., sv. 1, str. 67.

svojih elitnih divizija – *Cravatte Rosse* i *Cacciatori delle Alpi*, s ciljem, da zaposjedne grad Sarajevo te okolicu i da se spoji s Dangićevim četnicima, koji su držali Romaniju i predjele istočno od Sarajeva sve do Drine. Sama borbena linija bila je udaljena nekoliko kilometara od sarajevskih predgrađa (Koševo).

U zapadnoj su Bosni na području Kozare u četverokutu: Bos. Gradiška - Banjaluka - Novi - Kostajnica, partizani već bili uspostavili svoju prvu republiku. Držali su gradove Prijedor i Sanski Most, dok su hrvatske postrojbe držale samo gore označena 4 grada s okolicom. Južno od demarkacione linije pašovala je II. talijanska vojska i oboružavala sve neprijatelje Države Hrvatske, a autoritet hrvatskih vlasti u Bosni sve više je nestajao.

Takva je bila situacija, kad sam sredinom veljače stigao u Berlin, na razgovore o problemu Bosne. General Müller je odmah tokom prvog razgovora izrazio zabrinutost njemačke vlade zbog položaja i predložio je, da u svrhu pacifikacije iz Bosne povučemo ustaške jedinice te da se nekako nagodimo s četnicima. Ja sam to *a limine* odbio i predočio mu, da problem nije u ustašama, nego u Talijanima i njemačkom zapovjedništvu u Srbiji, koji oboružavaju četnike i ubacuju ih u NDH. Tu se ne radi o lokalnom ustanku, nego o oboružanim skupinama, ubačenim iz inozemstva od naših "saveznika". Posljedice te politike imala bi sada snositi Hrvatska i Bosnu prepustiti Srbima. Razgovor s Müllerom nije doveo ni do kakvog konkretnog rezultata. Ipak mi je kod proputovanja kroz Beč na kolodvoru general Huber isporučio Himmlerovu poruku, da je Nijemcima svejedno, da li se red uspostavi sa ili bez ustaša, i neka nastojimo, da se ustašama ne bi moglo predbacivati, da su elementi nereda.

Na povratku u Zagreb, izrazio sam dru Paveliću moje mišljenje, da u pitanju pobijanja ustanka i stege ustaša treba odmah nešto poduzeti, jer da je moj utisak, da su Nijemci spremni istočnu Bosnu i Sarajevo predati četnicima, i, ako se to dogodi, da je to konac Hrvatske. To svoje mišljenje sam mu i pismeno dostavio. Rekao je samo: "Što znadu Müller i Himmler, Kasche je drugog mišljenja". Ozbiljnost našeg položaja predočio sam također vojskovođi i Mladenu Lorkoviću, no obojica su moja izlaganja primili sa stanovitom skepsom. Međutim ta je trajala samo nekoliko dana. Odmah nakon mog povratka iz Berlina, pozvao je zapovjednik Srbije, general Bader, na dogovor o položaju u Bosni, predstavnike hrvatske vlade i vojske. Hrvatsko predstavništvo predvodili su ministar unutarnjih poslova, dr. Andrija Artuković, i glavar glavnog stožera domobranstva, general Laxa. Već dan kasnije vratili su se iz Beograda, i Laxa je još s kolodvora, rano ujutro telefonom nazvao pok. vojskovođu i tražio razgovor. Nekoliko minuta kasnije uletio je uzrujan i bijesan u očev stan (ja sam slučajno bio prisutan) riječima: "Vojskovođo, Nijemci su s...., Bader traži, da vlast u Sarajevu i istočnoj Bosni predamo četnicima pod zapovjedništvom Dangića. Četnici bi također imali preuzeti

osiguranje pruge: Brod-Sarajevo. Ja sam mu rekao, da je to izdaja hrvatskog saveznika, prekinuo sam svaki daljnji razgovor i vratio se u Zagreb". Ponavljao je: "Nijemci su s..." i da će sada ići Glaiseu i njemu isto kazati.

U Vladi je nastala konsternacija, a sâm Pavelić, kao i uvijek u teškim situacijama, reagirao je defetistički. Rekao mi je izričito: "Ne možemo obraniti istočnu Bosnu. Ne vidim ništa zla, ako Talijani dođu u Sarajevo". Na moje uvjeravanje, da nije sve izgubljeno i da treba nešto napraviti, samo je odgovarao: "Kako ćeš? Domobranstvo ne vrijedi, oružja nemamo".

Situaciju je mogao spasiti samo jedan odlučni vojnički uspjeh, a taj je morao biti izvojevan na ugroženom mjestu, dakle u istočnoj Bosni, i to prije početka talijansko-njemačke vojne akcije, dakle prije 20. III. 1942. Taj smo uspjeh morali izvojevati sami, mimo i protiv osovinskih planova. Raspoloživo vrijeme bilo je kratko, svega mjesec dana. No, poznavajući polaganost talijanskih vojnih priprema, moglo se je sa sigurnošću računati, da oni ne će biti spremni prije početka travnja. To se predviđanje pokazalo ispravnim.

Protiv Države Hrvatske i hrvatskog naroda nastupala je njemačko-talijansko-velikosrpska koalicija. Cilj je bio: uništenje onog, što je još preostalo od Države Hrvatske. Gubitak istočne Bosne i Sarajeva značio bi stvarno gubitak čitave Bosne. Ali, ne samo to. Pod talijanskom zaštitom bili bi izvršeni novi masovni pokolji hrvatskog pučanstva. Iskustvo Foče, ist. Hercegovne, Grahova i Sj. Dalmacije dokazivalo je, kud smjera talijansko-četnička koalicija. U pitanju je bila fizička egzistencija hrvatskog pučanstva u Bosni. Na vidiku je bila nacionalna katastrofa najvećih razmjera.

Raspoloživih pričuva nije bilo. General Laxa kazao mi je, da će nove postrojbe domobranstva biti spremne istom u srpnju. Moj pok. otac vidio je jedino rješenje u političko-diplomatskoj akciji kod Nijemaca. Isto tako Košak i Lorković. Bila je to varava nada. Uza sve to, trebalo je nešto napraviti. Osobno nisam imao nikakve ingerencije ni zapovjedništva ni nad kojom vojnom jedinicom. Jedini brahium, s kojim sam raspolagao, bili su stražari i agenti u gradovima. Nisam imao ni mogućnosti niti ovlasti premjestiti pa i samo jednog oružnika. Mogao sam tek dati kakvu inicijativu i pomoć, ukoliko je materijalno i vremenski bilo moguće. Rekao sam dr. Paveliću, da ću sa svoje strane poduzeti sve, što budem mogao, da spasimo Sasrajevo i istočnu Bosnu. On mi je samo odgovorio: "Kako ćeš?" – Nije dao nikakve ideje, inicijative ili sugestije, nego je događaje pasivno prihvaćao i akceptirao zakon zbivanja, koje su diktirali naši neprijatelji.

VII. FRANCETIĆEVA LEGENDARNA CRNA LEGIJA

Iz same Bosne vijesti su bile nepovoljne. Moram ovdje odati priznanje glavaru političkog redarstva u Sarajevu, pok. Dragecu Gregoriću, i obavještajnoj

službi u Bosni, koju su u to kritično doba vodili najprije Krešo Togonal, a onda Drago Jilek. Oni su predvidjeli tok događaja i otkriti namjere i planove naših "saveznika" još prije nego su s njemačke strane, preko Müllera u Berlinu, a preko Badera u Beogradu, službeno formulirani. Njihovi dnevni izvještaji o razmjeru snaga, ulozi pojedinih aktera i vlastitim mogućnostima mogli bi služiti na ponos svakoj redarstvenoj organizaciji, a za nas je njihova suradnja u onim kritičnim tjednima bila od nenadoknadive vrijednosti. Imali su oko i uho u taboru naših neprijatelja. Uza sve to, smatrao sam potrebnim još jednom raspitati situaciju na terenu. S tom zadaćom poslan je u Sarajevo dr. Muci Svježić, mladi redarstveni činovnik, politički pronicav i talentiran, s velikim darom brzog zapažanja. Njegov izvještaj, nakon povratka iz Sarajeva, bio je porazan: Domobranstvo je demoralizirano, jedina vojnička postrojba od vrijednosti je zagrebačka konjanička pukovnija; zapovjednik III. vojnog zbora general Lukić (onaj isti iz Gospića), pukovnik Klišanin, glavar stožera, i mnogi drugi domobranski časnici, čisti su defetisti. Jedini, koji su vjerovali u mogućnost obrane Sarajeva, bili su ustaški podpukovnik Jure Francetić i njegov zamjenik, bojnik Rafael Boban. Njihova Crna legija, jedna improvizirana ustaška formacija, bez valjane je izobrazbe, bez stručnog časničkog i dočasničkog okvira, slabo naoružana, bez opskrbe i napola gola i bosa. Njena je jakost oko 1000 ljudi, no moral i borbenost bili su kod časnika i momčadi na nenadmašivoj visini. Crnu legiju su sačinjavali sinovi istočne Bosne, čiji su rođaci pali kao žrtve četničkih pokolja, i naši seoski mladići iz Hercegovine i Like te okolice Fojnice i Travnika. Bilo je tu i nešto borbenog iskustva iz onih nekoliko mjeseci, za kojih je Crna legija postojala. Sve u svemu, jedna improvizirana postrojba, prikladna za četnikovanje balkanskog tipa, no ne za vojne operacije većeg stila. Ali to je bio jedini tračak nade, jer su Francetić i Boban bili jedini, koji su vjerovali u uspjeh, i tu jedinu mogućnost trebalo je izrabiti. Trebalo je najprije čuti Francetićevo mišljenje. Prva poteškoća bila je uvjeriti Francetića o potrebi suradnje. Francetić je bio hierarhički podređen izravno poglavaru Države. Bila je to jedna od onih organizatorno-hierarhičkih anomalija, kojima je obilovala naša N.D.H., i povećavala ionako opće kaotično stanje. Nisam mogao ni pomišljati, da bi Pavelić, pa makar za kratko vrijeme, Francetića podredio meni, pa ni u onom nadasve kritičnom stanju narodne i državne nužde. Francetić je u Bosni počeo sticati aureolu narodnog junaka. Trebalo je s njim postupati s mnogo takta i opreza. Povjerio sam dr. Svježiću, da Francetića, uz strogo čuvanje tajne, pripremi i onda s njim dođe u Zagreb. Pok. Juru poznavao sam iz studentskih dana i površno iz onih prvih mjeseci N. D. H. Doskora je stigao u Zagreb. Već u prvom razgovoru razabrao sam, da imade čvrstu vjeru u uspjeh, ali je svoju Crnu legiju u tadanjem stanju smatrao potpuno nespremnom za svaku akciju: brojčano slaba, momčad dijelom ušljiva, po bolnicama, bez rublja, bez obuće i bez odjeće, bez oružja i streljiva.

Uz pomanjkanje časnika i dočasnika te osnovnih materijalnih elemenata, nije se moglo ni misliti na nova novačenja. Obećao sam mu pomoć u oružju i spremi, i zamolio, da se odmah vrati u Sarajevo, da nastoji dotjerati izobrazbu raspoložive momčadi, da odmah započne novačenjem novih dobrovoljaca, i da o svemu čuva najveću tajnu. Na rastanku sam mu rekao: "Jure, u tvojim je rukama budućnost Hrvatske". Francetić se avionom vratio u Sarajevo. Tako je počela ta kratka, ali vrlo plodonosna suradnja između Francetića i mene. Bio je velik i pravi rodoljub, osobno neobično hrabar i pošten. Znao je postupati sa svojim podređenima, koji su u njemu gledali nepobjedivog vođu. Nije bio vojnički genij, niti je imao a ni mogao imati solidnog vojničkog znanja, a niti smisla za temeljitu vojničku organizaciju. Nu, bio je idealan za četovanje po bosanskim planinama, napose kad mu je uz bok stajao sin naše kršne Hercegovine, rođeni gerilac, Rafo Boban. Obojica su zapravo bili vojnički diletanti, prikladni za improvizaciju, koja nam je tada trebala. Premda diletantizam i improvizacija u vojničkoj organizaciji mogu prouzrokovati teške posljedice, u onom času nije bilo drugog izlaza.

Sada je došlo najteže. Trebalo je u najkraćem roku – svaki dan i svaki sat bili su dragocjeni, jer je koncentracija talijanskih postrojbi južno od Sarajeva bila u punom toku – pronaći za tu Crnu legiju oružje, streljivo i potpunu opremu. Trebalo je za prvi čas najmanje 200-300 strojnih pušaka sa streljivom, 3000 pušaka, bacača mina (na teško oružje nije se moglo ni pomišljati), i najmanje 5.000 garnitura potpune opreme.

Moj pokojni otac, zabrinut nad skoro bezizglednom sitaucijom, dao je nalog, da se kod Sarajeva razoružaju 2 bojne domobranskih pričuvnika, kojih je borbeni moral bio slab. Tako se je moglo popuniti naoružanje postojeće Crne legije, i bilo je raspoloživo 1.000 pušaka za novake. Sve to bilo je nedostatno. Brojčane snage Dangićevih četnika računale su se na 10.000 ljudi, prema informacijama Nijemaca i Talijana, te prema podatcima naših vojnih i upravnih vlasti. Obavještajna služba redarstva cijenila ih je na oko 5.000 ljudi, koji broj se je kasnije pokazao ispravnim. Nismo mogli ni pomišljati da stvorimo ni približno tako jaku operativnu skupinu. Trebalo je bar Crnoj legiji dati vatrenu nadmoć u oružju, da Dangićevi četnici steknu uvjerenje, da protiv sebe imadu premoćne postrojbe.

Već prije te krize Nijemci su bili obustavili isporuku oružja. Ni domobranstvo ni Ustaška vojnica nisu imali nikakvih zaliha u oružju, ni u streljivu, a niti u opremi. Nabavljati potrebno redovitim administrativnim putem značilo je gubiti mjesece bez uspjeha. Pomanjkanje oružja i opreme bilo je kod nas uvijek kronično. Zato odgovorni čimbenici kod domobranstva i Ustaške vojnice, stari i iskusni administrativci, ali nedorasli za revolucionarna vremena, bez stvaralačkih ideja i bez potrebnih ovlasti, nisu to mogli uspješno riješiti. Bio je to najvažniji državni problem, no vlada se za to nije brinula.

Ministri su intrigirali, intervenirali, primali stranke, napadali redarstvo, kritizirali domobranstvo i ustaše, primali pozive na ručke, čajeve, večere i primanja, i čekali na bakšiš-koverte. Sviju je nadmašio sâm poglavar Države, koji bi čitavo svoje raspoloživo vrijeme upotrebljavao za intrige, podvale, stvaranje novog pravopisa i novih vojničkih oznaka. Stvaranje jake vojske i jakog redarstva, naoružanje te red u zemlji, nikoga u vladi nisu zanimali. Bilo je nevjerojatno, da u doba, dok je čitava svjetska industrija radila za naoružanje i opremu milijunskih vojski, mi nismo bili kadri nabaviti ni ono najpotrebnije, nego smo se ograničili na moljakanje kod Nijemaca i Talijana. Premda taj problem nije spadao u moje nadleštvo, ipak sam na manjkavu suradnju Nijemaca upozorio našeg redarstvenog izaslanika u Berlinu, Branka Buzjaka. Bilo je to nekako pred Božić 1941. Već početkom siječnja 1942. javio je, da možemo mimo Nijemaca nabaviti oružja u svakoj količini iz Danske, Finske, Švedske, Švicarske, pa i iz same Njemačke, ali ne redovitim putem, preko njemačkih predstavnika u Zagrebu. Imao je u tom pravcu konkretnu ponudu od tvornice Steyr na 1.000 lakih strojnih pušaka i 50 milijuna naboja. Dao sam mu slobodne ruke, i kad sam sredinom veljače bio u Berlinu, ta je operacija bila već pred zaključkom. Kao kupac figuriralo je Ministarstvo unutarnjih poslova – Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, plativo uz vrlo povoljnu cijenu, u kunama u hrvatsko-njemačkom clearingu. Kod odlaska iz Berlina rekao sam Buzjaku, neka se isključivo posveti toj operaciji s tvornicom Steyr. Svaki dan i svaki sat bili su važni. Tjedan dana kasnije javio mi je, da je posao perfektuiran, i da treba odmah poslati kamione u Steyr, zbog preuzimanja robe. Kolona kamiona, koju je predvodio potpukovnik Servatzy, vratila se za 5 dana u Zagreb, s 1.000 strojnih pušaka i 15 milijuna naboja, da se odmah vrati u Steyr po daljnjih 35 milijuna naboja. Tako je redarstvo izvan svog nadleštva i zahvaljujući spretnosti Branka Buzjaka u najkritičnijem času nabavilo oružje, koje nam je trebalo kao kruh svakidanji. Od toga sam 300 strojnica odmah poslao Franceticu, 100 zadržao za redarstvo, a 600 uručio P. T. B., da od Pavelića ne bude prigovora. Ali, i tu sam se prevario. Njemački poslanik Kasche smatrao se osobno povrijeđen, jer ga se je mimoišlo, i dr. Pavelić, namjesto da tu stvar izgladi i zamoli Kaschea, da od toga ne pravi pitanje, stao je na stranu njemačkog poslanika, tako da nam je i taj izvor za nabavu oružja tvornice Steyr - propao.

Trebalo je još riješiti problem opreme. Sjetio sam se jedne povijesne paralele, *si parva licet componere magnis*. Thiers u svojoj magistralnoj "*Histoire de la Révolucion, Du Consulat et de l'Empire*" opisuje stanje francuske vojske u Italiji nakon Napoleonovog prelaza Alpa i prvih bitki. Slavna *l'armée d'Italie* bila je gola, bosa, bez oružja i streljiva – pred raspadom. Bonaparte je povukao vojsku u Liguriju, i na Var sazvao svoje generale opskrbnike i tražio od njih, da mu u roku od 2 mjeseca opreme tih 25.000 vojnika. Tražili su rok od 6 mjeseci, što bi stvarno značilo gubitak vojske, jer bi austrijski zapovjednik u

Istočna Bosna, proljeće 1942.: Ministar Mladen Lorković pozdravlja se sa stanovnicima oslobođenog područja. Uz njega Dido Kvaternik i Jure Francetić

Proljeće 1942.: Dido Kvaternik u razgovoru s mještanima slobodnog Livna

Italiji, general Davidovich, izrabio to vrijeme za uništenje francuskih postrojbi. U takvoj nuždi Napoleon se je sjetio jednog svog znanca francuskog trgovca, i ovaj mu je u roku od 2 mjeseca nanovo opremio čitavu vojsku u Italiji. Što nisu bili u stanju dati svi generali, ni arsenali, a niti skladišta Francuske Republike, napravio je jedan francuski privrednik. No, Francuska je klasična zemlja improvizacije i čuda. Mislio sam, dakako, da ni ja ni Francetić nismo Napoleoni, da bismo imali sreću pronaći čovjeka, koji bi nas izvukao iz takvog položaja. Uza sve to, nisam mogao vjerovati, da država od 6 milijuna stanovnika, s razvijenom privredom, ne bi bila u stanju namaći opremu za 5.000 vojnika. Pitao sam Pavelića pa redom gospodu ministre, ali sve bez rezultata, pa kad mi je i ministar trgovine Toth dao negativan odgovor, trebalo je tražiti drugi izlaz. I taj se je našao.

Odmah iza 10. travnja 1941. stupio je u službu hrvatskog redarstva kao dočasnik, zagrebački nogometaš Perška, popularni Lalec, stari hrvatski borac i revolucionarac još iz godine 1918. Bio je kod mene u Ravnateljstvu neke vrste osobe za posebne zadatke. Spretnost, koju je on u mladosti pokazao u baratanju lopte i vođenju navale "Građanskog", pokazao je u svim povjerenim zadaćama. Inteligentan, brz, okretan, spretan, pun ideja, nije poznavao frazu: "Ne možemo", koja je uvijek bila izgovor naših najodgovornijih čimbenika. Uvijek bi našao kakvo rješenje, bilo da se je radilo o kakvoj specijalnoj misiji, nabavi materijala, sakupljanju podataka, i t. d. Dobro je poznavao Zagreb i njegovo stanovništvo, bio je dijete tog ambijenta. I što nisu znali Pavelić i njegovi ministri, znao je Lalec Perška. Dočekao sam ga s riječima: "Lalec, trebam 10.000 kompletnih odora s opremom, u roku od 2 tjedna. Poznate li čovjeka, koji je to u stanju nabaviti. Novac nije problem". Odgovorio mi je bez razmišljanja: "Gospodine ravnatelju, imade samo jedan, koji to može – to je Prevendar". Bio je to trgovac tekstilnom robom i nabavljač redarstva. Na njega me je već prije upozorio moj tajnik, Drago Čubelić. Sat kasnije bio je Prevendar u mojoj radnoj sobi i odmah prihvatio ponuđenu mu zadaću. Zatim sam pozvao svog šefa kabineta dr. Danka Vidalia i uputio ga u nadasve kritično stanje i izdao mu pismeni nalog, da se s obzirom na stanje nužde operaciji istočne Bosne ima dati apsolutno prvenstvo, a Prevendaru svu željenu pomoć, i, po potrebi, treba mobilizirati, uz asistenciju redarstva, sve krojačke radione u Zagrebu i pokrajini (što je stvarno u nekoliko slučajeva i provedeno). Prevendar je još tog istog dana dobio naručbu i potrebni predujam. Dao sam mu Peršku za pomoć i nadzor. Dva tjedna kasnije prve su garniture otpremljene u Sarajevo. Otpremu oružja i opreme nadzirao je sâm Perška.[7] Noćnom brzom vlaku za Beograd prikopčavalo se po jedan ili dva teretna vagona. U Brodu bi redarstvo i ustaše izvršili pretovar i idućim brzim vlakom ili posebnom

[7] Lalec Perška poginuo je u svibnju 1945. kao junak. Nije se "povlačio", nego je u svom stanu na Ksaveru vatrom iz strojne puške dočekao partizane i pao u nejednakoj borbi.

garniturom proslijedili u Sarajevo. Tako se je središnjica hrvatskog redarstva, zbog potpune nedjelatnosti same vlade i njenih kompetentnih organa, morala baviti problemima vanjske i unutarnje politike, te organizacijom i opskrbom vojnih jedinica. I sve je to izvršeno bez ikakvih legalnih i hierarhičkih ovlasti, prema onoj: *salus rei publicae suprema lex esto*.

No, raspoloživo vrijeme bilo je prekratko. Trebalo je poduzeti nešto, da se zavuče nastup talijanskih postrojbi. U početku smo pomišljali na rušenje mostova na cesti i pruzi Mostar-Sarajevo, no ravnatelj željeznica u Sarajevu Ante Vokić bio je mišljenja, da to nije potrebno, nego da će se isti rezultat postići zaustavljanjem transporata. Tako, na pr., nisu u Mostar vraćeni vagoni. Transporti hrane, benzina i opreme, određeni za talijansku vojsku, zaustavljeni su na sporednim postajama, zbog "preopterećenosti" pruge, i slično. Efekt tih mjera nije izostao. Nekoliko dana prije 20. ožujka, dana određenog za početak talijanske akcije, general Roatta zatražio je odgodu od 14 dana, jer da njegove postrojbe još nisu spremne. Prvi okršaj bio je dobiven. Ni četnici – očito dirigirani od Talijana – nisu odavali znakove skore navale, i smatrali su se sigurnim u svojim položajima pod talijanskim i njemačkim okriljem. U vladi bio je samo jedan, kojemu se je vraćala vjera u uspjeh – bio je to ministar riznice, Vlatko Košak. Zahvaljujući posredovanju njegovog rođaka dra Muci Svježića, imali smo raspoloživa novčana sredstva. Sam vojskovođa, iako je u svemu podupirao našu akciju, bio je donekle skeptičan, jer kao profesionalni vojnik nije vjerovao u vojničku sposobnost Francetića i Bobana. Bio je neprijatelj svake improvizacije. Događaji kasnijih mjeseci u cijelosti su potvrdili opravdanost njegovog skeptičkog držanja.

Kad su oružje i oprema Crne legije bili osigurani, otputovao sam u Sarajevo. Prije polaska rekao mi je dr. Pavelić: "Ja nemam ništa protiv toga, da Talijani dođu u Sarajevo i zaposjednu Bosnu". Na moju primjedbu, da to znači pobjedu četnika i nacionalnu katastrofu, odgovorio je: "Znaš, ja ne vjerujem u Francetićev uspjeh. Francetić zna talijanski, žena mu je Talijanka, on će već nekako s Talijanima izići na kraj". On je i u tom nadasve kritičnom času – bilo je očigledno, da su osovinske vlasti htjele izvršiti tihu razdiobu Hrvatske – uporno prihvaćao svaku talijansku inicijativu. Talijanske je snage precjenjivao, a vlastite omalovažavao. Bila je to njegova osnovna i trajna politička linija, kao i uvijek potpuno kriva. Talijanska vojska nije imala ni materijalne ni moralne snage za okupaciju Bosne, najmanje u proljeću 1942. Evo što o tom veli grof Ciano:

– 6. I. 1942. Naš činovnik za vezu kod II. vojske u Hrvatskoj javlja slabe vijesti o položaju i moralu četa. Nekoji odjeli dali su se zarobiti, a da nisu ispalili ni hitca.

– 11. II. 1942. Vidio sam Serenu,[8] koji se je vratio iz Hrvatske. S ogorčenjem govori o moralu vojske. Ali veli, da postoji lijek da se stvari poprave – otjerati Cavallera,[9] kojega sve manje cijeni i više mrzi.

– 15. III. 1942. Bastianini,[10] daje ultrapesimistički prikaz o hrvatsko-dalmatinskom položaju. Naše oružane snage – osim nekih odreda faš. milicije – su jadne: nikakva energija, nikakav duh, samo opće rašireni antifašizam. Predviđa za proljeće i ljeto vrlo teške momente. Ali Bastianini je uvijek malo pesimist.

– 10. VI. 1942. Položaj u Dalmaciji je napet, vrlo napet. Pobunjenici napreduju spram Zadra, nakon što su kod Knina u borbi zaobišli jednu našu brigadu. Bastianini, koji je dotrčao u Rim, tvrdi, da nemamo nikakvih snaga, da ih suprotstavimo pobunjenicima, i da postoji opasnost, da zaposjednu čitavu Dalmaciju."

Događaji su i ovaj put kruto opovrgli sva Pavelićeva predviđanja. Odmah nakon dolaska u Sarajevo sazvao sam sve naše vojne i građanske predstavnike. General Lukić, zapovjednik III. vojnog zbora i vrhovni vojni starješina u Bosni i Hercegovini, prikazao je stanje u Bosni, razmjer snaga i svoj prikaz završio riječima: "Mi ne možemo obraniti Sarajevo, i izgubit ćemo čitavu Bosnu". Glavar stožera, pukovnik Klišanin, bio je istog mišljenja. Nato je ustao Francetić, udario šakom o stol, i doviknuo: "To je krivo, mi možemo obraniti Sarajevo i Bosnu, i ja vam jamčim, da ćemo to i učiniti". Time je sjednica bila završena.

Crna legija bila je skoro spremna za akciju, potpuno iznova opremljena i oboružana. Na svakih 4 vojnika dolazila je jedna strojna puška, a bilo je i nešto bacača mina te 3 brdska topa. Svega oko 1500 ljudi. Onih smo dana u granicama mogućnosti pojačali redarstvo u Sarajevu i oboružali te opremili Pripremnu ustašku bojnu pod zapovjedništvom bojnika Ante Vokića i nadporučnika Kuraje. Hrvatsko je pučanstvo osjetilo, da se u Zagrebu opet brinu za Bosnu i da nije napuštena, i hrvatska se vlast u Sarajevu bar donekle afirmira.

20 kilometara južno od Sarajeva vršile su koncentraciju *Cravatte Rosse* i *Cacciatori delle Alpi*. Istočno od Sarajeva četnici su dobivali neprestana pojačanja iz Srbije. Atmosfera je bila napunjena eksplozivom. S jedne strane, hrvatska vojska, koja se je spremala na obranu hrvatstva Bosne, a s druge svemoćna njemačko-talijansko-srpska koalicija, koja nam je našu Bosnu htjela oteti.

Bilo je 29. ožujka 1942., kad mi je Francetić uručio upravo primljenu zapovijed generala Pforchnera, zapovjednika 718. njemačke divizije sa

[8] Adelchi Serena, glavni tajnik fašističke stranke.

[9] General Cavallero, glavar stožera talijanskih vojnih snaga (forze armate).

[10] Giuseppe Bastianini, guverner Dalmacije sa sjedištem u Zadru, bivši drž. podtajnik u ministarstvu unutarnjih poslova, visoki fašistički dužnosnik, iskonski neprijatelj Hrvata i zagovaratelj "jake ruke".

Zvornik, proljeće 1942.: Dido Kvaternik, Mladen Lorković i Jure Francetić u razgovoru s mještanima

Istočna Bosna, proljeće 1942.: Zapovjednici Crne Legije Jure Francetić i Rafael Boban

sjedištem u Sarajevu. Zapovijed je bila upravljena ustaškom podpukovniku Juri Francetiću, zapovjedniku ustaške pukovnije u Sarajevu, kojom se zabranjuje svaka vojna operacija. Sitaucija je bila ista, kao između generala Lukića i Ambrosia 8 mjeseci prije u Gospiću. Samo smo ovaj put, osim Talijana i četnika, imali protiv sebe i Nijemce. Upitao sam Francetića, kada će biti spreman za pokret, našto mi je odgovorio, da može poći odmah. Razderao sam Pforchnerovu zapovijed, i onako poderanu je vratio Francetiću s riječima: "Noćas treba poći potajno, da, ako je moguće, izbjegnemo otvoreni sukob s Nijemcima. Kad si izvan Sarajeva, neka te love". Bio je presretan. Navečer smo se oprostili. Izlaz iz Sarajeva prošao je nesmetano. Sutradan sam se vratio u Zagreb. Njemačka reakcija nije izostala. Evo, što o tome veli Francetićev brat Nikola u jednom meni upućenom pismu:

"Savezno s našim razgovorom o događajima u Sarajevu i istočnoj Bosni početkom 1942., sjećam se dolaska dr. M. Svježića, koji je bio moj intimni prijatelj. Nekoliko dana nakon njegovog dolaska, moj pok. brat Jure otputovao je s njim u Zagreb.

Na povratku iz Zagreba rekao mi je, da je bio s Vama, i na pitanje, što ima novoga, odgovorio je, da postoji opasnost, da izgubimo čitavu Bosnu, jer da je između Nijemaca i četnika sklopljen sporazum, po kojem bi četnici imali preuzeti vlast u čitavoj istočnoj Bosni uključivši i Sarajevo.

U to kritično doba bio sam činovnik Zaštitnog redarstva, čiji je glavar bio D. Gregorić. Kao takav, imao sam izvjesni uvid kod razvoja događaja.

Sjećam se, da je u mjesecu ožujku Crna legija dobila iz Zagreba veliki broj lakih strojnica i potpuno novu opremu. S Pala su bile povučene oko dvije bojne domobrana, koje su bile pod zapovjedništvom bojnika Šimatovića. Te bojne razoružane su na Ilidžama, a oružje je predano Crnoj legiji. Osim toga, povučeno je oružje s nekih oružničkih i financijskih postaja i također predano Crnoj legiji.

U to kritično doba, a odmah nakon vašeg dolaska, održana je u Konaku sjednica vrhovnih vojnih i civilnih vlasti u Sarajevu. Nakon sjednice pričao mi je pok. brat Jure, da je sjednica bila burna, jer je tokom te sjednice ustvrdio general Lukić, da raspoložive snage i naoružanje nisu dovoljne za obranu grada Sarajeva; četnički postavi dopirali su do pred samo Sarajevo, i da ćemo izgubiti čitavu istočnu Bosnu i Sarajevo.

Protivno tome, Jure je na toj sjednici tvrdio, da ćemo moći obraniti Sarajevo i čitavu Bosnu. Kada je Crna legija bila naoružana i opremljena, krenula je u napadaje na Dangićeve četnike, kojih snaga se je cijenila oko 5-10.000. Crna legija imala je oko 1.000-1.500 ljudi.

Nakon odlaska Crne legije iz Sarajeva tražio je zapovjednik 718. njemačke divizije general Pforchner od hrvatskih vlasti, da se obustavi akcija, koja je bila u toku. Kada u tom nije uspio, poslao je za Crnom legijom jednog mlađeg njemačkog časnika sa zapovijedi, da se Crna legija ima vratiti u Sarajevo. I taj pokušaj generala Pforchnera ostao je bez uspjeha.

Zadnji put sam vidio pok. Juru 22. XII. 1942. Zadnjih dana bio je dosta neraspoložen i jedva je čekao čas svog odlaska u Liku. Dan prije odlaska dao je

oduška svom nezadovoljstvu i otkrio mi svoje planove: "Idem uništiti četnike, a ako treba, navijestiti rat Talijanima."

Ni u Zagrebu dosta histerični prosvjed Glaisea, ni gromovi generala Badera iz Beograda nisu imali efekta. Moj pok. otac i general Laxa dosta su uzrujano vikali na Glaisea: "Vi niste ništa bolji od Talijana". Za starog Austrijanca i italofoba Glaisea bilo je to najgore, da mu njegovi drugovi Hrvati iz stare austrijske vojske ovako predbacuju. Pavelić je taj sukob između Nijemaca i Vojskovođe gledao sa zadovoljstvom.

Od Francetića se kroz nekoliko dana nije ništa čulo, dok nisu konačno stigli Svježićevi radiogrami iz Sarajeva: "Dangićevi četnici hametom potučeni i uništeni. Ostatci bježe u Srbiju". Zatim: "Crna legija oslobodila Vlasenicu, Zvornik, Rogaticu". Na proplancima Romanije ležalo je oko tri tisuće mrtvih četnika.

Bio je početak travnja 1942. Deseci tisuća Hrvata muslimana vraćali su se svojim domovima, dijelom garištima. Talijansko-njemačko-srpska koalicija za uništenje Hrvatske i hrvatskog naroda bila je razbijena. Toliko željeni red uspostavile su hrvatske vlasti same, mimo i protiv njihovih planova. Zajedničko njemačko-talijanska vojna akcija nije više bila potrebna, i *Cravatte Rosse* i *Cacciatori delle Alpi* uzalud su dovršavali koncentraciju kod Alipašinog Mosta.

Smatrao sam korisnim iznijeti pred hrvatsku javnost krizu N. D. H. u prvim mjesecima 1942. Njezin razvitak i rješenje dokazuju, da su sve krilatice, koje je dr. Pavelić ubacivao: da ne možemo zbog Nijemaca, da ne možemo zbog Talijana, da nemamo oružja ni streljiva, da nam manjkaju odore i slično, bile samo umjetna magla, s kojom je prikazivao svoju nesposobnost i krivu politiku.

Dr. Pavelić je par dana iza toga – uoči 10. travnja 1942. – kazao Lorkoviću i Košaku, da je spas istočne Bosne moja zasluga. To je svakako pretjerano. Uspjeh u Bosni bilo je zajedničko djelo svih aktera. Njemu su doprinijeli hrabrost i odlučnost Francetića i Bobana, junaštvo naših vojničara Crne legije, spretnost pok. dr. Muci Svježića, i sposobnost i marljivost te okretnost nenadoknadivog i nezaboravnog dr. Danka Vidali-a, kao i sudjelovanje čitavog redarstvenog aparata.

Na nesreću hrvatskog naroda, nije se nastavilo u započetom spasonosnom pravcu.

Neka nam tadanji događaji služe kao iskustvo i pouka, da se i u najtežim situacijama ne smije gubiti vjera, i, dok još postoji i tračak nade u uspjeh, ne smije napustiti borba. Uspjeh u istočnoj Bosni u proljeće 1942. bio je moguć samo zato, jer se je našla šaka odlučnih ljudi, koji su vjerovali u vlastiti narod, a nisu tražili spas u okrilju trećih, niti poklekli pred premoćnom neprijateljskom koalicijom, unatoč defektnosti vlastite vlade i malodušnosti državnog poglavara.

Hrvatska ne bi nikada doživjela Svibanjske katastrofe 1945., da se je hrvatska politika onih 4 godina N.D.H. vodila odlučnošću, vjerom i lojalnom suradnjom, s kojom smo Francetić, Boban i svi moji suradnici zajedno 1942. nastupili u obranu hrvatskih interesa.

Suradnja između Francetića i mene, započeta tako uspješno, bila je nažalost, kratkotrajna. Pavelić me je nakon postignutog uspjeha fanatički zamrzio i nastojao nahuškati Francetića i Bobana protiv mene. Najprije im je zabranio, da me posjećuju, a pred Božić 1942. nagovarao Francetića, da mene i neke moje prijatelje fizički lividira.[11] Francetić nije izvršio Pavelićeva naloga – bio je vitez, a ne dželat – nego je, duboko razočaran, konačno shvatio, da se na Markovom trgu brane talijanski i njemački, a ne hrvatski interesi. Rekao je u krugu svojh prijatelja, da ide u Liku, gdje će napasti četnike i Talijane "pa puklo kud puklo". Mogao je to biti – iako nešto kasno – početak hrvatske nacionalne rezistencije. Ali sudbina je htjela drugčije. Nikada više nije Francetić ugledao starca Velebita i kršne visoravni svoje rodne Like. Avion, kojim je putovao, srušio se je već 100 kilometara južno od Zagreba.

U doba tih događaja general Vittorio Ambrosio nije više bio zapovjednik II. tal. vojske u Hrvatskoj, nego je kao glavar stožera tal. kopnene vojske pod izravnim zapovjedništvom samog Mussolini-ja, a preko generala Roatte, spremao grobnicu Hrvatske i hrvatskog naroda. Ali ti događaji bjelodano dokazuju,da je kapitulacija, koju je dr. Pavelić izvršio pred Mussolini-jem i Ambrosijem onih prvih dana N.D.H., a napose ljeti 1941., bila sasvim nepotrebna.

Britanski general Fuller u svojoj sjajnoj knjizi o prošlom ratu, izlažući kritici političko vostvo anglosaskih i osovinskih vlasti, veli, da je odgovorne čimbenike obih zaraćenih strana zahvatila psihoza kolektivnog ludila. To vrijedi i za talijansku politiku spram Hrvatske od 1941.-1943., čiji je izvršilac, uz ostale, bio i Ambrosio.

Grof Ciano u svom Dnevniku višeput spominje Ambrosijevo čisto rodoljublje. Nemamo razloga sumnjati u talijanski patriotizam i osobni integritet generala Vittoria Ambrosija. Ali mi kao Hrvati ne smijemo nikada zaboraviti, da je njegova vojska u Hrvatskoj bila dočekana prijateljski, zastavama i cvijećem. Za uzvrat, dobili smo vatru iz strojnih pušaka, topovska zrna i bombe iz aviona, a za naše prijateljstvo četničke noževe i partizanske hitce u zatiljak. Zato ga ne možemo ispričati. No pred neumoljivošću i nedokučivim misterijem Smrti, koja je zavila i generala Ambrosija, kao ljudi moramo mu oprostiti.

[11] Točan prikaz Francetićevog držanja dao mi je u veljači 1944. pok. Jure Pavičić, u Tatranskim Matliari u Slovačkoj. On je bio najintimniji prijatelj pok. Francetića, i njegov se prikaz potpuno slaže s činjenicama, kako sam ih ja doživio onih dana.

Proljeće 1942.: Rafael Boban s narodom slobodnog Livna

Istočno od Sarajeva 1942.: Domobranski general Franjo Šimić, Rafael Boban i njegov posilni

A da ne padnemo u staru hrvatsku manu, da za vlastite neuspjehe optužujemo treće, zapamtimo dobro, da trojka: Mussolini-Ambrosio-Roatta nikada ne bi u Hrvatskoj uspjela, da nije našla svog hrvatskog Crnca. I tu vrijedi ona klasična Cervantesova iz Don Quijotea:

"Sabete o amigo Sancho, la traición es el primero y más grande de todos los delitos, peor que el asesinato y el robo".[12]

Hrvatska revija (Buenos Aires), IX., sv. 2., lipanj 1959., 164-187. , i ispravak u sv. 3., rujan 1959., 360.

[12] Znajte, o prijatelju Sancho, izdaja je prvi i najveći od sviju zločina, gori od umorstva i krađe.

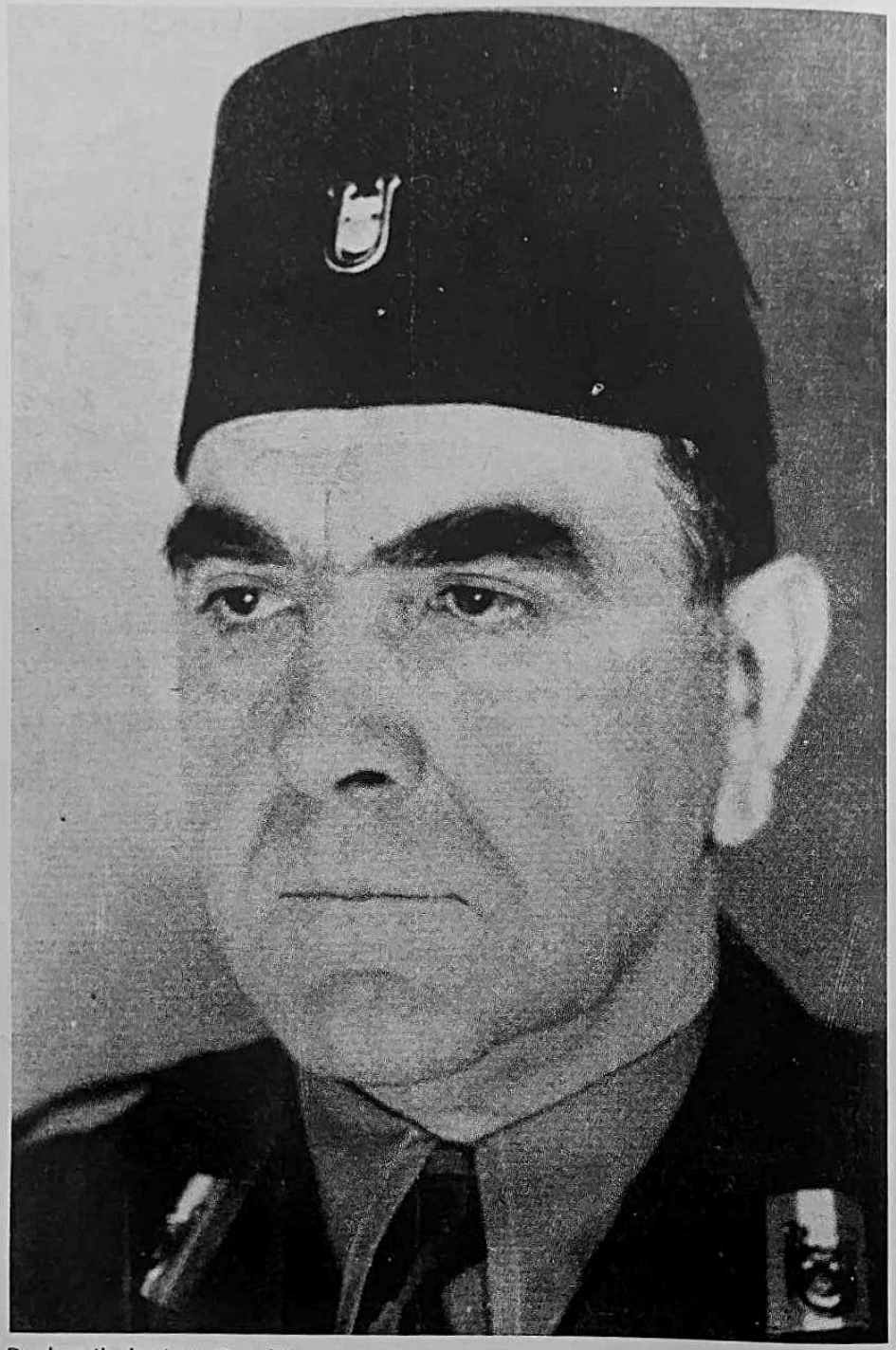

Poglavnik dr. Ante Pavelić

RIJEČ IMADE EUGEN KVATERNIK

Gosp. urednik
Hrvatskog Glasa
462 Hargrave Street,
Winnipeg 2, Man.,
Canada

Gospodine uredniče!

U broju 4. od 21. siječnja o. g. [1960.] Vašeg lista objavljen je pod naslovom "Kada i po čijem je naređenju umoren Miškina", članak u kojem se mene optužuje:

1. Da sam izdao nalog za Miškinino umorstvo,
2. Da sam za vrijeme mog službovanja radio na tom da Nijemci potpuno zaposjednu Hrvatsku,
3. Da sam sarađivao sa komunistima i
4. Da sam izdao nalog da se ubije dr. Mačeka na putu iz Jasenovca u Kupinec fingirajući napadaj partizana.

Na koncu članka potpisan je pseudonim "Mali". Člankopisac dakle nije imao obraza, da svoje klevete potpiše svojim pravim imenom – ostaje anoniman. Ali te su klevete najteže optužbe koje su u ovih 15 godina nakon 1945. učinjene protiv jednog Hrvata. Njih diže u Vašem listu jedan anonimni pisac, a da za svoje tvrdnje ne navađa nikakav, a ma baš nikakav dokaz. I to bi imala biti građa za prosuđivanje povjesne istine. Odgovorit ću konkretno na pojedine klevete.

Mihovil Pavlek Miškina uhićen je zbog prokomunističke djelatnosti nakon stalnih prijava jedne grupe ustaša iz Podravine. Glavni pokretači tog uhapšenja bili su *Mijo Bzik* i *Martin Nemec* – obojica ustaše povratnici. Ova dvojica imali su uvijek pristup do dr. Pavelića, napose Bzik, čija je riječ bila uvijek uvaživana. Nema sumnje, da je staro političko i osobno neprijateljstvo između ove dvojice ustaša i Miškine bilo odlučujuće za hajku, koja se protiv Miškine vodila. Ali isto tako ne može biti ni najmanje sumnje da je Miškina bio ljevičar. Ne mogu s točnošću utvrditi konkretni odnos Miškine spram komunističkih partizana. Da li je bio komunista, kako su tvrdili ustaše iz Podravine (osobno u to ne vjerujem), ili je bio pripadnik one grupice HSS, Grandja, Gaži and Co., a koja i danas surađuje sa komunistima ili je bio samo jugoslavenski orijentirana korisna budala kao Šubašić i Šutej. Toliko glede Miškininog uhapšenja. Mali tvrdi, da mu je u ratu poginuli rođak Gašparović saopćio, da sam ja izdao nalog

za umorstvo Miškine. Anonimni pisac ponavlja usmenu tvrdnju tog Gašparovića. Ne postoji dakle nikakova pismena izjava sa potpisom Gašparovića. Za opstojnost nekog rojnika Gašparovića, koji je navodno rekao "Malom", da je on ubojica Miškine, čuo sam prvi puta sada, kada sam čitao ovaj članak u Vašem listu. Nisam mu mogao dakle izdati nikakav nalog.

Netočno je također, da sam Miškinu posjetio u logoru Stara Gradiška. Za vrijeme čitavog mog službovanja nisam nikada posjetio tu kaznionu niti sam ikada u životu Miškinu vidio.

Sigurno je, da sam izdao nalog, da se Miškinu pusti na slobodu. Sjećam se, da je to učinjeno sporazumno s dr. Pavelićem nakon što su za Miškinu intervenirali neki članovi vlade i zastupnici HSS.

Osobno ne bih mogao s točnošću ustvrditi, tko je kriv za Miškinino umorstvo. Ono koincidira vremenski sa potpuno kaotičnim stanjem u logorima Jasenovac i Gradiška. Sam zapovjednik ustaške obrane Vjekoslav Luburić odbio je tada svaku odgovornost za položaj u logorima, sa motivacijom da je straža nedisciplinirana i da on nije kadar s njome vladati. Takovo sam stanje odmah predočio dr. Paveliću i ministru unutrašnjih poslova dr. Andriji Artukoviću sa zahtjevom, da se Luburića odmah pošalje u Slovačku na dopust, logorska straža zamjeni sa discipliniranim odredima oružništva i provede postepena likvidacija tih logora. Sve to nije učinjeno. Tako je Miškina a i mnogi drugi bio žrtva tog kaotičnog stanja. Tko je dakle ubio Miškinu? Tada je bilo uvjerenje svih nas na redarstvu, da su oni ustaše iz Podravine, od kojih je po koji bio u logorskoj straži, iskoristili kaotično stanje, da obračunaju sa svojim starim neprijateljem. Kasnije nisam mogao ništa konkretno ustanoviti. Evo zašto: U to doba izgubio sam i ono malo kontrole nad logorom Jasenovac. Luburić postao je od onda Pavelićev intimus. Četiri mjeseca nakon Miškinine smrti bio sam već u opoziciji spram Pavelićeve vladavine i samo sam Božjim čudom izbjegao Miškininu sudbinu.

Za moj navodni plan da Nijemci potpuno okupiraju Hrvatsku iznosi se kao "dokaz" dokumenti gdje. Feldhaber, navodno sestre tadašnjeg zapovjednika Berlina. Nikada nisam poznavao ni čuo za gđu Feldhaber, niti mi je poznato, da bi osoba sa tim imenom imala bilo kakav politički dodir sa Hrvatima. "Mali" ne navađa ime zapovjednika Berlina. To je u ono vrijeme bio general poručnik v. Hase. On sa Hrvatskom nije imao nikakovih dodira, pa prema tome nije mogao imati nikakovo neposredno znanje o događajima u NDH. Osobno ga nisam poznavao niti sam ga ikada vidio osim u kinu. Da li je ta gdja Feldhaber sestra gen. v. Hase? Gdje su ti njeni dokumenti publicirani? Tko ih je čitao? Koji je njihov tekst i sadržaj istog? Da li ti dokumenti uopće postoje? Nijemci nisu imali potrebe da im ja pomognem da potpuno zaposjednu Hrvatsku. Sve što su tražili uvijek im je koncedirao dr. Pavelić.

Zagreb 1941., Opatička 8.: Ministar Kulenović, Slavko Kvaternik, zapovjednik zrakoplovstva Vlado Kren i general Ivan pl. Perčević

Stvarnu predaju hrvatskog suvereniteta Nijemcima izvršio je dr. Pavelić u Vinici u rujnu 1942. I dr. Pavelić i Nijemci znali su točno, da ni moj otac ni ja nikada ne ćemo pristati da se Nijemcima predadu hrvatska vojska i hrvatsko redarstvo. Zato je defenestriran Slavko Kvaternik, a ja sam iz solidarnosti sa njim još isti dan 25. IX. 1942. predao ostavku. Moj odnos sa nacistima bio je za vrijeme čitavog mog službovanja napet i neprijateljski, napose u zadnjem razdoblju. Iznimku čini moj odnos spram prvog redarstvenog attachéa Willy Beissnera. Njegov nasljednik koji je nastupio položaj u travnju 1942. – Helm, bio mi je zakleti neprijatelj. Takav je bio i njemački poslanik Siegfried Kasche i njemački general u Zagrebu Glaise-Horstenau. Njihov neprijateljski stav određen je činjenicom, da sam se uvijek protivio koncesijama, koje su oni tražili, a koje su bile uvod u plan germanizacije Hrvatske. Kao ilustraciju navađam, da mi je Glaise-Horstenau jednom dobacio, da sam Starčevićanac i kao takav neprijatelj Nijemaca. U rujnu 1942. bilo je notorno, da Kasche traži moju glavu, a to je poznato svakome tko je i malo primirisao vladi NDH. I sada odjednom nakon 18 godina tvrdi neki "Mali", da sam ja stvorio plan da Nijemci potpuno zaposjednu Hrvatsku. Nijemci su preuzimali stvarno svu vlast u Hrvatskoj od listopada 1942. do travnja 1943. U listopadu 1942. predana im je hrvatska vojska. Moj otac bio je tada već u Slovačkoj, a ja razriješen dužnosti. U siječnju 1943. donesen je onaj famozni zakon po kojem su njemački vojni zapovjednici mogli naredbenim putem mijenjati postojeće hrvatske zakone. Taj zakon potpisali su dr. Pavelić i dr. Artuković kao ministar pravde. U tom času moj otac i ja bili smo pod najstrožom redarstvenom paskom i bili smatrani prvim neprijateljima vladavine. U proljeće 1943. Nijemcima je predana redarstvena vlast, Gestapo smještena u hrvatskim gradovima, a Feldgendarmerie po hrvatskim selima. Tada smo moj otac i ja bili već emigranti. To su g. uredniče historijske činjenice, koje nitko ne može opovrći. A te činjenice dokazuju baš protivno od onoga što tvrdi vaš anonimni dopisnik.

Ali taj "Mali" znade točno provedbene etape tog "plana". Da Nijemci zaposjednu Hrvatsku bilo bi potrebno, da se komunisti Hebrang i Iveković puste na slobodu, a da Danon ode u Kozaru. A da se to može provesti trebalo bi zatvoriti Zvonka Polića, ravnatelja župskog redarstva u Novoj Gradiški. Dakle da se Hrvatska predade Nijemcima trebalo je zatvoriti Zvonka Polića. Sretni Nijemci što su našli Didu Kvaternika, koji je dao zatvoriti Zvonka Polića, jer inače ne bi nikada mogli preuzeti vlast u Hrvatskoj. I to se nazivlje "povjesna istina". Zvonko Polić zatvoren je, jer je disciplinska istraga u Novoj Gradiški dokazala potpuni nered i nemar u poslovanju redarstva. Zar si je to jedna država u ratu i revoluciji mogla dozvoliti?

"Malog" zatim smeta moja briga oko žene Pavla Gregorića, bosanske srpkinje Marine Komljenović. Ona je bila krunski svjedok, da je jedna grupa hrvatskih ministara održavala sa njom prijateljske veze prema predhodnom

dogovoru sa samim Pavlom Gregorićem. S tom se grupom solidarizirao dr. Pavelić i svi su zajedno spriječavali djelotvorno pobijanje partizanskog ustanka.

Vaš dopisnik tvrdi dalje, da je Konrad Klaser bio "šef Gestapoa u Beču" i da je danas pukovnik i glavni organizator Udbe. Klaser nije bio šef bečke Gestapo. To je bio za vrijeme čitavog rata gen. SS Franz Huber, strijeljan iza rata u Budimpešti.

Tko je bio Konrad Klaser? To je novinar iz Beča, po vjeri i narodnosti Židov. Klaser je njegov pseudonim. Kad je buknuo građanski rat u Španjolskoj onda je taj Konrad Klaser sa drugim komunistima iz Austrije pošao u Španjolsku, da se bori za crveni raj. U Španjolskoj zarobili su ga pripadnici njemačke legije Kondor. Bio mu je poklonjen život uz uvjet da postane Gestapov uhoda. Odonda bio je dvostruki agent nacistički i komunistički. "Mali" napravio je dakle iz komuniste, španjolskog dobrovoljca, Židova i običnog uhode "šefa Gestapoa u Beču". To mu je daljnja "povijesna istina".

Klaser je bio u Zagrebu, ako neformalno a ono stvarno član njemačkog poslanstva, kao stručnjak za pobijanje komunizma. Za prebacivanje španjolskih dobrovoljaca u Srbiju nije trebao mene. On i njegovi predpostavljeni mogli su to provesti mnogo lakše sa njemačkim vojnim transportima, koji su dnevno prelazili Hrvatskom, a koje hrvatske vlasti nisu pregledavale. Uostalom većina španjolskih dobrovoljaca prebačena je iz Francuske u Jugoslaviju već godine 1940. i 1941. za vrijeme Banovine. Ali neka "Mali" imenično navede koji su španjolski dobrovoljci prebačeni za vrijeme NDH u sporazumu sa hrvatskim vlastima, gdje, kada i kako!

Konrad Klaser baš je tako pukovnik i organizator UDBE kao što je bio "šef Gestapoa u Beču". Njemu se gubi trag u svibnju 1945.

Ali "Mali" znade sve. Znade da je Klaser bio "šef bečkog Gestapoa", da je neka gđa Feldhaber znala, da kanim predati Hrvatsku Nijemcima i da je zbog toga uhapšen Zvonko Polić, – pa naravno "znade", da sam izdao nalog, da se umori dr. Mačeka na putu iz Jasenovca u Kupinec. I naš anonimni historikus nastavlja doslovce: "Lahko će se moći lakovjerne uvjeriti, da je to bilo djelo partizana, koji su se u velikom broju tada nalazili u okolnim šumama". Istina je baš protivna. U vrijeme kada je dr. Maček premješten iz Jasenovca u Kupinec sredinom ožujka 1942. cesta i željeznica Zagreb-Jasenovac uopće nisu bile ugrožene. Tom se cestom prolazilo potpuno sigurno bez ikakve potrebe osiguranja. Prvi partizani počeli su se tada okupljati u Psunju. Do onda, a ni mjesecima kasnije nije bilo nikakovih napadaja na cesti Jasenovac-Zagreb. Ne stoji dakle tvrdnja, da su okolišne šume bile pune partizana. To je bilo istom 8 do 10 mjeseci kasnije. Napadaj na dr. Mačeka i njegovu pratnju bio bi više nego napadan. Dr. Maček ispraćen je sa vrlo jakom pratnjom, koju je sačinjavala čitava satnija, jer se nisu mogli predvidjeti svi mogući slučajevi. "Mali" veli, da je auto u kojem se je vozio u Kupinec dr. Maček imao slučajno

nestati sa svim što je bilo u njemu i oko njega. Trebalo je dakle da "nestane" čitava jedna satnija. Za takav pothvat trebala je dakle čitava bojna. I svi bi sudionici tog strašnog zločina – nekoliko stotina ljudi – šutili, ako bi već, ne znajući, kod njega sudjelovali. Apsurdnija se tvrdnja nije mogla postaviti, ona je tipični proizvod onog zločinačkog mentaliteta koji je one četiri godine NDH vladao Hrvatskom. Ali neka g. "povjesničar" svoje tvrdnje o projektiranom umorstvu dr. Mačeka potpiše svojim pravim imenom, neka to učini njegov isto tako anonimni informator komu sam navodno takav nalog izdao, pa ćemo onda razgovarati. Kako je imalo biti sa dr. Mačekom i drugim prvacima HSS već u travnju 1941. točno sam opisao u jednoj ispravi, koja se nalazi dobro pohranjena u pismohrani *Hrvatske Revije*.

Gospodine uredniče! Pri svršetku ovog osvrta želio bih istaći, da ovo nije prvi puta da me vaš list kleveće. Za vrijeme procesa protiv dr. Artukovića otvoreno je pisao zašto se progoni "nevini" Andrija Artuković, a ne "krivi" Dido. I tada su izneseni "dokazi". Među ove spadao je iskaz nekog Rene Hermann-a, koji je pod prisegom izjavio sudu u Los Angelesu, da je bio moj osobni tajnik. U stvari nikada nikakov Rene Hermann nije bio moj osobni tajnik, pa čak ni činovnik redarstva. To su točno znali i optuženi dr. Artuković i barem neki od njegovih svjedoka. Ime Rene Hermann čitao sam prvi puta g. 1958. za vrijeme rasprave u jednim novinama iz Los Angelesa. On je bio glavni svjedok obrane i teretio mene odsutnog kao i ostali svjedoci obrane prema prethodnom dogovoru, a bez ikakve potrebe za samu obranu dr. Artukovića. Zanimljivo je, da partizanski zastupnik nije nijednom riječi prosvjedovao pred američkim sudom protiv tog krivog svjedoka i tog krivog svjedočanstva. Spominjem ilustracije radi, da su partizani već u svibnju 1945. kod preuzimanja vlasti u Zagrebu imali popis svih naših redarstvenih činovnika. Na tom popisu bila su i tri moja osobna tajnika: Drago Čubelić, Mladen Marković i Ivica Cvitković. Odjednom g. 1958., dakle 15 godina kasnije, partizani to više nisu "znali". Toj balkanskoj partizansko-pavelićevskoj podvali nasjeo je Vrhovni Sud Sjedinjenih Američkih Država – olahkotna okolnost za Vaš list. Spominjem to zato, jer se nadam, da ćete u interesu ugleda Vašeg lista biti oprezniji kod uvrštavanja "povjesnih istina".

Odgovorio sam iznimno na klevete tog anonimnog pisca, što u buduće neću činiti.

Unapred Vam hvala na uvrštenju ovog mog dopisa.

Fair play for everybody.

Eugen Kvaternik

Hrvatski Glas (Winnipeg, Manitoba, Kanada) 2. svibnja 1960., str. 7 i kopija originalnog pisma u ostavštini Eugena Dide Kvaternika.

TRUMBIĆ SPRAM POLITIKE H.S.S. I USTAŠKOG POKRETA

OSVRT NA HRVATSKU POLITIKU OD 1925. DO 1937. POVODOM KNJIGE DRA A. SMITH PAVELIĆA O DRU A. TRUMBIĆU[1]

"Quidquid delirant reges plectuntur Achivi."
(Sva ludovanja kraljeva plaćaju Ahejci.)
Horacije: Epistolae I, 14.

I. UVOD

POLITIČKI rad dra Ante Trumbića usko je povezan s razvojem hrvatsko-talijanskih i hrvatsko-srpskih odnosa. Ti su odnosi bili presudni za naš narodni razvitak u nedavnoj prošlosti. Takvi su u sadašnjici, a bit će i u povijesno doglednoj budućnosti. O njihovom, za hrvatski narod povoljnom rješenju ovisi afirmacija nas Hrvata kao slobodne nacije; afirmacija, koja, unatoč ogromnih žrtava od 1918. do danas, još uvijek nije postignuta. Svako je iskustvo, koje se tiče tih odnosa, dragocjeno, napose Trumbićevo, koji je kod oblikovanja hrvatsko-talijanskih i hrvatsko-srpskih odnosa sâm sudjelovao. Zato je dokumentacija u knjizi dr. Ante Smith Pavelića o Trumbiću vrijedan doprinos našoj oskudnoj političko-povijesnoj literaturi. Ne ulazeći u ocjenu same knjige, iznijet ću nekoliko, široj hrvatskoj javnosti – a mislim i autoru – nepoznatih činjenica i događaja iz razdoblja od 1925.-1937., kod kojih je Trumbić sudjelovao, bilo sâm, bilo da su oni djelovali na formiranje Trumbićevog političkog stava u zadnjem razdoblju njegova života.

Glavna značajka Trumbićevog političkog djelovanja jest trajna evolucija: od starčevićanstva k jugoslavenstvu, pa od jugoslavenstva opet natrag k čistom i prekaljenom Hrvatstvu. Ta njegova evolucija dokončana je početkom tridesetih godina, puno prije njegove smrti, (17. studenoga 1938.). Ona se razvija etapno i usporedo s razvojem političkih prilika.

[1] *Dr. Ante Trumbić*, Problemi hrvatsko-srpskih odnosa. Dr. Ante Smith Pavelić, Izd. Knjižnice Hrvatske Revije, knjiga treća. München, 1959.

II. OD DEKLARACIJE PAVLA RADIĆA, 27. III. 1925., DO UMORSTVA U SKUPŠTINI, 20. VI. 1928.

Moje prvo neposredno upoznavanje Trumbićevog političkog rada potječe iz god. 1925. Bio sam tada petoškolac na zagrebačkoj Donjogradskoj gimnaziji. Izborna kampanja za beogradsku Narodnu skupštinu bila je u punom toku. Nosilac liste H. R. S. S.-e (Radićeve) za izborni okrug grada Zagreba bio je dr. Ante Trumbić. U pravaškim krugovima, u kojima sam se kretao, na Trumbića se još gledalo kao na pravaškog renegata, s nepovjerenjem. Unatoč toga, dobar dio zagrebačkih pravaša glasovao je za njega. Njegov pravaški protukandidat, dr. Aleksandar Horvat, dobio je svega 912 glasova, Trumbić 16.500. Bio je to triumf hrvatske sloge i jedinstva, nesrećom kratkotrajan. Već mjesec dana kasnije, 27. ožujka 1925., Pavle Radić pročitao je u beogradskoj Skupštini poznatu Deklaraciju u kojoj je *de facto* – u ime H. R. S. S. – priznao dinastiju Karađorđevića i Vidovdanski ustav, te se odrekao programa samostalne hrvatske republike, za koju je hrvatski narod 5 tjedana prije plebiscitarno glasovao. Protiv takvog političkog salta-mortale ustao je, među prvima, upravo Trumbić.

Sa mnom je pohađao isti razred gimnazije Mladen, sin dr. Ivana Lorkovića, narodnog zastupnika i stranačkog druga dra Trumbića. S Mladenom Lorkovićem ušao sam zajedno u politički život, i bili smo iskreni i odani prijatelji sve do travnja 1941. Tamo u 1925., nakon deklaracije Pavla Radića, započeo je naš prvi politički dodir. Mladen Lorković označio je tu izjavu prostom izdajom, a izgovor vodstva H. R. S. S.-a, da je nova politika samo taktika, običnom demagoškom smicalicom. Novu situaciju okarakterizirao je istim riječima, kao moj otac i njegovi prijatelji. Očito se je u obitelji dr. Ivana Lorkovića, jednog od osnivača Hrvatsko-srpske koalicije i zajedničara, gledalo na novu Radićevu politiku jednako, kao i u obitelji Slavka Kvaternika, bivšeg austrijskog časnika i zeta dr. Josipa Franka.

Mladen Lorković pričao mi je onih dana, da Trumbić, njegov otac i jedna skupina zastupnika spremaju posebni istup, i da će se jednom izjavom ograditi od novog pravca Radićeve politike. Dr. Trumbić bio je prvi od svih zajedničara, izabranih na listi H. R. S. S.-e, koji je predlagao takvu svečanu izjavu. Njegovi zastupnici drugovi iz Hrvatske zajednice bili su mišljenja, da treba stvar najprije promisliti i sačekati razvoj događaja. Kao uvijek, Hrvati su i ovaj puta reagirali polagano.

Istom je sporazum Radić-Pašić i ulaz HSS-a u vladu raščistio situaciju.

Radića su napustile dvije skupine zastupnika. Prvu su tvorili zastupnici H. Zajednice: dr. Trumbić, dr. Ivan Lorković, dr. Milovan Žanić, dr. Ladislav Polić i dr. Albert Bazala. Njima su se pridružili seljaci-zastupnici: Mato Jagatić i Stjepan Uroić. Ta skupina osnovala je H. F. S. S. Mladen Lorković rekao mi je

nakon osnutka Stranke, da je riječ "federalistička" unesena u program i naziv samo zato, da se izbjegne Obznana, t. j. stavljanje stranke izvan zakona. Stvarno su u Federalističkoj stranci postojale dvije frakcije s različitim programima. Jedna, kojoj su pripadali dr. Ivan Lorković – umro je kratko vrijeme nakon osnutka stranke – dr. Milovan Žanić, Mato Jagatić, Stjepan Uroić, Mata Kovačić i drugi, bila je za samostalnu hrvatsku republiku. Druga, kojoj su pripadali dr. Albert Bazala, dr. Srkulj, dr. Reberski, Krčelić, i Peršić, bila je federalistička, bar prema vani. Pripadnici te skupine brzo su zaboravili svoj federalistički program, i nakon proglašenja šestojanuarske diktature prišli su odmah režimu. Dr. Trumbić je do 20. VI. 1928. bio nekako između ove dvije programatske frakcije.

Treću skupinu, koja se je odijelila od Radića, sačinjavali su zastupnici: dr. Stjepan Buć, Marko Došen i Ivan Trajanović, s još nekim prvacima Stranke iz Podravine i Dalmatinske Zagore. Ta skupina zadržala je naziv H. R. S. S., jer Radićeva je stranka priznanjem dinastije Karađorđević napustila svoj republikanski program i iz imena Stranke izbacila slovo "R", oznaku tog programa. Skupina dr. Buća i Stranka prava osnovali su Hrvatski blok. Pred parlamentarne izbore god. 1927. taj je Hrvatski blok proširen, odnosno osnovan je novi, zajedno s H. F. S. S.

Izmirenje H. F. S. S. i Stranke prava nije išlo lako. Postojao je stari antagonizam iz vremena Dvojne monarhije i prvih godina kraljevske Jugoslavije. U Federalističkoj stranci bilo je koalicionaša i milinovaca. Postojali su od prije osobni animoziteti i predrasude. Bila je prvenstveno zasluga dr. A. Trumbića, što je nakon dugih razgovora i pregovora došlo do stvaranja tog novog Hrvatskog bloka. Svojim općehrvatskim i nestranačkim nastupom stekao je dr. Trumbić mnogo simpatija u krugovima Stranke prava.

Na izborima u rujnu 1927. lista Trumbić-Pavelić dobila je u Zagrebu 9.500 glasova, lista H. S. S.-a s nosiocem inž. Augustom Košutićem svega 3.500 glasova. Glavni grad Hrvatske opet je dao povjerenje Trumbiću. S njim na listi izabran je i predstavnik Stranke prava, dr. Ante Pavelić – kasnije ustaški poglavnik.

U čitavoj Hrvatskoj H. S. S. dobila je 380.000 glasova. Hrvatski blok, 40.000. Pučka stranka i manje stranke oko 50.000, J. M. O. – organizacija naših muslimana – 115.000. Izborni zakon pogodovao je H. S. S. Dobila je 60 mandata. No bila je to Pirova objeda. Od 550.000 glasova u godini 1925., izgubila je 170.000. Broj razočaranih hrvatskih birača, koji je apstinirao, iznosio je oko 200.000. Kad tomu broju pribrojimo glasove ostalih hrvatskih stranaka – oko 90.000 – te hrvatske glasove J. M. O., može se ustvrditi kao povijesna činjenica, da je polovica hrvatskih izbornika, bilo aktivno, bilo pasivno, otklonila politiku sporazuma. Ona druga polovica glasovala je za H. S. S., jer je dobro organizirani propagandni aparat Stranke stvorio kod tih glasača

uvjerenje, da je novi pravac samo taktika, a konačni cilj Radićeve politike da je i dalje samostalna hrvatska republika.

Iz izbora god. 1927. hrvatski je narod izišao podijeljen, oslabljen i malodušan. Velebna i jedinstvena borbena fronta 1925. bila je probijena. Beogradski vlastodršci mogli su sa zadovoljstvom ustanoviti, da su metode Obznane i terora prisilile hrvatsko vodstvo na kapitulaciju. Takva situacija mogla ih je samo ohrabriti u njihovim daljnjim planovima: obezglaviti vodstvo hrvatskog naroda i nametnuti otvorenu velikosrpsku despociju.

I danas, nakon 34 godne, kada ondašnje događaje možemo promatrati iz povijesne perspektive i bez strasti, mogu samo ponoviti sud, koji smo mi mladi već tada imali (spominjem tu dr. Branka Jelića, Mladena Lorkovića, Milu Starčevića i Vladu Singera), da je, naime, politika sporazuma bila u cijelosti pogrješna. Povrh toga, za veći dio hrvatske inteligencije i građanstva te veliki dio seljaštva ona nije bila ni načelna, niti časna. U hrvatskom narodu etički su momenti uvijek bili važni, čak i odlučujući. Nije se moglo tom narodu, koji je toliko čeznuo za svojom slobodom i za nju toliko žrtvovao, odozgo nametnuti politika oportunizma i nenačelnosti. Stjepan Radić imao je šesto osjetilo za bilo širokih narodnih slojeva. Osjetio je narodnu reakciju, nu bilo je prekasno. Ubojiti hitci od 20. lipnja 1928. dramatski su prekinuli politiku sporazuma i dovršili jedno razdoblje našeg političkog života. U tom razdoblju od 1925.–1928. oko dr. Ante Trumbića okupile su se one hrvatske snage, koje nijesu odobravale Radićevu politiku sporazuma, snage, koje su odabrale put načelnosti, časti i borbe – put, koji je i politički bio ispravan.

Era sporazuma imala je, osim umorstva u Skupštini, još i daljnju sudbonosnu posljedicu. Ni beogradski vlastodršci ni Stjepan Radić, ni Trumbić, ni Maček, ni Pavelić, a niti mi mladi, koji smo tek bili stupili u politički život, nismo mogli ni slutiti, da će baš ona trogodišnja era sporazumaške pseudodemokracije i pseudoparlamentarizma stvoriti prvu klicu kasnijeg Ustaškog pokreta. U onom razdoblju opće narodne desorijentacije i malodušja, počele su po hrvatskim gradovima i selima nicati nove omladinske organizacije: sveučilišne i srednjoškolske, građanske, radničke i seljačke. Zdravi hrvatski narodni organizam počeo je reagirati. U hrvatsku politiku stupalo je novo pokoljenje. Iako mu je starčevićanstvo bila temeljna ideologija, ove nove organizacije imale su malo zajedničkog s vodstvom postojećih stranačkih organizacija. To vrijedi za odnose "Hrvatske pravaške omladine" naprama vodstvu Stranke prava, kao i za odnos "Hrvatske mladice" naprama H. F. S. S. S tim novim omladinskim organizacijama formirani su kasnije prvi kadrovi Ustaškog pokreta. One su za vrijeme diktature bile hrptenjača aktivnog otpora.

Povrh toga, sporazum je omogućio, da je godine 1927. zajedno s Trumbićem izabran dr. Ante Pavelić za zastupnika glavnog grada Hrvatske. Taj izbor dao mu je političku legitimaciju, pa je nakon Radićeve smrti i proglašenja

Aleksandrove diktature postao novim odlučujućim čimbenikom hrvatske politike, koji je svojim radom odredio pravac i sudbinu čitavog jednog hrvatskog pokoljenja. Tako je dr. Ante Trumbić, jedan od tvoraca prve Jugoslavije, otvorio put političkoj afirmaciji dr. Ante Pavelića, njezinom najvećem neprijatelju i rušitelju.

Suradnja izmedu Trumbića i Pavelića, koja je tada započela, nije nikada sasvim prestala. Ona je, kako ćemo dalje vidjeti, imala svoju potvrdu i epilog devet godina kasnije, kad je Trumbić dao ustaškome poglavniku dragocjen savjet, koji bi, da je bio usvojen, bio promijenio tok hrvatske povijesti.

U razdoblju, koje svršava 20. lipnja 1928., dr.. Trumbić je – o tome ne može biti nikakve sumnje – već obračunao s integralnim jugoslavenstvom. Možda još nije bio sasvim uočio ogromnu opasnost, koju za nas predstavlja agresivno velikosrpstvo. Dva su događaja impresionirala dr. Trumbića i dokončala njegovu političku evoluciju. Prvi je umorstvo u Skupštini, 20. VI. 1928., a drugi šestojanuarska diktatura.

III. OD UMORSTVA U SKUPŠTINI DO PROGLAŠENJA VELIKOSRPSKE DIKTATURE

Umorstvo od 20. VI. 1928. preko noći je promijenilo politički položaj u Hrvatskoj. Hitci u Skupštini namijenjeni svim Hrvatima, uspostavili su spontano slogu i jedinstvo u mjeri, kakve u našoj novijoj povijesti ne nalazimo primjera. Mirotvorstvo, koje je kao posljedica rata i Radićeve nauke dominiralo našim političkim životom, iščezlo je u širim narodnim slojevima. Hrvatsku je obuzeo revolucionarni val. Nu događaji su zatekli naš vodeći politički sloj potpuno nepripravnim. Kroz stoljeća naša je borba imala ustavni značaj. Hrvatska inteligencija u onih deset prvih godina Jugoslavije nije shvaćala, da su spram neprijatelja, koji je od 1918. u Hrvatskoj vladao, ustavne metode borbe iluzorne. Hitci u Narodnoj skupštini otkrili su intencije vladajuće velikosrpske klike u Beogradu, da se za učvršćenje svog položaja u Hrvatskoj kani služiti svim prokušanim bizantsko-balkanskim metodama. Osim toga, Hrvati su se u tom času našli bez pravog vodstva. Teško ranjeni Stjepan Radić bio je prikovan uz smrtnu postelju. On, kojemu su dinamika i aktivnost bili značajka djelovanja, bio je fizički paraliziran. Stvarno, nije više mogao nastupati kao vođa. Njegov duh bio je i dalje bistar i aktivan: nikada nije bio tako oštrouman, dosljedan i načelan, kao ona zadnja 2 tjedna pred smrt. Ali, za onu situaciju bilo je to premalo. Diktatorski autoritet, kojim je u Stranci nastupao, nije dozvoljavao nikome od njegovih najbližih suradnika, da poduzme bilo kakav korak bez njegove inicijative i odobrenja. Sve je bilo u iščekivanju, šta će biti s Predsjednikom.

Takvu je situaciju izrabio, zahvaljujući svom osobnom prijateljstvu s Radićem, voda hrvatskih Srba Svetozar Pribićević. U ona dva kritična mjeseca iza umorstva u Skupštini on je bio odlučujući čimbenik hrvatske politike. Njegova djelatnost imala je samo jedan cilj: spasiti Jugoslaviju. I njegova sigurno iskrena i stvarna opozicija spram Beograda služila je samo spasu jugoslavenskog jedinstva. Svaki je dan davao energične izjave protiv beogradskog centralizma, ali istovremeno i sprječavao svaki radikalniji istup, za kojim je vapila čitava Hrvatska. Tako i rezolucija SDK od 1. VIII. 1928. – donesena istom šest tjedana nakon umorstva u Skupštini – imade njegov pečat. Ona je razočarala hrvatsku javnost, štetila hrvatskoj borbi, a koristila Beogradu.

U onom razdoblju, neposredno iza 20. VI. 1928., dva su momenta dominirala našim javnim životom. Mogućnost općeg narodnog ustanka protiv Jugoslavije i u vezi s time opetovana ponuda Aleksandra Karađorđevića, da se zapadna Hrvatska odijeli od Jugoslavije, t. j. da se sprovede t. zv. amputacija. Hrvatska historiografija još čeka na znanstveni prikaz tog razdoblja. Ocjena svih tadanjih hrvatskih mogućnosti bila bi moguća samo uz točnu analizu tadanjeg položaja i stvarnog vojno-političkog razmjera snaga. Takav prikaz prelazi okvir ovog osvrta. Ograničit ću se samo na nekoliko činjenica, koje su potrebne za bolje razumijevanje kasnijeg razvoja i držanja naših odlučujućih čimbenika, a među njima i Ante Trumbića.

Odmah nakon umorstva u Skupštini nekoji su seljački prvaci H. S. S.-a tražili radikalni prekid dotadašnje politike i metoda. Jedna skupina narodnih zastupnika, koju je predvodio Gjuka Kemfelja iz Stubice, predlagala je, da se odmah digne opći narodni ustanak, izvrši odcjepljenje od Srbije i proglasi Hrvatska republika. Svoj su prijedlog potkrijepili psihološkim stanjem u narodu i nespremnošću srpske vojske. Obje tvrdnje bile su ispravne. U širokim narodnim slojevima raspoloženje je uistinu bilo revolucionarno. Narod je bio spreman goloruk jurišati na oružnike i vojsku. Srpska vojska, naprotiv, bila je potpuno nespremna za svaku brzu represivnu akciju. Garnizoni u Hrvatskoj bili su malobrojni, njihov brojčani stališ ispod mirnodobskog s 80-90 posto novaka, koji su bili tek nekoliko tjedana u vojarnama i bez borbene izobrazbe. Stari vojnici bili su pušteni svojim kućama na poljske radove, kao svake godine za vrijeme žetve. Pojedine posade imale su streljiva samo za nekoliko sati borbe. Duh u vojsci bio je slab i deprimiran. Nakon atentata u Skupštini, srpski su časnici navečer krišom izlazili na ulicu, preobučeni u građanska odijela.

Vodstvo je H. S. S.-a u pitanju ustanka bilo podijeljeno. Samo je dr. Ivan Pernar, jedan od žrtava od 20. lipnja, odobravao projektirani ustanak. Predavec je, narotiv, javno govorio: "Mi ćemo našim veličanstvenim mirom zadiviti kulturni svijet, i tako prisiliti Beograd na uzmak". Podpredsjednik stranke dr. Maček bio je u početku nekako u sredini između ova dva ekstrema. Povijesna je činjenica, da se je taj ustanak spremao i da je prešao fazu dogovora. Kemfelji

i drugovima pridružio se kao vojni stručnjak Slavko Kvaternik i jedna skupina bivših časnika. Spominjem Štancera, Begića, Laxu i Sabljaka. Svi su oni tada bili još relativno mladi, borbeni i puni vjere u uspjeh. Plan je bio: sa seljačkim odredima razoružati oružničke i financijske postaje, prekinuti sve telefonske, brzojavne i željezničke veze, izolirati srpske posade, i s oružjem, s kojim se je raspolagalo – nešto je bilo skriveno iza Prvog svjetskog rata, – te onim, koje bi se otelo oružnicima i financima, lovačkim puškama i revolverima, te oružjem, koje bi došlo iz Mađarske, navaliti na opkoljene srpske posade. Težište ustanka imalo je biti sjeverno od Save, gdje su postojali srpski garnizoni u Čakovcu, Varaždinu, Bjelovaru, Virovitici, Požegi, Osijeku, Brodu, N. Gradiški i Vinkovcima. U Zagrebu imala je omladina na ulicama napasti redarstvo, navaliti na trgovine oružja i izazvati vojsku, da izađe na ulicu. Istovremeno su seljački odredi iz šire zagrebačke okolice imali izvršiti juriš na Zagreb. U Zagrebu je postojala samo jedna valjana vojnička postrojba – Dočasnička škola, s kojih 800 momaka – sve druge postrojbe bile su dvojbene vrijednosti, popunjene neizvježbanim regrutima iz Makedonije, s Kosova (Arnauti), Srbije i drugih krajeva.

Kakvi su bili stvarni izgledi za uspjeh takvog ustanka?

Ustanak, koji se je spremao ljeti 1928., ne bi bio pobuna neorganiziranih masa. Njegova priprema kao i formiranje prvih hrvataskih vojnih postrojbi bile bi u rukama prvorazrednih časnika i dočasnika. U Hrvatskoj bilo je tada nekoliko tisuća časnika i nekoliko desetaka tisuća dočasnika s višegodišnjim ratnim iskustvom. Od svršetka Prvog svjetskog rata bilo je prošlo istom devet godina. Osim toga, većina tih časnika i dočasnika služila je bar neko vrijeme i u srpskoj vojsci. Vojni zanat nije im, dakle, bio stran. Većina još mladići tokom Prvog svjetskog rata, bili su 1928. u najboljoj muževnoj dobi. Viši časnici od bojnika na gore, imali su između 40-50 godina. Taj je časnički i dočasnički zbor bio nacionalno svijestan i politički jedinstven. Većina pripadala je H.S.S., a kod naših je austrijskih časnika kroz godine, koje su prolazile, nestajala nostalgija za Austrijom i izbijalo hrvatsko rodoljublje. Vraćali su se natrag svom narodu.

Njihova vjera u uspjeh nije bila rezultat slijepog nacionalnog fanatizma, već ispravne ocjene vlastitih i neprijateljskih mogućnosti. Poznavali su u tančine sve slabosti srpske vojske, njenu nepokretnost, zastarjelu i defektnu organizaciju, nesposobnost viših i nižih časnika, heterogeno i nedovoljno naoružanje. Znali su, da je ta epski opjevana slavna srpska vojska obični balkanski bašibozuk, koji će u jednom općem hrvatskom narodnom ustanku naprosto nestati. Poznavali su sve mane srpske vojske još iz godine 1914., kada su hrvatske postrojbe austrijske vojske, iako brojčano slabije, bez ratnog iskustva i bez modernog oružja, dobile sve okršaje i borbe protiv Srbijanaca, koji su bili brojčano nadmoćniji, posjedovali borbeno iskustvo iz balkanskih ratova i bili snabdjeveni modernim francuskim topništvom. Znali su, da je

istom predaja čeških pukovnija i divizija zaustavila njihovo napredovanje i Srbijancima omogućila protuofenzivu i one ponešto fantastične pobjede na Crnom Vrhu i Ceru.

Oni, koji su imali 1928. izvršiti ustanak protiv kraljevske Jugoslavije, bili su oni isti, za koje su Srbijanci god. 1914. i 1915. govorili: "Najteže je s onim Austrijancima, koji govore srpski i nose numeru na kapi".

Nu, dok su naši časnici i dočasnici ispravno prosuđivali razmjer snaga, dotle su naši političari – seoski fiškali i kavanski stratezi – opterećeni jugoslavenskom nostalgijom svojih mladih dana, pacifizmom i impresionirani 20 godišnjom lažnom propagandom o vojničkoj sposobnosti Srbijanaca, gledali u toj jadnoj srpskoj vojsci nepobjedivog vojnog čimbenika. Zbog takvog načelnog stanovišta, hrvatsko vodstvo nije u ljetu 1928. shvatilo, da se može osloniti na čimbenika, koji je u sva vremena kod stvaranja vojske i ratnih obračuna bio najvažniji, a taj je: časnički i dočasnički zbor. U našem konkretnom slučaju, taj je bio prvorazredan, s obilnim ratnim iskustvom, nacionalno svijestan i moralno na zamjernoj visini. Za ustanak i eventualni rat protiv Srbije vodstvo je raspolagalo vrsnim aparatom, iza kojeg je stajao cijeli hrvatski narod, fanatiziran, ogorčen, ranjen u svojem ponosu i spreman na svaku žrtvu. Ali vodstvo nije shvatilo ovu ogromnu potencijalnu snagu, koju je predstavljala ta vojničko-politička kombinacija. Nije slušalo svoje političke ni vojne savjetnike, nije slušalo svoje narodne zastupnike, niti bilo naroda. Slušalo je Svetozara Pribićevića i očekivalo spas od Aleksandra Karađorđevića. Takva je bila hrvatska stvarnost ljeti 1928.

Nije ispravan prigovor, da bi ustaše ušli u taj sukob goloruki. Mađarska i Italija bile su otvoreni neprijatelji. Napose kritičan položaj bio je na mađarskoj granici. G. 1928 nije postojala nikakva pogranična straža: na granici bilo je samo nešto oružnika i finanaca. Od Varaždina do Virovitice, dakle na 100 km. granice, uopće nije bilo vojnih posada. Hrvatske bi ustaše već za prvih sati ustanka bili mogli uspostaviti zajedničku granicu s Mađarskom i zaposjesti mostove i brodove na tom sektoru. Tadanji mađarski ministar vojske general Gjula Gömbös – kasnije predsjednik vlade – bio je stavio Hrvatima na raspolaganje stanovitu količinu oružja još i prije predviđenog ustanka. Nakon uspostave zajedničke granice, bila je obećana sva moguća pomoć u oružju i streljivu, opremi i opskrbi. Gömbös je to izričito, onda, a i kasnije, potvrdio Ivi pl. Perčeviću, Slavku Kvaterniku, Anti Paveliću i prof. Bajzi.

Onih 10 srpskih posada sjeverno od Save – svaka s kojih stotinjak donekle izobraženih vojnika i tek pridošlih novaka – izolirane, opkoljene, bez hrane i bez dovoljne zalihe streljiva, bez komunikacija, ne bi mogle odoljeti općem narodnom ustanku te presiji od kojih 150.000 ili više na svaku žrtvu spremnih hrvatskih seljaka i omladinaca, vođenih od prvorazrednih časnika i dočasnika.

Već od prvog dana ustanka bio bi osiguran priliv oružja, streljiva, spreme i opskrbe iz susjedne Mađarske.

Ako su 1941. naše postrojbe bile u stanju razoružati mobiliziranu i na rat spremnu srpsku vojsku, bez pomoći Osovinskih vojska, ne može biti sumnje, da bi to bilo uspjelo i god. 1928. s onim slabim srpskim posadama. U travnju 1941. hrvatski narod dao je čitav niz boraca, kao Ivana Čveka, Mraka, Luetića, Zvonka Kovačevića i druge. God. 1928. sav je narod bio jedan Ivan Čvek. Zapovjednici tih srpskih posada postupali bi onako, kako su u sva vremena na pobunjenom području postupali zapovjednici opkoljenih i iscrpljenih okupacionih sila. Nastojali bi spasiti svoje živote i živote svojih obitelji, tražeći *salvum conductum*. Nešto slično dogodilo se i god. 1941. u mnogim hrvatskim krajevima, prije dolaska njemačkih i talijanskih postrojbi. Godine 1928. srpskim je zapovjednicima nedostajao svaki moral za bilo kakav odlučan nastup. U tim posadama bio je i stanoviti broj Hrvata časnika, dočasnika i momčadi, koji su u onim tjednima samo čekali na znak za ustanak. Spominjem konkretni slučaj konjičkog puka u Virovitici, gdje je zapovjednik jednog eskadrona, bojnik Strelec, bio u neprekidnoj vezi s S. Kvaternikom i čekao na dogovoreni znak, da preuzme čitavu posadu.

Ustanak sjeverno od Save sigurno bi bio uspješan. Južno od Save, on bi bio bar djelomičan – proširio bi se na Kordun, Liku, Dalmaciju, Hercegovinu i dijelove Bosne. Aleksandar Karađorđević i njegovi vojni savjetnici točno su poznavali svu slabost svog položaja u Hrvatskoj. Svetozar Pribićević u svojoj knjizi, *La dictature du roi Alexandre*, opširno opisuje, kako mu je Karađorđević u dva navrata htio nametnuti amputaciju, t. j. povlačenje srpske vojske na jednu crtu istočno od Zagreba. Taj prijedlog za amputaciju bio je diktiran vojno-političkim položajem u Hrvatskoj. Za Srbiju je to bilo manje od dva zla. Povući se pravodobno, značilo je spasiti vojsku. Iza jedne nove konsolidirane linije mogla se je sprovesti mobilizacija Srbije i srpskih krajeva države i kasnije tu slabu, za život nesposobnu, Hrvatsku na maču natrag osvojiti. A to bi značilo pred čitavim svijetom manifestirati srpsku jakost i hrvatsku slabost. Narotiv, ustanak u Hrvatskoj mogao je imati za posljedicu gubitak čitave IV. armije i težak položaj armije, koja je držala Bosnu i Dalmaciju. Oružje srpskih garnizona moglo je pasti u hrvatske ruke, i Hrvati ne bi bili više goloruki. Uspjeli ustanak digao bi samosvijest Hrvata, a moralno dotukao srpstvo. Hrvatski ugled u inozemstvu bio bi porastao – srpski pao. Sva golotinja Jugoslavije kao države postala bi bjelodana. Ponovno osvajati takvu Hrvatsku, moralo bi, sa srpskog stanovišta, biti problematično.

Aleksandar Karađorđević i srpski glavni stožer znali su da Hrvati u tom ustanku ne bi bili sami. Makedonija je bila, doduše, mirna, ali nepokorena. Isto tako, i albansko Kosovo i Metohija. Garnizone u tim krajevima činili su uglavnom prečani, većinom Hrvati. S bugarske strane jugoslavensko-bugarske

granice, makedonski okruzi Petrić i Gornja Džumaja, bili su pod virtualnom vlasti V. M. R. O., t. j. Vanče Mihajlova. Upliv Makedonaca na središnju vladu u Sofiji bio je odlučujući. Tko bi mogao spriječiti upad od 10.000 ili više oboružanih komita? Vanča Mihajlov i drugi Makedonci su tvrdili, da se je u ljetu 1928. u Bugarskoj očekivao ustanak u Hrvatskoj, iza kojeg da je imao uslijediti njihov upad i opći ustanak u Makedoniji. Tko bi tamo spriječio takav upad i opći ustanak? Zar hrvatske posade? Osim toga, onog ljeta vladala je među novacima u makedonskim posadama jaka malarija. Makedonija bila je stvarno bez obrane. Srbija bi, dakle, imala odmah na početku borbu na 2 ili 3 fronte. Postojala je opasnost, da se hrvatske posade ujedine s Makedoncima. Gubitku vojske u Hrvatskoj mogao je slijediti gubitak one u Makedoniji. Od pet srpskih vojska, tri su bile u teškom položaju: IV. u gornjoj Hrvatskoj, II. u Bosni i Dalmaciji i III. u južnoj Srbiji (Makedonija, Kosovo). Kakvo bi bilo držanje Crnogoraca pod Sekulom Drljevićem, te Hrvata, Mađara i Nijemaca u Vojvodini? Ako se već ne bi otvoreno priključili ustanku, vezali bi tamošnje posade srpske vojske.

Slično je bilo i na granici s Italijom. Tko je mogao kontrolirati jadransku obalu, te granicu kod Čabra i Kastva?

Takav je bio vojno-politički položaj kraljevske Jugoslavije u srpnju i kolovozu 1928., kad je jedna skupina narodnih zastupnika H. S. S.-a tražila od vodstva Stranke proglašenje hrvatske republike i opći narodni ustanak. Da li je to vodstvo, da li je uopće koji mjerodavni hrvatski političar u ona dva sudbonosna mjeseca uvidio sve hrvatske mogućnosti? Držim, da nije. Razlog, zašto nije došlo do ustanka, otkrio nam je 30 god. kasnije dr. Maček s ovom izrekom: "Poduzeo sam sve, što je bilo u mojoj moći, da spriječim otvoreni ustanak, koji je prijetio ne samo u Zagrebu, nego i širom Hrvatske. Tako sam postupao ne samo zbog Radićevih želja i mojih vlastitih mirotvorskih tendencija, već i zato, jer je bila skrajnja ludost dozvoliti, da se politička borba prenese na polje, gdje bi se mi na svaki način pokazali slabijima".[2]

Dr. Maček ne veli, zašto bi se mi "na svaki način pokazali slabijima". Projektiranom ustanku i njegovim mogućim posljedicama posvetio je u svojoj knjizi svega tih pet redaka.

Pravi razlog, što tadanja srpska slabost nije bila izrabljena, treba tražiti u ondašnjoj službenoj hrvatskoj politici, koja je tražila mrvice unutar Jugoslavije i nije bila usmjerena na njeno rušenje i uspostavu Hrvatske. Metode te politike bile su mirotvorne i parlamentarne. Njeni provodioci bili su ideološki strani svakom protivnom pravcu. Tako smo doživjeli, da su u času najveće krize kraljevske Jugoslavije, kada i sam srpski Kralj nije više vjerovao u mogućnost održanja srpske okupacije Hrvatske – odlučivali našom sudbinom, kao i god.

[2] *In the Struggle for Freedom*. Vladko Maček. Translated by Elisabeth and Stjepan Gaži, New York: Robert Speller & Sons, 1957. Str. 120

1918., Srbi, Svetozar Pribićević i Aleksandar Karađorđević. Nakon svih progona i žrtava onog desetljeća, koji su kulminirali umorstvom u Skupštini, hrvatska je politika doživjela nov poraz, kao i 10 god. prije. Nu, treba odati počast i priznanje onim našim seljačkim prvacima – narodnim zastupnicima H. S. S.-a, koji su ispravno shvatili položaj. – Iz njih je progovorio duh samoobrane čitavog naroda. Nisu bili opterećeni kompleksima inferiornosti spram Srbijanaca, niti su borbu protiv ubojica Stjepana Radića i tolikih drugih Hrvata smatrali politikom, već borbom za naš goli život i narodni opstanak. Bili su to preteče one naše krasne Seljačke i Građanske zaštite, koja je u travnju 1941. ispisala sjajnu stranicu hrvatske povijesti, pa makar je danas nazivali "petom kolonom".

Preostalo bi još odgovoriti na pitanje: da li je Trumbić god. 1928. shvatio sve mogućnosti hrvatske borbe? Prema svemu, što sam onda, a i kasnije čuo i čitao, držim da nije. I on je pripadao onoj staroj generaciji, koja se u onim dramatskim događajima nije znala snaći. Trumbić je već g. 1927. na pouzdaničkim sastancima govorio, da treba računati s umorstvom Stjepana Radića. Nasilna smrt ovog našeg velikog tribuna nije mu došla neočekivano. Ali mjesto i način tog umorstva duboko su impresionirali Trumbića. Tvorac Jugoslavije, doživio je, da su Srbijanci pobili kao zečeve predstavnike Hrvata usred Skupštine one države, koju je on pomagao stvarati. Sjećam se kao danas Trumbića iza Radićevog lijesa: koracao je polagano i pognut, s izrazom neizmjerne tuge i dubokog duševnog poremećenja.

Ali Trumbić je još i tada vjerovao u mirno političko-diplomatsko rješenje hrvatskog pitanja. Takvo rješenje odgovara njegovom tadašnjem shvaćanju. U drugoj polovici srpnja 1928. oba zastupnika Hrvatskog bloka pristupila su zastupničkom klubu S.D.K. i prisustvovali vijećanjima u Sabornici. Do Radićeve smrti, Trumbić je politički u pozadini. Glavnu riječ u hrvatskoj politici imade Svetozar Pribićević. Ta se situacija donekle mijenja nakon Radićeve smrti. Vodstvo H. S. S.-a prelazi na dr. Mačeka. Tada počinje suradnja Trumbića s novim predsjednikom, suradnja, koja će trajati sve do Trumbićeve smrti. Ujesen 1928. periodički se održavaju sastanci Maček-Trumbić-Pavelić, koji djeluju kao neki triumvirat hrvatskog političkog vodstva. Vijesti o tim sastancima hrvatska javnost prima s velikim zadovoljstvom, jer smatra, da je time ograničen upliv S. Pribićevića.

Ustvari, taj upliv postoji i dalje, iako je manji, nego u ona dva prva kritična mjeseca. Maček balansira između vođe hrvatskih Srba i predstavnika pravaške desnice, zapravo između S. Pribićevića i prof. Milana Šufflaya. Dr. Pavelić tada prvi put kapitalizira borbenost pravaške omladine u svoje osobne svrhe i nastupa uz Mačeka i Trumbića, kao novi čimbenik hrvatske politike. Kao rezultat čestih vijećanja pada odluka, da se Trumbića pošalje u Pariz, da tamo pokuša paralizirati utjecaj Beograda. Trumbićev put koincidira vremenski s

putom Aleksandra Karađorđevića, koji je od francuske vlade tražio pristanak za uvođenje svoje osobne vladavine. Prema informacijama, koje sam tada imao, dr. Trumbić je gajio nadu, da će kod Francuza moći isposlovati promjenu srpskog držanja. Teško je vjerovati, da bi Trumbić imao tako naivnu koncepciju o francusko-srpskim odnosima i vođenju politike uopće. No činjenica je, da se je tada, a i kasnije, na vrhovima hrvatske politike očekivalo, da će Zapad prisiliti Beograd na popuštanje. Bila je to nerealna i dječja predodžba o politici. Takva intervencija zapadnih sila u korist Hrvata mogla je uslijediti samo onda, da su Hrvati svojim snagama i silama stvorili činjenično stanje protivno postojećem. Samo tada, bili bi tangirani interesi Zapada. Ljeti 1928. bila je za to idealna prilika. Sloboda se ne stiče moljakanjem, već borbom i stvaranjem gotovih činjenica.

Rezultat Trumbićeve intervencije u Parizu bio je negativan. Ona *a priori* nije imala nikakvih preduvjeta za uspjeh. Narod, kojemu usred tuđinskog Parlamenta pobiju njegove vođe, a nije u stanju drugačije reagirati nego sprovodima i komemoracijama, kojom uličnom demonstracijom i rezolucijama, ne može očekivati razumijevanje stranih političkih čimbenika. U povoljnijem položaju bio je Karađorđević. Mogao je ukazati, da je vlast čvrsto u njegovim rukama i da su Hrvati mirni. Rezolucija S. D. K. od 1. VIII. 1928., te Radićeva izjava: "Narod i kralj", priznavale su ga odlučujućim čimbenikom. Na temelju takvog stanja stvari čitav problem je prikazao kao problem čisto unutarnje političke naravi Jugoslavije, protivu kojeg se Hrvati ne bune. Zato je i uspio.

Naprotiv, da se je Trumbić našao u Parizu u času jednog općeg i uspješnog hrvatskog ustanka – u kojemu bi disciplinirani i borbeni hrvatski seljačko-omladinski odredi, kao ono 1941., razoružali srpsko redarstvo i oružnike, te opkolili i uništili one jadne srpske posade, tada bi i Trumbić imao sve uvjete za uspjeh. Mogao bi ukazati, da su Hrvati, a ne Srbi, gospodari položaja i tražiti od Francuza, da spriječe predhodeći hrvatsko-srpski rat. Na takvom ratu Francuska nije mogla imati nikakav interes, pa bi poduzela sve, da se taj ustanak ne zlorabi u revizionističke svrhe. Zahvaljujući svojoj tadašnjoj snazi i autoritetu, bila je dovoljno jaka, da prisili Srbe i Hrvate na primirje, koje bi i stvarno, ako već ne i formalno, značilo podjelu Jugoslavije i ulazak Hrvata kao novog vojnog čimbenika u tada postojeći francuski sustav evropske sigurnosti.

U međunarodnom životu narodi vrijede samo toliko, koliko su vojnički čimbenici. O ovoj činjenici hrvatski političari nisu vodili računa ni onda, a niti kasnije.

Trumbićev neuspjeh u Parizu pospješio je njegovu osobnu političku evoluciju. Od sada i on sumnja u mogućnost mirnog rješenja hrvatsko-srpskog spora. Proglašenje diktature i događaji nakon proglašenja, dokončat će Trumbićev povratak borbenom i radikalnom hrvatstvu.

IV. DIKTATURA ALEKSANDRA KARAĐORĐEVIĆA

Dne 6. I. 1929. velikosrpstvo je pod vodstvom inteligentnog manijaka Aleksandra Karađorđevića stupilo u otvorenu navalu protiv hrvatskog naroda. Srbijanska kraljevska diktatura najstrašniji je režim, kojeg je do tada pretrpio hrvatski narod. Cilj te vladavine bio je: najbrutalnijim sredstvima upokoriti Hrvate, svesti ih na razinu turske raje – stvoriti od njih obično roblje – masu, koju će se preko pseudojugoslavenstva moći utopiti u srpsko more. Od brutalnih redarstvenih metoda i terora preko ekonomskih, socijalnih i kulturnih mjera pa do infiltracije i kolonizacije srpskog življa, sve je služilo samo jednom cilju: srbizaciji Hrvatske. Ubiti Hrvata svatko je mogao nekažnjeno. Čak se je od roditelja pobijenih žrtava tražilo, da plate taneta, kojima su ubijena njihova djeca. Koliko je Hrvata ubijeno za vrijeme diktature? Mislim, da se ni približno točan broj ne će moći nikada ustanoviti. Broj smaknutih i javno ubijenih neznatan je spram broja ubijenih mučke, iz zasjede, a napose onih, koji su kasnije podlegli od posljedica strašnih muka, prepaćenih u zatvorima. Među žrtvama velikosrpskog terora imao je biti i Trumbić.

Odmah nakon proglašenja diktature, Trumbić je stavljen pod redarstveni nadzor. Ispred kuće u Martićevoj ulici – palača zagrebačke Nadbiskupije, zvan Vatikan – šetao se bez prekida redarstveni agent, koji je legitimirao i popisivao Trumbićeve posjetioce. To je bio razlog, što Trumbića nijesam upoznao osobno. Kako sam već tada radio ilegalno i odlazio u inozemstvo, posjetiti Trumbića, značilo bi svratiti pozornost redarstva i eventualno dovesti u nezgodan položaj i samog Trumbića. Nas je mlađe Trumbić kao političar uvijek privlačio. Za razliku od prosjeka naših političkih prvaka, koji su bili na razini seoskih fiškala, Trumbić je bio političar evropskog mentaliteta i koncepcija. Kao takav, daleko je nadvisivao našu nagodbenjačku i balkansku sredinu. Mi smo mladi u njemu uvijek gledali mogućeg hrvatskog ministra vanjskih poslova, koji bi i na Zapadu mogao nastupati s autoritetom. Zato nas je njegovo mišljenje uvijek zanimalo. Dr. Pavelić uvijek se je propitkivao za Trumbića – razlog više, da se je na to pazilo.

S Trumbićem je držao vezu Mladen Lorković onih prvih mjeseci diktature i prije odlaska u emigraciju, a kasnije iz emigracije održavao je tu vezu preko svoje obitelji. U aktivističko-konspirativnoj skupini sveučilištaraca, u kojoj sam radio, glavni pokretač i mozak bio je Vlado Singer. On bi Trumbiću slao po kojeg znanca u posjete, a kako je Singer imao vezu sa svim opozicionim skupinama, mogao je uvijek saznati Trumbićevo mišljenje. O Trumbićevom djelovanju vodio je trajnu brigu Adolf Sabljak, umirovljeni bojnik – jedan od najagilnijih domovinskih ustaša. Hrabar, hladnokrvan i oprezan. Radio je konspirativno kroz 12 godina za vrijeme prve Jugoslavije, a da redarstvo o tome nije ništa znalo. Odlazio bi u Austriju i Italiju ilegalno i opet se vraćao. Bio

je u trajnoj pismenoj vezi s puk. Ivom pl. Perčevićem i slao tjedno kadikad i po 3 izvještaja. Režimska cenzura bila je nemoćna. Stanovao je u Martićevoj ulici, u zgradi Matice Hrvatske, a predsjednik Matice prof. Lukas bio je Trumbićev intimni prijatelj, i tu bi onda Sabljak dobivao informacije iz prvog vrela. O Trumbiću je znao dosta Lorkovićev i moj školski drug Aleksandar Hondl, sin umirovljenog nadodvjetnika dr. Hondla, Trumbićevog dobrog znanca. Ustaška organizacija u domovini vodila je, dakle, temeljitu brigu o našem "gosparu s mora". Tako smo ga nazivali za vrijeme diktature, kad je nastao običaj, da se nikoga, opreza radi, ne nazivlje pravim imenom. O Trumbiću mi je kasnije pričao i dr. Milovan Žanić, njegov zastupnički drug i prijatelj. Sve su te informacije za čitavo vrijeme diktature bile uvijek identične i mogu se ovako sažeti:

Trumbić je bio radikalan i borben Hrvat. Otklanjao je svaku pomisao bilo kakvog dodira i razgovora s Beogradom. Vidio je konačno rješenje samo u potpunoj i konačnoj rastavi od Srbije. Za njega, to više nije bio problem politike ni režima, kao ni državnog uređenja, već spasa hrvatskog naroda. Bio je duboko impresioniran vijestima o strašnim progonima, ubijanju i bestijalnim mučenjima. Znao bi komentirati te vijesti primjedbom, da, kakogod taj režim bio strašan, imade i svoju dobru stranu, jer da će konačno osvijestiti i opametiti Hrvate. Vjerovao je, da će hrvatski narod izići iz te strašne borbe ojačan i očeličen te naći puteve svog oslobođenja. Od svojih posjetioca tražio bi uvijek aktivno i pasivno otklanjanje postojećeg stanja, i da to svakom mogućom prilikom manifestiraju. Nikada nije ni jednom riječi osudio bilo kakav aktivistički ili revolucionarni čin. U tom se je bitno razlikovao od dr. Mačeka. Konkretno spominjem demonstracije od 6. III. 1932. na Sveučilištu. Bila je to prva uspjela hrvatska manifestacija nakon proglašenje diktature, koja je trajala već preko 3 godine. Te demonstracije imale su ne samo proturežimsko, već izričito protudržavno obilježje. Zagrebačko je građanstvo te demonstracije oduševljeno komentiralo, a tako i Trumbić. Maček je, međutim, preko svog osobnog tajnika Ivice Prpića izjavio, da vodstvo nije sporazumno s demonstracijama, koje nemaju njegovo odobrenje.

Trumbićevo je, dakle, držanje za vrijeme diktature bilo izričito protujugoslavensko. On je to svoje uvjerenje i javno manifestirao izjavom francuskom novinaru Henri Pozzi-u.[3] Ona je karakteristična za Trumbićevu

[3] Navodim ovu izjavu prema prof. *F. Lukasu* (HR - IV, lipanj 1954., 2, str. 110). Nju je Pozzi objelodanio u knjizi "*La guerre revient*" (Paris, 1933., str. 39) a glasi: "Mi našu budućnost drugdje predviđamo. Ona bi bila u velikoj katoličkoj državi od Jadrana do Poljske, u jednoj velikoj federativnoj republici, koja bi obuhvaćala dunavski bazen uz jadransko primorje i povezivala bi se na Poljsku. (Ugarsku, Hrvatsku, Dalmaciju, Sloveniju, Slovačku, Alpske zemlje, a naslanjale bi se na Poljsku)". Na jednoj strani bi ta konfederacija štitila slobodu mora, a na drugoj strani bi bila bedem protiv germanizma, a na trećoj protiv panslavizma. "Vi Francuzi ne vodite računa, kolika je

političku evoluciju. Razumljivo je, da je takav političar i borac bio režimu na putu. Trebalo ga je ukloniti. Odmah nakon umorstva prof. Šufflaya bila je javna tajna, da su slijedeće žrtve Budak i Trumbić. Postao je oprezan. Danima nije izlazio, a kad bi to učinio, onda samo u pratnji. Tako je izbjegao atentat na svoj život. Nije se dao zastrašiti, bio je i dalje nepopustljiv i beskompromisan.

Njegovo se borbeno držanje napose istaklo za vrijeme prvog procesa protiv dr. Vladka Mačeka, godine 1930. Koncem 1929. uhićena je jedna skupina prvaka i omladinaca H. S. S.-a kod priprema većeg revolucionarnog podhvata protiv režima. Početak je imao biti postavljanje paklenih strojeva u vlak, kojim je u Beograd putovala jedna poklonstvena deputacija. Takvim Potemkinovim selima nastojao je srpski kralj impresionirati inozemstvo. Optužba, podignuta pred Sudom za zaštitu države u Beogradu, odgovarala je stvarnom činjeničnom stanju, samo su priznanja optuženih bila iznuđena najstrašnijim mučenjima. Napose su bestijalno mučeni prof. Jakov Jelašić, vršilac dužnosti tajnika H. S. S.-a, pukovnik Vilko Begić, omladinski prvak Ivan Bernardić, tajnik sveučilišne organizacije H. S. S.-a i osobni tajnik dr. Mačeka Ivica Prpić, te omladinac Ljubo Kremzir. Nekojima od njih gurane su igle pod nokte, vješano kamenje na spolovila i sl. Prof. Jelašić umro je od posljedica tih muka 5 godina kasnije, Ljubo Kremzir 20 god. kasnije, u Chileu. Pravno su, dakle, ta priznanja bila bez vrijednosti. Dr. Maček bio je optužen, da je za taj podhvat davao novčanu pripomoć. Beogradski vlastodršci pripremili su taj proces s nakanom, da tu skupinu hrvatskih rodoljuba prikažu kao običnu zlikovačku organizaciju, na čelu, koje je bio dr. Maček, i tako pred inozemstvom kompromitirati cijelu hrvatsku borbu. Na optuženičkoj klupi sjedio je stvarno cijeli hrvatski narod. Vladini organi pripremali su sve, da se i u inozemstvu ta rasprava prikaže povoljno režimskim interesima. Po tom kriteriju davali bi se izvještaji i za domaći tisak, no beogradskom je novinstvu bilo dano nešto više slobode nego zagrebačkom. Trumbić je namjeru vlastodržaca u cijelosti prozreo. Kao branitelj dr. Mačeka – glavnog optuženika –, vodio je i usmjerio cijelu obranu i dao je svojim kolegama braniteljima, sljedeće upute: "Ovo je proces protiv

smrtna pogibelj panslavizma za zapadnu civilizaciju, a ova državna formacija bila bi neslomljiva kao pregrada protiv jedne i druge ekspanzije.

Konačno, u ekonomskom pogledu ona bi u centralnoj Evropi uspostavila harmoniju između proizvodnje i potrošnje, između agrikulture i industrije, koju su ludo uništili, ima već četrnaest godina, ljudi, koji su se umišljali, da će stvoriti mir, kidajući svojevoljno bitnosti ekonomske i političke, stvorene naporima i iskustvima vjekova".

Nadodaje prof. Lukas, da je Pozzi pitao Srbe u Beogradu u vezi s izjavom dra Trumbića, a da su mu oni rekli, da Trumbić nije cijela Hrvatska, našto je Pozzi primijetio, da on protivno misli i da je siguran, da je ono, što mu je Trumbić rekao, prava istina, koju ne mogu više sakriti ljudi pansrpske diktature. Pod dojmom Trumbićeva izlaganja, zaključuje Pozzi (na 127. str. svoje knjige): "Svaki onaj tko je Jugoslaven, ujedno je i Srbin, a svaki onaj, koji ne će da to bude, bit će prisiljen na to, ili će biti uništen, jer Srbija stvarno personificira Jugoslaviju."

čitavog hrvatskog naroda. Taj je proces izričito politički. Na njemu je sve političke prirode. Na sve, što se bude govorilo, paziti će cijeli hrvatski narod i inozemstvo. Proces prate Pariz i London, Rim i Washington. Zato, svaku našu riječ treba dobro promisliti. Ako državnom odvjetniku ili sucima ne budemo znali odmah odgovoriti, treba naći izliku za prekid rasprave, posavjetovati se i promisliti odgovor, koji će se dati." Svaki je dan prije i poslije rasprave održavao sjednicu s ostalim braniteljima. Tad bi se rekapitulirao tok rasprave i stvarao daljnji plan. Znao bi biti nezadovoljan, ako se koji od branitelja ne bi držao njegovih uputa. Tako je Trumbić kao voditelj obrane, a zahvaljujući svom velikom političkom iskustvu i pravnom znanju, obarao točku po točku optužnice i onemogućio namjeru vlastodršca, da taj izričito politički proces pretvori u kriminalni.[4]

Hrvatska javnost pratila je sa zanimanjem tok rasprave. Cenzura je davala sasvim krivi i izobličen prikaz procesa. Inozemne novine, koje su dolazile u Hrvatsku, bile su razgrabljene. Ali samo talijanski i mađarski tisak, donekle i britanski, donosio je istinite izvještaje o toku rasprave. Francuski tisak, napose agencija Havas i poluslužbeni "*Le Temps*", glasilo Quai d' Orsay-a, bio je obični razglasač beogradske agencije "Avala". Isto i tisak država Male Antante, češki i rumunjski. Tako, unatoč napora Trumbića i drugih branitelja te cjelokupne hrvatske emigracije, odjek procesa u početku nije bio u skladu s hrvatskim interesima. Tu je jedan neočekivani događaj odjednom promijenio položaj u našu korist.

Naime, nakon preslušanja glavnih optuženih: Mačeka, Bernardića, Jelašića i Begića, sud je započeo preslušanje Ljube Kremzira. Odmah u početku preslušanja prisutni strani novinari ustanovili su, da je Kremzir Židov. Od tog je časa sav svjetski tisak donosio opširne i za hrvatsku stvar povoljne izvještaje. Tako su, na pr., bečka "*Freie Presse*" i "*Wiener Journal*" do tada donosile izvještaje agencije "Avala", ili su posve generalizirale iskaze optuženih. Odjednom se je sve promijenilo. Opširno je donošen Kremzirov opis mučenja, kojima je bio izložen na redarstvu. Glavne svjetske agencije, koje su do onda ignorirale opis jednakih ili gorih muka prof. Jelašića i puk. Vilka Begića, odjednom su bile pune za hrvatsku stvar povoljnih izvještaja. Kao zaključnu vijest prije osude, donio je svjetski tisak opširne izvatke iz onog zaista krasnog zaključnog govora dr. Mačeka, koji je tada ganuo i oduševio hrvatsku javnost. Tako je zaslugom dr. Trumbića i mučeništvom jednog Hrvata-Židova propala sva montaža velikosrpskih vladaoca. Kasniji veliki autoritet i ugled dr. Mačeka u Hrvatskoj i inozemstvu imade svoj prvi izvor baš u ovom procesu.

[4] Ove podatke o procesu piscu su dali branitelji: dr. Milovan Žanić i dr. Ferdo Bošnjaković.

Nakon proglašenja osude, taj je proces imao mali epilog u Zemunu. On je vrlo karakterističan za odnose Maček-Trumbić.

Iza proglašenja osude priređena je u Zemunu zajednička večera za oslobođenog dr. Mačeka i njegove branitelje. Nekoji su branitelji, među njima dr. Milovan Žanić, izrazili svoje nezadovoljstvo, što je dr. Maček u zaključnom obrambenom govoru kao svoj program označio slobodnu Hrvatsku unutar Jugoslavije – činjenica, koja široj javnosti nije bila poznata. Mačekov je odgovor glasio: "Mogu i ja jedamput Vlahe prevariti". Dr. Žanić je kasnije, kad bi pričao tu epizodu, komentirao: "Nije on prevarił Vlahe, nego nas". Prisutni Trumbić je šutio. Samo je on znao pravu pozadinu.

Već sam spomenuo, da je dr. Hondl, umirovljeni nadodvjetnik, bio znanac dr. Trumbića. Za vrijeme rasprave protiv dr. Mačeka pričao mi je Hondlov sin Aleksandar, da je Trumbić došao iz Beograda dosta razočaran i s viješću, da je dr. Maček htio priznati postojeće stanje, i da je on, Trumbić, to spriječio. Spominjem to samo kao karakterističan detalj za političku evoluciju ove dvojice naših prvaka. Dok je Trumbić evoluirao natrag, k čistom hrvatstvu, Maček je sve više vidio konačno rješenje hrvatske problematike u jugoslavenskom okviru. Njegova autobiografija, *In The Struggle For Freedom*, ne dopušta o tome ni najmanju sumnju. Ne želim time umanjiti vrijednost njegovog držanja i stradalništva za vrijeme diktature, kada je simbolizirao otpor čitavog hrvatskog naroda i bio od svih priznati vođa. Kao takav, uživao je aktivnu potporu i suradnju ustaške organizacije. Spominjem, ilustracije radi, da tamo 1931. organizacija H. S. S.-a nije bila u stanju pružiti dr. Mačeku dovoljnu zaštitu – atentat na njegov život bio je uvijek moguć. Tada smo mi priskočili u pomoć, pa su tako tri kasnija ustaška generala, Herenčić, Moškov i Francetić, bili Mačekovi osobni čuvari.

Proces protiv dr. Mačeka nameće nam još jedan zaključak. Od one šestorice spomenutih optuženih, dvojica su u emigraciji. Dr. Maček u visokoj starosti proživljava zadnje godine svoje zemaljske peregrinacije bez stvarne nade, da bi još ikada mogao živjeti među narodom, za kojeg je toliko prepatio. Ivica Prpić, tučen, mučen i zatvaran, također je emigrant. Prof. Jakov Jelašić umro je od posljedica prepaćenih muka. Isto i Ljubo Kremzir. Vilku Begiću – generalu hrvatske vojske – kraljevski velikosrbi uništili su zdravlje, a komunistički oduzeli život. Ivan Bernardić povremeno je žrtva komunističkog terora. Šest boraca – šest žrtava. Pa ipak, ova šestorica samo su jedna neznatna frakcija u broju žrtava, koje hrvatski narod već preko 10 godina daje velikosrpskom molohu, koji nas sustavno uništava.

V. ZAGREBAČKE PUNKTACIJE

U doba prvog procesa protiv dr. Mačeka Trumbićeva politička evolucija već je bila dovršena. Vratio se natrag idealima svoje mladosti. No, ako je Trumbić bio tako radikalan i borben, te otklanjao svaki kompromis sa Srbijom, zašto je onda redigirao i supotpisao Zagrebačke punktacije u prosincu 1932., koje su predvidjale zajedničku državu sa Srbijom? Bila je to prva politička manifestacija S. D. koalicije u skoro četiri godine diktature. Ona je uslijedila kratko iza ustaške akcije u Lici u jeseni 1932. Ta je akcija bila vođena diletantski – bila je prvi vidljivi odraz totalne organizatorne nesposobnosti dr. Pavelića, koju smo kasnije u N. D. H. svi osjetili. Revolucionarni rezultat bio je nikakav, a žrtve velike.

Naprotiv, politički i propagandni učinak bio je ogroman, u Hrvatskoj i inozemstvu. U Hrvatskoj su široki narodni slojevi počeli vjerovati, da se u inozemstvu pod vodstvom dr. Pavelića sprema velika vojska, koja će obračunati sa srbijanskom okupacijom. Želja je bila otac misli. U narodu je počela kolati krilatica: Maček kod kuće – Pavelić vani. Hrvatska borba našla je u inozemstvu potporu, koja je povećavala mogućnost otpora i izgleda u uspjeh. Talijanski i mađarski tisak opširno je donosio i komentirao vijesti, iako nisu uvijek bile istinite. No i u britanskom tisku ustaška akcija bila je zabilježena i komentirana. Boravio sam tada u Londonu na studijama, i sjećam se, da su čak ugledne novine, kao *Daily Telegraph* i *Manchester Guardian*, opširno izvještavale i komentirale hrvatske događaje, i to vrlo povoljno za ustaše. Izvor tih vijesti bio je u Beču, gdje je pukovnik Perčević bio u dodiru s jednom skupinom britanskih novinara i servirao im vijesti onako, kako je to odgovaralo ustaškim interesima. I te su vijesti prodrle u svjetski tisak.

Nije se više pisalo o H. S. S.-u, niti o S. D. koaliciji, nego o ustašama i borbama s jugoslavenskom vojskom, borbama, kojih uopće nije bilo. Ali taj politički i propagandni odjek ustaške akcije potvrđivao je jednu realnu činjenicu, da je, naime, Ustaški pokret postao jedini aktivni protivnik diktaturi srpskog kralja i njegovoj okupacionoj vojsci, i to na izričito protudržavnoj osnovi. Svu opasnost takvog razvoja za državu shvatio je Svetozar Pribićević, onda emigrant, i zato je preko svojih prijatelja tražio veću aktivnost S. D. K. Ni vodstvo H. S. S.-a, vrlo ljubomorno na svoje stranačke pozicije – nije moglo biti oduševljeno afirmacijom ustaša. Ustaške organizacije u Lici, Sjevernoj Dalmaciji i Primorju osnovane su skoro isključivo iz redova članova H. S. S.-a. Ti su članovi sada odjednom pristupali drugoj organizaciji i polagali prisegu vjernosti novom vođi. Takav razvoj trebalo je nekako paralizirati. Prije svega, trebalo je pokazati veću aktivnost i spriječiti radikaliziranje širokih narodnih slojeva. To je razlog "Zagrebačkih punktacija". O tome sam imao prilike opširno razgovarati s jednim od supotpisnika tih Punktacija. U svibnju 1933., uhićena

je u Zagrebu jedna ćelija naše sveučilišne organizacije, s kojom sam ja održavao vezu. Da izbjegnem pogibelj uhićenja, sklonuo sam se u Italiju, a koncem lipnja vratio sam se opet u domovinu. Za vrijeme mog boravka u Italiji bio sam oko mjesec dana gost dr. Pavelića, koji je tada stanovao u Modeni. Tu sam našao i dr. Milu Budaka – supotpisnika Punktacija. Svakog prijepodneva pretresali bi najnovije vijesti, i katkada bi razgovor došao i na te Punktacije. Dr. Pavelić znao bi se Budaku pomalo narugati, pa pogledavši Budaka, a zatim mene, kimnuo bi glavom i zatim polagano primijetio: "Znaš, Dido, ovi naši punktaši" – opet bi pogledao Milu, pa zatim mene – "misle, da su nešto napravili. Da nije bilo ustaša u Lici, nikada se ne bi sastali". Okrenuo bi se zatim Budaku i nastavio: "Vi punktaši mislite, da ćete riješiti hrvatsko pitanje – jel da, Dido, to ćemo napraviti mi ustaše". Mile Budak je tada lojalno priznavao, da je ustaška akcija u Lici bila povod Punktacijama.

Naravno, bilo je razgovora i o Trumbiću. Budak je apodiktički tvrdio, da je Trumbić politički ustaškog mišljenja. Dr. Pavelić nije htio vjerovati, sjećao se onog Trumbića iz godine 1927. i 1928. Shvatio je Trumbićevu evoluciju istom 3 godine kasnije, kad je nakon sastanka s "našim gosparom s mora" u Palermu, duboko impresioniran njegovim izlaganjem, više puta ponavljao: "To je drugi Trumbić! Da ga samo čuješ! On je mnogo radikalniji od nas".

Zagrebačke punktacije u svojoj su konačnoj redakciji kompromis, da se omogući potpis i Srbima prečanima i predstavniku ustaša. Zahtjev za povratak na stanje prije 1. XII. 1918. imao je zadovoljiti radikalne hrvatske mase, a klauzula o novom državnom uređenju, naše Srbe. Budak je mnogo pričao i o ovima. O svima se je pohvalno izražavao, napose o dr. Dudi Boškoviću iz Pančeva. U našoj oskudnoj političkoj literaturi još nije dovoljno istaknuta povijesna činjenica, da su za vrijeme diktature, dakle u času najveće najezde velikosrpstva, Pribićević i njegovi pristaše bili na hrvatskoj strani, činjenicu, koju hrvatska politika, napose ustaška, nije ispravno ocijenila. Ali, preko svih programatskih razlika i momenata dnevne politike, ona dokazuje, da je u Hrvatskoj bilo mnogo Srba, koji su Hrvatsku, a ne Srbiju, smatrali svojom domovinom. Punktacijama, koje je također redigirao Trumbić, mogla se je omogućiti i pospješiti njihova politička evolucija, sigurno bolna i teška. One nisu bile ograničenje ciljeva hrvatske borbe, već pokušaj, da se u tu borbu uklopi i naše hrvatske Srbe. Tako su ih shvaćali njezini potpisnici Budak i Trumbić. Svoj programatski stav protiv diktature, jugoslavenstva i Jugoslavije, Trumbić je definirao u prije spomenutoj izjavi Henri Pozzi-u. U onih šest teških godina despocije srpskog kralja, Trumbić je kao Hrvat i kao čovjek svojim nepokolebljivim držanjem ispisao najljepše stranice svog političkog djelovanja. Svijestan ogromne povijesne odgovornosti, koja ga je tištila kao sutvorca Jugoslavije, izložio je i svoj život s ciljem, da ispravi zablude svoje mladosti. No nije stao na pola puta. Iz pada diktature i u onoj Evropi, koja se je neminovno

približavala novoj katastrofi, vidio je proročanskom dalekovidnošću sve hrvatske mogućnosti. Vidjet ćemo, kako je u zadnjim godinama svog života nastojao spasiti hrvatsku slogu i jedinstvo i svratiti hrvatsku politiku od obih stramputica, kojima je koracala, da bi hrvatski narod iz vihora, koji će neizbježivo preći i preko njega, izišao kao slobodna nacija na strani pobjednika.

VI. IZBORI OD 5. SVIBNJA 1935. I PAD DIKTATURE

U razdoblju između Marseilleskog atentata, 9. X. 1934., i pada Jeftićeve vlade, 20. VI. 1935., hrvatski je narod oborio velikosrpsku diktaturu. Taj zamjerni borbeni i politički uspjeh postignut je za samih 8 mjeseci našim vlastitim snagama, bez izravne inozemne pomoći. On je to značajniji, jer je postignut u času, kad su velikosrbi uživali aktivnu potporu odlučujućih čimbenika versailleske Evrope, Francuske i skupine njenih saveznika u maloj i balkanskoj Antanti. Štoviše, u tom razdoblju Italija, koja je do tada podupirala ustašku borbu, zauzeta pripremama za Abesinski rat, priključila se braniteljima evropskog teritorijalnog i političkog *status-quo-a* i započela eru izričito filosrpske i protuhrvatske politike. Obaranje diktature izvršili smo, dakle, mi Hrvati sami u jednom za nas naskroz nepovoljnom međunarodnom položaju. Ono je postignuto čitavim nizom revolucionarnih čina, koji su započeli Marseilleskim atentatom i kulminirali u izborima od 5. svibnja 1935. Ovi bili su posljedica ustaške borbe. S obzirom na uvjete, pod kojima su vođeni, i način, kojim su izvršeni, oni prelaze običnu izbornu parlamentarnu manifestaciju, i predstavljaju izričito revolucionarni čin. Ti su izbori bili ujedno potvrda potpune sloge i jedinstva, koji su tada vladali u Hrvatskoj. Danas se pojavljuje težnja, da se te izbore prikaže kao običnu stranačku manifestaciju i borbu opozicije protiv vlade, da se izluči iz tadanjeg zbivanja ustaštvo i ono prikaže rušiteljem hrvatske sloge. Kao takvi, ustaše su, navodno, bili protivni sudjelovanju kod izbora od 5. svibnja 1935. Sve te tvrdnje, koje imadu izvor u autobiografiji dr. Vladka Mačeka, ne odgovaraju povijesnim činjenicama. Za ustašku organizaciju mogao je davati naloge i upute samo dr. Pavelić, u to doba od svih domaćih nacionalista priznati autoritet. Svi drugi ustaški prvaci za to nijesu imali ovlasti, niti bi se po strukturi ustaške organizacije usudili na svoju ruku tako postupati. Osim toga, u razdoblju prije petosvibanjskih izbora, svi su ustaški prvaci u inozemstvu bili ili zatvoreni, ili internirani, i već im je i zbog toga svaka politička aktivnost bila otežana i uglavnom onemogućena.

Kakvo je bilo držanje dr. Pavelića s obzirom na sudjelovanje kod petosvibanjskih izbora? S njime sam proboravio cijelo predizborno razdoblje u zatvoru u Torinu. Bili smo trajno zajedno i meni je njegovo tadanje stanovište u tančine poznato. Ali, prije nego pređem na pojedinosti, želim naglasiti, da s iznošenjem činjenica, koje slijede, ne želim ni najmanje opovrći ili ublažiti sve

ono, što sam iznio u mojim prijašnjim člancima. Naprotiv, oni su samo blijeda slika onog strašnog zločina, koji je za četiri godine N. D. H. izvršen na hrvatskom narodu, a kojem je baš dr. Pavelić bio prvi i glavni protagonista. Ali, kao jedini svjedok i kroničar onog vremena iz torinske tamnice, otvoreno priznajem, da je tada držanje dr. Pavelića bilo ispravno i na visini. To napose vrijedi za prvo razdoblje našeg tamnovanja, nekako do zime 1935. Od tada dalje njegovi sudovi i ocjene nisu više bili oštroumnni kao prije, njegova borbenost spram Talijana već je popuštala – ukratko: započeo je silazni razvoj, koji je za vrijeme N. D. H. završio u potpunoj intelektualnoj i moralnoj degeneraciji, koju smo svi mi njegovi suradnici doživjeli, a hrvatski narod osjetio. Već je u zadnjim godinama prve emigracije taj silazni razvoj bio naglašen. Tako je, na pr., za vrijeme svoje poluinternacije na Poggiarelu kod Siene proveo mjesece i godine konstrukcijom jednog *perpetuum-mobile-a*, kojeg je za skupe novce montirao u podrumu kuće, gdje je sa svojom obitelji stanovao. U najodlučnijim časovima krize kraljevske Jugoslavije u ožujku 1941. bavio se proučavanjem turskog rječnika i gramatike. Od ožujka 1937. do veljače 1940. s dr. Pavelićem nisam imao nikakovog dodira, niti sam uopće znao za njegovo boravište. Nakon tri godine odkako smo bili odijeljeni, našao sam posvema drugog čovjeka od onoga iz torinske tamnice. Ako je ikada vrijedila za političara Ovidova: "*Tempora mutantur et nos mutamur in illis*" – onda se ona može primijeniti na dra Antu Pavelića iz torinskog zatvora i poglavara N. D. H.

Sigurno su njegove temeljne intelektualne i moralne karakteristike ostale uvijek iste. Kada danas promatram njegov život i političko djelovanje od časa, kada je postao tajnik Stranke prava i narodni zastupnik, pa do časa, kada je u svibnju 1945. kao vrhovni zapovjednik napustio i ostavio svoju vojsku, ono se prvo razdoblje u torinskom zatvoru pričinjava kao neki produljeni i briljantni *lucidum intervallum*. Držim, da su ovi razlozi djelovali na njegovo tadanje držanje:

1. U tom času nije vršio nikakve vlasti. Prije toga, vršio ju je kao ustaški poglavnik, kasnije kao poglavar države.

2. Njegova je osobna sudbina bila povezana s uspjehom hrvatske borbe. Bio je prisiljen svoj osobni interes subordinirati onima hrvatskog naroda, – dok je kasnije radio baš protivno.

3. Tada je bio minimalan upliv njegove supruge Mare, rođene Lovrenčević, žene, u kojoj su grozničava ambicija za vlašću i strastvena mržnja prevladavali nad neznatnim prirođenim intelektom i oskudnim stečenim znanjem.

Tadanje Pavelićevo stanovište važno je za proučavanje kasnijeg razvoja hrvatske politike, i za odnose: Pavelić-Maček i Pavelić-Trumbić.

Nakon uhićenja od 16., odnosno 17., listopada 1934., bili smo nas dvojica zatvoreni u sudskom zatvoru u Torinu. Bilo je za nas ispražnjeno čitavo jedno

krilo zgrade, a bili smo zatvoreni u samice uz najstrožu izolaciju. Prekid s vanjskim svijetom bio je potpun. Međusobno se uopće nijesmo vidali. Prva dva mjeseca bilo nam je čak zabranjeno i donošenje hrane iz vana. Na zidovima ćelija s dvorišne strane bio je krečem napravljen jedan krug, kojim bi se obično označivale ćelije na smrt osuđenih, kao upozorenje stražarima, da na te ćelije napose pripaze.

Istom pred Božić 1934., nakon što je već 14 dana bio dovršen postupak za izručenje, bilo nam je dozvoljeno, da se sastanemo. Našao sam dr. Pavelića dosta porušenog zdravlja i donekle deprimiranog. Pitao sam ga za obitelj. Odgovorio je, da je istom dan prije po prvi puta mogao razgovarati sa svojom ženom. Tom da je razgovoru prisustvovao i jedan nepoznati gospodin malenog stasa, prosjed i napola ćelav, i dr. Pavelić je dodao:

"Znaš, mislim, da to nije policajac, to mora biti neki činovnik Ministarstva vanjskih poslova. Ja ga ne poznam, niti se je on predstavio, ali držim, da zna hrvatski". Zatim mi je pričao, da se je osjećao dosta slabo, s temperaturom, da ga je boljelo srce i da je tražio liječnika. Nato da mu je bio dozvoljen sastanak sa ženom u prisustvu onog gospodina. Pričajući, prolazila ga je polako ona prvotna depresija. Bio je očito obradovan, što smo se sastali. Osobno sam bio dosta vedar, i ravnatelj zatvora – vrlo fin i human gospodin – uvijek je tvrdio, da prije mene nikada nije poznavao tako veselog zatvorenika. Vjerojatno je takvo moje raspoloženje djelovalo povoljno i na dr. Pavelića. Jedino me je zabrinjavala sudbina moje obitelji u domovini, koja je cijela bila zatvorena. Kad sam mu tu moju brigu saopćio, mahnuo je rukom i odgovorio: "Ne trebaš se ništa za njih bojati. Ne će im biti ništa. Srbi su se tako preplašili, da ne će napraviti ništa, što bi Hrvate moglo izazvati. Tvoji će biti pušteni prije nas. Mislim, da ćemo nas dvojica ovdje dosta dugo sjediti. Ako je potrebno, štrajkat ćemo glađu, da izađemo na slobodu. Ja sam to Finucci-u (šef političkog odsjeka torinske questure) već saopćio". Rekavši to, ona ga je depresija već bila sasvim prošla, bio je borben i započeo filipiku protiv Talijana:

"Znaš, do sada smo znali, što je bizantinština, a sada smo naučili, što je latinština. To, što su Talijani s nama napravili, obična je perfidija, lopovština, svinjarija. Rekao sam jučer ženi, da je to prosta izdaja. Ako je onaj gospodin znao hrvatski, neka samo referira. Ali varaju se gospoda u Rimu, ako misle, da su zaustavili hrvatsku borbu zato, što su nas zatvorili. Ja sam potpuno miran glede položaja u domovini. Ti ćeš vidjeti, kako će se tamo događaji razvijati. Težište borbe od sada je kod kuće. Diktatura je propala. Nema diktature bez diktatora. Nijedan Srbin ne će se upustiti u nešto, što nije mogao ni Šaco. Sada jadikuju, napravili su veliki sprovod. Do sada smo mi išli na sprovode, sada idu oni. Neka samo viču, da smo divljaci. Mi smo s njima razgovarali jedinim jezikom, kojega oni razumiju. Mi smo ih pogodili, gdje su najosjetljiviji. Do sada su bili u histeriji, sada nastupa mamurluk i realnost. Srpstvo je

obezglavljeno. Što se nas tiče, mi smo izvršili našu dužnost. Da nas sutra Talijani taman sviju pobacaju u Vezuv, i da nikada više za Hrvatsku ništa ne učinimo, dosta smo dali. Neka drugi učine toliko, pa će Hrvatska biti slobodna".

Tu je stao, malo se nasmijao i nastavio:

"Znaš, trebat će oni još nas. Možda prije nego misle. Ali ovo, što su napravili s nama, ima i svoju dobru stranu. Bar im ne ćemo biti na ništa obvezani!"

Još je spomenuo, da mu je Finucci saopćio, da su ustaše prebačeni na Lipare. Ta činjenica nije ga zabrinjavala. Njegove su misli bile ponajviše usredotočene na položaj u Hrvatskoj. Neprestano je ponavljao: "Težište borbe od sada je u domovini."

Pred Božić (1934.) smo saznali iz novina (dobivali smo svako jutro torinsku *Stampu* i *Gazzettu del Popolo*, te pariški *Le Temps*, na koji sam bio pretplaćen) za pad Uzunovićeve vlade i za imenovanje novog predsjednika vlade – "čuvara Jugoslavije" – Bogoljuba Jeftića. Francuske novine, napose *Temps*, tvrdile su, da će Jeftić nastaviti politikom "blaženopočivšeg viteškog kralja ujedinitelja". Dr. Pavelić, kojem sam to s francuskog prevodio, grohotom se nasmijao: "To ni sam taj člankopisac ne vjeruje. Tu dolazi neki Jeftić, obična Aleksandrova kreatura, i misli biti diktator. Vidjet ćeš, nema više diktature!"

I opet dan dva iza toga čitali smo, da je dr. Maček pušten na slobodu, i da je cijeli Zagreb tom zgodom spontano izvjesio hrvatske zastave, zabranjene drakonskim diktatorskim zakonom. Ta nas je vijest elektrizirala. Tako su javile talijanske novine. Trebalo bi ustanoviti, da li je Zagreb osvanuo u hrvatskim zastavama već onda, ili istom početkom srpnja 1935., naime, kad se je vraćala iz Marije Bistrice procesija hodočasnika pod vodstvom našeg neumrlog Kardinala. Na vijest o puštanju dra Mačeka iz zatvora, pogledao me je dr. Pavelić zadovoljan i rekao: "Jesi li vidio, morali su pustiti Mačeka. Bili su prisiljeni, da ga puste. Nemaju snaga, da ga dalje drže u zatvoru. Izvješavanje hrvatskih zastava je spontani revolucionarni akt. Gdje bi takvog šta bilo moguće za Aleksandrova života. To je znak, da tamo sve vrije, i da se ljudi više ne boje. To je samo početak".

Poslije Mačekovog puštanja na slobodu torinska je *Stampa* donijela tekst brzojava, kojeg je dr. Maček poslao Pavlu Karađorđeviću: "Zahvaljujući kraljevskom namjesništvu za akt milosti, s kojim sam oslobođen, nadam se, da je on prvi korak rješenju hrvatskog pitanja u granicama države."[5]

Upozorio sam dr. Pavelića, da je taj brzojav karakterističan za političku liniju dr. Mačeka. On mi je na to odgovorio smiješeći se: "E da, zapravo je trebao

[5] Tekst brzojava objelodanjen u Mačekovoj autobiografiji je slijedeći: "Zahvaljujući Vašem Visočanstvu za postignutu slobodu, nadam se i vjerujem, da je Vaš čin prvi korak novom i ispravnijem gledanju na hrvatsko pitanje." *Op. cit.*, str. 156.

poslati brzojav nama. Htio bih ja vidjeti, da li bi ga Aleksandar pustio na slobodu, da se je vratio iz Francuske! Taj brzojav nije važan. Siguran sam, da će se Maček dobro držati. Ali glavni čimbenik je raspoloženje u narodu. Kroz čitavu Hrvatsku prostrujit će revolucionarni val. Ono izvješavanje zastava u Zagrebu samo je početak. Znaj, Srbi su doživjeli poraz! Naš teror bio je jači od njihovog. To će tako shvatiti čitav narod." I onda bi se opet oborio na Talijane: "Ona gospoda u Rimu misle, da se borba jednog naroda može dirigirati iz diplomatskih kabineta. Sad bi hrvatski narod morao biti miran, pozdraviti nekog Jeftića, jer to ovaj čas njima i Francuzima konvenira, pa da onda opet, kad se njima bude prohtjelo, nas izvade iz ropotarnice. Nu varaju se! Vidjet će oni i Francuzi, da su Hrvati čimbenik. Maček imade divan položaj. Taj smo mu mi stvorili. Takvog ni Radić nikada nije imao".

Opet bi prekinuo razgovor, šetao po ćeliji, zamislio se i onda, nastavio: "Vidiš! Mi smo došli u zatvor, a Maček na slobodu. On će božićevati kod kuće, a mi u ćeliji". Razgovarajući o mogućem razvitku događaja u domovini, našem položaju, čitajući novine i knjige iz dosta bogate zatvorske knjižnice, proveli smo Božić i Novu Godinu.

Početkom siječnja 1935. potpisali su u Rimu Laval i Mussolini talijansko-francuski pakt prijateljstva, kojemu je imalo slijediti talijansko-srpsko zbližen je. Nekoliko dana nakon Lavalovog povratka u Pariz, dr. Pavelić se vratio u ćeliju s razgovora sa svojom suprugom s ovim riječima:

"Znaš, Finucci se je zaletio i izbrbljao mojoj ženi, tko je onaj niski gospodin. To je profesor Oscar Randi, poznati talijanaš, rodom iz Zadra. Hrvatožder prvog reda. Toga nam je podvalio Suvich.[6] Dakle, da znaš, taj nam je neprijatelj kao i Srbi!"

Nekako isti dan osvanuo je sâm Randi s porukom iz Ministarstva vanjskih poslova, da budemo mirni i bez brige jer da se na držanju Italije spram Hrvata nije ništa izmijenilo, i da ćemo biti u zatvoru samo do konca procesa u Francuskoj. Dr. Pavelić je ovako komentirao ovu poruku:

"To ti je odgovor na onu moju primjedbu ženi, da je ovo, što su s nama učinil, prosta izdaja. Tipično za Talijane. Sad su nas prodali Francuzima i Srbima, ali ostavljaju i dalje otvorena vrata. To ti je latinština!"

Prof. Randi donio je još jednu novost. U Rimu je onih dana boravio na bračnom putovanju dr. Branko Pešelj, koji je izrazio želju, da nas posjeti. Dr. Pešelj bio je moj stari znanac još iz srednje škole, kad smo bili zajedno članovi G. D. I. (Glazbeno društvo intelektualaca) tamo godina 1926.-1927. Smatrao sam ga dobrim Hrvatom. Bio je orijentiran spram H. S. S.-a. Njegova želja, da nas posjeti, bila je simptomatična. Randi je pitao, da li dr. Pavelić imade, za slučaj, da dr. Pešelj ne bi imao vremena doći u Torino, kakvu poruku za dr.

[6] Suvich dr. Fulvio, državni podtajnik u tal. ministarstvu vanjskih posl.

Mačeka, koju bi dr. Pešelj ponio u Zagreb. Dr. Pavelić sastavio je tada i predao prof. Randiu poruku za dr. Mačeka. U njoj je bilo naglašeno, da je težište borbe u domovini, i da, ako budu raspisali izbori, treba svom snagom u njima sudjelovati. Sudbina te poruke nije mi poznata, a kojih tjedan dana kasnije dobio sam od Pešelja iz Rima razglednicu s ovim tekstom: "Dragi Dido! Žao mi je, da se nijesmo vidjeli. Glavno je, da smo kod kuće potpuno složni i borbeni kao nikada. Srdačno te pozdravlja Tvoj Branko!"

Naveo sam ovu epizodu kao značajnu za stav dr. Pavelića prije raspisa izbora. Dana 6. veljače 1935. raspisani su izbori za 5. svibnja. Moj je prvi utisak bio, da se radi samo o ponavljanju izborne komedije iz god. 1931. Dr. Pavelić bio je drugog mišljenja i ovako komentirao taj raspis: "Srbi su otvorili ventil. Izbori su samo jedna etapa u politici popuštanja. Popuštat će i dalje. Čim jači bude hrvatski pritisak, tim će više popuštati. Vidiš, kad bi i mogli raditi, sad bi morali mirovati, jer je težište situacije u domovini. Izbori će biti pravi plebiscit za hrvatsku državu."

Primijetio sam, da mi nije jasno, kako bi dr. Maček, s obzirom na izborni zakon, mogao postaviti svoju listu, našto mi je dr. Pavelić odgovorio: "Ti još uvijek živiš pod utiskom diktature, koje više nema. Jeftić nema snage, da spriječi postavljanje liste, niti će je imati, da krivotvori rezultate istih, kako je to činio Aleksandar. Zapamti, da je diktatura propala. Nema diktature bez diktatora."

Dok smo nas dvojica tako debatirali o izborima, jednog nam dana stražar donese novine, u kojima smo našli vijest, da je u Zagreb stigao prof. Dragoljub Jovanović i u ime srpske opozicije ponudio dr. Mačeku, da bude nosilac zajedničke liste. Dr. Pavelić je triumfirao: "Jesam li ti rekao, da nema više diktature. Za vrijeme Aleksandra srpska opozicija nije ni pisnula, uvukla se u mišje rupe, sada nudi Mačeku, da bude nosilac zajedničke liste. Mi smo smakli Aleksandra, a oni idu u Zagreb i hoće Hrvata za nosioca liste. Dobili su respekt pred Hrvatima. To je najbolje mjerilo i barometar za položaj u domovini" – ponavljajući neprestano: "Izbori će biti plebiscit za hrvatsku državu".

Jedan je neočekivani događaj pomogao, da je dr. Pavelić mogao to svoje stanovište spram izbora dostaviti u domovinu svojim pristašama i samom dr. Mačeku.

Tamo sredinom veljače 1935. pozove me na razgovor cav. Finucci i dočeka pitanjem, da li je neki Ante Godina moj rođak. Do tog časa talijansko redarstvo nije uopće znalo, da je Ante Godina član ustaške organizacije, najmanje, da je on ona misteriozna osoba, koja se spominjala u vezi s atentatom u Marseille-u. Bilo mi je odmah jasno, da je Godina došao u Torino, i fingirajući rodbinsku vezu tražio s nama vezu. Odgovorio sam Finucci-u, da je Godina rodom iz Primorja, kao i moj otac, a tamo da se svi smatraju rođacima. Na upit, da li se s njim želim vidjeti, odgovorio sam, da ne, s motivacijom, da prije nikada za

mene nije mario, pa ne znam, što bi sada htio. Ujedno sam zamolio Finucci-a, da bude oprezan u razgovoru s Godinom, jer da mi je vrlo čudno, da se taj čovjek pojavio u Torinu.

Na povratku u ćeliju reproducirao sam dr. Paveliću razgovor s Finucciem. On se je od srca nasmijao dodavši: "Izvrsno si se držao! Vidjet ćeš, da će Talijani nasjesti. Ne znaju oni, što je Bizant" – da zatim nastavi, malo zamišljen: "Što je tog opreznog Pelivana – tako se Godinu nazivalo u organizaciji – natjeralo, da iz Trsta dođe u Torino i da se izvrgne opasnosti, da i on bude zatvoren?"

Taj mali misterij otkrila nam je koji dan kasnije gđa Pavelić, koja je tada stanovala u Torinu. Njoj je, unatoč nadzora, koji je vršen nad svakim razgovorom, uspjelo saopćiti, da je Godina došao u Torino zbog stalnih i opetovanih upita naših pristaša iz domovina, da li da se sudjeluje na izborima, ili ne. Talijani su Godinu zatvorili odmah po njegovu dolasku u Torino i nakon deset dana pustili. Prije povratka u Trst, uspjelo je tom spretnom konspiratoru, da se, unatoč strogog nadzora, sastane s gđom Pavelić i saopći pravi razlog svog dolaska.

Dr. Pavelić mi je nato odmah izdiktirao poruku za naše pristaše u domovini time, da se poruka neodgodivo dostavi i dr. Mačeku. Poruka je sadržavala ove glavne točke:

1. Težište borbe je u domovini, a ne u inozemstvu.
2. Kod izbora treba sudjelovati sa svim snagama. Beograd i srpstvo ne će imati snage spriječiti postavljanje liste, niti izbore falsificirati.
3. Potrebno je, da sav narod složno glasuje za listu dr. Mačeka.
4. Beograd i Srbija morat će pred pritiskom neprestano popuštati.

Tekst te poruke prokriumčaren je iz zatvora u zdjelama za hranu, koju nam je dostavljala gđa Pavelić. Iz Torina u Trst Godini je tu poruku odnijela Angelina Fedeli, dvorkinja obitelji Pavelić. Godina je imao vrlo dobro izgrađenu vezu sa Zagrebom, koju, kao ni onu Sabljakovu, srpsko redarstvo nikada nije otkrilo. Tako je ta poruka, preko te veze, dostavljena u domovinu.

Odgovor od samog dr. Mačeka, također u obliku poruke, stigao je dosta brzo. U njoj je: 1) isporučio dr. Paveliću svoje srdačne pozdrave; 2) izrazio punu solidarnost s borbom i radom emigracije;

3) istakao svoju tvrdu vjeru u potpuni uspjeh izborne borbe, kao i konačnu pobjedu u našoj borbi za slobodu.

Tako je, unatoč stroge paske talijanskog i srpskog redarstva, bila uspostavljena veza između nas u zatvoru i vodstva u domovini.

Dr. Pavelića je taj odgovor vidno ganuo. Dobio je priznanje od samoga Mačeka, koji ga je, po svim znacima, smatrao ravnopravnim partnerom.

Spomenuo sam ovu epizodu iz torinskog zatvora, jer ona dokazuje, da je na vrhovima hrvatske politike tada postojala potpuna jednodušnost. Diferencijacija

te razlaz, iako uvijek latentni, postaju akutni istom nakon petosvibanjskih izbora.

Dr. Maček u svojoj autobiografiji ne spominje ovu suradnju. To je razumljivo s obzirom na glavnu tendenciju te njegove knjige: naglasiti svoju opoziciju ustaštvu. On, međutim, priznaje, da je hrvatsko građanstvo, koje je "uvijek pokazivalo ekstremne nacionalne tendencije" – bilo u početku za apstinenciju i protiv svake suradnje. I po selima je postojao pokret za apstinenciju, no Mačekov je autoritet ovdje bio dovoljno jak, da to spriječi. U gradovima je stvar bila drugačija. Sam je Trumbić došao Mačeku i pledirao za apstinenciju. Istom ga je on, dr. Maček, svojim argumentima uvjerio o potrebi sudjelovanja kod izbora, i Maček završava doslovno: "Kad je Trumbić desertirao iz tabora apstinenata, svi su se bacili u izbornu borbu".[7]

Zanimljiva je Mačekova tvrdnja, da su se "frankovci" (čitaj ustaše) i njihovi simpatizeri "okupljali oko Trumbića". Maček, dakle, prije petosvibanjskih izbora vidi u Trumbiću neku vrst eksponenta frankovaca-ustaša. Ustvari, Trumbić je samo osjećao bilo naroda, znao je, da je s ustaštvom u hrvatsku politiku ušao novi odlučni čimbenik, kojega se ne može isključiti iz hrvatske borbe. Njegovo sudjelovanje kod petosvibanjskih izbora dosljedno je njegovu stavu tamo od 1925. dalje: podupirati opći hrvatski pravac, slogu i jedinstvo. To je temeljna značajka Trumbićevog držanja. Da li je on sudjelovao kod izbora 1935. uvjeren argumentacijom dr. Mačeka, ili zbog one poruke dr. Pavelića, ili zbog obih ovih činjenica, nije mi poznato. No sigurno je, da je dr. Trumbić već tada bio solidaran s ustaškom borbom, a tu će solidarnost godinu dana kasnije izraziti osobno dr. Paveliću.

Mislim, da je ovdje na mjestu još jedna konstatacija opće naravi. Pod uplivom neizmjerne katastrofe, koju je hrvatski narod doživio koncem prošlog rata pod ustaškim vodstvom, ustaštvo se nastoji prikazati kao jednu isključivo negativnu pojavu u našoj političkoj prošlosti.

Stvar, međutim, nije tako jednostavna. U hrvatskoj emigraciji jamačno nema nikoga, koji je ustašku vladavinu izložio oštrijoj kritici od pisca ovih redaka. Bio sam u Ustaškom pokretu od njegovih prvih početaka pa sve do jeseni 1942. Koliko mi je poznato, jedini sam ja otvoreno optužio dr. Pavelića, da je nad Hrvatskom počinio najstrašniju izdaju naše povijesti, koja kulminira s predajom hrvatske vojske u svibnju 1945. Nu, ona je počinjena i konsumirana istom na vlasti. Ta izdaja, međutim, ne može izbrisati one mnoge pozitivne strane ustaškog pokreta. Potrebno je stoga ono pozitivno lučiti od negativnog. Iako je dr. Pavelić bio njegov osnivač, predvodnik i vođa, on ipak nije ustaštvo. Ustaštvo su sačinjavali prvenstveno oni desetci tisuća poznatih i nepoznatih boraca za vrijeme diktature prve Jugoslavije, a napose one stotine tisuća boraca

[7] Dr. Maček, *op.cit.*, str. 161.

za vrijeme N. D. H., koji nisu ginuli za Pavelića, niti za njegovu totalitarnu vladavinu, već za slobodu svog naroda, te ideje, koja će biti hrvatska misao vodilja doklegod bude bilo hrvatskog naroda i hrvatske zemlje. Ustaštvo je, dakle, povijesna pojava, koju se ne može jednostavno i simplicistički otpremiti kao petu kolonu, napose ne za ono doba, kad mu se je približio Trumbić, koji je, unatoč svojih mladenačkih zabluda, bio političar i čovjek integer vitae *scelerisquae purus*.

Ustaštvo je niklo iz pravaških redova u času najveće velikosrpske najezde. Kod borbe i obaranja šestosiječanjske diktature ono je odigralo odlučujuću i prvenstvenu ulogu. Tu je njegova povijesna afirmacija. Gledajući hrvatsko zbivanje sa stanovišta stranačkog totalitarizma, bilo komunističkog bilo strančarsko-pseudodemokratskog, ne može ga se prešutjeti ili njegovu ulogu izobličiti. Takvi prikaz predstavlja samo obično krivotvorenje hrvatske povijesti. Povijesna zasluga ustaštva leži u činjenici, da je ono uništilo u hrvatskom narodu bakcil mirotvorstva, koje je u odnosima spram srpstva značilo otvoreno samoubojstvo. Ono je u hrvatskom narodu stvorilo svijest, da upotrebom revolucionarnih borbenih sredstava u pravi čas može to velikosrpstvo suzbiti i nadjačati. Time je paraliziran kompleks inferiornosti, koji je bio nasuprot srpstva dominantan u politici užeg vodstva H. S. S. za čitavo vrijeme kraljevske Jugoslavije.

Svijest o vlastitoj snazi, o predstojećem srpskom porazu i vlastitoj afirmaciji elementarno je probila u borbenom nastupu čitavog naroda i prigodom izbora od 5. svibnja 1935. Taj dan zatajio je u hrvatskim zemljama cjelokupni velikosrpski državni aparat, koji je imao zadaću: bilo spriječiti izborni akt, bilo omogućiti krivotvorenje izbornih rezultata. Uspjeh tog hrvatskog borbenog nastupa je to značajniji, pošto je državni aparat imao potporu 70 posto prečanskih Srba, koji su kompaktno glasali za Jeftićevu listu. Značenje petosvibanjskih izbora leži prvenstveno u činjenici, da su hrvatska svijest i sila bili jači od velikosrpskih. Treba pročitati u ondašnjim beogradskim novinama govore vladinih kandidata za vrijeme verifikacione debate u Narodnoj skupštini i na sastancima. U tim govorima oni se tuže na hrvatski teror i priznaju, da je hrvatski teror bio jači od režimskog.

Zaslugu za uspjeh izbornog čina imaju, bez sumnje, dr. Vladko Maček i H. S. S. No, petosvibanjski uspjeh bio je naš zajednički, bio je rezultat dugogodišnje borbe svijesti, sloge i jedinstva. Živi simbol tog tadanjeg jedinstva bio je dr. Ante Trumbić. Podupirao je podjednako obje hrvatske političke formacije, H. S. S. i ustaštvo, jer je samo u njihovoj slozi i suradnji vidio jamstvo budućih uspjeha.

Politički odjek petosvibanjskih izbora bio je ogroman u Hrvatskoj, u Srbiji i u inozemstvu. Dr. Pavelić i ja u torinskoj tamnici osjetili smo nov položaj. Slučajnom povezanosti događaja, koje smo proživljavali, saznali smo za odjek

izbornog rezultata u Rimu i Parizu. Tri tjedna nakon izbora posjetio nas je naš branitelj u Francuskoj, Me. Georges Desbons. Ni s njim nismo mogli razgovarati na samu. I tim je razgovorima prisustvovao poliglota prof. Randi. Desbons-u bio je u mladosti školski drug Pierre Laval, tada francuskog ministra vanjskih poslova. Od njega je saznao mnoge političke tajne, koje nisu prodirale u širu javnost. Desbons je ovim riječima prikazao novi položaj:

"*Au Quai d'Orsay même les observateurs les plus aîgus ont été surpris et impressionés par le résultat plébiscitaire des elections en Croatie*". (Na *Quai d'Orsay-u* i najoštriji promatrači bili su iznenađeni i impresionirani plebiscitarnim rezultatom izbora u Hrvatskoj.) Okrenuo se prema Randiu i nastavio: "*Evidemment c'est avant tout un succès du docteur Pavelić. Jeftić ne tient plus. Les jours de son gouvernement sont comptés. Au Quai d'Orsay on attend sa chute dans un avenir très prochain. La crise yougoslave s'approche a su culminacion. Désormais personne ne pouvra arrêter le mouvement croate.* (Jasno je, da je to prije svega uspjeh dr. Pavelića. Jeftić ne može više. Dani njegove vlade su odbrojeni. Na Quai d'Orsay-u očekuje se njegov pad u skoroj budućnosti. Jugoslavenska kriza približava se vrhuncu. Od sada nitko ne će moći zadržati hrvatski pokret.)". Stari Talijanaš Randi slušao je Desbons-ovo izlaganje jedva prikrivenim negodovanjem. Desbons se je malo zamislio, pogledao redom nas trojicu i izgovorio ove riječi:

"*D'ci cinq ans la Croatie se constituerá en étàt indépèndent. Je le considére comme un fait certain. La guèrre en Europe est inèvitable. Hitler veût la guèrre. L'Angleterre doit la faire. Nous y serons tous entrainés malgrè nous. Cette guèrre deciderá aussi le destin croate.* (Za pet godina Hrvatska će biti nezavisna država. To smatram sigurnom činjenicom. Rat u Evropi je neizbježiv. Hitler hoće rat. Engleska ga mora voditi. Mi ćemo biti svi upleteni i protiv naše volje. Taj rat odlučit će također hrvatskom sudbinom)".

Kad je Desbons svršio, profesor Randi je komentirao: "Ni u Rimu nitko nije očekivao onakav rezultat izbora" – i, obrativši se dr. Paveliću, promrmljao je: "Vi ste imali pravo".

Tako je u hrvatsko zbivanje onog vremena ušao Me. Georges Desbons. Još mi je i danas pred očima njegova impozantna pojava, markantno lice i inteligentna figuracija glave. Jasnoća i duhovitost njegovog razlaganja odavali su klasičnog francuskog intelektualca. Po svom držanju, argumentaciji i mentalitetu, mogao je sjediti u prednjim klupama *Assemblé-e constituante* god. 1789. Bio je predstavnik onog pravog duha Francuske, klasične zemlje revolucija i braniteljice sviju sloboda.

Ali Desbons nije bio samo odvjetnik optuženih ustaša, bio je branitelj čitave hrvatske borbe pred svjetskim javnim mišljenjem. Njegovo je ime ušlo zauvijek u najčasnije stranice hrvatske povijesti. Nesebičan i požrtvovan, prigrlio je ideju hrvatske slobode kao svoju vlastitu. Nikada ni jedan stranac nije intenzivnije

osjećao za naš napaćeni narod, kao Me. Georges Desbons. Usluge, koje je tada učinio našoj borbi, bile su velike i mnogovrsne. Nu za sav svoj trud, patnje i stradanja, doživio je samo nezahvalnost, ponajviše od najmjerodavnijih hrvatskih političara. Mi Hrvati uvijek tražimo simpatije i pomoć u stranom svijetu. I kad jednom nađemo pravog i velikog prijatelja, kao što je Desbons, onda ga naši prvaci odbacuju. Kad se jednom bude pisala nepristrana povijest hrvatske borbe onog vremena, Georges Desbons zauzet će ono časno mjesto, koje mu i pripada.

VII. PAD DIKTATURE

Desbonsove informacije, crpljene s Quai d'Orsaya, potvrđene su već nakon tri tjedna. Dne 20. lipnja 1935. pala je Jeftićeva vlada i s njim zadnji pokušaj održanja diktature. Taj isti dan, sedam godina prije, velikosrpski zločinac Puniša Račić, po nalogu srpskog kralja, Aleksandra Karađorđevića, izvršio je umorstvo Stjepana Radića i drugova. Bio je to krvavi uvod za opći napadaj velikosrpstva. U tih sedam godina odbijen je i skršen u teškoj i krvavoj borbi brutalni pokušaj nasilne srbizacije Hrvatske. Unatoč velikih krvnih i materijalnih žrtava, hrvatski je narod iz te borbe izišao ojačan, očeličen, borben i složan. Trumbićeva predviđanja iz najtežih dana diktature potvrdile su činjenice. Raspoloženje u narodu bilo je kao ono ljeta 1928.. Samo je ovaj put revolucionarnoj borbenosti širokih narodnih slojeva pridošla svijest o vlastitoj pobjedi i porazu neprijatelja. Velikosrpstvo bilo je poraženo, obezglavljeno i podijeljeno. Hrvatskoj oslobodilačkoj borbi bila su širom otvorena vrata za konačni uspjeh. Kao i u kolovozu 1928., i ovaj je put sudbina hrvatskog naroda bila u rukama dr. Vladka Mačeka. I ne zadnji put. On će još jednom, šest godina kasnije, nakon Simovićevog puča 27. III. 1941., biti isključivi arbiter hrvatske budućnosti. Tako je on u trinaest godina borbe tri puta bio gospodar hrvatske sudbine. Ali, namjesto borbe, u kojoj bi ga bio slijedio cijeli hrvatski narod, odabrao je put čekanja, pasivnosti i pregovora, put, koji je, konačno, doveo do kompromisa i kapitulacije. Samo ti nepotrebni ogromni propusti omogućili su konačnu afirmaciju Ustaškog pokreta i njegovu dominantnu ulogu za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Godine 1935. uvjeti za opći narodni ustanak nisu bili onako povoljni kao god. 1928. Ne toliko zbog bolje spreme srpske vojske, već zbog nemogućnosti nabave oružja iz susjednih zemalja. Mađarska vlada bila je na optuženičkoj klupi pred Ligom naroda zbog navodnog, ni u čemu dokazanog sudjelovanja kod Marseilleskog atentata. Italija, zaokupljena Abesinskim ratom, bila je uz Francusku čuvar postojećeg stanja. U Bugarskoj bila je na vladi filosrpska skupina Georgiev-Velčev, koja je odmah nakon državnog udara od 19. svibnja 1934. raspustila makedonsku organizaciju, a sam je Vanča Mihajlov bio

prisiljen skloniti se u Tursku. Makedonski čimbenik, koji je ljeti 1928. bio nama u korist, ovaj puta je otpao.

U borbi protiv velikosrpstva bili smo, dakle, sami. Ali ovaj, na prvi pogled nepovoljni, međunarodni položaj nije umanjivao naše borbene mogućnosti. Naprotiv, jedna aktivna hrvatska politika mogla ga je promijeniti u našu korist. Dr. Pavelić i tada je neprestano naglašavao: "Težište borbe je u domovini". A tako je i bilo. Srpstvo kao cjelina osjetilo je, po prvi puta u 17 godina opstanka kraljevske Jugoslavije, svoju nemoć nasuprot Hrvata. Onaj isti Svetozar Pribićević, koji je 12 god. prije govorio, da će "Hrvati biti manji od makova zrna", uputio je pismo dr. Mačeku koje počinje riječima: "Kapu dolje pred Hrvatima!"[8] *Quantum mutatus ab illis!*

Što je Pribićević kao emigrant i opozicionalac otvoreno priznao, beogradski su vlastodršci znali i osjetili. Velikosrpstvo se je našlo u položaju, s kojim nije nikada računalo. Politika, koja je uspjela na Kosovu i u Makedoniji, pokazala se spram Hrvata iluzorna. Stari državni narod sa svojom zapadnjačkom tradicijom bio je odolio balkansko-bizantinskim metodama. Beograd je morao mijenjati pravac svoje politike i tražiti novi. Ali kakav?

Za velikosrpske vlastodršce postojale su u tom času tri mogućnosti.

1. Podjela države na hrvatski i srpski dio uvođenjem dualizma. Time bi se eventualno mogla spasiti fikcija zajedničke države. Takvu je politiku velikosrpstvo otklanjalo. Ona se je protivila tradicionalnom srpskom programu dominacije i ekspanzije. Njen je rezultat bio problematičan.

2. Uvođenje nove pooštrene diktature. Nakon neuspjeha Aleksandra Karađorđevića, Uzunovića i Jeftića, takav bi korak značio pustolovinu. Srpstvu je manjkala snaga i autoritet, koji bi to proveo.

3. Otvoriti ventil polaganim popuštanjem, pričekati i vidjeti, što će Hrvati. Nastojati u međuvremenu razdvojiti složne hrvatske redove i usredotočiti svu vanjsku i unutarnju politiku na uništenje glavnog i najopasnijeg neprijatelja – Ustaškog pokreta. Takva politika – tipično balkansko političko krparenje – omogućila bi spram inozemstva bar prividnu konsolidaciju države. Ona je mogla produžiti za nekoliko godina prevlast srpske vladajuće klike, ali nije mogla zaustaviti hrvatsku borbu. Pobijati hrvatsku borbu vanjsko-političkom djelatnošću konstanta je beogradske politike spram Hrvata u 40 godina opstanka Jugoslavije, kako kraljevske tako i komunističke. Oduzeti Hrvatima svaki vanjsko-politički oslon i potporu i time ograničiti hrvatsko pitanje na unutarnje državno pitanje, osnov je svake beogradske vanjske politike.

Službena srpska politika odabrala je god. 1935. zadnju od ovih triju mogućnosti. Ona je predstavljala najmanji rizik. I baš je protiv takve politike hrvatsko vodstvo imalo sve mogućnosti uspjeha. Marseilleskim atentatom i

[8] Vladko Maček, *op. cit.*, str. 161.

petosvibanjskim izborima inicijativa u hrvatsko-srpskom sukobu bila je prešla na hrvatsku stranu. Tu inicijativu trebalo je na svaki način zadržati. Između potpune neaktivnosti i pasivnosti, u koju je upala hrvatska politika nakon obaranja diktature i otvorenog općeg ustanka, postojao je čitav niz političkih i borbenih sredstava, kojima se je moglo križati beogradske planove i prisiliti Srbiju na nova popuštanja. Od političkih skupština, manifestacija i uličnih demonstracija, do obustave plaćanja poreza i neodazivanja vojnoj službi te ograničenih revolucionarnih podviga, hrvatsko je vodstvo moglo odabrati i graduirati borbena sredstva prema potrebi i prilikama. Bitno je bilo: ne dozvoliti konsolidaciju nijedne beogradske vlade. Stjepan Radić rušio je svojom aktivnošću čak i vladu, u kojoj je sâm sudjelovao. Napadao je sve ministre, generale, kralja i kraljicu. Sve je to izostalo nakon pada diktature. Službena hrvatska politika ograničila se na čekanje, pregovore i reorganizaciju stranačkih organizacija, dosta rasklimanih za vrijeme diktature. Borbena djelatnost potpuno je izostala. Radilo se je, dakle, upravo ono, što je Beogradu najviše konveniralo. I to ne samo na polju unutarnje, nego i vanjske politike. Cilj cjelokupnog nastojanja službenog Beograda bio je: onemogućiti i uništiti središte ustaške organizacije u Italiji. Tu je Beograd vidio, sasvim ispravno, najveću opasnost. Talijanski diplomatski i redarstveni činovnici govorili su nam u to vrijeme: "*I Serbi hanno una paura matta di voi altri*" (Srbi imadu ludi strah od vas.)".

Oduzeti hrvatskoj borbi talijansku potporu bila je glavna zadaća režima Pavle Karađorđević - Milan Stojadinović. A to se je imalo postići približenjem fašističkoj Italiji i projektiranom politikom prijateljstva.

Protiv hrvatskog naroda i njegove borbe za slobodu stvarala se srpsko-talijanska koalicija. Svaka je takva koalicija uvijek uperena protiv Hrvata. Nju sprječavati, morao bi biti jedan od aksioma hrvatske politike. Takova ona nije bila ni iza petosvibanjskih izbora niti kasnije za vrijeme N. D. H. Za uspješnu provedbu ovakve politike trebalo je, prije svega, sačuvati hrvatsku slogu. Obaranje velikosrpske diktature bilo je zajedničko djelo Ustaškog pokreta i H. S. S.-a. Iako za vrijeme diktature nije postojala neka formalna i planska suradnja, obje su politike u domovini išle usporedo za istim ciljem. To su znali i osjetili Beograd i velikosrpstvo. Spriječiti srpsko-talijansku koaliciju, koja je mogla samo slabiti opći hrvatski položaj i naše mogućnosti, imao je nakon petosvibanjskih izbora biti prvi cilj hrvatske politike. Suradnju H. S. S.-a i ustaštva, kojom je oborena diktatura, trebalo je uščuvati i pojačati, a na terenu rušiti svim sredstvima beogradske vlade. Time bi se očuvala jedinstvena hrvatska fronta, a pred inozemstvom bismo bili dokazali našu jakost i srpsku slabost. Napose je talijanska diplomacija reagirala kao seismograf na sve događaje u Jugoslaviji. Konačna talijanska odluka, da potpiše pakt prijateljstva s Beogradom i raspusti ustašku organizaciju, pala je istom nakon sastanka dr.

Maček - dr. Stojadinović u Brežicama koncem siječnja 1937., gdje je, prema tadašnjim informacijama talijanskog tiska, stvoren *modus vivendi* između beogradske vlade i hrvatske opozicije. Službena hrvatska politika nije, dakle, sprječavala stvaranje srpsko-talijanske koalicije, nego baš protivno.

Borba protiv vlade dr. Milana Stojadinovića i njegovog protektora Pavla Karađorđevića nije uopće započeta, nego naprotiv, odmah iza onog plebiscita za hrvatsku državu dr. Vladko Maček instradira politiku čekanja, pasivnosti i pregovora. Ta je politika omogućila onu prividnu konsolidaciju Stojadinovićeve vlade i time pomogla beogradske planove na području vanjske politike, t. j. stvaranje srpsko-talijanskog protuhrvatskog savezništva. Usporedo s tim započeo je razlaz između vodstva H. S. S.-a i ustaša. Zašto je došlo do tog razlaza, i zašto nije provedena borba protiv onog klimavog beogradskog režima i njegovih nosioca?

Dr. Maček u svojoj autobiografiji navodi kao početni razlog svoga razlaza s ustašama navodno projektirane ovacije Mussolini-u prigodom talijanskog pohoda na Abesiniju. Te manifestacije nikada nijesu održane. Njih je, veli dr. Maček, on spriječio. Po njemu, one su bile izvana naručene. On veli doslovce: "Oni su bez sumnje (*doubtless*) slijedili instrukcije svojih vođa u Italiji."[9]

Istu epizodu opisuje dr. Maček također u jednom pismu dr. Smith-Paveliću ovim riječima:

"Do jeseni 1935. podvrgavali su se frankovci koliko-toliko mojem vodstvu. No u jesen 1935. doznao sam, da stanoviti dio studenata namjerava, vjerojatno po direktivi iz inozemstva, pripremiti ovacije Mussolini-u povodom njegovih pobjeda nad golorukim Abesincima. Ja sam to svojim razlaganjem spriječio tako, da ni najzadrtiji frankovački student nije htio kod toga sudjelovati. Nakon toga su nastali oštri napadi i na Hrvatsku Seljačku Stranku i na mene osobno."[10]

U svojoj autobiografiji na engleskom dr. Maček tvrdi, da su te projektirane ovacije za Mussolini-a uslijedile "bez sumnje" po direktivama iz inozemstva. U svom pismu dr. Smith-Paveliću ovu riječ "bez sumnje" zamjenjuje sa riječi "vjerojatno". Nadalje, po dr. Mačeku, te su ovacije za Mussolini-a imale biti "povodom njegovih pobjeda nad golorukim Abesincima". Međutim, u jeseni 1935. nije bilo nikakvih talijanskih pobjeda nad Abesincima. Naprotiv, Abesinci su zaustavili talijansku vojsku već na samoj periferiji Abesinije. Talijanska ofenziva zapela je odmah u početku. Zbog toga smijenjen je kao vrhovni zapovjednik talijanske vojske u Eritreji maršal De Bono, fašistički quadrumvir, i postavljen maršal Badoglio, kraljevac i stvarno antifašista. Talijanske pobjede počele su istom u ožujku god. 1936. U jeseni 1935. nisu se, dakle, mogle priređivati ovacije za Mussolini-eve pobjede, kojih uopće nije bilo.

---

[9] Dr. Maček, *op. cit.*, str .173.
[10] Dr. Smith Pavelić, *op. cit.*, str. 309.

Razvoj Abesinskog rata pratio sam zajedno s dr. Pavelićem u torinskom zatvoru. Jedino on i nitko drugi mogao bi dati onakve instrukcije. Mi smo tada bili s talijanskim vlastima u najoštrijem sukobu. Dr. Pavelić znao je talijanskim redarstvenim činovnicima sasuti u lice najpogrdnije riječi. Mnogo bolje nije prolazio ni prof. Randi. Pred zatvorskim osobljem stalno smo napadali i kritizirali talijanske vlasti i postupak s nama u zatvoru. Između nas i Talijana vodio se "hladan rat". Odmah nakon početka Abesinskog rata pooštren je zatvorski režim, a izolacija pojačana. Talijanska politika nastojala je pridobiti srpsko prijateljstvo i neutralizirati Jugoslaviju. U to vrijeme nije postojala nikakva politička suradnja s Talijanima, nego skoro otvoreno neprijateljstvo. Dr. Pavelić je odbio, u znak protesta radi lošeg postupka s nama, čak i razgovor sa svojom ženom. Smatram isključenim, da bi u tom času dr. Pavelić izdao nalog u domovinu, da se manifestira za Mussolini-a. Sve poruke, koje su se krijumčarile iz zatvora, ja sam osobno pisao na pisaćem stroju. Meni o takvoj poruci nije ništa poznato. Čak dozvoljavajući teoretsku mogućnost, da bi on to učinio iza mojih leđa, to bi se protivilo njegovom čitavom tadanjem držanju. Ako je dr. Pavelić odbio u znak protesta nad postupkom talijanskih vlasti razgovore sa svojom ženom, kako bi onda mogao tražiti od naših studenata ovacije za Mussolini-a?

Do prvog političkog dodira s Talijanima došlo je istom za Božić 1935., ali na inicijativu samog Mussolini-a, a ne dr. Pavelića.

Kako je stvarno bilo s tim navodnim manifestacijama za Mussolini-a? Središte naše sveučilišne organizacije bio je Akademski klub "August Šenoa". Jedan od tadanjih aktivnih članova Kluba dao mi je o tom slijedeće razjašnjenje:

"Kad je uslijedio talijanski napadaj na Abesiniju. Jačevci (J.A.Č. – Jugoslavenska akademska čitaonica) održali su pred Sveučilištem skupštinu. Na tom sastanku govorio je i član Zagrebačke opere Nikša Stefanini, napao naše sveučilištarce, da su fašistički plaćenici i veličao Jugoslaviju. Abesinski rat upotrijebila je, dakle, jedna grupičica beogradskih eksponenata za jugoslavensku propagandu. Taj je incident izazvao među sveučilištarcima razumljivu reakciju. Nije se htjelo dozvoliti, da se jedan strani događaj iskoristi za protuhrvatsku propagandu. Za onu "fašistički plaćenici" dobio je Nikša Stefanini odgovor još iste večeri u Kazalištu. Za vrijeme predstave opere "Hovanščina" od Musorgskog, jedna ga je skupina naših sveučilištaraca napala na otvorenoj pozornici jajima i tako onemogućila predstavu. Predstava je bila prekinuta i od tada Stefanini nije više nastupao na pozornici zagrebačkog kazališta. Nije se, dakle, manifestiralo za Mussolinija, već se je tvorno napalo one, koji su ustaške sveučilištarce nazivali "fašističkim plaćenicima".[11]

Tako moj informator.

[11] Ove demonstracije u Kazalištu potvrdio mi je i dr. Milan Blažeković, onda študent prava i član kluba H. S. S.-a.

Činjenica je, da do ovih manifestacija nije nikada došlo. Razlog prekida suradnje H. S. S.-a s ustaštvom druge je prirode. Odmah nakn pada Jeftićeve vlade stigla je nama u zatvor jedna obavijest, u kojoj je dr. Maček navijestio, da će "u pregovorima s Beogradom nastojati izbiti, što više bude mogao". Dr. Pavelić primio je i tu poruku povoljno i komentirao: "Kad bi Maček mogao iznuditi od Srba neki dualizam, to bi trebalo odmah prihvatiti. Onda bi gg. Suvich, Mazzolini, Randi i svi ti Dalmate ciknuli od bijesa." Napravio je pri tom jednu značajnu gestu i nastavio: "Brus onda njima, a ne Dalmacija. Takvo privremeno rješenje uveliko bi olakšalo našu borbu. Ako je Maček samo malo spretan, mislim, da će uspjeti. Položaj u narodu je takav, da Beograd mora popuštati". Sve Pavelićeve nade bile su usredotočene u osobi dr. Mačeka. Ja sam mu donekle protuslovio, poznavajući Mačekovu pasivnost i mirotvorstvo. Ona poruka o pregovorima više mi je izgledala kao slabljenje naših pozicija nego mogućnost uspjeha. Nu dr. Pavelić bio je ustrajan i još dosta dugo nije shvaćao, da će dr. Maček hrvatsku borbu više zaustavljati nego aktivirati. Istom, kad nam je prigodom jednog od svojih posjeta Me. Desbons saopćio, da prema njegovim informacijama na vrhovima hrvatske politike u Zagrebu baš nije sve u redu, a događaji u domovini nisu išli sasvim u željenom pravcu, dr. Pavelić je počeo govoriti: "I to imade svoju dobru stranu. Drumovi će još poželjeti ustaša". Tu je frazu kasnije često ponavljao. Uza sve to, moram kategorički naglasiti, da za vrijeme čitavog našeg zajedničkog zatvora dr. Pavelić nikada nije poduzeo ništa, što bi moglo oslabiti hrvatsku slogu. Naprotiv, imao je i preveliko povjerenje u dr. Mačeka. Smatrao je, da je u tom času hrvatska politika u rukama dr. Mačeka, a ne u njegovim. Nije ni slutio, da će službena politika užeg vodstva H. S. S.-a biti usmjerena prvenstveno protiv nas ustaša, a ne Beograda.

Taj svoj novi pravac dr. Maček nije tajio u razgovorima sa stranim predstavnicima. Dr. Smith-Pavelić donio je u svojoj knjizi o Trumbiću izjave, koje su krajem 1935. dali Maček i Trumbić gosp. Ernestu Pézet-u, tada članu vanjsko-političkog odbora Francuske komore. One su prvorazredni povijesni dokumenat. Velika je šteta, što te izjave nisu donesene in extenso u francuskom originalu i citirane ad *verbum*. Tako nije jasno, što je Mačekovo odnosno Trumbićevo, što Pézetovo, što autorov komentar, a što je ispušteno. A sigurno su te izjave važnije za prosuđivanje povijesti, nego ono Trumbićevo pismo splitskom trgovcu Jakovu Čuliću, koje je autor doslovce prenio.

Prema g. Pézet-u, "plašio se je (Maček) rata, jer bi u njemu jednako stradali Hrvati i Srbi, i nadao se, da će vladajući krugovi u Beogradu pod pritiskom vanjskih događaja ukloniti zapreke izmirenja Hrvata s Beogradom, a on da će

dotle moći zadržavati nacionalno radikalnije Hrvate u granicama realizma, i smirivati ih u očekivanju rješenja hrvatskog pitanja."[12]

Kad ovu izjavu usporedimo s onom protuustaškom o navodno projektiranim ovacijama za Mussolini-a, nameće se samo jedan zaključak. Iza petosvibanjskih izbora politika vodstva H.S.S.-a nije išla u pravcu, za koji je narod glasovao kod tih izbora, već u protivnom. U ustaštvu vidjelo se – sasvim krivo – stranačkog konkurenta. Ono je bilo od sada glavni protivnik. U borbi protiv njega tražilo se saveznika preko Drine. Tomu su služili razgovori i pregovori. Politika sporazuma, započeta 1935., imala je izričito protuustaški pravac, a kulminirala je ulaskom u beogradsku vladu, progonima, zatvorima i osnutkom logora u Kruščici. Do razlaza s ustaštvom nije, dakle, došlo zbog projektiranih ovacija Mussolini-u, već zbog totalitarne stranačke politike Prilaza. Tako je prekinuta ona borbena suradnja, kojom je oborena diktatura. Bio je to stvarno konac hrvatske sloge, koja je triumfirala na izborima od 5. svibnja 1935.

Svu opasnost takvog razvoja shvatio je dr. Trumbić. Kakav je bio njegov stav spram H. S. S.-a i Ustaškog pokreta, kad je započeo njihov razlaz?

Dr. Smith-Pavelić donio je in extenso jedno pismo, koje je Trumbić uputio splitskom trgovcu Jakovu Čuliću. U tom pismu Trumbić poziva svoje pristaše u Dalmaciji, da u svemu podupru politiku dr. Mačeka i organizacije H. S. S.-a, i da ne nasjedaju našim narodnim neprijateljima, koji rade protiv hrvatske sloge. To pismo datirano je 12. siječnja 1936. Dvadeset i tri godine kasnije publicira dr. Smith-Pavelić u svojoj knjizi jedno pismo dr. Mačeka, u kojem ovaj ovo Trumbićevo pismo Jakovu Čuliću interpretira kao da bi bilo upereno protiv ustaša. To je isto ono pismo, u kojem dr. Maček tvrdi, da su naši sveučilištarci htjeli upriličiti ovacije za Mussolini-a. I dr. Maček ga nastavlja: "Kako ali (frankovci) nisu imali u Zagrebu svoje ugledne političke osobe, to su se kušali postaviti, kao i 1927., iza leđa pok. Trumbiću, šireći po Zagrebu i po Dalmaciji vijesti, kako se je Trumbić odijelio od Hrvatske Seljačke Stranke i od mene. Trumbić je, naravno, te glasine u Zagrebu usmeno opovrgao, a u Dalmaciju smatrao je potrebnim pisati pismo."[13]

Po takvom prikazu, Trumbić nije bio ništa drugo nego disciplinirani član H. S. S.-a, koji je kimao na sve, što se je na Prilazu radilo. Prilaz je bio protiv ustaša, naravno da je to morao biti i Trumbić. Dokaz – njegovo pismo Jakovu Čuliću, iako je to pismo bilo upereno protiv režima, a ne protiv ustaša.

Trumbić nije bio stranački čovjek. Njegova lojalnost dr. Mačeku i H.S.S.-u bila je izraz Trumbićevog aksioma: održati hrvatsku slogu! Te linije držao se onda i dr. Pavelić. Ona ne znači, da se je Trumbić u svemu slagao s politikom H. S. S.-a; naprotiv, razmimoilaženja bila su ne samo taktičke, nego načelne

[12] Dr. Smith-Pavelić, *op. cit.*, str., 307.
[13] *Idem*, str. 309.

prirode. To potvrđuje i njegova izjava Pezét-u, u kojoj Trumbić predviđa raspad Jugoslavije i uspostavu Hrvatske. Za slučaj rata smatrao je, da Hrvati ne bi imali doraslog vodstva – aluzija na dr. Mačeka je očita. Za održanje Jugoslavije vidio je samo jednu mogućnost. Predlagao je neku vrst *round table conference*, na kojoj bi se vidjelo, tko koga zastupa, i kao rezultat te konferencije preobrazbu države u "najširu" federaciju. A do tog vremena predlagao je za Hrvate "*programme de combat*" do maksimuma.[14]

Njegova ocjena općeg pravca hrvatske politike oprečna je programu dr. Mačeka. Onaj misli, da "će moći zadržati nacionalno radikalne Hrvate u granicama realizma", dakle Jugoslavije. Trumbiću je, naprotiv, realizam raspad Jugoslavije i separacija Hrvatske. Maček umiruje Hrvate, da čekaju, da Beograd popusti. Trumbić traži borbeni program do maksimuma. Ali, nije to bio samo borbeni program – bio je to nacionalni program hrvatske budućnosti. On ga je formulirao nikome drugome nego ustaškom poglavniku dr. Anti Paveliću svega sedam mjeseci nakon onog proturežimskog pisma Jakovu Čuliću, koji bi danas imao biti dokaz Trumbićeve opozicije ustaštvu.

VIII. SASTANAK TRUMBIĆ-PAVELIĆ U PALERMU 23. VIII. 1936.

Bio je 24. kolovoza 1936. u gradu Lipari na dan Sv. Bartolomeja, glavnog patrona liparskog otočja. Već treći dan odvijale su se tradicionalne svečanosti u počast svecu pokrovitelju. Tipična južnotalijanska "*festa del paese*" približavala se svom kraju. S Lisakom, Moškovom, Herenčićem i Pečnikarom spremali smo se, da tog popodneva zajedno prisustvujemo religioznom folkloru tog sredozemnog otočića. Nu nekako prije ručka saopćio mi je dr. Mile Budak, da nas dvojica još istog popodneva moramo u Messinu na razgovor s dr. Pavelićem. Ovoga nijesam vidio već pet mjeseci, otkako sam ga 3. travnja ostavio u Moncalieri-u kod Torina.

Toga dana, 24. VIII. 1936., našao sam dra Pavelića pred večer u Grand Hotelu na Piazza Cairoli u Messini. Dr. Budak se je brzo oprostio i otišao k svojoj obitelji, koja je tada stanovala u Messini. Kad smo ostali sami, dr. Pavelić počeo se značajno smijuckati, izazivajući moju znatiželju. "Znaš, noćas sam se vozio brodom kraj vas, na putu iz Napulja u Palermo. Palermo je krasan grad, a ulaz u luku rano ujutro veličanstven". Stao bi, da opet nastavi: "Znaš, koga sam vidio u Palermu? – 'Kraljicu Mariju". Primijetih, da je sigurno išao naknadno izraziti saučešće Mariori. Nasmijao se i odgovorio: "Vidio sam brod 'Kraljica Marija'. Krasan brod! Znaš, upravo krasan brod!" Opet bi me značajno pogledao i nastavio:

"Da! krasan brod, a da samo znaš, tko je bio na tom brodu?, ajde pogodi!"

[14] *Idem*, str. 307.

Naveo sam Sabljaka, Petra Kvaternika i druge. Pavelić bi svaki puta negativno mahnuo glavom i konačno me prekinuo.

"Moraš mi posebno obećati, da nikome na Liparima, pa ni Mili, ne ćeš to kazati!" Kad sam i toj želji udovoljio, otkrio mi je tajnu krasote "Kraljice Marije".

"Brodom je došao Trumbić" – nastavio je. – "Jučer smo čitavo poslijepodne razgovarali. Znaš, mi se uvijek tužimo na ovog našeg Žiku.[15] Da si vidio, kako su njegovi agenti skinuli Trumbića s broda. Upravo su ga ukrali tako, da njegov silazak s broda nitko nije opazio. Sve je išlo izvrsno! Veza s domovinom preko Beča funkcionira kao i prije. Puškarić (Sabljak) je Trumbićev put najavio, a Aba (Perković) je obavijestio mene, da će Trumbić kao jučer biti u Palermu, i da svakako želi sa mnom razgovarati".

Tu je stao. Bio je izvrsno raspoložen i do tog čas razgovor je tekao napola u šali. Odjednom se uozbiljio. Na licu mu se zrcalio duboki utisak s jučerašnjeg razgovora i nastavio je ovim riječima:

"Da čuješ Trumbića! To je drugi Trumbić. Da samo znaš, kako je borben! – On je mnogo radikalniji od nas. Ne će ni da čuje o bilo kakvoj zajednici sa Srbijom". (Napominjem, da smo u zatvoru često razgovarali o mogućnosti nekog dualizma, kao privremenog rješenja.) Rekao je izričito, da se nikada više ne smije hrvatska politika promatrati iz splitske perspektive. Ne samo to – pomisli! – već je izričito napomenuo, da, ako za oslobođenje Hrvatske treba Italiji žrtvovati koji komadić hrvatskog područja, da i to treba učiniti. Glavno je, da se razbije Jugoslaviju, i da se uspostavi Hrvatska. Trumbić mi je izrazio svoju punu solidarnost i međusobno smo si obećali suradnju za budućnost. Od sada dalje ići ćemo zajedno do uspostave Hrvatske".

Pitao sam ga, kako Trumbić prosuđuje položaj u domovini. Dr. Pavelić se zadovoljno i pobjedonosno nasmijao: "Drumovi već su poželjeli ustaša."

"Prvo Trumbićevo pitanje bilo je: "Kada će opet započeti ustaške akcije?" Rekao sam mu, da ćemo još malo pričekati, jer mislim, da još nije zato pravi čas. Trumbić je, naprotiv, mišljenja, da treba odmah započeti."

Pitao sam dr. Pavelića, što Trumbić priča o Mačeku? Tu se je on prije odgovora malo namrštio, prešla mu je ona dobra volja i oduševljeni način pričanja o Trumbiću, pa mi odgovori:

"Znaš, Trumbić je mišljenja, da narod vodi Mačeka, a ne Maček narod. Uostalom, ako bi sklopio sporazum, narod ne će slijediti Mačeka."

Iz njegovog kasnijeg razlaganja sam razabrao, da mu je Trumbić opisao dr. Mačeka drugčije, no što si ga je on, u torinskom zatvoru, u svojim željama predstavljao. A to mi nije htio izričito priznati.

Dr. Pavelić je ovako sažeo Trumbićev program: Izrabiti talijansku pomoć, da se riješimo srpske dominacije. Ako je za uspostavu hrvatske samostalnosti

[15] Ercole Conti, generalni inspektor talijanskog redarstva.

potrebno žrtvovati koju česticu našeg područja Italiji, i to treba učiniti. Takvo stanje bit će kratkotrajno, jer je Trumbić bio uvjeren, da je skori rat u Evropi neizbježiv. Engleska da je vojnički već jaka, i da će biti sve jača. Nema sumnje, da će ona u tom ratu pobijediti i u našem prostoru imati odlučnu i konačnu riječ. Trumbić je to tokom razgovora nekoliko puta ponovio. Pavelić mi je izričito napomenuo: "Uvijek se je ponovno vraćao na Engleze".

Britanija bila je, dakle, jedna od glavnih tema na tom sastanku u Palermu. Kao da je Trumbić nekako proročanski predvidio, da će njegov tadanji interlokutor u Palermu biti tokom idućeg ratnog zbivanja arbiter hrvatske situacije. Stavio mu je na srce, da pravodobno izvrši preorijentaciju hrvatske politike. Po Trumbićevom predviđanju, Hrvatska je već tada imala biti samostalna država. Tu su preorijentaciju imali izvršiti odgovorni čimbenici hrvatske vlade. Samo u takvoj politici vidio je naš "gospar s mora" jamstvo hrvatske državne afirmacije i nakon budućeg rata, a ujedno i povratak onih krajeva, koje bi zaposjela Italija. Trumbić je već 1936. u tančine vidio budući razvoj i naše mogućnosti. Događaji su mu dali pravo. Samo što nije na terenu u Hrvatskoj izvršena ta željena preorijentacija. Da je dr. Pavelić odmah nakon 10. travnja 1941. započeo planski, sustavno i djelotvorno pripremati tu promjenu, odredio bi bio novi pravac hrvatskom narodnom životu za iduća desetljeća, vjerojatno i stoljeća. Takva je, međutim, politika prelazila njegovu etičku i duhovnu razinu.

Na onom sastanku u Palermu izručio je Pavelić Trumbiću nekoliko srebrnih kuna, iskovanih u Milanu god. 1932. Ivo Šapro, komesar broda "Kraljica Marija", Trumbićev dobar znanac, pokazivao je na povratku u Dubrovniku te kune svojim prijateljima. Sam je dr. Trumbić svojim prijateljima u Dubrovniku i Zagrebu govorio, da ustašku akciju treba podupirati. Izvještaji iz Zagreba su jednako tako potvrđivali, da je Trumbić solidaran s ustaškom borbenom politikom, i da su njegovi utisci sa sastanka u Palermu bili najpovoljniji.

Dr. Pavelić je kasnije ipak Budaku govorio o tom sastanku, i pokazao mu izvještaje iz Zagreba. Sve je to našem u politici inače dosta naivnom Mili Budaku dalo gradiva, da se je nekako i odviše književno izražavao: "Trumbić je ustaša".

Trumbić sigurno nije bio ustaša, gledajući ustaštvo kao totalitarnu stranačku organizaciju. On je podupirao ustaštvo, jer je u njemu vidio ispunjenje svog "*programme de combat*" do maksimuma. Bio je sigurno lojalan i dr. Mačeku i H. S. S.-u. Držao je vezu između obih polova hrvatske politike u nadi, da će uspostaviti hrvatsku slogu u odsudnom času. Nu nije mu bilo suđeno, da to provede.

O Trumbiću sam često razgovarao u Slovačkoj s dr. Milovanom Žanićem, tamo god. 1943. i 1944. Dr. Žanić je također otklanjao Budakovu definiciju, da bi Trumbić bio ustaša. Sumnjao je, da je Trumbić baš u svemu odobravao

Pavelićevu liniju u emigraciji. O sastanku u Palermu nije znao ništa. Moj je prikaz tog sastanka za njega bila novost. Dr. Žanić mi je tada pričao, da je Trumbić pred svoju zadnju bolest rekao njemu i drugim prijateljima: "Idite svojim putem!"

Da li se je to odnosilo na dr. Mačeka ili na Pavelića, ili na obojicu, iz Žanićevog pričanja nije bilo sasvim jasno.

Nakon Bleiburške katastrofe često sam se sjetio tog Pavelićevog prikaza razgovora s Trumbićem. Iako nijesam sumnjao u ispravnost njegovih tadanjih navoda, tražio sam potvrdu i eventualnu korekturu Pavelićeve verzije.

Početkom prošle godine pričao sam našem nezaboravnom i nenadoknadivom prijatelju te suradniku *H. R.* pokojnom prof. Petru Barezi o tome sastanku u Palermu. Pok. prof. Bareza sakupljao je, naime, gradivo za jednu knjigu o Jugoslavenskom odboru, pa ga je zanimala Trumbićeva kasnija evolucija. O njemu razgovarao je s g. Vlahom Buškom,[16] koji mu je dao slijedeći prikaz svog razgovora s Trumbićem god. 1931.

Gospodinu
Prof. PETRU BAREZA – Buenos Aires
Dragi moj Petre!

Svrha ovih redaka je, da ti potvrdim pismeno naš razgovor o pok. Trumbiću i moj sastanak s njim godine 1931., za vrijeme t. zv. izbora, održanih pod Aleksandrovom diktaturom.

Godine 1931. bio sam poslan kao kurir dubrovačke organizacije H. S. S. u Zagreb u svrhu, da predam 15.000 potpisa, skupljenih u dubrovačkom kotaru, koji su se morali dostaviti u inozemstvo dru Krnjeviću. Ti potpisi bili su sakupljeni kao protest protiv izbora, koje smo mi bojkotirali.

Te sam potpise predao dvojici naših ljudi, čijih se imena sada ne sjećam, na koje me je uputio dr. Maček. Nakon dužeg razgovora s drom Mačekom, ovaj me je uputio dru Trumbiću, da i njemu ponovim sve ono, što sam njemu ispričao o prilikama u dubrovačkom kotaru.

Dru Trumbiću, kao i dru Mačeku pričao sam o strašnim progonima, koji su onda vršeni nad našim svijetom u tom dijelu Hrvatske. Nakon što me je saslušao, rekao mi je: "Sve je to teško i žalosno slušati, ali, nažalost, potrebno, jer ćemo jedino na taj način doći do pune svijesti, koja nam je potrebna za konačnu borbu". U daljnjem razgovoru dr. Trumbić dotakao se je prošlosti i tom je prilikom kazao slijedeće: "Mi smo spasili nekoliko dalmatinskih otoka, a kod toga smo zaboravljali ono, što je bitno, a to je spasavanje Hrvatske. Da smo, na sreću, usmjerili našu politiku u tom pravcu i dobili Hrvatsku, pa makar i opustošenu, i da nam je u toj Hrvatskoj ostao kamen na kamenu i zmija ispod kamena, mi bismo je sa žilavošću i ustrajnošću našega svijeta brzo i lako podigli. Radili smo protivno, i tako smo došli pod srpski jaram. Kada budeš nakon Tvog povratka govorio s našim svijetom, reci im, da je naša politika jedino moguća na osnovi: Bolje i s crnim vragom, nego sa Srbijancima, a njih se možemo riješiti samo revolucionarnom borbom."

Govorili smo i o Istri. Trumbić mi je kazao, da je Istra pasivna i da je Italija mora svake godine subvencionirati. Ona je, bez sumnje, hrvatska pokrajina, ali da nam u borbi sa Srbima manjka snaga, da to pitanje istovremeno postavimo. Nakon mog sastanka s drom Trumbićem, dugo sam razmišljao o našem razgovoru, nakon kojega sam zaključio, da dr. Trumbić zastupa mišljenje, da se buduća naša borba mora usmjeriti u pravcu potpune hrvatske samostalnosti.

Mislim, da sam ti time iznio glavne i najvažnije momente iz razgovora s drom Trumbićem.

Srdačno Te pozdravljam i želim Ti uspjeh, Tvoj

VLAHO BUŠKO, v.r.
Buenos Aires, 15. siječnja 1960.

[16] Vlaho Buško bio je predsjednik mjesne organizacije HSS i na izborima od 1936. izabran je za načelnika u Stonu

Trumbić je, dakle, već pet godina prije onog sastanka s Pavelićem u Palermu zastupao isto mišljenje, kao i onog 23. VIII. 1936.

Sudbina mu je uskratila, da dočeka i doživi ratne događaje. Bio je na taj način pošteđen, da nakon svog jugoslavenskog razočaranja doživi još i drugo, teže: hrvatsko razočaranje.

IX. ZAKLJUČAK

Trumbićevo političko djelovanje, njegovo lutanje i neuspjesi, odraz su naših političkih i društvenih prilika. Bio je, uostalom, kao i svi mi drugi, proizvod svog vremena i okoline, u kojoj se je kretao. Trumbićevu evoluciju ne ćemo moći nikada razumjeti bez jedne kritičke analize političkog i društvenog razvitka onog vremena. Njegovo djelovanje pada u vrijeme, kada je u svijetu započela velika politička i socijalna revolucija, koja još i danas traje, a koje konačni ishod spada u misterij budućnosti. Ta revolucija svjetova započela je 1914.

Nacizam, fašizam i komunizam, samo su prolazne pojave u jednom svijetu, koji je izgubio stoljetnu ravnotežu, a koji je još daleko od novog, koje dolazi uvijek nakon velikih ratnih i revolucionarnih događaja. I hrvatski je život zadnjih 50 godina odraz tog prelazno-revolucionarnog razdoblja. Osnovna mu je značajka: n e u s p j e h – a taj je trostruki: politički, nacionalni i društveni. Konačni sud o razlozima tih naših neuspjeha moći će dati istom kasnije povjesničari. Nu, kakav god on bio, napose u razdoblju između svršetka Prvog i svršetka Drugog svjetskog rata, oni ne će moći mimoići osnovnu konstataciju, da je hrvatski narod u borbi za svoju slobodu i svoju državu postigao zamjernih uspjeha: kod izbora i u pasivnom otporu, u revolucionarnoj borbi i na bojnom polju. Za te uspjehe sav je narod dao ogromne krvne i materijalne žrtve. Ali uspjesima u borbi slijedili su porazi u politici. To vrijedi za 1925. i 1928., za 1935. i 1939., kao i za cijelo razdoblje N. D. H. Za te neuspjehe odgovornost

snosi hrvatsko vodstvo, koje nije imalo dovoljno karakterne jakosti i političke sposobnosti, da te velike borbene uspjehe iskoristi. Izgubljene su zlatne prilike, da se promijeni tok našeg narodnog života. Ali povrh odgovornosti pojedinaca i skupina, koje su ih podupirali, naši trajni neuspjesi imadu svoj pravi razlog u dubokoj krizi, koju je proživljavalo hrvatsko društvo kroz čitavo jedno stoljeće, od 1848.-1945. Ta kriza, uvijek latentna, pooštrena koncem prošlog stoljeća, izbila je akutno tokom Drugog svjetskog rata. I za naš društveno politički proces vrijedi definicija Guglielma Ferrera: "Često rat iznenada prekida psihološko ravnotežje podržavano teškoćom, ubrzava u društvima, koja su žrtve jedne krize, konac onoga što više nije imalo životne energije, ubacuje u odlučnu borbu suprotne sile i odlučuje izbijanje pritajenih snaga, koje mogu uspostaviti novo ravnotežje".[17]

Naše društvo, heterogeno po svom podrijetlu, podređeno uplivu triju raznih civilizacija, kao rezultat našeg povijesnog razvitka, podijeljeno vjerski, bez solidne materijalno-ekonomske podloge, bez socijalnog ravnotežja, bez mogućnosti slobodnog razvitka zbog pomanjkanja vlastitog državnog suvereniteta, pod uplivom najrazličitijih stranih upliva, imalo je u sebi klicu krize već kod samog početka svog stvaranja, kojim možemo označiti pad feudalizma god. 1848. Promatrajući i samo površno naš političko-društveni proces, moglo bi se zaključiti, da je hrvatskom narodu – izdesetkovanom petstoljetnom borbom s Turcima – uzmanjkalo vitalne energije, da prebrodi tu krizu. Pa ipak, takav bi zaključak bio pogrješan. Hrvatsko društvo, koje se je stvaralo nakon pada feudalizma, borilo se je odmah na početku s ogromnim poteškoćama. Dok je u zapadnoj Evropi dobro organizirano građanstvo preuzelo vodeću ulogu, koju je donedavna imala feudalna aristokracija – kod nas Hrvata nastala je stvarna praznina. Građanstvo je bilo malobrojno. Zagreb, najveći hrvatski grad, brojio je god. 1860. svega 17.000 stanovnika. Kao posljedica Bachove diktature i austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, Hrvatska je bila preplavljena kuferaškom inteligencijom, koja će još u idućim desetljećima u hrvatskom javnom životu djelovati razorno i protunarodno. Suvremeno je hrvatsko društvo, dakle, u samome svom početku u punoj krizi, bez ikakvih preduvjeta za bilo kakvu afirmaciju. Nu ona ogromna vitalna snaga hrvatskog naroda nije ni tada zatajila. Naprotiv, izbacila je pokret i ljude, koji su ukazali na spasonosni put. Bilo je to pravaštvo i njegova dva osnivača, dr. Ante Starčević i dr. Eugen Kvaternik.

U hrvatskoj se povijesti pravaštvo općenito prikazuje kao hrvatsko izdanje zapadnoevropskog romantičnog nacionalizma – i, kao takvo, kao jedna u hrvatskom narodu preživjela pojava. Nema sumnje, da je upliv Zapada, kod nas tradicionalan, bio velik kod osnivača pravaške nauke, no ona je ipak u svojoj

[17] Guglielmo Ferrero: *Grandeza y decadenza de Roma*, tomo II. *Prefacio*. Ovdje prevedeno sa španjolskog.

suštini jedna eminentno hrvatska narodna manifestacija. Oba osnivača pravaštva u cijelosti su uočili krizu novog društva, koje se je stvaralo. Njihovi spisi o tome ne dopuštaju ni najmanje sumnje. Dati tom novom društvu temeljna načela, koja će mu omogućiti jedinstveno političko naziranje u temeljnim pitanjima, a koja će ujedno biti sigurno kormilo u svim budućim krizama, bila je misao vodilja obojice osnivača pravaške nauke. Njihov cilj: hrvatska samostalnost, cjelokupnost i jedinstvo.

I danas, nakon sto godina neuspjeha naše borbe, osnovna načela pravaštva stoje kao neoboriva klisura usred tmurnih valova hrvatske političke konfuzije. Pravaštvo nam je ostavilo u političku baštinu tri temeljne zasade:

1. Nauku o hrvatskom državnom pravu kao nepogrješivi putokaz hrvatske budućnosti,
2. Otklanjanje svakog totalitarizma, osobnog i stranačkog. Tolerancija spram svih narodnosti, vjera i rasa. Nerazdruživa povezanost ideje hrvatske državnosti s osnovnim političkim i građanskim slobodama.
3. Revolucionarnu i borbenu tradiciju.

Oba osnivača pravaštva ispravno su predvidjali krizu Habsburške monarhije, koja će se morati ili reformirati ili propasti. U času takve krize hrvatsko državno pravo moralo je uskrsnuti u svoj svojoj punini i uspostaviti hrvatski suverenitet. Dogodilo se protivno. Hrvatski su političari u najodlučnijem času odbacili državno pravo, kao zastarjelu i reakcionarnu ustanovu, i prihvatili maglovitu i nedefiniranu teoriju o samoodređenju, koja nam je došla daleko preko Oceana. Ustvari, to načelo samoodređenja može biti potrebno za oslobođenje jednog kolonijalnog naroda bez tradicije – kakvi su bili narodi novog kontinenta – no nije bilo potrebno hrvatskom narodu s izgradjenom državopravnom naukom, sviješću i tradicijom. Načelo samoodređenja moglo je biti jedan pomoćni naslov u našoj borbi, ali nije moglo nadomjestiti naše državno pravo, najmanje s interpretacijom, kakvu su mu dali naši političari godine 1918. Sva težina zablude odbacivanja hrvatskog državnog prava proizlazi iz usporedbe s držanjem velikih zapadnih nacija.

Britanci i Francuzi su narodi politički neusporedivo zreliji od nas Hrvata. Njihova je veličina usko povezna s njihovom državo-pravnom naukom. Britanci su u 60 godina ovog stoljeća proveli političku, ekonomsku i socijalnu revoluciju, vodili su dva pobjedonosna rata, ali nisu ni takli u svoje državno pravo. Naprotiv, ta revolucija provedena je evolutivno zakonskim putem baš zahvaljujući dubokoj privrženosti britanskog naroda svojim ustavnim načelima i tradicijama. Što bi bilo od Britanije bez njenog ustava i državnog prava? Nestalo bi one Britanije, koja je kolijevka moderne parlamentarne demokracije, nestalo bi njene srži i sadržaja, i nastala bi praznina. Tko bi ju i kako ispunio?

Jednako je tako i kod Francuza. Njihov *droit public* – javno pravo –, sa znanstveno izgradenom naukom o ustavnom i upravnom pravu, omogućilo je tom narodu, da prebrodi ratove i revolucije, neuspjehe i poraze. Nestale su tri monarhije i četiri republike – no ostala je netaknuta francuska država. Njezino javno pravo bilo je neslomljiva hrptenjača, i ono je uvijek omogućavalo nove, katkada čudesne, uspone.

Tako ova dva naroda Zapada imadu zahvaliti svoju veličinu i političku afirmaciju prvenstveno privrženosti duhu i ustanovama svog državnog prava. Naprotiv, mi Hrvati, neusporedivo slabiji, odbacili smo sigurni štit, kojeg su nam predali osnivači pravaštva, i otvorili širom vrata političkoj pustolovini. God. 1918. odbacili su naši političari povijesni, politički i pravni substrat hrvatstva. Posljedice nisu izostale. Preko noći Hrvatska se našla u zagrljaju Balkana, a hrvatski narod na velikosrpskom stratištu.

Protiv novog stanja ustao je Stjepan Radić. I on je također dijete pravaštva. Pravaškom idejom okupio je čitav narod, kao nitko prije njega. Učinio je iz seljaštva glavnog čimbenika hrvatskog javnog života. Nu, stao je na pola puta. Odjednom, ni za njega nije više postojalo hrvatsko državno pravo, već je našem bolesnom društvu nametnuo klasnu borbu pomoću stranačkog i osobnog totalitarizma, i, zaboravivši na borbenu tradiciju pravaštva, usadio u narod doktrinu mirotvorstva. Taj odvrat od pravaške nauke svršio je katastrofom 20. lipnja 1928. Pred smrt, Radić je kristalnom jasnoćom definirao svoje pogrješke. Tražio je preokret u ciljevima i metodama borbe – vratio se stvarno natrag pravaškim idealima svoje mladosti. Nu, njegov posljednji glas bio je glas vapijućeg u pustinji.

Ali nije bilo dosta, da su najprije naši Jugoslaveni – većinom Starčevićanci – pa zatim Stjepan Radić i drugovi doživjeli potpuni slom svojih politika – i mi ustaše, koji smo se dičili, da u djelo provodimo Starčevićeve ideale, stvarno smo i z d a l i p r a v a š t v o. Ustaštvo bilo je samo tragična farsa pravaštva. Ante Pavelić je negacija i antipod Ante Starčevića. Ustaštvo je odbacilo državno pravo i, namjesto njega, postavilo totalitarnog idola, koji nas je preko Rimskih ugovora i Vinice odveo ravno u Bleiburg.

Naši su opetovani neuspjesi rezultat krize hrvatskog društva. U toj krizi ono zaboravlja na stalne hrvatske vrednote – njih odbacuje, a prihvaća tuđinsko.

Trumbićevo političko djelovanje – čitav njegov život – vjerni je odraz krize našeg društva. I on je odbacio pravaštvo, ideal svoje mladosti, i poletio za novim fantomom – jugoslavenstvom. I on spada u onaj skup Starčevićanaca, koji su tokom i koncem Prvog svjetskog rata stvarali Jugoslaviju. Zato njegovu povijesnu odgovornost nitko ne može izbrisati. Općenito se Trumbiću, kao olakotna okolnost za njegovu jugoslavensku zabludu, pripisuje zasluga za spasavanje hrvatske teritorijalne cjelokupnosti, sankcionirane Rapallskim ugovorom god. 1920. I tom njegovom nastojanju pripisuju se značajke

povijesne veličine i zasluge. Smatram, da je to u cijelosti krivo. Rapallski ugovor u suštini nije ništa drugo nego podjela hrvatskih zemalja između Srbije i Italije. Ako je kod toga Srbiji pripao lavlji dio – osim Istre čitava Hrvatska – onda to nije bilo zbog opstojnosti Jugoslavije i jugoslavenske jakosti, već zbog savezničkog veta i unutarnje krize, koju je proživljavala Italija. Kroz takvu krizu prolazila su oba partnera Rapallskog ugovora. Ona im nije dozvoljavala bilo kakvu vanjsko-političku afirmaciju i agresivnost. Cilj jugoslavenskog potpisnika Rapallskog ugovora bio je prvenstveno: spasiti novu državu, pa makar uz teritorijalne žrtve Italiji. Za Trumbića je Rapallski ugovor logična posljedica politike Jugoslavenskog odbora. Njemu se tada nije radilo ni o Hrvatskoj niti o budućnosti hrvatskog naroda, već o spasu nove države, koja je imala biti retorta za stvaranje novog jugoslavenskog naroda. U čemu je, dakle, Trumbićeva povijesna veličina?

Hrvatska politička povijest iza umorstva u beogradskoj skupštini, povezana je nerazdruživo uz tri imena: dr. Vladko Maček, dr. Ante Trumbić i dr. Ante Pavelić. Svaki je od njih podrijetlom iz jedne od naših povijesnih pokrajina. Dr. Maček iz banske, Trumbić iz dalmatinske, a Pavelić iz bosanske Hrvatske. U hrvatsku su politiku unijeli duhovne karakteristike svog užeg rodnog kraja – štoviše: njihovo je gledanje na opću hrvatsku problematiku bilo izričito pokrajinsko.

Dr. Pavelić ostao je do svoje smrti vjeran utiscima svog djetinjstva i najranije mladosti. Ni skolastika travničkih Isusovaca, ni humanizam senjske gimnazije nisu u njemu mogli izbrisati upliv onog hodže-Osmanlije iz Plevlja, njegovog prvog učitelja. Bio je prije svega i iznad svega dijete Sandžaka. Ali ne onoga našeg muslimanskog, koji je 1941. tražio spontano priključenje Hrvatskoj, oduševljeno primio hrvatsku vojsku te dao mnogo hrvatskih boraca i žrtava. Pavelić je bio dijete osmanlijskog Sandžaka koncem prošlog stoljeća. O svom učitelju hodži – koji je istovremeno bio sudac i zapovjednik vojske, carinik i redarstvenik, učitelj i svećenik – često je govorio i prikazivao ga kao uzornog upravnika i vršioca vlasti. Sandžak, periferna pokrajina dekadentnog i kaotičnog Osmanlijskog carstva Abdula Hamida II., bio mu je uzor i kalup, po kojem je vodio politiku i upravljao u N. D. H.

Tu prvu intelektualnu formaciju dra Pavelića nisu kasnije ispravili ni zapadnjački Zagreb, ni savojski Piemont, ni Danteova Toscana, ni Medicevska Firenza. Pa ipak je veći dio svog života proveo u ovim središtima zapadne civilizacije. Onih 12 godina boravka u Italiji kao da ga kulturno nisu ni takli. Kao emigrant, on nije revolucionarac tipa carbonarskog. Daleko je od Garibaldi-a i Mazzini-a – tek je konspirator balkanskog kova. Na vlasti nije ni talijanski srednjovječni *condottiere*, niti Macchiavelli-ev *Principe*, pa čak ni vođa hrvatskog fašizma po uzoru Benita Mussolini-a. Od ovih poprimio je tek

vanjske oblike. Dr. Ante Pavelić bio je orijentalni despot – hrvatsko izdanje Abdula Hamida II., kako su ga opisali Cambon i barun Giesl.[18]

Njegov interes i shvaćanje za probleme Bosne – uostalom dosta relativni – ne proizlaze iz ispravnog shvaćanja hrvatskog jedinstva, već su manifestacija običnog pokrajinskog partikularizma. Zato i onako olako žrtvuje veći dio Dalmacije, prepušta je Talijanima bez potrebe, ne znajući, da Hrvatska kao država može postojati samo kao cjelokupna, sa svim svojim povijesnim pokrajinama.

Dr. Vladko Maček unio je u hrvatsku politiku sve karakteristike panonsko-alpinskog Slavena. Velik u obrani svoje narodnosti, nerazdruživo povezan s rodnom grudom svojih otaca, njenim običajima i tradicijama i neslomljiv u pasivnom otporu. Ali bez pravog smisla za samostalnu državnu organizaciju. Opterećen kategorijama nagodbenjačke Hrvatske, i njemu je problem hrvatskog jedinstva tek sekundarne važnosti. To se napose manifestira u njegovoj politici spram Bosne i Hercegovine. Nepoznat mu je aksiom hrvatske politike, da bez Bosne i Hercegovine nema Hrvatske, a bez naših muslimana hrvatske Bosne. Sporazumom o Banovini izdvaja iz Bosne Hrvate katolike, a muslimane prepušta na milost i nemilost Srbima, vežući njihovu sudbinu uz dvojbeno obećanje kasnijeg plebiscita s još dvojbenijim rezultatom. Takvo naziranje na središnji hrvatsko-srpski problem nije kod dr. Mačeka pomanjkanje hrvatskog rodoljublja, već posljedica pokrajinskog ocjenjivanja hrvatske problematike. Zato on na problem Bosne gleda kroz naočari kuferaške slovensko-srpske obitelji Šutej, a ne kroz zdravi instinkt i junačku borbenost naših hercegovačkih seljaka i naših muslimanskih branitelja Fazlagić-kule i Ćuprije kod Višegrada. Ako tom pokrajinskom naziranju dodamo još pasivnost, čekanje i mirotvorstvo kao metode borbe, dobit ćemo zaokruženu sliku jedne politike, koja je mogla svršiti samo neuspjehom i tako otvoriti širom vrata ustaškoj pustolovini.

I naš je "gospar s mora" gledao za vrijeme jugoslavenskog razdoblja svog djelovanja na hrvatsku problematiku iz pokrajinske perspektive. I na njega se može primijeniti onu Miljukova, predsjednika carske Dume, kad je 1916. dobacio dr. Mandiću, izaslaniku Jugoslavenskog odbora: "Vi se g. Mandiću bojite Talijana"!

I kod Trumbića bio je strah od Talijana nerazmjeran i pretjerano velik. Vidio je samo talijansku opasnost, a previdio srpsku. Upao je u povijesnu zabludu, misleći, da će srpskom pomoći moći spasiti slavenstvo svog rodnog kraja i pretopiti ga u novi jugoslavenski narod. Trumbićevo romantičarsko

[18] Cambon bio je francuski ambasador, von Giesl austrijski vojni izaslanik u Turskoj za vrijeme vladavine Abdula Hamida II. Cambon napisao je knjigu: *L'Empereur rouge*, a Giesl: *Zwanzig Jahre Orient*. Obje su prvorazredni izvori o vladavini ovog sultana. Sličnosti s onom N. D. H . su frapantne.

jugoslavenstvo posljedica je njegovog pokrajinskog naziranja na problem hrvatskog jedinstva. On je to, kako vidjesmo, kasnije otvoreno priznavao. I tu počinje njegova veličina.

Imao je dovoljno karaktera i intelektualne snage promijeniti pravac svog političkog djelovanja. Slučaj općenito rijedak, kod nas Hrvata izniman. Vraćajući se natrag hrvatstvu, ispravno je uočio osnovnu važnost hrvatskog jedinstva. U tom se je bitno razlikovao od ona druga dva naša politička prvaka. I ne samo u tome. Znao je iz svog dugogodišnjeg iskustva, da su u narodnoj borbi inicijativa i akcija osnovni zakon. Između dr. Mačeka, koji je čekao, "da će pod pritiskom međunarodnih događaja Beograd morati popustiti", i dr. Pavelića, koji je čekao, "da drumovi požele ustaše", bio je veliki hrvatski rodoljub Trumbić, koji nije vidio ni svoju osobu, ni stranke, već samo hrvatsku borbu za slobodu. Trumbić nije bio ni H.S.S.-ovac, ali niti ustaša, kako je to Mile Budak govorio. Svako je strančarenje bilo protivno njegovu značaju. Podupirao je obje struje hrvatske politike, nastojeći tako spasiti hrvatsku slogu za odsudne časove, koji su se u Evropi približavali gigantskim koracima.

Da je Trumbić bio mlađi i dočekao ratne događaje, ne bi nikada bio pristaša politike Sporazuma. Svjedočanstvo prof. Lukasa o tom ne dopušta nikakve sumnje. On je već god. 1936. računao s tom mogućnosti i reagirao u protivnom pravcu. Sigurno ne bi bio ni pristaša ustaške vladavine, niti politike Rimskih ugovora. Totalitarni i nehumani sustav N. D. H. protivio se je njegovom slobodarskom starčevićanskom uvjerenju. Najmanje bi bio pristaša ili suradnik neke londonske velikosrpske vlade. Stari Starčevićanac Trumbić, bio bi pošao svojim putem – kako je to rekao dr. Milovanu Žaniću – h r v a t s k i m p u t e m, kojim za vrijeme Drugog svjetskog rata nisu koracali ni Ustaški pokret, niti H. S. S.

Trumbićevo bolno političko iskustvo i evolucija služit će kao svijetli primjer kasnijim hrvatskim pokoljenjima. Ali oni neka budu pouka i nama bivšim ustašama. Potrebno je, da, poput Trumbića, uvidimo vlastite zablude. Priznati iste nije nenačelnost, već spasonosna potreba. Pojmu politike imanentan je pojam pogrješke. Nitko nije mogao izbjeći tom zakonu pa ni mi ustaše.

I ustaštvo je u svojim rukama imalo sudbinu Hrvatske. Ne kao dr. Maček i H.S.S. tri puta u 13 godina, već kao državni čimbenik kroz pune 4 godine. Ne u versailleskoj Evropi, nego za vrijeme Drugog svjetskog rata, kad se je stvarao "novi evropski poredak". U ime hrvatstva odbacili smo sve naše moralne, vjerske, pravne, političke i kulturne tradicije, koje su naši predi ljubomorno sačuvali kroz tisuću godina teške prošlosti. Zatajili smo sadržaj hrvatstva i prihvatili tuđinsku ideologiju divinizacije autoritativnog idola. Dozvolili smo, da taj idol – duševno neuravnotežen Balkanac – izobliči naše borbene revolucionarstvo u obično balkansko divljaštvo, a ustašku revoluciju, koja je

mogla promijeniti pravac hrvatske povijesti, pretvori u kaos, anarhiju i katastrofu. Zato, našu odgovornost pred poviješću ne će nitko moći izbrisati.

Ali ustaštvo ne bi u hrvatskom narodu nikada nastalo, da nije bilo dvadesetgodišnje velikosrpske dominacije, posljedice jugoslavenskih zabluda naših prijašnjih pokoljenja. Te zablude počinju s Ilirstvom. I nisu bile samo zablude. Otac ilirstva i potom jugoslavenstva, Ljudevit Gaj, bio je obični plaćenik Beča i Beograda, tih tradicionalnih središta protuhrvatske politike. Interesi Austrije i Srbije bili su identični u sprječavanju, da neminovni i neizbježivi preporod u Hrvatskoj stvori jedinstvenu hrvatsku naciju. Takva, bila bi zapreka njihovim ekspanzivnim i imperijalističkim planovima. Preko Hrvatske imala je ići politika austrijske penetracije Balkana u pravcu Zapad-Istok. Toj politici imalo je služiti Gajevo nastojanje, da Srbe prevede u zapadnu kulturnu sferu. Koncepcija: okcidentalizirati Bizant i okrenuti 15 stoljeća povijesnog razvitka mogla je nastati samo u fosilnim mozgovima austrijskih političkih birokrata.

Preko Hrvatske imala je ići velikosrpska megalomanska ekspanzija u pravcu Istok-Zapad, zato su najviši predstavnici pravoslavne crkvene hierarhije na jugoistoku Habsburške monarhije podpurli ideju ilirskog jugoslavenstva. Nosioci politike Pećke patrijaršije shvatili su ogromne mogućnosti, koje im takva ideologija pruža za budućnost. Zato je i službeni Beograd punio novcem džepove "narodnjaka" Gaja.

Jugoslavenstvo je, dakle, bilo već u samom svom početku instrumenat protuhrvatske politike, i takvo je ostalo do danas. Pravaška reakcija nastojala je ispraviti te povijesne zablude. Uspjela je u širokim narodnim slojevima, – no nije kod većeg dijela hrvatske inteligencije. Tako je u našem javnom životu nastala pojmovna konfuzija i dvostruki kolosjek, čije posljedice osjećamo i danas.

Od onoga časa, kad su najprije onaj zlosretni Ilirac, pa kasnije onaj naš Biskup đakovački, širili ideju jugoslavenstva, pa sve do časa, kad su naši hrvatski komunisti pod barjakom jugoslavenstva tokom Drugog svjetskog rata rušili Hrvatsku Državu, hrvatska je politika, išla iz jednog neuspjeha u drugi. Dok su drugi narodi tokom XIX. i XX. stoljeća postigli svoju državnu afirmaciju i nacionalno jedinstvo, mi na njih još uvijek čekamo. Sto godina borbe – sto godina neuspjeha! Svi oni imadu zajednički nazivnik – jugoslavenstvo.

Kroz 13 stoljeća naše povijesti nema primjera, da bi koji javni radnik počinio sudbonosnije pogrješke, kao Gaj i Strossmayer, kad su stvorili zamisao: putem jugoslavenstva prevesti Srbe u okrilje zapadne civilizacije i Katoličke Crkve. Za jugoslavenstvom pohrlile su kasnije legije naših intelektualaca, među njima i Trumbić. Od doktrine jugoslavenstva prešlo se je u aktivnu revolucionarnu političku borbu. Njegov glavni politički čimbenik bio je tokom Prvog svjetskog rata Jugoslavenski odbor. I on je napustio hrvatstvo. I

tvorcima one zlokobne politike Jugoslavenskog odbora mogla bi se dobaciti ona Stoosova: "Vre i svoj jezik zabit Horvati – hote ter drugi narod postati".

Tako smo mi Hrvati jedini narod u Evropi, čiji su politički predstavnici unutar jednog stoljeća tri puta odbacili svoju narodnost. Htjeli su od nas najprije napraviti Mađare, zatim Ilire, konačno Jugoslavene. Kamo nas je ovaj posljednji pokušaj doveo – znamo, doživjesmo i osjetismo. Raštrkani na pet kontinenata, možemo danas ustanoviti, da se Hrvatskoj u slobodnom svijetu niječe pravo, koje su postigli Ghana i Guinea, Kongo i Liberija. A u komunističkom carstvu uskraćuje joj se čak i položaj Albanije.

Ali, kako mi Hrvati u politici reagiramo brzinom nekadanjeg samoborskog teretnog vlaka, samo je kod nas moguće, da se još uvijek nađe po koji pristaša jugoslavenske zajednice, nakon što nam je u toj zajednici kroz 40 godina velikosrpstvo pružilo bezbroj dokaza, da želi samo hrvatsku smrt. Preko pola milijuna Hrvata palo je žrtvom agresivne politike velikosrpstva. Masovnim pokoljima slijedi već 15 godina masovni Exodus hrvatskih mladića i djevojaka, staraca i djece. I još uvijek se nađe po koji hrvatski intelektualac, koji fantazira o konačnom jugoslavenskom rješenju, dualizmu, konfederaciji i sličnom. Bilo bi već vrijeme, da se ti naši posljednji jugoslavenski mohikanci prenu i uvide stvarnost, da konačno spoznadu neoborivu činjenicu, da se već četiri stoljeća provodi na živom hrvatskom narodnom tijelu političko-operativni program Pećke patrijaršije, kasnije formuliran "Načertanijama" Ilije Garađanina. Taj se program velikosrpske pravoslavne ekspanzije provodio planski i sustavno već za vrijeme Turskog carstva i u doba Habsburške monarhije. On je dosegao svoju kulminaciju za vrijeme Jugoslavije, kraljevske i komunističke.

Agresivno velikosrpstvo već stoljećima planski uništava hrvatski narodni organizam, truje naša pluća, podgrizava našu hrptenjaču, i već nas udara u našu glavu srbizacijom našeg glavnog grada – bijelog Zagreba. A naši malobrojni Jugoslaveni i dalje teoretiziraju. Ne shvaćaju borbu za goli život i opstanak, kojem je u Jugoslaviji izložen hrvatski narod. Ne razumiju, da je velikosrpstvo prihvatilo jugoslavensku koncepciju samo zato, jer mu je stvorilo idealnu državnu formaciju, koja u svemu pogoduje velikosrpskoj ekspanziji i uništenju hrvatskog naroda. Korisnom budalom može se biti samo jednom. Tko nakon svih iskustava podupire jugoslavensku iluziju, otvoreno ili prikriveno, slabi opće hrvatske pozicije, oteščava hrvatsku borbu i potiče agresivnost velikosrpstva. Uza sve to, svaki bi neprijateljski stav spram tih naših Jugoslavena bio neispravan.

Hrvatski je narod i previše izdesetkovan, a da bi u svojoj životnoj borbi mogao odbaciti i jednog svog sina. To vrijedi i za naše još preostale Jugoslavene. Stoga je dužnost svakog Hrvata, da njima omogući povratak svom narodu. Iskustvo dr. Ante Trumbića neka mu bude uzor i putokaz.

Ali iznad svih naših načelnih, stranačkih i osobnih razmimoilaženja potrebno je, da svi mi, koji živimo u slobodnom svijetu, shvatimo krutu i tešku hrvatsku zbilju.

U Koruškoj, kod Bleda na Vrbskom jezeru, a na raskrižju cesta, koje iz Borovlja i Celovca vode u Beljak, austrijski su Nijemci nakon plebiscita 1920. postavili spomen-ploču s ovim natpisom:

"*Bisher und nicht weiter kamen die serbischen Reiter*".

("Dovle i ne dalje dopriješe srpski jahači.")

Jedne ljetne noći, u kolovozu 1926., jedan je zagrebački Srbin – bivši austrijski major Bujanović, koji je govorio hrvatski zagrebačkim narječjem, a čija je žena bila, nota bene, austrijska Njemica, rodom iz Celovca, napisao ispod onog naslova velikim crvenim slovima:

"*Und sie werden gehen weiter und weiter.*"

("I oni će ići dalje i dalje!")

Onaj carsko-kraljevski Srbin Zagrepčanin Bujanović označio je onim natpisom program "vascelog srpstva". Njegovoj ekspanziji na putu je hrvatski narod. Zato ga nastoji upokoriti, satrti, uništiti i iskorijeniti. Taj proces nije počeo 1. prosinca 1918., već stoljećima prije. Stoga hrvatski narod imade izbor: počiniti samoubojstvo ostajući u Jugoslaviji, ili prihvatiti povijesni izazov velikosrpstva, njega suzbiti i stvoriti hrvatsku državu. To je naša hrvatska alternativa. *Tertium non datur*. Nju treba uočiti hladno, bez mržnje, bez strasti i bez pomisli na osvetu. Put nam je, dakle, jasan i određen.

Ako svi znaci ne varaju, povijesni se ciklus nacionalnih konflikata u zapadnoj Evropi približava svom svršetku. Kako će se on razvijati u zemljama, koje su danas iza "željeznog zastora", pokazat će budućnost. Nacionalna svijest tamo će jednom izbiti intenzivno, a razlozi su sukoba mnogobrojni, raznovrsni i povijesno uvjetovani. Ali u Evropi, koja je postala malena, i oni će postepeno nestajati. Vjerojatno će hrvatsko-srpski sukob biti jedan od zadnjih nacionalnih problema, koje će trebati rješavati. Bude li njegovo rješavanje u rukama trećih, ono ne će ispasti u našu korist. Međutim, takvo rješenje po trećima nije vjerojatno. Tokom oba svjetska rata, a i u razdoblju između njih, sudbina hrvatskog naroda bila je u našim rukama. Ona će to biti i u budućim lokalnim i općim krizama, koje će neminovno doći. *Dies certus an, incertus quando*! Naša narodna budućnost i naša afirmacija kao slobodne nacije u jednoj novoj evropskoj zajednici ovisit će prvenstveno od nas samih.

Hrvatska će se stvoriti radom, borbom i žrtvama svojih sinova i kćeri, ili je ne će biti. *Croazia fará da sé o non sarà*!

U borbi s velikosrpstvom izgubli smo bitke i položaje – iako ne sve. Bitno je, da ona zadnja odlučujuća borba, koja se nagovještava, bude pobjedonosna. Nju će morati izvojevati možda već naše, ali sigurno kasnija hrvatska pokoljenja. Iz te zadnje borbe izići ćemo kao slobodna nacija samo onda, ako

uspostavimo pravo hrvatsko jedinstvo i odbacimo naša pokrajinska naziranja i interese.

Uspostava hrvatskog jedinstva prvi je preduvjet uspjeha.

Drugi je, da iz naših dosadašnjih neuspjeha povučemo dosljedne zaključke. Potrebno je, da iz naše političke prošlosti izlučimo pozitivno od negativnog, da napustimo ropsko nasljedovanje tuđega i da se vratimo poštivanju hrvatskih tradicija, moralnih, vjerskih i nacionalnih.

"Tradicija je za narode" – veli Guglielmo Ferrero: "ono isto, što je za pojedinca osjećaj spram obitelji". A u našu hrvatsku tradiciju ulaze i sve pozitivne strane djelovanja onih triju političkih formacija, koje su u zadnjih 100 godina, iako bez uspjeha, odlučivale našom sudbinom. To su Pravaštvo, H.S.S. i Ustaški pokret.

Starčevićanstvo nam je ostavilo sigurni putokaz svojom državopravnom naukom, povezanom sa slobodarskim političkim načelima.

Stjepan Radić i njegov Seljački pokret stvorili su iz hrvatskog seljaštva glavnog političkog čimbenika. Ukazali su, usred dekadencije našeg građanskog društva, da je seljaštvo izvor naše snage, otpora i regeneracije. Radić je poveo našu najveću socijalnu i političku revoluciju zadnjih stoljeća. Njegovim umorstvom naši su neprijatelji nakanili zaustaviti taj razvoj i uništiti plodove te revolucije. Nu uzalud, jer Radić nam je pred svoju smrt ostavio kao testament svoju spoznaju, da hrvatsko uskrsnuće ne može doći kroz diktaturu klasa, već samo kroz harmoničnu suradnju svih društvenih stališa: inteligencije, seljaštva, radništva i građanstva.

Ustaštvo nam je stvorilo tradiciju borbenog revolucionarstva, vojničkog nastupa, svijest o vlastitoj snazi i mogućnostima. Ono je povijesna pojava, ali politički danas pripada prošlosti.

I onaj naš sin jednog splitskog težaka, političkim je stavom u zadnjem desetljeću svog života sintetizirao sve pozitivne elemente naše novije prošlosti: pravašku tradiciju, povezanost s hrvatskim seljaštvom i ustašku borbenost. Trumbić, koji je radom u svojoj mladosti doveo hrvatski narod na velikosrpsko stratište zvano Jugoslavija, ukazao nam je put hrvatske sloge, kojim trebamo poći, da izbjegnemo neminovnoj nacionalnoj smrti. Dao nam je time uzoriti primjer i smjernice za budućnost. Ostavio nam je kao ostavštinu svoje osobno iskustvo, čitav jedan nacionalni, politički i borbeni program. Tu leži veličina našeg "gospara s mora". Slijedeći ga u tom pravcu, odužit ćemo se svijetloj uspomeni dra Ante Trumbića, a svom ćemo napaćenom narodu utrti siguran put u slobodnu i sretnu budućnost.

Hrvatska revija (Buenos Aires), XI., sv. 3., rujan 1961., 220-269.

ODJECI

ODJECI ČLANKA EUGENA KVATERNIKA O DRU ANTI TRUMBIĆU

HR, u svesku za rujan 1961. (XI, 3), str. 220-269, objavila je članak sada pok. EUGENA DIDE KVATERNIKA od naslovom *"Trumbić spram politike H.S.S. i Ustaškog pokreta"*.

Na ovaj se Kvaternikov članak posebno osvrnuo *dr. Branko Pešelj*. Njegov smo osvrt predali Kvaterniku, ako se želi u istome broju HR na nj osvrnuti, o čemu je bio obaviješten g. dr. Pešelj. Kvaternik je ovaj rukopis ponio na svoj tragični put, i nakon njegove smrti nađen je rukopis njegova odgovora dru Pešelju. Koliko je potpun, vidjet će čitatelji.

Ovdje objavljujemo osvrt dra Pešelja i osvrt na taj osvrt od pok. Eugena Dide Kvaternika....*Ur. HR.*

NEKE OPASKE NA PISANJE EUGENA KVATERNIKA
BRANKO M. PEŠELJ, Washington, U.S.A.

S najvećim sam interesom pročitao u broju 43 "Hrvatske revije" (rujan, 1961.) članak Eugena-Dide Kvaternika, *"Trumbić spram politike HSS i Ustaškog pokreta"* . U tom članku pisac opisuje jedan događaj, koji se mene osobno tiče, a odnosi se na moj put u Italiju godine 1935. i moju želju, da se tom zgodom sastanem s dr. Antom Pavelićem. Opisujući taj događaj, g. Kvaternik – vjerojatno nehotice – netočno je iznio neke činjenice, za koje držim, da je potrebno da se objasne čitaocima HR.

Istina je, da sam ja bio na bračnom putovanju u Italiji koncem listopada 1935., a također je točno, da sam ja tom prigodom izrazio želju, da se sastanem s Antom Pavelićem, koji je onda boravio negdje u Italiji, u meni nepoznatom boravištu. Čitavi se događaj odigrao na slijedeći način:

Prije mojega puta u Italiju, 12. listopada 1935., ja sam u Zagrebu, koliko se sjećam preko pukovnika Sabljaka, poslao poruku, da dolazim u Rim oko 20. listopada, gdje ću ostati pet dana u Hotelu Imperiale. Zamolio sam, da mi se tamo javi, gdje i kada mogu vidjeti Pavelića. U ono vrijeme hrvatski politički redovi bili su još potpuno jedinstveni, pa me je interesiralo da čujem i mišljenje i gledište na hrvatsku političku borbu Ante Pavelića, kojega sam poznavao još od prije.

Prema programu, žena i ja ostali smo u Rimu pet dana, ali ja o Paveliću nisam ništa čuo. Iz Rima otputovali smo na tri dana u Napulj, ostavivši dio svoje prtljage u hotelu u Rimu. Na povratku iz Napulja u Zagreb zaustavio sam se opet u Rimu, između dva vlaka, i pošao sa ženom u Hotel Imperiale po ostavljene stvari. Bili smo upravo na odlasku iz hotela kad mi je činovnik u hotelu saopćio, da me traži neki gospodin, koji je stajao u predvorju hotela. Prema opisu, kojega daje g. Kvaternik, a koliko se ja danas sjećam, to je, vjerojatno, bio prof. Oscar Randi. Nagovorio me je talijanski i zapitao, da li sam ja dr. Pešelj iz Zagreba. Kada sam mu to potvrdio pitao me na hrvatskom, s jakim stranim naglaskom, da li sam ja izjavio želju, da se vidim s Pavelićem. Rekao sam, da jesam, i upitao ga, tko je on. On je odgovorio, da je od talijanskog redarstva, ali da mi svoje ime ne može reći. Rekao mi je nadalje, da je ovlašten, da me odvede Paveliću i da možemo odmah otputovati. Moja žena neka ostane u hotelu, a on i ja, daćemo se vratiti za dva do tri dana. Ja sam ga pitao, gdje je Pavelić i kuda me želi voditi, ali on je odgovorio, da mi to ne može reći, nego da ću to vidjeti, kad stignemo na lice mjesta. Ja sam mu rekao, da pod tim uvjetima ja ne mogu ići s njim u nepoznato, i saopćio mu, da putujem izravno u Zagreb. Pitao me je, da li imam kakvu poruku za Pavelića, i, ako imam, da mu je predam. Odgovorio sam, da nemam nikakove poruke, posebno ništa pismeno, nego neka Pavelića pozdravi time, da mi je žao, što se nismo mogli vidjeti.

On mi nije donio od Pavelića nikakovu bilo pismenu bilo usmenu poruku, kako to piše E. Kvaternik. Napose nije ništa spomenuo o potrebi sudjelovanja na izborima. Uostalom, izbori od 1935. bili su obavljeni skoro šest mjeseci prije moga puta u Italiju, pa prema tomu, neka poruka Pavelićeva o potrebi sudjelovanja na izborima bila bi posve bezpredmetna. Ne sjećam se danas, da bi prigodom mojega razgovora s Randijem bio spomenut i Dido Kvaternik, bilo da bih mu ja bio poslao iz Rima neku razglednicu. Ja uopće nisam znao njihove adrese, a najmanje sam znao, da su obojica, Pavelić i Kvaternik, zajedno u zatvoru u Torinu. To sam saznao tek nekoliko godina kasnije. Međutim, ne isključujem, da sam se javio Kvaterniku nekim posrednim putem, s tekstom, kako on to navodi.

Time bih mogao završiti svoje objašnjenje o događaju, koji se mene osobno tiče a kojega je E. Kvaternik opisao u svojem članku. No mislim, da će neke dalje opaske povodom članka g. E. Kvaternika biti također od interesa za čitaoce HR.

Točno je, kako to navodi E. Kvaternik, da smo nas dvojica znanci još iz srednje škole, (1925.-1927.). Štoviše, bili smo u ono vrijeme dobri drugovi i prijatelji. On je bio član kluba "Kvaternik", dakle pravaš, a ja član HSS. Kad je on otišao u emigraciju, mislim 1930., ja ga nisam više vidio. Sastali smo se opet, i to posljednji puta, 21. srpnja 1941. On će se toga sastanka, vjerojatno, sjećati.

On je bio svemoćni Ravnatelj za javni red i sigurnost u Pavelićevoj Vladi, ustvari njegova desna ruka, a ja u opoziciji, upravo pušten iz zatvora, kamo sam nakon 10. travnja već po drugi puta bio smješten po njegovu nalogu. Drugi dan nakon što sam izišao iz zatvora, 21. srpnja, telefonirao mi je Kvaternikov tajnik, mislim da se zvao Čubelić, da me Ravnatelj zove, da dođem k njemu. Otišao sam rano poslije podne i on me primio vrlo ljubezno u svojem uredu, koji je u ono vrijeme bio u Petrinjskoj ulici broj 7. Rekao mi je, da sam bio uhićen na osnovu informacije, da sam spremao proslavu Mačekovog rođendana, i kad se to pokazalo kao netočno, da je odredio, da me se pusti na slobodu. Nastavili smo razgovor o đačkim vremenima. O politici u početku nismo razgovarali. On je znao, što mislim ja, a ja sam znao, što misli on, pa nisam smatrao uputnim, da se nepotrebno izlažem. Tom zgodom zamolio sam ga, da mi dade propusnicu za Sušak, gdje sam imao obaviti neke pravne poslove, koji su bili prekinuti ratom. Rekao mi je da mi propusnicu ne može dati, neka se strpim, jer da se upravo na terenu pruge prema Sušaku vrši "veliko čišćenje Srba", pa kad to završi, da će pruga biti mirna i moći će se putovati slobodno. Nisam se mogao uzdržati a da ne primijetim da "čišćenje terena od Srba" ne vodi ničemu dobrom, i da bismo mi mogli jednoga dana skupo platiti tu politiku, jer, izlanuo sam, rat još nije završen i nitko ne zna sa sigurnošću, tko će ga dobiti. Bojao sam se, da će planuti na mene, jer u ono vrijeme javno posumnjati, da li će Njemačka dobiti rat značilo je "*crimen laese majestatis*" i odlazak u Jasenovac kao gost Maksa Luburića, Ljube Miloša i ex-fratra Majstorovića. Začudo, Kvaternik je ostao miran i rekao mi: "Ja znam, da Ti misliš i očekuješ, da će rat dobiti Englezi. Ja se s Tobom slažem; i ja držim, da će Englezi na kraju dobiti rat, ali Srba u Hrvatskoj više ne će biti. Prema tome, tkogod dobije rat, morat će prihvatiti sitauciju, kakovu je bude našao". Odgovorio sam, da mi je drago, kad misli, da će rat konačno dobiti Englezi, ali da se ne mogu složiti s politikom, koja se vodi prema Srbima u Hrvatskoj, jer je, prema mojem mišljenju, ta politika nesamo nedopuštena i nemoralna, nego je i fizički nemoguća, budući je jasno da se skoro dva milijuna ljudi ne će dati mirno klati i ubijati. Rekao mi je, da ja to ne razumijem, dodavši: "Vi ste Radićevci uvijek bili mirotvorci i tamburaši, jedini smo mi Ustaše, koji možemo provesti tu politiku." Tako je završio moj posljednji razgovor s Didom Kvaternikom.

Mišljenje, da smo mi Radićevci mirotvorci i tamburaši, dakle nesposobni za svaku politiku revolucionarnih podviga, grube sile i čvrste ruke, nije bilo samo njegovo. To je bilo opće gledište ustaških prvaka. Slavko Kvaternik, otac Eugena-Dide, nazvao nas je na radiu, u listopadu 1941. – kad se vratio s Istočnog bojišta i prorekao pobjedu Hitlera za najdulje mjesec dana – također i "političkim dešperaterima", a u veljači 1942., nakon pada Singapoore-a, još i "singapurcima".

Danas, 20 godina nakon tih burnih dana, javljaju se mnogi, koji kritiziraju ondašnju politiku Pavelića i njegovu vladu. Među njima ima i takovih, koji su ne samo tu politiku podupirali i odobravali, nego su je stvarno nosili na svojim leđima i provodili je upravo fanatičkom gorljivošću. Među potonje valja ubrojiti i Eugena-Didu Kvaternika. Ja ne sumnjam u njegovo iskreno razočaranje u Paveliću, ali on ne može poreći, da je u najkritičnije vrijeme, odmah nakon osnutka NDH u prvih 18 mjeseci, on bio upravo onaj, koji je bio simbol ustaškog obračunavanja s političkim protivnicima, te strah i trepet svih Srba, Židova i ostalih "antidržavnih elemenata". To, što piše danas, on je kao politički čovjek znao i morao znati u 1941. i 1942. Zašto nije onda prosvjedovao protiv te politike i povukao konsekvence?

Ja ne branim Pavelića, ali meni je bilo onda, i danas mi je jasno, da Pavelić nije ništa učinio, što se već unaprijed nije znalo, da će učiniti, ako i kada dođe na vlast. Prema tome, ako je netko bio za Pavelića i njegovu tezu u rješavanju hrvatsko-srpskoga spora, taj nije mogao kasnije biti razočaran s Pavelićevom politikom, osim, ako ga kod toga nisu vodili neki osobni razlozi, ili je bio politički strahovito naivan. Biti uz Pavelića kao član Ustaškog pokreta, a onda biti protiv politike toga Pokreta, kad on prigrabi vlast, isto je kao i biti iz uvjerenja član komunističke partije, a biti protiv diktature proletarijata i svih posljedica takove diktature, kad partija dođe na vlast.

Pavelić nije učinio izdaju, kad je potpisao Rimske ugovore u svibnju 1941. On je učinio političko samoubojstvo, kad je nekoliko godina prije toga sustavno i nerazdruživo povezao borbu hrvatskoga naroda za svoju državu s talijanskim i mađarskim imperijalizmom i s ostalim totalitarnim pokretima ondašnje Evrope. Rimski ugovori bili su samo logična posljedica te politike i iskupljenje prije preuzetih obveza. Prema tome, ako je Pavelić želio spasiti barem nešto za sebe i dobiti barem kakav takav hrvatski teritorij, na kojemu će vladati, on nije imao drugog izlaza nego potpisati Rimske ugovore i primiti na sebe sve posljedice, koje su proizlazile iz tog fatalnog čina. Razlika između nas "mirotvoraca", "tamburaša", "političkih dešperatera" i "singapuraca", te Ustaša i njihovih sljedbenika bila je baš u tome, da smo mi i prije 10. travnja 1941. znali, kuda vodi i kako će svršiti Pavelićeva politika, pa, kad je sticajem okolnosti proglašena Nezavisna Država Hrvatska u njegovo ime, odbili smo priznati tu i takovu državu, kao izraz volje hrvatskoga naroda i zadovoljenje njegovih političkih ciljeva.

Govoriti i pisati danas – 16 godina nakon propasti Nezavisne Države Hrvatske – da smo mogli sačuvati hrvatsku državu osnovanu 10. travnja 1941., "pravovremenim oslonom na Zapadne Saveznike", ili "uvjeravanjem Saveznika, da Hrvati žele svoju nezavisnu državu", ili "suradnjom Mačeka i HSS u hrvatskoj vladi", ili sličnim potezima, priče su za djecu, koje se temelje na pobožnim željama i proizvoljnim kombinacijama, a ne na stvarnim činjenicama, koje su

postojale u ono vrijeme. Nezavisna Država Hrvatska od 10. travnja 1941. djelo je Ustaškog pokreta. On ju je stvorio kao dio nastojanja "Nove Evrope", koja je trebala da nikne na razvalinama Versaillesa. Ta i takova država nestala je i morala je nestati onim časom, kad su nestale sile, čijim blagoslovom i pomoći je bila omogućena, to jest, kada su nacistička Njemačka i fašistička Italija izgubile rat. Meni i mojim drugovima bilo je jasno i prije 10. travnja 1941., da će Njemačka konačno izgubiti rat. Ja u to nisam sumnjao niti jednoga časa, pa sam već iz toga razloga smatrao nepodesnim i fatalnim povezivati hrvatski državni brod sa sudbinom nacističke Njemačke i fašističke Italije. Mnogim ustašama to je postalo jasno već 1942., drugima tek 1944., a nekima to nije jasno ni danas.

Ustaški pokret bio je od prvoga do posljednjeg dana Nezavisne Države Hrvatske njezin isključivi gospodar. On nosi svu zaslugu i slavu za njezin osnutak, ali i svu odgovornost za njezinu politiku i njezin slom. Ukratko, Nezavisna Država Hrvatska, osnovana 10. travnja 1941. ne može se odijeliti od Ustaškog pokreta i njegovih načela, niti se može danas promatrati nezavisno i samostalno, kao izraz želje hrvatskoga naroda. Iz svih tih razloga, zahtjev hrvatskoga naroda za svojom suverenom i demokratskom državom ne smije se danas ni u kojem slučaju povezivati uz pojam ustaške Nezavisne Države Hrvatske od 10. travnja 1941. i uz pojedince i sile, koje su tu državu pomogle stvoriti i koje su je održavale. Takova politika neizmjerno škodi današnjoj borbi hrvatskoga naroda u borbi protiv komunističke diktature a za uspostavu suverene i demokratske hrvatske države. Tko to ne vidi i ne razumije, ili ne će da razumije, taj ne pozna niti najosnovnije čimbenike svjetske političke konstelacije, niti je svijestan, koliku su neizmjernu štetu nanijeli Ustaški pokret i njegova politika ugledu i opravdanim težnjama hrvatskoga naroda. Pokušati prikazati danas ustaški pokret kao nacionalno demokratski pokret, a njegove pristaše danas kao istinske demokrate – kako to u posljednje vrijeme neki ustaški intelektualci pokušavaju – nesamo da je objektivna neistina, nego je upravo groteskno.

Nakon mojega predavanja o srpsko-hrvatskim odnosima u Chicagu, jedan od osnovnih prigovora Srba bio je, da se nisam niti u predavanju niti prije toga ogradio i osudio ustaške zločine, počinjene nad Srbima u Hrvatskoj za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Ja sam odgovorio, da to nisam učinio iz tri razloga.

Prvo, jer nisam nigdje i nikada javno govorio ili pisao o međusobnom klanju, koje se odigravalo za vrijeme rata na hrvatskom državnom području. Smatram, da je najbolje što prije zaboraviti žalosne događaje onoga doba, jer strahote, koje su se onda odigravale, ne služe nikome na čast i ne mogu se opravdati, bilo da su vršene u napadu ili u samoobrani, bilo po Hrvatima ili po Srbima.

Drugo, rekao sam, da ću javno osuditi ustaška klanja nevinog srpskog naroda onoga dana, kad srpske demokratske grupe javno osude četnička klanja nedužnih Hrvata. Oni to do sada nisu učinili.

Treće, istaknuo sam – a to mislim, da je najvažnije – da Ustaše nisu proganjali i klali samo Srbe, Židove i komuniste, nego jednako tako i one Hrvate, koji se nisu slagali s njihovom politikom i odbijali priznati onu i onakovu hrvatsku državu, kao ispunjenje hrvatskog državotvornog programa. Naglasio sam, da u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nije bilo teško biti samo Srbin, Židov, Ciganin ili komunist nego i Hrvat, demokratski raspoložen, i uvjeren u pobjedu Zapadnih Saveznika. Prema tome, naglasio sam, da *ustaške zablude i zlodjela ne mogu ni u kojem slučaju umanjiti, a još manje poništiti pravo hrvatskoga naroda na svoju suverenu državu,* jer su to pravo i taj zahtjev postojali davno prije osnutka Ustaškog pokreta, i nisu bili ispunjeni osnutkom Nezavisne Države Hrvatske od 10. travnja 1941., niti su mogli utrnuti slomom te države u svibnju 1945.

Ustaški pokret i njegovi bivši i sadanji predstavnici nisu jedini nosioci hrvatske državne ideje, niti imaju monopolsko pravo na vođenje hrvatske politike i na zaštitu hrvatskih interesa, time da svakoga, koji ne misli kao oni, proglašavaju izrodom i izdajicom hrvatskoga naroda. Mi "tamburaši" i "singapurci" pokazali smo u najtežim časovima, da vjerujemo u demokratske snage hrvatskoga naroda, u njegovu zdravu narodnu svijest i prosuđivanje, i u pobjedu velikih Zapadnih Demokracija, kojih je osnovno načelo, da *svaki narod ima pravo da sam odluči o svojoj državi i o političkom i ekonomskom sustavu,* pod kojima želi izgrađivati svoju budućnost. U ta načela i njihovo ispunjenje vjerujemo i danas, pa ma koliko se nekima činila ta politika sterilna, utopistička i nerealna. Nema nikakove sumnje, da *pravo narodnog samoodređenja pripada i hrvatskom narodu.* Konačno, to pravo mu je formalno priznato i u današnjem jugoslavenskom ustavu. Prema tome, danas se više ne postavlja pitanje opstanka toga prava, nego samo mogućnost i način njegove provedbe u skladu s općim demokratskim principima i najboljm interesima hrvatskoga naroda.

Washington, D. C., Božić, 1961.

ODGOVOR EUGENA KVATERNIKA NA PRIMJEDBE Dra. BRANKA PEŠELJA

Odgovor g. dr. Branku Pešelju na moj članak "Trumbić spram politike H. S. S. i Ustaškog pokreta" imade stvarno 3 dijela:

1. Odgovor na onaj dio članka, koji se tiče njega osobno;
2. Ocjena osobe dr. Pavelića te naših mogućnosti za vrijeme prošlog rata u vezi Srba;
3. Izlaganje njegovog političkog stava spram N. D. H. kao takove i kritika današnjeg političkog stava ostataka nekadašnjeg Ustaškog pokreta.

G.dr. Pešelj je u odgovoru na povijesnu raspravu uvrstio stranačku političku polemiku, koja s mojim člankom nema baš ništa zajedničkog. On problematiku naše nedavne prošlosti raspravlja sa stanovišta današnje političke konstelacije u hrvatskoj emigraciji, miješajući jedan povijesni problem s aktuelnom emigrantskom politikom. On u istoj sudjeluje, a ja živim izvan nje. Uza sve to, ova je rasprava zbog razbistravanja tih događaja i pojmova korisna i zavrjeđuje konkretni odgovor.

Dr. Branko Pešelj savezno sa svojim razgovorom s prof. Randijem u Rimu veli doslovce: "On (prof. Randi) mi nije donio od Pavelića nikakvu bilo pismenu bilo usmenu poruku, kako to piše E. Kvaternik. Napose nije ništa spomenuo o sudjelovanju na izborima". U mom članku, naprotiv, stoji: "Dr. Pavelić sastavio je tada i predao prof. Randiu poruku za dr. Mačeka. U njoj je bilo naglašeno, da je težište borbe u domovini, i da, ako budu raspisani izbori, treba svom snagom u njima sudjelovati. Sudbina te poruke nije mi poznata, a koji tjedan dana kasnije dobio sam od Pešelja iz Rima razglednicu...".

Ja sam, dakle, izričito napisao, da mi sudbina te poruke nije poznata, protivno od onoga, dakle, što tvrdi dr. Pešelj. Ako je on na Božić 1961. iskrivio sadržaj i tekst mog članka, koji je tiskan svega 3 tjedna prije, koji stupanj vjerodostojnosti mogu imati njegovi navodi o događajima, koji su se odigrali pred 20 i više godina?

Dr. Pešelj se ne sjeća, da mi je poslao razglednicu u zatvor u Torinu, međutim ne isključuje, da je to učinio posrednim putem. Ako se ne sjeća, kako može dopustiti, da je to bilo posrednim putem, i koji je to posredni put? On uopće nije znao da smo dr. Pavelić i ja zatvoreni u Torinu. To je tada bila notorna stvar i o njoj se pisalo po svem svijetu, no izgleda, da je dr. Pešelj i to zaboravio. Najmanje je pak istina, da je Pešelj unaprijed obavijestio o svojem putu preko puk. Sabljaka. Za Sabljakovu aktivnost znali su tada u domovini samo Slavko i Petar Kvaternik, možda dr. Stjepan Buć, ali nitko od HSS-a. Mi u zatvoru nismo imali nikakovu vezu sa Sabljakom. Tu vezu sa Sabljakom održavao je puk. Ivo pl. Perčević, koji je tada također bio zatvoren. Redovita veza sa Sabljakom preko Beča uspostavljena je istom ljeti 1936., nakon što smo bili pušteni iz zatvora.

Dr. Pešelj tvrdi, da je on bio u Rimu u listopadu 1935. Ja se dobro sjećam, da je dr. Pavelić predao Randiu onu poruku za dr. Mačeka nekako oko 10. siječnja. Ona razglednica iz Rima bila je prva pošta, koju sam uopće primio u zatvoru, i prva vijest iz domovine nakon atentata (ako izuzmemo novinske vijesti). Dr. Pešelj sigurno znade bolje od mene, kada je bio na bračnom putovanju, no on s nadnevcima nema baš naročite sreće. Tako tvrdi, da sam ja emigrirao već 1930., premda sam u mom članku – za kojeg veli, da ga je čitao s naročitim interesom – naveo, da sam još u ljetu 1933. bio u domovini. Slično je i s onim nadnevkom od 21. 7. 1941. On tvrdi, da je tog dana posljednji puta sa mnom razgovarao. Ne sjećam se uopće, da je dr. Pešelj ikada bio kod mene, ili da bih ga ja pozvao k sebi u ured. Ja sam ga jedini put u N. D. H. susreo u jeseni god. 1942. u Prolazu od Ilice u Tuškanac. Susret je bio dosta hladan, jedva smo se i pozdravili. I danas se dobro sjećam razgovora, koje sam imao 1941. s prvacima H. S. S., pok. dr. Farolfiem, Zvonkom Kovačevićem i drugima, no, kraj najbolje volje, ne mogu se sjetiti tog razgovora s prijateljem Pešeljem, a napose je isključeno, da sam dr. Pešelju odbio propusnicu za Sušak s motivacijom, da se na toj pruzi vrši čišćenje Srba, i da će moći putovati tek, kad pruga bude sigurna. U srpnju 1941. pruga i cesta za Sušak bile su potpuno sigurne i nijesu bile od nikoga ugrožene. Željeznički i cestovni promet za Sušak odvijali su se potpuno normalno, kao i u mirno doba.

Uz prugu za Sušak imade vrlo malo Srba, nešto u Moravicama i Gomirju. Prema tome, nije moglo biti čišćenje Srba uz tu prugu, kad tamo stvarno Srba nema. Nadalje, kao glavar redarstva i član vlade nisam mogao davati jednom istaknutom opozicioneru, koji je 24 sata prije izašao iz zatvora, decidiranu izjavu, da će Engleska u ratu pobijediti. U to doba ja sam tu englesku pobjedu samo želio, nisam bio u nju sasvim uvjeren. Slom Rusije i boljševizma bio je u to doba realna mogućnost – ratna povijest to obilno dokazuje. U takovom slučaju bi sva snaga Wehrmachta bila raspoloživa protiv Britanskih otoka. To je bila perspektiva onog momenta. Istom nekoliko mjeseci kasnije mojim sam

bližim suradnicima počeo govoriti o mogućnosti njemačkog poraza i isticao potrebu naše vojničke i političke koncentracije, da nas konac rata ne zatekne u onom kaotičnom stanju. O tom sam također govorio i mom tajniku Čubeliću i svaki puta naglašavao, da vojnički moramo savladati partizane i biti isključivi gospodar na našem području. Samo u tom slučaju, da će Saveznici morati s nama računati. Drago Čubelić bio je dobar prijatelj s g. Bažom Vučkovićem pa držim, da je tim putem ono moje mišljenje, kako ga je citirao g. dr. Pešelj, došlo do njega. S g. Brankom Pešeljem govorio sam o srpskom pitanju još kao student za vrijeme Aleksandrove diktature, ali nikada za vrijeme N. D. H.

U cijelosti je netočna tvrdnja g. Pešelja, da se zbog toga išlo u Jasenovac. Neka konkretno navede slučajeve takovih mjera. Najmanje je to bilo moguće u doba tog navodnog sastanka 21. VII. 1941., jer logora u Jasenovcu tada još uopće nije bilo. On je osnovan istom u listopadu 1941.

Kad je izišao moj članak o pok. Trumbiću, rekao sam jednom mom prijatelju, da će sad moji kritičari navinuti i odgovoriti mi poznatim verglecom o progonu Srba, Židova i t. d. Pešelj u pomanjkanju boljih argumenata prelazi u dosta otvoren osobni napadaj, koji s člankom o Trumbiću nema a ma baš ništa zajedničkoga.

Što se tiče Židova, i sud je u Jeruzalemu na raspravi protiv Eichmanna ustanovio, da su progoni Židova u Hrvatskoj bili vođeni od Nijemaca, i da su započeli već 11. 4. 1941. Ja sam tada bio još u Italiji. Jedan je pak zagrebački rabin za vrijeme istog procesa nakon opisa progona i stradanja Židova s područja N. D. H. otvoreno priznao, da, ako je s područja Hrvatske ipak spašen dosta velik broj Židova, onda se to imade pripisati korupciji visokih ustaških funkcionera i vezama obitelji Kvaternik sa Židovima.

Samo apolitički mozak može iz osobno-sektaških motiva kriviti Hrvate za progon Židova, namjesto da ističe sve, što je sa hrvatske strane učinjeno, da se Židovi spase. A učinjeno je vrlo mnogo. Nijemci su nam uvijek – napose meni osobno – predbacivali, da su Srbi mnogo radikalniji u rješavanju židovskog pitanja od nas. Tko još od Srba o tom govori? Židovski problem u N. D. H. drugačije je prirode nego se to obično čini prema kategorijama, koje su stvorene za javnost napose iz nadriustaških krugova.

G. Pešelj veli: "Ja ne branim Pavelića". *Qui s'excuse s'accuse.* Po njemu, Pavelić potpisavši Rimske ugovore nije počinio izdaju. Ako odstupanje hrvatskog teritorija i predaja suvereniteta, pristanak na talijansku okupaciju, i sve to s isključivim ciljem osiguranja osobne despotske vlasti, nije izdaja, onda riječ izdaja treba brisati iz hrvatskog rječnika. Niti je politika oslona na fašističku Italiju i trianonsku Mađarsku u borbi protiv kraljevske Jugoslavije bilo samoubojstvo, kako to tvrdi moj kritičar. Pisati još uvijek o imperijalizmu trianonske Mađarske i služiti se tom arhaičkom terminologijom Beneša, znači iskrivljavati povijesnu istinu.

Od svih naših susjeda bili su baš Mađari, i to njihovi odgovorni faktori, koji su pokazali najviše razumijevanja za ciljeve hrvatske borbe. Regent Horthy, te ministri predstavnici Bethlen, Gömbos i Teleki – da spomenem samo najvažnije – uvijek su spontano i otvoreno priznavali sve pogrješke i ludost mađarske politike prije 1918. i naglašavali, da je uspostava nezavisne Hrvatske osnovni interes Mađarske. To su ti mađarski političari opetovano izjavili dr. Ivici Franku, puk. Ivi Perčeviću, dr. Anti Paveliću i Slavku Kvaterniku davno prije sloma kraljevske Jugoslavije. Kakovo je bilo držanje Mađarske u času uspostave N. D. H., poznato je. Mađari su u cijelosti iskupili zadanu riječ. Moje je osobno uvjerenje, da smo u izravnim pregovorima s Mađarima mogli sačuvati i Međimurje, da se naši odgovorni faktori nisu već u travnju 1941, dali od njemačkog poslanika Kasche-a nagovoriti na jednu izričitu protumađarsku liniju. Mađarski interes bio je: imati na svojim južnim granicama nezavisnu i prijateljsku Hrvatsku, a ne njemačkog i talijanskog satelita. Krivnja za taj međimurski incident nije, dakle, isključivo mađarska. Za hrvatsko-mađarske odnose vrijedi i danas ona Starčevićeva definicija: "Nema u Evropi dva naroda, koji su toliko upućeni jedan na drugog, kao Hrvati i Mađari, ali, kad bi i samo dva puta u jednom stoljeću zajedno na Dravi konje napajali, uvijek bi se posvadili".

I baš su odgovorni mađarski političari nakon katastrofe 1918. prihvatili tu Starčevićevu liniju. Tvrditi danas, kako to čini dr. Pešelj, da je bilo političko samoubojstvo prihvatiti pomoć "mađarskog imperijalizma", znači ignorirati povijesne činjenice i na jedan svijetli momenat hrvatsko-mađarskih odnosa primjenjivati arhaičku frazeologiju Beneša i Titulescua. A time se ne služi hrvatskim interesima. Ako je prvacima HSS-a bilo dozvoljeno razgovarati, pregovarati i paktirati s Aleksandrom i Pavlom Karađorđevićem, Stojadinovićem i Cvetkovićem, koji su htjeli samo jedno, a to je ropstvo hrvatskog naroda, onda je nama ustašama bilo dozvoljeno činiti to isto s Horthy-jem, Bethlenom i Gömbosem, koji su djelima dokazali, da žele hrvatsku nezavisnost.

Niti je političko samoubojstvo tražiti pomoć od fašističke Italije u borbi protiv Aleksandrove diktature i kraljevske Jugoslavije. Nema sumnje, da je dr. Pavelić Talijanima već u emigraciji učinio izvjesna politička obećanja. On je s time vezao samo sebe osobno. Legalni predstavnik hrvatskog naroda bila je HSS. Nije, dakle, preuzetim obavezama mogao vezati ni HSS, niti hrvatski narod. Nije čak mogao vezati ni nas, svoje pristaše, jer je od nas primio prisegu na nezavisnu Hrvatsku sa svim svojim pokrajinama, a ne na talijanski protektorat i odstup Dalmacije. On je to vrlo dobro znao i osjećao, i zato o svemu tome uvijek kao zaliven šutio.

Ja osobno nikada ne bih dr. Paveliću predbacio, da je u Italiji kao emigrant učinio kakovo obećanje glede Dalmacije, ako je to bilo potrebno, da se isposluje talijanska potpora u borbi protiv kraljevske Jugoslavije, naravno uz

uvjet, da se takovo obećanje u konkretnom času izigra. Suptilnost takove politike očigledno dr. Pešelj ne shvaća, jer tvrdi, da je dr. Pavelić morao iskupiti prijašnje obaveze. Naš dr. Branko Pešelj je advokat-civilista i na međunarodne odnose primjenjuje onu rimskog prava: *"Pacta sunt servanda"*. A primjena baš tog aksioma na međunarodne odnose je samoubojstvo i najmanje su ga se u svojoj imperialnoj politici držali sami Rimljani. Svi su se narodi držali preuzetih obaveza samo toliko, koliko im je nosilo koristi, pa, kad bi interes tražio, na te bi se obaveze zaboravilo ili prkosilo. Španjolci za to imadu onu: *"Palabras y hojas el viento las lleva"*.

U našem konkretnom slučaju, dr. Pavelić je nakon uspostave N.D.H. imao nasuprot Talijana ove tri mogućnosti:

1.– Izjaviti otvoreno Talijanima, da u promijenjenim prilikama i s obzirom na raspoloženje hrvatskog naroda nije u stanju iskupiti prijašnje obveze, i s Markovog trga započeti borbu diplomatskim i političkim sredstvima za našu suverenost i teritorijalni integritet. Po potrebi, tu borbu prenijeti na revolucionarno i vojničko polje.

2.– Ako bi smatrao, da je njegova osoba na putu uspješnoj obrani hrvatskih interesa, demisionirati i vodstvo države i Ustaškog pokreta predati drugima.

3.– Ispuniti talijanske obveze i postati talijanski Quisling.

Dr. Pavelić odabrao je ovu zadnju mogućnost. I dr. Pešelj ga još brani, da nije izdajica.

EUGEN KVATERNIK

Hrvatska revija (Buenos Aires), XII., sv. 3., rujan 1962., 276-282.

Olgica Kvaternik

TRAGIČNA SMRT EUGENA DIDE I OLGICE KVATERNIK

U subotu 10. ožujka 1962. nedaleko grada Rio Cuarto u Argentini, u prometnoj je nesreći poginuo, u svojoj 52. godini života, poznati hrvatski borac i javni radnik, suradnik "Hrvatske revije", EUGEN DIDO KVATERNIK, i njegova 11-godišnja kćerkica, OLGICA KVATERNIK. Nesreća je nastala zbog kvara na vlastitom automobilu. Teško su ranjeni: supruga Marija Kvaternik rodj. Cvitković te sinovi Slavko Eugen i Davor.

Mrtva tjelesa bila su dopremljena 13. III. 1962. na groblje San Martin, nedaleko Buenos Airesa. Prijatelji i znanci su položili cvijeće na lijesove. Molitve za mrtve je izmolio dr. fra Bonifacije Perović, nakon čega se je Vinko Nikolić od pokojnika oprostio ovim govorom:

Tužni zbore!

Ova jezovita tragedija opet je pokazala, da hrvatska smrt ima više ukusa od hrvatskog života, i ponovno je izabrala i okrutno otela jednu istaknutu hrvatsku ličnost.

Tragična smrt Eugena Dide Kvaternika i njegovog anđelka, male zlatokose Olgice, ne znači samo nenadoknadiv gubitak jedne uzorne hrvatske obitelji, nego ona znači jednu užasnu tragediju, koja će po svojoj dubini, dosegu i načinu, u jednoj golemoj boli potresti i ujediniti mnoga hrvatska srca u ovoj našoj tužnoj emigraciji. Koje oko ne će proplakati, koje srce neće zadrhtati nad ovom tragedijom jedne hrvatske obitelji, izmučene i napaćene dugogodišnjom emigracijom?! Smrću Dide Kvaternika umire jedan izabrani hrvatski intelektualac, umire jedan neustrašivi hrvatski borac i smioni revolucionarac. S njim umire jedan odani muž, brižni i nježni otac, vjerni prijatelj i drug.

S njim umire jedan *izabrani hrvatski intelektualac*. Neobično i svestrano odgojen u uzornoj hrvatskoj obitelji, stekao je bogato znanje i postigao temeljito poznavanje modernih jezika, pa je u sebi uspio, i bez formalnih titula, oblikovati jednu intelektualno superiornu ličnost. Pisac prvorazrednih osobina, blistava stila, jasne i pronicave misli, ostavio je iza sebe nekoliko opsežnih političkih članaka, koji će ostati ne samo kao njegovo dragocjeno svjedočanstvo, nego i kao stilski uzorni politički eseji. Prava je tragedija, što

ovaj izabrani um i žarki rodoljub, obdaren jednim fenomenalnim pamćenjem, nije uspio ostvariti svoje životno djelo i napisati svoju naumljenu knjigu o političkim događajima, u kojima je sudjelovao. To, sigurno, ne bi bila neka prazna autobiografija, nego povijest političke borbe hrvatskoga naroda u najburnije doba naše novije povijesti. On je pisao velikim zanosom, jer njega je silno mučila gorka sudbina naše Hrvatske. Stoga bi ta njegova knjiga bila dragocjena za nas, a posebno za buduće naraštaje, ali, nažalost, ostaše na stranicama HR samo neka njena poglavlja, koja je pisao dubokim žarom svojega srca i uma, kao rodoljub i intelektualac. S njim, tako, u ovaj novi rani hrvatski grob daleko od Domovine ukapamo mnoge tajne, i mnogi problemi ostaju bez rješenja, mnoga pitanja bez odgovora. Time se, uz ovu osobnu i obiteljsku tragediju, povećava tragedija i naše hrvatske zajednice, koja u ovoj smrti gubi jednog svog borca i dragocjenog svjedoka, koji je svoje veliko svjedočanstvo odnio sa sobom u grob, u koji, tako, otpočinu još jedan tragični Kvaternik.

S njim umire jedan *neustrašivi hrvatski borac*. Borba Dide Kvaternika počima već u njegovom očinskom domu, gdje je uz svoje uzorne roditelje, nježnu majku i oca borca, poslije mučenika, naučio ljubiti svoj mučenički narod, i njemu je posvetio sav žar svoje zanesene mladenačke duše. Na barikadama, poput svog slavnog pretka i imenjaka, ovaj Eugen Kvaternik Drugi sav je svoj život posvetio borbi hrvatskog naroda za slobodu i državnu samostalnost. Nije mjesto, da iznosimo detalje njegove borbe. Činjenica ostaje, da je kroz preko trideset svojih najljepših godina stajao u prvim redovima kao prvoborac, da se sav založio i izložio za dobro svoga naroda. Dido Kvaternik je izgarao u rodoljubnom žaru. O Domovini je sanjao, samo o njezinoj slobodi mislio, raspravljao i pisao, sve drugo bilo je sporedno. On je odviše volio našu napaćenu Hrvatsku, ako se može odviše voljeti ono, što nam je najviše na ovome svijetu. Ta ljubav, ta silna ljubav za Hrvatsku glavna je karakteristika sve njegove djelatnosti. Ako je u toj ljubavi i griješio, kao svaki od nas, jer je puno ljubio, puno mu se i prašta. O svojim grijesima i zabludama u životu sâm je najstrože sudio, i patnja i kajanje očistili su dušu njegovu, koja je živjela samo za domovinske ideale. Jedina mu je želja, jedini divni san njegov – kao i naš – bila je oslobođena, spašena Hrvatska, u kojoj bi bio spreman izložiti se sudu suverenog hrvatskog naroda.

Dragi naš Dido!

Nije Ti bilo suđeno, da doživiš tu oslobođenu Hrvatsku, ali mirno počivaj u ovoj dobroj zemlji, u sigurnosti, da mi nastavljamo, časno i neustrašivo, svetu hrvatsku borbu za državnu suverenost i narodnu slobodu. U toj oslobođenoj Hrvatskoj probuđeni pepeo Tvoj doživjet će zasluženu počast, jer ne će se moći govoriti o hrvatskoj borbi kroz posljednja tri desetljeća, a da se dužno priznanje ne oda Didi Kvaterniku.

Dragi naš Dido!

Duboko potresen nad ovom tragedijom, koja nije samo Tvoja i Tvoje drage obitelji, nego je tragedija sviju nas, opraštam se od Tebe u ime Tvojih najmilijih. Preko mene, zadnji Ti Zbogom veli Tvoja ljubljena Maca, uzorna žena i majka! Zadnji Ti Zbogom kažu Tvoji zlatni dječaci, sinovi Tvoji Slavkić i Davorić; zadnji Ti Zbogom vele Tvoje drage sestre [1] pa Tvoja Ankica i Ivica[2] i sva druga bliža i dalja rodbina.

Zadnji Zbogom Ti veli onaj, koji Te prati, vjerno i odano, kroz 20 godina Tvoga najtežeg života, Tvoj i naš dragi Vjeko[3], koji Te je pratio i na tvojem zadnjem putu do ovog posljednjeg počivališta.

Zadnji Zbogom Ti velim, dragi naš Dido, u ime Tvojih prijatelja, tvojih drugova i suboraca, poštivalaca i znanaca u Domovini i u tuđini.

Bog, gospodar života i smrti, koji je dopustio ovu užasnu tragediju, sve nas je još bolnije ucvilio i smrću Tvog zlatnog anđela; ali, dragi naš mrtvi prijatelju, kao da je time Tebi htio iskazati posebnu milost, da te na Tvojem zadnjem putu prati tvoje najmilije čedo, Tvoja Olgica, sunce materino, da pred Vječnim Sucem svoju nevinu dušu prikaže ne samo za svog taticu, nego i za čitav hrvatski narod, koji se grči u mukama. S Tobom, eto, uvenu ovaj divni cvijet proljetni, ljepotica mala; i zauvijek se zaklopiše oči, što su kao nezaboravno nebo hrvatsko bile plave i dobre.

Molite se, dragi naši, da Gospodar života dade snage Vašoj i našoj dragoj Maci, našemu Slavkiću i Davoriću, da proslijede svoj životni put, na čast svojega muža i oca.

Molite se, dragi naši, za sve nas, da nas očaj ne zadavi, jer preveliki su bolovi i preteška iskušenja za izmučenu emigrantsku dušu; molite se za nas s ostalom našom umrlom braćom, jer nas nad tolikim tragedijama snage napuštaju: molite se, da časno do kraja ispunimo svoje držanstvo, na čast i za slobodu našeg dragog hrvatskog naroda.

Zbogom, dragi naš Dido!

Zbogom, zlatno čedo materino, divni anđele Božji, Olgice, sunce, što zauvijek zalaziš, a jedva si granulo!

Hvala Ti, dragi Dido, za sve, što si propatio za hrvatski narod, za našu napaćenu Domovinu!

Na posebni se način od Tebe opraštam u ime Tvoje i naše HR, koju si tako silno cijenio i volio. Dug veliki dugujemo tebi, jer si stranice HR obogatio svjedočanstvima, dragocjenim za procjenu naše borbe i našeg užasnog poraza. Na tome i na svemu ti hvala, dragi naš nezaboravni prijatelju, koji, eto, poslije

[1] Marija Becika Kvaternik, udata Potthoff, i Teodora Dora Kvaternik, udata Lutilsky, sestre E. Kvaternika.

[2] Ivica Cvitković, šurjak E. Kvaternika, i njegova žena Ankica Cvitković

[3] Vjeko Paver, suradnik E. Kvaternika od 1941.

nepreboljenih rana za Petrom[4] i Viktorom[5] zadade nam ovu novu, treću, ranu, bolniju od bolne.

Počivajte u miru Božjemu, dragi naši pokojnici, i neka vam je slava!

Hrvatska Revija (Buenos Aires), XII., sv. 1.-2., lipanj 1962., 123-126.

[4] Petar Bareza (1905.-1960.), suradnik *H.R.* , tragično poginuo pred svojom kućom udarom auta, 2. ožujka 1960.

[5] Viktor Vida (1913.-1960.), hrvatski pjesnik, tragično poginuo ili skončao svoj život na željezničkim tračnicama u Buenos Airesu, 25. rujna 1960.

KRATKI ŽIVOTOPIS EUGENA DIDE KVATERNIKA

Dr. Jere Jareb, Loretto, Pennsylvania, SAD

"Notorna je činjenica koju ne možemo nijekati, da je za vrijeme prošlog rata i sa hrvatske strane učinjeno teških izgreda, koje s moralnog stanovišta sačinjavaju grijeh, sa pravnog zločin, a s političkog ludost".

Pismo E. Kvaternika dru Stjepanu Lackoviću, rujan 1958.

"Naš narodni pad tako kratko vrijeme nakon uspona 1941. uzrokovan je stalnim i opetovanim kršenjem osnovnih etičkih i moralnih zasada po znatnom dijelu hrvatskog narodnog kolektiva. Te su zasade dobile svoju najsavršeniju pozitivnu formulaciju u Kristovoj nauci o ljubavi, a negativnu u Mojsijevom dekalogu. To su dva temeljna kamena cjelokupne zapadne civilizacije. Ni pojedinci ni narodi nikada bez posljedica [ne mogu] prekršiti taj moralni aksiom, pogotovo kad je to kršenje postalo sistem vladavine kao što je to kod nas bilo. Nepoštivanje tih temeljnih zasada oduzelo je hrvatskom narodu mogućnost zdravog prosuđivanja i on nije više bio u stanju da kao narodni kolektiv pravodobno reagira na stramputice na koje ga se je vodilo. Posljedica je bila, da smo iz jedne ekstremne desničarske totalitarne despocije pali u drugu još goru komunističku".

Pismo E. Kvaternika O. Ivanu Nikoliću, D.I., 20. XII. 1952.

"U ime hrvatstva odbacili smo sve naše moralne, vjerske, pravne, političke i kulturne tradicije, koje su naši predji ljubomorno sačuvali kroz tisuću godina teške prošlosti. Zatajili smo sadržaj hrvatstva i prihvatili tuđinsku ideologiju divinizacije autoritativnog idola. Dozvolili smo, da taj idol – duševno neuravnotežen Balkanac – izobliči naše borbeno revolucionarstvo u obično balkansko divljaštvo, a ustašku revoluciju, koja je mogla promieniti pravac hrvatske povijesti, pretvori u kaos, anarhiju i katastrofu. Zato, našu odgovornost pred poviješću ne će nitko moći izbrisati".

E. Kvaternik, "Trumbić spram politike H.S.S. i Ustaškog pokreta",
Hrvatska Revija (Buenos Aires), XI., sv. 3., rujan 1961., 265.

"Nema sumnje, da je i pisac ovih redaka kroz 17 mjeseci bio kugla despota prenašajući njegove naloge. Bio je to grijeh uzrokovan mojom mladenačkom i neograničenom vjerom u rodoljublje i sposobnost dr. Pavelića. Ali baš zato jer nisam više htio ni mogao biti ta kugla, došlo je do našeg razlaza, koji je bio izazvan sasvim divergentnom valutacijom naše cjelokupne unutarnje i vanjske politike".

E. Kvaternik, "Još nešto o Rimskim ugovorima",
Hrvatska Revija (Buenos Aires), III., sv. 2., lipanj 1953., 244.

Eugen Dido Kvaternik (1910. – 1962.)

Eugen Kvaternik rođen je u Zagrebu 29. ožujka 1910., a poginuo je tragično u automobilskoj nesreći nedaleko grada Rio Cuarto, u Argentini, 10. ožujka 1962. Doživio je dakle skoro 52 godine života. Nešto manje od polovine svoga života proveo je u domovini – od rođenja do prosinca 1933., te od 13. travnja 1941. do 26. veljače 1943. –, a nešto više od polovine svoga života u izbjeglištvu odnosno emigraciji – od prosinca 1933. do 13. travnja 1941., te od 26. veljače 1943. do smrti. Nije mi namjera u ovom kratkom životopisu opisati i analizirati opširno Didin život i djelo, nego dati tek bitnu okosnicu njegove životne staze kao putokaz za buduće pisanje.

ROD I DOM

Eugen Kvaternik rodio se je u obitelji Slavka Kvaternika (1878. - 1947.) i Olge Kvaternik, rođene Frank (? - 31. kolovoza 1941.), kćerke poznatog hrvatskog političara dra Josipa Franka. U obitelji su rođene također dvije kćeri, odnosno Eugenove sestre: Marija (Becika) i Teodora (Dora). U obitelji su Eugena već od djetinjstva nazivali Dido.[1] Marija se udala za njemačkog mornaričkog časnika, kasnije industrijalca, Carla Potthoffa, a Teodora za zagrebačkog liječnika dra Lavoslava Lutilsky-ja.

O obitelji svoga oca Slavka ovako mi je pisao sam Eugen Kvaternik:

> Moj djed Ljudevit Kvaternik rođen je u Praputnjaku kraj Meje (kotar Bakar-Sušak). Tamo je i naša obiteljska kuća ("Stammhaus"), koja je još 1942. postojala. Njegova žena, moja baka s očeve strane, Marija Frank, podrijetlom je katolička Nijemica iz Bavarske. Ova obitelj Frank nema ništa zajedničkog s onom sa strane moje majke. Koliko sam mogao do sada ustanoviti, Frankovi sa strane mog oca potiču tamo negdje iz okolice Regensburga. Moja baka rođena je u Gorskom Kotaru, njezin otac, a moj pradjed, došao je iz Njemačke kao činovnik grofova Thurn i Taxis. Odakle potječu Kvaternici nije ustanovljeno. Prema jednoj nepisanoj tradiciji došli su već sa Frankopanima iz Italije. No to nije dokazano. U Gorskom Kotaru i Primorju to je ime dosta rašireno. Iz braka moga djeda Luje sa Marijom Frank potiču ova djeca: Slavko (moj otac) rođen 25. 8. 1878. u Komorskim Moravicama, Petar Milutin ([1.X. 1882.], ubijen u Crikvenici 10. IV.1941.), Ljubo, živi u Bavarskoj, i Zlata (umrla u Zagrebu 1957.). Prva dvojica bili su časnici u austrijskoj vojsci, Ljubo agronom, a pok. teta Zlata udova vijećnika stola sedmorice Gjule Majcena.[2]

---

[1] Tako je Mladen Lorković, školski drug Eugena Kvaternika, izjavio Gestapo-u, na preslušanju od 24. veljače 1937. Nijemci su zapisnik preslušanja predali jugoslavenskom redarstvu, koje ga je prevelo na srpski. Taj srpski prevod citira dr. Bogdan Krizman u knjizi, *Ante Pavelić i ustaše* (Zagreb: Globus, 1978.), 256.

[2] Pismo Eugena Kvaternika Jeri Jarebu, 18.XI.1959., 3-4. U životopisu Slavka Kvaternika, objavljenom u *Hrvatskom narodu* od 18.IV.1941. u povodu njegova imenovanja ministrom hrvatskog domobranstva, navedeno je, da je rođen u Vučinić selu, kotar Vrbovsko. Upozorio sam na to E. Kvaternika u pismu od 23.XI.1959., te mi je E. Kvaternik na to odgovorio 13.II.1960.: "Moj

Brat Slavka Kvaternika, Ljubomir Kvaternik (1885.-1980.), koji je umro u 95. godini života blizu Münchena u Bavarskoj, pričao je 1975. Mariji Kvaternik, Eugenovoj udovici, da je njihova grana Kvaternika bila rodbinski povezana s Eugenom Kvaternikom, hrvatskim političarom i revolucionarcem, koji je podigao Rakovički ustanak u listopadu 1871. i izgubio život za hrvatsku slobodu. Prema Ljubomiru Kvaterniku, pradjed Eugena Dide Kvaternika bio je Antun Kvaternik, posjednik na Meji i Praputnjaku. Taj Antun Kvaternik bio je brat Romualda Kvaternika, profesora povijesti na pravoslovnoj akademiji u Zagrebu i oca Eugena Kvaternika, revolucionarca poginulog u Rakovici. Prema tim istim podacima Ljubomira Kvaternika, Antun Kvaternik, Didin pradjed i posjednik na Meji i Praputnjaku, imao je četiri sina: Dra Antuna, odvjetnika u Zagrebu, Ljudevita, Didinog djeda odnosno oca Slavka Kvaternika, Pavla, posjednika na Meji, te Josipa, financijskog ravnatelja u Bjelovaru.[3]

O obitelji svoje majke, Olge Kvaternik, kćerke dra Josipa Franka, pisao mi je Dido slijedeće:

> Josip Frank rođen je u Osijeku [Osijek, 16. IV. 1844. - Zagreb, 17. XII. 1911.]. Imena njegovih roditelja točno se ne sjećam. Njegov otac, mislim da se zvao Simon, bio je osnivač prvih novina u Osijeku: "Die Drau".[4] Pisati ću u tom pogledu nekim mojim rođacima. Možda se oni bolje sjećaju te genealogije.

---

je otac rođen u Moravicama. U Vučinić selu bio je, mislim, njihov posjed, t.j. zadnji od mnogobrojnih koje su imali u Gorskom Kotaru i Primorju. Moj je djed sve to izgubio i u svojoj 35. god. uzeo u najam poštu u Slunju (pošte su bile tada ugovorne), gdje je i umro u visokoj starosti 1916. Njega se dosta dobro sjećam."

[3] Pismo Marije Kvaternik Jeri Jarebu, 28.XI.1988., 3.

[4] Otac dra Josipa Franka bio je Imanuel Frank, koji je živio u Osijeku i, među ostalim, skupljao starine. Njegovi sinovi bili su Jakob Frank (Osijek, 1840. - Zagreb, 1904), također sakupljač starina, i dr. Josip Frank (Osijek, 16.IV.1844. - Zagreb, 17.XII.1911.). Da su Jakob i Josip bili braća, tvrdi dr. Ferdo Šišić, ur., *Korespondencija Rački-Strossmayer* (Zagreb: JAZU, 1929), Knjiga druga, 365. Isto tvrdi i dr. Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973.), 272.

Budući da su Imanuel i Jakob Frank bili skupljači starina, privukli su pažnju hrvatskog povjesničara Gjure Szaboa. Prema Szabou, Jakob Frank svršio je u Beču konzervatorij, pa je do 1869. [vjerojatno 1868.] bio članom bečke opere. Barun Prandau pozvao ga je u Osijek, da uređuje novopokrenuti list "*Die Drau*". "Kasnije se preselio u Zagreb i g. 1883. [zapravo početkom 1886.] osnovao s grofom Draškovićem *Agramer Tagblatt*. Umro je 1904. u Zagrebu". Njegove starine otkupio je Narodni muzej, odjel za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu 1906. Szabo dalje kaže: "Njegova [Jakobova] knjižnica je i po sadržaju i po opremi spadala među naše najbolje privatne knjižnice". O Imanuelu Franku, Jakobovom ocu, Szabo kaže, da je imao "u Osijeku znatnu zbirku starina, koja je g. 1848. propala". Gjuro Szabo, "O hrvatskim zbirkama i sabiračima", *Narodna starina* (Zagreb), sv. 2 (1922.), 188-190, cijeli članak str. 186-193.

Szabove podatke o Jakobu Franku dopunjava Mira Malbaša u natuknici, "*Die Drau*", u *Enciklopediji Jugoslavije*, drugo izdanje, sv. 3. (1984.), 569. Prema toj natuknici, list "*Die Drau: Organ für Politik und Wirtschaft*" počeo je izlaziti u Osijeku 19. srpnja 1868. i branio nedavno sklopljenu hrvatsko-ugarsku nagodbu. "Do 1870., izdavali su ga J.[akob] Frank i G. Wagner, zatim do 1872. sam Frank, onda Julije Jelačić". Koliko sam mogao ustanoviti, u hrvatskoj povjesnoj literaturi postoji zbrka glede Jakoba i Josipa Franka, jer imaju iste inicijale krsnog imena.

Osobno se mog djeda ne sjećam, jer sam rođen 1910. god. Josip Frank pokršten je, kad je imao 18 godina. Pravo je svršio u Beču. Promoviran je za doktora prava *sub auspiciis regis*, odnosno *imperatoris*, t.j. kažu, da je sve ispite od prvog razreda gimnazije pa do zadnjeg na pravu položio s odličnim uspjehom. Već za rana pokazao je smisao za javne financije, i u tome je sigurno bio najbolji stručnjak koga su Hrvati do danas imali.

Bio je dva puta oženjen. U prvom braku oženio je jednu Rojčevićku. Rojčevići su bili imućni zagrebački trgovci podrijetlom iz Broda. Iz tog braka potiču djeca: Vladimir, Koloman, Ivica, Jelica i Jozica.

Dr. Vladimir, zvan Hades, bio je advokat i u saboru narodni zastupnik. Njega se sjećam dosta slabo. Vladimir je oženio Doru Schwartz s kojom je imao dvije kćeri: Jelicu i Lilicu. Obje su već mrtve. Vladimir je umro 1915., a Koloman prije prvog rata, i njega se ne sjećam.

Ivica je bio također odvjetnik i narodni zastupnik, i umro je prije prošlog rata [u prosincu 1939.] u Budimpešti. Njegova žena Aglaja – djevojačkog joj se imena ne sjećam – mislim, da je umrla nakon rata.[5] Djece nisu imali. Ivice se dobro sjećam. Bio mi je od svih mojih rođaka najbliži. Krasan čovjek, vanrednih karakternih i umnih vrlina. U mladosti je bio buntovan, kasnije miran i staložen, ali potencijalno uvijek revolucionarac. Od njega znadem mnoge stvari iz naše politike, napose 1918. Posljednji puta vidio sam ga 1929. u Budimpešti. Živio je od prihoda svog cvjećarstva, kojeg je uzgajao kraj glavnog groblja u Budimpešti. God. 1934. pisao mi je u Italiju, da preselim njemu, jer da fašizam nije za Hrvate!

Jelica, jedina kćer iz prvog braka moga djeda, umrla je kao djevojka kad je imala 18 god. i to od upale pluća.

Uređivanje i suradnja u "*Die Drau*" je djelo Jakoba Franka. Josip je možda ponešto surađivao u listu, ali se on tih godina nalazi na studiju prava u Beču, gdje je postigao doktorat prava 1872. Na primjer u nedavno izišloj knjizi, Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu: Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992.), stoji: "Budući vođa 'čiste' Stranke prava Josip Frank prvi put se pojavio u političkom životu kao izdavač njemačkih listova *Agramer Presse* i *Die Drau*....", 386.

Dr. Josip Frank počeo je 1.I.1877. u Zagrebu izdavati dnevne novine *Agramer Presse*. Te su novine prestale izlaziti 31.I.1878. "zbog čestih zaplijena", jer su zastupale opoziciono gledište. Neposredno iza prestanka *Agramer Presse*, dr. Josip Frank pokrenuo je novine *Kroatische Post*. "Posljednji sačuvani broj *Kroatische Post* nosi datum 17.IV. 1879." Jakob Frank podpisuje *Agramer Presse* kao odgovorni urednik od rujna 1877., a označen je kao izdavač i urednik *Kroatische Post*. Matko Rojnić, "*Agramer Presse*", Enciklopedija Jugoslavije, drugo izdanje, sv. 1. (1980.), 31. Očito Jakob Frank, vjerojatno na poziv svoga brata Josipa, seli se iz Osijeka u Zagreb najkasnije u rujnu 1877.

Agramer Tagblatt pokrenut je u Zagrebu početkom 1886., a ne 1883., kako piše Gjuro Szabo. Pokretači su bili grofovi Ivan i Josip Drašković, Djuro Jelačić i drugi, "da bi suzbili utjecaj unionističkog *Agramer Zeitunga*. List je zastupao gledište revizije Nagodbe s Mađarima...". Matko Rojnić, "Agramer Tagblatt", *Enciklopedija Jugoslavije*, drugo izdanje, sv. 1. (1980.), 31. Jakob Frank je suradnik toga lista od početka, ali glavni urednik, kasnije i vlasnik, od početka je Vincenc Simon Frank (Retfala kod Osijeka, 1846. - Zagreb, 1909.). Je li on mlađi brat Jakoba i Josipa, ili njihov rođak, ili pak nema s njima nikakve rodbinske veze, nisam mogao razjasniti na temelju izvora koje posjedujem.

[5] Aglaja Frank umrla je 1986.

Vojskovođa Slavko Kvaternik sa unukama: Alka Lutilsky (lijevo) i Irene Potthof (Foto Tonka, 1941.)

Jozica, najmlađi sin iz prvog braka, živio je još koncem rata u Zagrebu. Da li je, i kada, umro to ne znam. Bio je velika dobričina, no za razliku od ostale Frankove djece, bez talenta.

Franku je prva žena umrla vrlo rano i ostavila mu petero male djece. Novi brak bio je za njega logična potreba. Oženio je Doru pl. Martini, kćerku austrijskog pukovnika, vojnog liječnika u Zagrebu. Martini su podrijetlom Tirolci i kroz generacije bili časnici. Martinijeva žena bila je Katarina pl. Nemičić, potomak jedne stare hrvatske i vojničke obitelji.

Iz drugog braka dr. Josipa Franka bilo je dvoje djece: Olga, moja pok. majka, i Dragutin, koji je bio talenat u svemu. Kao mladić od 23 godine počinio je samoubojstvo u Brnu u času jedne neprotumačive duševne depresije.

Po sudu svih poznavalaca, moja je pok. majka bila jedno od najbistrije Frankove djece. Nadasve nadarena, mirna i razumna. Znam pozitivno, da moj otac nikada ne bi proglasio 10. travnja, da nije bilo njezinog upliva.

Umrla je 31. 8. 1941. Njezina smrt uništila je mog pok. oca. Od tog se udarca nikada više nije oporavio. Smatram, da je njezina smrt bila fatalna za razvoj prilika u N.D.H. Vjerujem, da bi mnoge stvari drugačije prošle, da je ostala na životu. Pročitala je Pavelića za razliku od mog oca i mene. Mala pikanterija za Vas kao historičara. Mojoj majci je udvarao kao djevojci Antica Pavelić, zubar, i bio ju je formalno zaprosio. No ona ga je odbila, premda je stari Frank bio sklon tom braku. Poznavaoci tvrde, da tu leži povod raskolu u stranci prava.

Što se pako tiče austrofilske politike mog djeda, nju je najbolje okarakterizirao Svetozar Pribićević u svojoj knjizi memoara, gdje kaže, da je moj djed smatrao, da su u trializmu najbolje osigurani hrvatski interesi. Nije kod njega, naime, postojala nikakova posebna sentimentalnost nasuprot Austrije. U najkritičnijem razdoblju hrvatske politike, tamo 1908. god., dr. Josip Frank je teško obolio na sklerozi arterija. Moji roditelji, moja baka i ujak Ivica složni su si u tome, da je na njegovo zdravstveno stanje djelovao neuspjeh politike sa Austrijom. Bio je teško razočaran i uvjeren, da se sa Bečom ne može. Bolestan povukao se je iz javnog života. Pokojna baka često mi je pričala, da je moj djed od Beča dobivao uvijek sva obećanja, a događalo se baš protivno. Jedini koji je imao shvaćanja za hrvatske stvari bio je Lueger, bečki gradonačelnik i prvak pučke [kršćansko-socijalne] stranke, a donekle i šef generalštaba, general Conrad v. Hötzendorf. Ministar vanjskih poslova v. Aehrenthal i Burian puni obećanja koja se nikada nijesu izvršila. Definitivna zapreka svemu Franjo Josip *in persona*.

Frankova trialistička politika bila je prvenstveno diktirana ispravnom ocjenom srpske opasnosti, i nadom (varavom), da će kršćanski i zapadni Beč ipak uvidjeti opasnost bizantinskog prodiranja i omogućiti na jugoistoku monarhije stvaranje ujedinjene Hrvatske, štita protiv tog srpskog prodiranja. Pok. Ivica Frank pričao mi je, da je njegovo i dr. Aleksandra Horvata glavno nastojanje bilo srušiti s vlade srpsko-hrvatsku koaliciju, i za ono kritično predratno i ratno vrijeme postaviti hrvatsku vladu, koja bi spriječila srpsku politiku Dušana Popovića i Svetozara Pribićevića. Nema sumnje da je trialistička politika pravaštvu oduzela revolucionarni karakter i polet i dovela [ga] u situaciju, da tokom I. svjetskog rata nije na strani saveznika bilo čisto hrvatskog predstavništva, već su naši naivni Supili i Trumbići čak saveznicima nametnuli jugoslavensku koncepciju. Odatle sva naša nesreća.

Frankov neuspjeh sa Austrijom ostavio je duboki protivaustrijski žalac kod njegove djece, posebice Ivice i Olge, pa sam ga i ja u punoj mjeri baštinio. Za vrijeme N.D.H. vidjeli smo, da su baš Austrijanci – protivnici nacista – u njemačkoj vojsci i diplomaciji imali najmanje razumijevanja za našu stvar, i bili otvoreni neprijatelji hrvatske nezavisnosti. Od Zrinskih i Frankopana do danas nije se u austrijskoj koncepciji spram Hrvata ništa izmijenilo. Njihovo gledanje na nas je kolonijalno i imperijalističko.

Toliko ukratko glede Frankove politike. Zato je nerazumljivo, da još danas imade Hrvata, koji od te strane očekuju spas.[6]

U mojem pismu Eugenu Kvaterniku, 27. studenoga 1959., pitao sam ga, je li mu u rodu dr. Stanko Frank, poznati profesor kaznenog prava na pravnom fakultetu u Zagrebu. Kvaternik mi je odgovorio 13. veljače 1960.:

> Da bi Stanko Frank bio moj rođak o tomu mi nije ništa poznato. U Zagrebu su prije rata živjeli i umrli dr. Edo, odvjetnik, i Gustl Frank predstavnik engleskih parobrodarskih društava. To su bratići moje majke.[7] Mislim, da je njihov otac bio Simon.[8] Edica je uistinu bio prijatelj dr. [možda Vladimira] Mažuranića, čovjek kulturan, no prvenstveno *bon-vivant*, bez djece. Nije imao izgrađenog hrvatskog osjećaja. Gustl je boravio dugo godina u Engleskoj. Žena mu je bila Engleskinja, i bio je više Britanac nego Hrvat, po mentalitetu, pa čak i po svom fizičkom izgledu. Djece nisu imali.

U prvom desetljeću svoga života, 1910.-1920., Eugen Kvaternik rastao je u prilično velikoj obitelji. Briga za njegov odgoj bila je uglavnom u rukama njegove majke Olge, jer je otac kao vojnički časnik – posebice za vrijeme Prvog svjetskog rata – bio dobrim dijelom odsutan. "Mogu čak kazati", piše Eugen Kvaternik, "da sam moju revolucionarnost mlađih dana usisao sa majčinim mlijekom, i da mi je u mojoj roditeljskoj kući Austrija bila prikazana jednako mrska kao i Jugoslavija".[9] Vjerojatno je mladi Eugen već od malih nogu bio ozbiljno i razumno dijete, te je možda u tome korijen njegovog nadimka Dido. U odsutnosti oca na bojištu, Eugen je bio jedina muška glava u obitelji. Bez sumnje Dido je polazio pučku školu u Zagrebu, 1916.-1920., ali o tome ne znamo ništa pobliže.

ŠKOLOVANJE I POLITIČKO DJELOVANJE OD 1920. DO 1933.

U jesen 1920., u svojoj jedanaestoj godini života, Eugen Kvaternik je počeo pohađati II. klasičnu gimnaziju u Zagrebu, na kojoj je i maturirao u proljeće

[6] Pismo Eugena Kvaternika Jeri Jarebu, 18.XI.1959., 2-3.

[7] To su vjerojatno sinovi Jakoba Franka.

[8] Ako je ovo točno, onda bi njihov otac bio Vincenc Simon Frank (1846.-1909.) i ujedno bi on bio sin Imanuela Franka, odnosno brat Jakoba i Josipa.

[9] Prvo pismo Eugena Kvaternika Jeri Jarebu, 24.VII.1959., 4. Kvaternik se je počeo dopisivati samnom poslije objavljivanja prva dva dijela moje rasprave, *Pola stoljeća hrvatske politike*, u Hrvatskoj Reviji, sv. 1. i 2., ožujak i lipanj 1959.

1928. Treći i četvrti razred polazio je u Austriji. Živio je u isusovačkom konviktu i polazio njihovu gimnaziju u Kalksburgu kod Beča, 1922.-1924., "sve dok tadanji beogradski ministar posvjete nije zabranio daljnje pohađanje srednjoškolskih učilišta u inozemstvu. Meni je sjećanje na ove dvije godine, iza uspomena iz roditeljskog doma, najljepše iz moje cjelokupne mladosti i ono je kod mene neobično živo". Eugen Kvaternik tada poimence navodi osmoricu otaca isusovaca i kaže, "Bili su to krasni ljudi, veliki idealisti... Da sam tada još koju godinu ostao u onoj sredini, možda kasnije ne bih bio pao u zabludu, da je moguć kompromis između osnovnih kršćanskih načela i jedne totalitarne istočnjačke despocije".[10]

Mladen Lorković i Vjekoslav (Lojzek) Ivanković bili su Eugenovi prijatelji iz gimnazijskih klupa. Vladimir Košak bio je godinu ili dvije stariji po razredima. S Brankom Peševljem, gimnazijskim kolegom, Eugen je postao dobrim drugom i prijateljem, jer su bili članovi Glazbenog Društva Intelektualaca.[11] Pešelj je po školama inače bio godinu dana stariji i maturirao je 1927.

Eugen Kvaternik počeo je pobliže pratiti hrvatsku politiku od 1925., to jest za vrijeme svog petog gimnazijskog razreda. To je godina osmoveljačkih izbora za beogradsku Narodnu skupštinu, koje je Stjepan Radić proveo u zatvoru; godina Obznane nad Hrvatskom Seljačkom Republikanskom Strankom; godina Radićeve kapitulacije pred Beogradom, sklapanja sporazuma s Nikolom Pašićem i ulaska u beogradsku vladu.[12] Kvaternik tada postaje povezan s pravaškim sveučilišnim klubom "Kvaternik" i prati pažljivo politiku Hrvatske Stranke Prava.

"Prvi revolucionarno-konspirativni početci", piše Eugen Kvaternik, "datiraju iz godine 1926.-1927. U to vrijeme se počinju formirati prvi revolucionarni kadri u organizacijama 'Eugen Kvaternik', 'Hrvatska Mladica', pravaške radničke i seljačke omladine, te donekle 'Domagoj'. Glavni akteri bili su: Branko Jelić, Vlado Singer, Mladen Lorković i pisac ovih redaka. Mi smo već onda bili potpuno svijesni, da su se sve naše političke formacije preživjele, i da treba stvarati novi pokret koji će biti nosilac beskompromisne i revolucionarne borbe".[13]

Kvaternikova matura i krvoproliće u beogradskoj Narodnoj skupštini Stjepana Radića i drugova zbivaju se u istom mjesecu i godini, u lipnju 1928. U toj novoj međašnoj političkoj situaciji u Hrvatskoj, nema sumnje, da je Eugen Kvaternik aktivan i usko surađuje s tadašnjim vođom pravaške mladeži,

[10] Pismo Eugena Kvaternika O. Ivanu Nikoliću, D.I., 20.XII.1952. Pismo je objavljeno u cijelosti u ovoj knjizi.

[11] E. Kvaternik, "Trumbić spram politike H.S.S. i ustaškog pokreta", HR, XI., sv. 3., rujan 1961., 141 i Branko M. Pešelj, "Neke opaske na pisanje Eugena Kvaternika", HR, XII., sv. 3., rujan 1962., 276.

[12] E. Kvaternik, "Trumbić....", *ibid.*, 221-222.

[13] Pismo E. Kvaternika Jeri Jarebu, 24.VII.1959., 1.

Branimirom Jelićem. Jelić odlazi u emigraciju, u političko izbjeglištvo, u siječnju 1929., s Kvaternikovom putovnicom.[14]

U jesen 1928. Kvaternik upisuje pravni fakultet u Zagrebu i nastavlja studijem prava u Zagrebu do prosinca 1933., kada konačno odlazi u izbjeglištvo. Nažalost svoj pravni studij nije nikada završio. Pored pravnog studija u Zagrebu, studira također pravo na berlinskom sveučilištu. Studira također povremeno u Francuskoj i Engleskoj, da bi usavršio poznavanje tih jezika. U Nancy-u, u Francuskoj, pohađao je izvanredni ljetni tečaj za usavršavanje francuskog jezika od 8. srpnja do 10. rujna 1929. Uputio je molbu prefektu pokrajine Meurthe i Moselle 10. listopada 1929. za produženje boravka,[15] koja mu je vjerojatno bila odobrena. Boravio je u Londonu, možda ljeti a sigurno u jesen 1932., i studirao engleski jezik. To je bilo u vrijeme Ličkog ustanka i Kvaternik se sjeća, "da su (tada) čak ugledne novine, kao *'Daily Telegraph'* i *'Manchester Guardian'*, opširno izvještavale i komentirale događaje, i to vrlo pozitivno za ustaše".[16]

U Zagrebu je počeo raditi ilegalno i odlaziti u inozemstvo u vezi djelovanja ustaškog Pokreta tokom jeseni 1930., jer tvrdi, da je s drom Pavelićem proveo, "12 godina zajedničkog političkog i revolucionarnog rada.[17]

Istodobno, 1929.-1933., Eugen Kvaternik radi, "u aktivističko-konspirastivnoj skupini sveučilištaraca", kojoj je "glavni pokretač i mozak" bio Vlado Singer.[18] Singer je organizator značajnih demonstracija protiv diktature kralja Aleksandra održanih na sveučilištu 6. ožujka 1932. "Bila je to prva uspjela hrvatska manifestacija nakon proglašenja diktature, koja je trajala već preko 3 godine".[19] Ivo Lendić, hrvatski pjesnik, sudionik tih demonstracija piše 1941. prigodom susreta s Eugenom Kvaternikom, "Sjećam se, kako smo 1932. na sveučilištu prvi put za vrijeme diktature zajedno vješali hrvatske zastave. Organizacija barikade, koju je bio proveo Eugen Kvaternik, bila je toliko jaka, da je srpska policija provalila na Sveučilište tek nakon pet sati. Nikad se više naše barikade na sveučilištu nisu tako dugo održale... [točkice u originalu]. A nas je ukupno bilo trideset i šest. Na čelu nam je bio Eugen Kvaternik... [točkice u originalu]".[20]

[14] E. Kvaternik, "Još nešto o Rimskim ugovorima", HR, III., sv.2., lipanj 1953., 256 i Jere Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića* (Cleveland: Izdavač Mirko Šamija, 1982.), 30.

[15] Georges Desbons, *U obrani istine i pravde* (Madrid: "Domovina", izdaje Višnja Pavelić, 1983.), 31

[16] E. Kvaternik, "Trumbić...", *op. cit.*, 235.

[17] E. Kvaternik, "Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.", *HR*, II., sv. 3., rujan 1952., 225. Rasprava je pretiskana u ovoj knjizi.

[18] E. Kvaternik, "Trumbić....", *op. cit.*, 232.

[19] *Ibid*, 233.

[20] (ile) [Ivo Lendić], "Reportaža s Markova trga: Razgovori i susreti u historijskim dvorima", *Hrvatski Narod* (Zagreb), III., 67., nedjelja, 20.VI.1941., 13. Na jednom drugom mjestu Lendić kaže

Vlado Singer i njegovi suradnici pokrenuli su *Našu Grudu*, prve novine za vrijeme Aleksandrove diktature, koje su bile glasilo mlade hrvatske nacionalističke generacije. Prvi broj *Naše Grude: Omladinskog lista za suvremena pitanja* izišao je 1. ožujka 1933.[21] Urednici novine su bili Vlado Singer i Ivo Lendić, a Mile Starčević piše uvodni, programatski članak pod naslovom, "Nekoliko prvih riječi". Pojava tih novina, "značila je početak velikoga nacionalističkog pokreta hrvatskih sveučilištaraca".[22] Ivo Lendić objavio je u dnevniku *Hrvatski Narod*, 20. lipnja 1941., na prvoj stranici, pjesmu, "Čekanje – Mrtvom Stjepanu Radiću", koju je bio namijenio za treći broj *Naše Grude*, koji nije izišao. U bilješci pod tom pjesmom navodi: "Pokretač je lista, Vlado Singer, morao otići u emigraciju, stoga treći broj [koji je bio pripreman za 20. lipnja 1933.] uopće nije bio tiskan. Jedan dio gradiva toga broja ostao je kod autora ove pjesme".

8. travnja 1933. eksplodirala je bomba u zgradi redarstva u Zagrebu u Petrinjskoj ulici.[23] Eugen Kvaternik piše: "U svibnju 1933., uhićena je u Zagrebu jedna ćelija naše sveučilišne organizacije, s kojom sam ja održavao vezu. Da izbjegnem pogibelj uhićenja, sklonuo sam se u Italiju, a koncem lipnja vratio sam se opet u domovinu. Za vrijeme mog boravka u Italiji bio sam oko mjesec dana gost dr. Pavelića, koji je tada stanovao u Modeni".[24]

16. prosinca 1933. trebao je biti izvršen atentat na kralja Aleksandra prigodom njegovog posjeta Zagrebu. Atentator je trebao biti Petar Oreb, a njegovi pomagači Josip Begović i Anton Podgorelec. Oreb je u zadnjem času izgubio hrabrost i do atentata nije došlo, ali je redarstvo o tome dobilo anonimno pismo i sutradan su sva trojica bila uhićena.[25]

U noti jugoslavenskog poslanstva u Parizu upućenoj francuskom ministarstvu vanjskih poslova, 4. studenoga 1934., tvrdi se, da je Eugen Kvaternik pobjegao iz Jugoslavije u vezi Orebovog atentata u prosincu 1933.[26] Eugen Kvaternik izjavljuje na preslušavanju kod talijanskog redarstva u Torinu,

o svojim redarstvenim hapšenjima, "Istini za volju, nikad me nisu tukli [na redarstvu], iako su me često hapsili. Ali druge jesu. Na pr. Didu Kvaternika su uvijek isprebijali, kad su ga uhvatili": Ivo Lendić, "Tako je to bilo počelo... Uz tragičnu smrt hrvatskog prognanika Ive Bogdana", *Hrvatska revija* (Barcelona), XXII., sv. 4., prosinac 1972., 482-483.

[21] Posjedujem kopiju tog prvog broja *Naše Grude*. Drugi je broj izišao u travnju ili svibnju 1933., jer je treći broj, koji nije izišao, bio planiran za 20.VI.1933.

[22] Životopis dra Mile Starčevića, objavljen u *Hrvatskom Narodu*, III., 190., 23. VIII. 1941., 3. u povodu njegova imenovanja za predstojnika odjela za promicanje prosvjete u ministarstvu nastave.

[23] G. Desbons, *op. cit.*, 2 i 31.

[24] E. Kvaternik, "Trumbić....", *op. cit.*, 237.

[25] Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu* (Zagreb: Kulturno-historijsko društvo "Hrvatski rodoljub", 1942.), 527, 537-538.

[26] Bogdan Krizman prepričava tu notu, *Ante Pavelić...* , *op. cit.*, 185.

između 17. i 20. listopada 1934., da je napustio domovinu pred oko deset mjeseci.[27]

IZBJEGLIŠTVO OD PROSINCA 1933. DO 13. TRAVNJA 1941.

Napustivši domovinu u prosincu 1933., Eugen Kvaternik živio je u izbjeglištvu do 13. travnja 1941., nešto manje od sedam i pol godina. Najveći dio svoga izbjeglištva Kvaternik je proveo u zatvoru i internaciji. Bio je zatvoren skupa s drom Antom Pavelićem u torinskom zatvoru od 17. listopada 1934. do 29. ožujka 1936., te onda interniran od početka travnja 1936. do listopada 1940. na Liparima, te mjestima južne i srednje Italije. Dakle, u izbjeglištvu je bio na slobodi i politički aktivan tek oko šesnaest mjeseci: od prosinca 1933. do listopada 1934., te od listopada 1940. do travnja 1941.

Otišavši iz domovine, Eugen Kvaternik se je smjestio kod svoje starije sestre, Becike Potthoff, u Berlinu, i obnovio suradnju sa svojim prijateljem i suborcem drom Branimirom Jelićem.[28] Ali već u ožujku 1934. Eugen Kvaternik morao je, "naglo ostaviti [Berlin], jer je beogradska vlada intimno suradivala sa Gestapom i dojavila istome, da je Dido Kvaternik bio navodno u vezi sa nekom akcijom u domovini, koju da bismo mi bili poduzeli. Da Dido ne bi imao opasnosti i tako beogradskom intrigom kod Gestapoa dospio u zatvor, morao je odmah ostaviti Berlin i otići u Italiju".[29]

Što je zapravo bilo na stvari? U ožujku 1934. spremala se je sudska rasprava protiv Petra Oreba, Josipa Begovića i Antona Podgorelca radi pripremanog atentata na kralja Aleksandra 16. prosinca 1933. Rasprava je počela u Beogradu pred sudom za zaštitu države 19. ožujka 1934. i potrajala do 25. ožujka. Presuda na smrt svoj trojici bila je izrečena 28. ožujka i izvršena nad Orebom i Begovićem 12. svibnja 1934., dočim je Anton Podgorelec bio pomilovan na doživotnu robiju.[30]

Eugen Kvaternik otišao je u Beč, nastanio se kod Vlade Singera i prijavio stanovanje bečkom redarstvu 19. ožujka 1934. Uskoro zatim, sigurno već tokom ožujka, Vlado Singer bio je uhvaćen od austrijskog redarstva – bez sumnje na zahtjev Jugoslavije – i bio je u zatvoru još u rujnu 1934.[31] Eugen

[27] G. Desbons, *op. cit.*, 34.

[28] J. Jareb, *Političke uspomene..., op. cit.*, 77.

[29] *Ibid.*

[30] R. Horvat, *op. cit.*, 537-538 i životopis Josipa Begovića u *Hrvatska Enciklopedija*, sv. II. (Zagreb: Hrvatski Izdavalački i Bibliografski Zavod, 1941.), 336.

[31] Živojin Simonović, savjetnik ministarstva unutrašnjih poslova, beogradskom ministarstvu unutrašnjih poslova, Beč, 25. rujna 1934. Simonović i Vladeta Miličević, delegat ministarstva unutrašnjih poslova, razgovarali su u drugoj polovici rujna 1934. s drom Weiserom, upraviteljem političkog redarstva u Austriji, B. Krizman, *Ante Pavelić..., op. cit.*, 155-156, sažimlje taj

Kvaternik vjerojatno već tada, koncem ožujka 1934., odlazi u Italiju, iako njemačko ministarstvo vanjskih poslova u okružnoj noti od 25. listopada 1934., upućenoj raznim njemačkim diplomatskim predstavništvima povodom marseljskog atentata, tvrdi: "Dr. Jelić i Kvaternik... napustili su Njemačku u svibnju 1934".[32] Očito i njemačka redarstvena očevidnost nije bila savršena.

Na 11. travnja 1934. eksplodirale su dvije bombe u zgradi zagrebačkog redarstva u Petrinjskoj ulici, a slijedećeg dana, 12. travnja, nastao je požar u istoj zgradi. Na 13. travnja redarstvo je obavijestilo javnost, da je Bojan Kugler, koji je priznao da je on postavio bombe, koje je dobio od "svog rođaka" Eugena Kvaternika. Slavko Kvaternik, otac Eugena, – koji je tada bez sumnje već bio u Italiji – izjavio je, da je Eugen napustio domovinu već u studenome 1933. i da Kugler nije njegov rođak. Na preslušanju Kugler je izjavio ministru unutrašnjih poslova Žiki Laziću – koji je radi toga stigao u Zagreb vjerojatno početkom svibnja – da ga je 13. travnja 1934. uhapsio redarstveni komesar Dragi Jovanović i počeo odmah tući, "da bi izbjegao dalje mučenje podpisao je protokol pripremljen od Jovanovića, iako ne zna ništa o atentatu s bombama. A što se tiče Eugena Kvaternika njegovog školskog druga njegovog školskog druga – a ne rođaka – nije ga uopće vidio od mnogo mjeseci i ne zna gdje se nalazi[33].

U vezi s aferom oko Bojana Kuglera došlo je do zatvaranja Slavka Kvaternika na 12. svibnja 1934. Ustaško-domobranska polumjesečna novina *Nezavisna Hrvatska Država* piše:

> Kako je poznato, tobožnji atentator Bojan Kugler priznao je pod mukama, da mu je paklene strojeve dao sin Slavka Kvaternika, Eugen Kvaternik. Tim povodom obavljena je u gluho doba noći u nekoliko navrata premetačina u kući g. Kvaternika u Celju, uhićena je bila cijela obitelj i proganjana na sve moguće načine. G. Slavko Kvaternik je protiv takvog postupka protestirao, dokazavši osim toga s dokazima u ruci, da njegov sin nije imao nikakve veze s Kuglerom niti mu je predao kakav eksploziv. Radi pismenog protesta, kojeg je Kvaternik upravio na savskog bana, osuđen je po zagrebačkom redarstvu na 8 dana zatvora, kojeg je i odsjedio. U međuvremenu je Kugler porekao sva svoja priznanja i ustanovilo se je, da niti Kugler a niti Eugen Kvaternik nisu imali ništa zajedničkog sa atentatom na zagrebačko redarstvo. No usprkos toga je g. Slavko Kvaternik par dana nakon odslužene kazne uhićen [12. svibnja 1934.] i interniran [u Plevlje]".[34]

Bojsn Kugler bio je kasnije odveden u Beograd i sudska rasprava pred sudom za zaštitu države započela je protiv njega i Eugena Kvaternika , *in absentia*, polovinom kolovoza 1934. Na sudskoj raspravi Kugler je izjavio, "da

Simonovićev izvještaj. O tome govori i nota jugoslavenskog poslanstva u Parizu upućena francuskom ministarstvu vanjskih poslova, 4. XI. 1934., Krizman, *ibid.*, 18

[32] J. Jareb, *Političke uspomene..., op. cit*

on sa čitavom stvari i događajem u zagrebačkoj redarstvenoj zgradi nema ama baš ništa zajedničkog niti on što zna, da bi Kvaternik imao ma kakve veze"[35]. Nije mi poznato na koliko je godina robije osuđen Kugler i je li Eugen Kvaternik oslobođen optužbe ili osuđen.

Eugen Rakovički – prvi konspirativni nadimak Eugena Kvaternika – bio je odredbom Poglavnika dra Ante Pavelića od 6. svibnja 1934. imenovan pobočnikom upravnog zapovjedništva Ustaškog pokreta u Italiji. Odredbom br. G. 39/34 od 7. svibnja 1934., Pavelić je zadužio Eugena Kvaternika vođenjem blagajne Glavnog Ustaškog Stana.[36] Kvaternik je tu dužnost vršio do marseljskog atentata.

Dolaskom u Pavelićevu blizinu, razvija se između Pavelića i Kvaternika "najintimnija suradnja" i "ta mu je okolnost donijela animozitet kod drugih starijih Pavelićevih suradnika".[37] Jelić tvrdi, da je, pod imenom Longin, Kvaternik postao "glavno stožerni šef naše revolucionarne akcije" te da je dobio od Pavelića naredbu za "hitnu akciju" atentata na kralja Aleksandra.[38]

Nije moguće točno odgovoriti na pitanje, kada su započele pripreme za marseljski atentat. Bogdan Krizman oprezno kaže: "Čini se da je odluka o atentatu na kralja Aleksandra za vrijeme njegovog boravka u Francuskoj pala u kolovozu 1934. u Rimu, gdje su se u tu svrhu sastali A. Pavelić i Vanča Mihajlov".[39] Prvi stvarni podatak, da su pripreme započele, jest Pavelićeva odredba br. G. 51/34 od 22. rujna 1934., kojom je naređeno, da Marko Miliša, to jest Mijo Bzik, pobočnik upravnog zapovjedništva Ustaškog pokreta, kao član posebnog povjereništva imade pravo putovati "u razna Područja, da obavi povjerenu zadaću". "G. Miliša imade ovlaštenje naloge povjereništva pojedinim ustaškim vlastima i pojedincima usmeno saopćavati, te se ti po njemu usmeno predani nalozi imadu bezuvjetno izvršiti, bili oni ma koje naravi: osobne ili stvarne". Ova posebna Bzikova ovlaštenja traju "14 dana od dana izdatbe ove Odredbe", to jest do 5. listopada 1934. Bzik je na temelju te odredbe odputovao preko Austrije u Mađarsku, gdje je izabrao trojicu atentatora: Miju Kralja, Ivana Rajića i Zvonka Pospišila. On ih je poveo putem Švicarske, gdje su

[35] "Namješten proces u Beogradu", *NHD*, *ibid.*, 31., 16.IX.1934. Ivan Bernardić, Kuglerov sudrug iz mitrovačke kaznionice, naziva ga, "jugoslavenom i marksistom": I. Bernardić, *Iza željeznih rešetaka* (Zagreb, [1940.]), 88. Na robiji je Kugler postao komunist, te za vrijeme rata otišao u partizane koncem 1942., ponovo zatvoren 1948. da bi bio svjedokom protiv Hebrabga, ali je preživio zatvorsku torturu: Zvonko Ivanković-Vonta, *Hebrang* (Zagreb: Asocijacija naučnih unija Jugoslavije, 1988..), 316-318. U razgovoru s Pavlom Kalinićem koncem 1990. ili početkom 1991., Olga Hebrang, Andrijina udovica, tvrdi, da je Kugler umro kratko vrijeme "po izlasku iz Glavnjače": Pavle Kalinić "Azur Journala", 1991.), 36.

[36] B. Krizman, *Ante Pavelić...*, *op. cit.*, 151, na temelju Ustaške pismohrane, sada pohranjene u Beogradu u arhivu Vojnoistorijskog instituta.

[37] J. Jareb, *Političke uspomene...*, *op. cit.*, 84

[38] *Ibid.*, 100.

[39] B. Krizman, *Ante Pavelić...*, *op. cit.*, 156.

stigli u Zürich u podne 28. rujna 1934.[40] Nije jasno je li Bzik s njima doputovao u Zürich ili je pak napustio vlak u Austriji prije prelaza švicarsko-austrijske granice.

U podne 28. rujna 1934. dočekali su na kolodvoru u Zürichu Kralja, Rajića i Pospišila, Eugen Kvaternik, pod imenom Egon Kramer, i Veličko Georgiev Kerin, kako glasi točno ime Vlade Černozemskog, ili Vlade šofera, ili Petra Kelemena. Od podne 28. rujna do navečer 8. listopada 1934. Eugen Kvaternik je bio vođa grupe atentatora, koji su bezuvjetno slušali njegove zapovjedi. Stigli su u Pariz prije podne 30. rujna. 6. listopada ujutro Kvaternik daje Pospišilu zapovijed, "da zajedno s Rajićem pođe u Versailles. Povjerena mu je knjižica s pisanim zapovjedima. Iz nje je morao trgati stranicu po stranicu već prema tome, kako bude izvršavao, što mu je bilo naređeno". U Parizu su također bili bračni par Ante i Stana Godina, to jest Petar i Lijepa Plavka, s koferima oružja, ali su stupili u dodir samo s Kvaternikom.

Kvaternik, Veličko i Kralj napustili su svaki posebno Pariz vlakom prije podne 6. listopada i stigli navečer u Avignon. Stana Godina stigla je u Avignon istog dana oko 20 sati, a njezin muž Ante Godina nešto kasnije.

Prije podne 7. listopada Veličko, Kralj i Ante Godina odputovali su autobusom iz Avignona u Marseille, gdje su se zadržali do 17 sati. Kvaternik je sa Stanom Godina odputovao iz Avignona autobusom oko 17 sati u Aix-en-Provence "s prtljagom od četiri kofera". Oko 17,30 sati 7. listopada susreće se u Aixu cijela skupina od pet osoba: Kvaternik, Veličko, Kralj, Ante i Stana Godina. Kvaternik iznajmljuje sobe za sve u dva hotela: za Stanu i Antu Godina u hotelu *Negrocoste*, a za Velička, Kralja i sebe u hotelu *Moderne*.

Slijedeći dan, 8. listopada, Veličko Georgiev Kerin, Ante i Stana Godina proveli su u Marseilleu, a Kvaternik i Kralj u Aixu i okolici. U 18,30 sati navečer bili su svi opet u Aixu. Oko 20 sati Kvaternik je bio u hotelu *Negrocoste*, gdje je za sebe naručio pivo i dvije večere za bračni par Godina. "Napustivši bračni par, Kvaternik se je vratio u hotel *Moderne*, susreo svoje prijatelje i od njih se rastao, nakon što im je dao zadnje upute i zapoviedi...". Kvaternik je tada uzeo u 22 sata taksi iz Aixa za Avignon. Slijedećeg dana ujutro bio je u Montreuxu, Švicarska. Nije se sa sigurnošću moglo ustanoviti, kako je putovao iz Avignona do Montreuxa.[41] Sigurno je već 9. listopada bio u Italiji.

Nije mi namjera pisati o marseljskom atentatu i kasnijem sudskom procesu protiv atentatora. Nema sumnje, da je Eugen Kvaternik bio terenski organizator atentata i da jedanaest dana – od 28. rujna do 8. listopada 1934. – predstavljaju

[40] *Ibid.*, 157.

[41] G. Desbons, *op. cit.*, 1-5 i 8, s mnogo više detalja. B. Krizman, *Ante Pavelić...*, *op. cit.*, 157-158, u biti donosi iste podatke kao Desbons, ali mnogo kraće. Krizman tvrdi, da su Kvaternik i marseljska grupa atentatora napustili Pariz za Avignon 8.X., a ne 6.X., kako navodi Desbons. Možda je to tiskarska greška kod Krizmana!

značajan životni uspjeh Eugena Kvaternika. Nažalost Eugen Kvaternik nije uspio za vrijeme svoga života opširno opisati marseljski atentat i sve okolnosti oko njega. U pismu meni – u povodu mog rada objavljenog u *Hrvatskoj reviji*, u prosincu 1959., i pripreme knjige, *Pola stoljeća hrvatske politike* – datiranom 3. travnja 1960., piše:

> Nipošto se ne može Italiju riješiti od suodgovornosti u marseillskom atentatu. Njemačka nije imala u njem nikakva udjela. Budimpešta je bila 9.X.1934. na večer sva pijana. Ponavljale su se scene slične onima u Beogradu 20. VI. 1928. Kod osiguranja bio je glavni propust, da nije bilo kordona trupa s obije strane [ulice] Canebière. Svako je osiguranje relativno, ako je atentator spreman poginuti kao 9.X.1934. Naš je utisak bio nakon atentata, da kordon trupa nije postrojen, da se u filmu ne bi vidjelo preveliko osiguranje. Jesu li Simonović i Milićević tražili od Sureté-a taj kordon ili nisu? Moje je osobno mišljenje, da ni taj kordon trupa ne bi bio spriječio juriš Černozemskog na Aleksandrov auto.[42]

Već smo naveli, da je Slavko Kvaternik, Eugenov otac, bio uhapšen u Celju 12. svibnja 1934. i odveden u internaciju u Plevlje u Sandžaku. Poslije marseljskog atentata premješten je u internaciju u Goražde, a Eugenova majka Olga i njegove dvije sestre bile su tada također uhapšene i internirane u Čajniče. Starija sestra, Marija (Becika) udata Potthoff, očekivala je tada svoje prvo dijete, a Teodora (Dora) je bila 17-godišnja djevojka. Slavko i cijela obitelj bili su pušteni iz internacije koncem 1935. ili početkom 1936. Za vrijeme internacije njihovo je imanje u Freinbergu kod Celja bilo zapušteno i propadalo, te su ga poslije puštanja na slobodu prodali i kupili mnogo manje u Petrinji.[43]

Dr. Ante Pavelić i Eugen Kvaternik uhapšeni su u Torinu 17. listopada 1934.[44] i smješteni u sudbeni zatvor. Italija je, 23. studenoga 1934., odbila njihovo izručenje Francuskoj, jer je atentat na kralja Aleksandra bio političko a ne kriminalno djelo.[45]

[42] Pismo E. Kvaternika Jeri Jarebu, 3.IV.1960., 4. Eugen Kvaternik je više puta pričao u Argentini "da kad su sve pripreme za atentat bile izvedene i kad se je samo čekalo, kojim će putem Aleksandar kroz Francusku poći u Pariz, da je Poglavnik Dr. Ante Pavelić htio obustaviti izvedbu atentata, jer da bi izvođenje u onom času moglo škoditi talijanskoj vanjskoj politici, koja je baš bila u to vrijeme interesirana na uklanjanju napetosti s Jugoslavijom... S tom željom Poglavnika, Dr. Pavelića Dido Kvaternik se nije htio složiti i atentat se je dogodio na iznenađenje Dr. Pavelića i Talijana baš onako kako je bio od Kvaternika planiran": Ivan Jelić, *Otvorena riječ* (München, 1987.), 285.

[43] Pisma Marije Kvaternik, Eugenove udovice, Jeri Jarebu, 26. IX. i 21.XI.1986.; E. Kvaternik, *"Trumbić..."*, *op. cit.*, 241 i E. Kvaternik, *"Moj razlaz s drom Antom Pavelićem"*, 66. Slavko Kvaternik je stigao iz internacije u Zagreb 6. kolovoza 1935., kako se to navodi u *Dnevniku Blaža Jurišića* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.), 215.

[44] G. Desbons, *op. cit.*, 34: Ante Pavelić je uhvaćen u svom stanu u Torinu, "17. listopada 1934. u 3 sata u jutro". Eugen Kvaternik je uhvaćen, "na kolodvoru 'Porta Nuova' u Torinu 17. listopada o.g. [1934.] oko 10 sati u jutro, u času kad je silazio s vlaka, koji je došao iz Milana".

[45] Odluku je donio talijanski prizivni (apelacioni) sud u Torinu 23.XI.1934.: *ibid.*, 36.

Pavelić i Kvaternik ostali su u torinskom sudbenom zatvoru do 29. ožujka 1936.,[46] dakle skoro godinu i pol dana. Tada je već bila završena sudbena rasprava u Aix-en-Provence i optuženi Kralj, Pospišil i Rajić osuđeni na doživotnu robiju 12. veljače 1936. Eugen Kvaternik posvetio je nekoliko stranica svojem boravku u zatvoru i razgovorima s Pavelićem kroz to vrijeme u svojoj posljednjoj raspravi objavljenoj u rujnu 1961.[47]

Pavelić i Kvaternik premješteni su 29. ožujka 1936. iz zatvora u Torinu u bolnicu za duševne bolesti u Moncalieri-u kod Torina. Odatle je Kvaternik 3. travnja 1936. prebačen u internaciju na Lipare.[48] Od 3. travnja 1936. do listopada 1940. Kvaternik je bio interniran na Liparima i kasnije u mjestima južne i srednje Italije.

Kad je u travnju 1936. Eugen Kvaternik stigao u Lipare, situacija je među ustašama bila napeta i zapovjednik logora dr. Mile Budak bio je u teškim prilikama. Kvaternik je boravio na Liparima oko godinu dana, od travnja 1936. do travnja 1937.[49] Početkom kolovoza 1936. izbila je među ustašama na Liparima tifusna zaraza. Obolilo je od tifusa 65 Hrvata, od kojih su trojica umrla. Polovinom kolovoza prošlo je najgore, ali kod Hrvata se je pojavila sumnja protiv Talijana, jer nitko od njih nije obolio od tifusa.[50] Eugen Kvaternik se sjeća: "Preko dvadeset mrtvih ustaša – žrtava tifozno-tropske groznice, koja se kroz godine ponavljala na Liparima – samo kod Hrvata, neoborivo su svjedočanstvo talijanske protuhrvatske politike [1934.-1937.]".[51]

24. kolovoza 1936. – skoro pet mjeseci poslije njihovog rastanka (3. travnja) – Kvaternik je imao sastanak s Pavelićem u gradu Messina na Siciliji. Povod tome sastanku bio je Pavelićev razgovor s drom Antom Trumbićem u Palermu, kojega su organizirali Talijani. Trumbić je došao u Palermo brodom *Kraljica Marija*, koja je vodila turiste kružnim putovanjem po Mediteranu. Pavelić je razgovarao s Trumbićem čitavo poslije podne, dan prije, 23. kolovoza 1936. Kvaternik je dosta opširno – prema Pavelićevom pričanju – iznio taj

[46] Datum puštanja iz zatvora dr. Ante Pavelić navodi drugačije, ali se datum Eugena Kvaternika mora uzeti kao točan, jer mu ga je bilo lako zapamtiti budući da je 29. ožujka njegov rođendan.

[47] E. Kvaternik, *"Trumbić..."*, *op. cit.*, 239-245, 247-248, 252-254.

[48] *Ibid.*, 256.

[49] Talijani su 21. travnja 1937. predali Savi Ćirkoviću, posebnom izaslaniku jugoslavenskog ministarstva unutrašnjih poslova u Rimu, popis svih ustaša - osim dr. Pavelića - u Italiji s oznakom mjesta njihovog boravka. Tako je Ćirković obavijestio Beograd brzojavom od istog dana. Na tom je popisu navedeno, da je Eugen Kvaternik tada interniran u mjestu Isernia, provincija Campobasso. B. Krizman, *Ante Pavelić...*, *op. cit.*, 281, te cijeli popis kao prilog 4., 564-574. Kvaternikovo ime je na str. 573.

[50] James J. Sadkovich, *Italian Support for Croatian Separatism, 1927-1937*. New York: Garland Publishing, Inc., 1987., 272. Sadkovich to donosi na temelju podataka iz arhiva redarstvenog inspektora Ercole Conti-ja, koji je kontrolirao ustaše u Italji od početka 1933. do 1941.

[51] E. Kvaternik, "Riječi i činjenice", *Hrvatska Revija*, V., sv. 1., ožujka 1955., 58. Rasprava je pretiskana u ovoj knjizi.

razgovor Trumbića s Pavelićem, ali potrebno je i ovdje, još jednom u ovoj knjizi, navesti bitne Trumbićeve poglede na tadašnju hrvatsku političku situaciju:

> Dr. Pavelić je ovako sažeo Trumbićev program: Izrabiti talijansku pomoć, da se riješimo srpske dominacije. Ako je za uspostavu hrvatske samostalnosti potrebno žrtvovati koju česticu našeg područja Italiji, i to treba učiniti. Takvo stanje bit će kratkotrajno, jer je Trumbić uvjeren, da je skori rat u Evropi neizbježiv. Engleska je vojnički jaka, i da će biti sve jača. Nema sumnje, da će ona u tom ratu pobijediti i u našem prostoru imati odlučnu i konačnu riječ. Trumbić je to tokom razgovora nekoliko puta ponovio. Pavelić mi je izričito napomenuo: "Uvijek se je ponovno vraćao na Engleze".[52]

Još dok je bio u zatvoru u Torinu, i kasnije na Liparima, Eugen Kvaternik se je povremeno dopisivao s Mladenom Lorkovićem, svojim školskim prijateljem, koji je tada živio u Berlinu. Poznato nam je samo jedno Kvaternikovo pismo Lorkoviću, i to pismo od 21. rujna 1936. U pismu Kvaternik uglavnom traži podatke o nedavnim općinskim izborima u Hrvatskoj, ali ima u njemu jedna rečenica, kojom Kvaternik priznaje svoje sudioništvo u marseljskom atentatu: "Inače sam zapjevao rekvijem onom crnom ciganinu".[53]

Početkom veljače 1937. Eugen Kvaternik je imenovan zapovjednikom ustaškog logora na Liparima, zamjenivši dra Milu Budaka na tom položaju.[54] Sadkovich na temelju Contijevog arhiva tvrdi, da je Paveliću bilo dozvoljeno posjetiti Siciliju, sigurno grad Messinu, u veljači 1937., da bi primirio ustaše na Liparima.[55] Očito je to također bilo povezano i s imenovanjem Eugena Kvaternika zapovjednikom logora. Eugenu Kvaterniku ostalo je u sjećanju, da se je sastao s Pavelićem u ožujku 1937., jer piše: "Od ožujka 1937. do veljače 1940. s dr. Pavelićem nisam imao nikakvog dodira, niti sam uopće znao za

[52] E. Kvaternik, "Trumbić...", *op. cit.*, 257, te cijeli razgovor, 256-258. Više od desetljeća kasnije pisao je o tom razgovoru Trumbić - Pavelić dr. Ljubo Boban na temelju dosta škrtih i djelomično nejasnih Trumbićevih bilježaka. Boban datira taj razgovor "potkraj kolovoza 1936.", iako je na omotu, u kojem su sačuvane te Trumbićeve bilješke, napisano, "Palermo 23.VIII.1936.". Bobanu nije bilo poznato pisanje E. Kvaternika. Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske Seljačke Stranke 1928-1941* (Zagreb: Liber, 1974.), knjiga I., 405-406 i bilješke, 447-448.

[53] Lorković, Artuković, Gavranović i Jelić bili su uhapšeni od Gestapo-a početkom siječnja 1937.: Jere Jareb, *Političke uspomene...*, *op. cit.*, 126-129. Gestapo je tada izvršio premetačinu kod svih njih i odnio Lorkovićevu i Gavranovićevu korespondenciju. Gestapo ih je pojedinačno i zapisnički preslušavao. Za nas je ovdje važno Lorkovićevo saslušanje od 24. II. 1937. Gestapo je odmah stavio na raspolaganje izaslaniku jugoslavenskog ministarstva unutrašnjih poslova u Berlinu zaplijenjenu Lorkovićevu i Gavranovićevu korespondenciju te zapisnike njihovih preslušavanja. B. Krizman, *Ante Pavelić...*, *op. cit.*, 252 i 256 (o Kvaternikovom pismu Lorkoviću), inače beogradska dokumentacija o toj nacističko-jugoslavenskoj suradnji donesena je na str. 245-259. Začudo Krizman ne donosi ime tog posebnog izaslanika beogradskog ministarstva unutrašnjih poslova u Berlinu.

[54] James J. Sadkovich, *op. cit.*, 272 i bilj . 102 na str. 438. Eugen Kvaternik nije ništa pisao o tom svom zapovjedništvu na Liparima

[55] *Ibid.*, 289.

njegovo boravšite".[56] Contijeva tvrdnja o dolasku Pavelića na Siciliju u veljači 1937. i sjećanje Eugena Kvaternika o njegovom dodiru s Pavelićem u ožujku 1937. dadu se uskladiti, ako se prihvati tumačenje, da je Pavelić bio na Siciliji tokom veljače i početkom ožujka 1937., te da je tada s Eugenom Kvaternikom imao više od jednog susreta. Ali o tome, i imenovanju za zapovjednika ustaškog logora na Liparima, Eugen Kvaternik nije ostavio pismenog svjedočanstva.

25. ožujka 1937. podpisan je u Beogradu talijansko-jugoslavenski ugovor o prijateljstvu. Ta promjenjena politička situacija imala je za posljedicu raspuštanje ustaškog logora na Liparima, 1. travnja 1937., te internaciju ustaša na Liparima, Sardiniji, i mnogim mjestima južne Italije, što je izvršeno odmah u travnju 1937. Kvaternik je tada interniran u južnoj Italiji u mjestu Isernija, provincija Campobasso, kako smo već vidjeli.[57] Svi su ustaše – osim dra Pavelića – došli tada pod kontrolu jugoslavenskog redarstva. "Jedini Hrvat", piše Eugen Kvaternik, "koji nije bio potpao pod talijansko-srpsku redarstvenu represiju bio je dr. A. Pavelić. On je zajedno sa svojom obitelji živio u nekoj vrsti polu-internacije, kao politički umirovljenik [na Poggiarelu] u Sieni, primajući mjesečno od Italije 5.000 lira (jednako 15.000 predratnih dinara); iznos, koji je bio veći od mjesečne plate talijanskog prefekta, ili generala, ili zapovjednika vojnog zbora".[58] U takvoj sitauciji počela su vraćanja ustaša u domovinu. Tokom 1937. i do 26. rujna 1938. vratilo se je u domovinu 161 ustaški izbjeglica.[59]

Od travnja 1937. do listopada 1940., Eugen Kvaternik je interniran u mjestima južne i srednje Italije. U siječnju 1938. Kvaternik je još uvijek u Iserniji, ali privremeno u zatvoru radi navodnog pripremanja atentata na Stojadinovića kod njegovog posjeta Italiji u prosincu 1937. Vladeta Milićević želi, da se Kvaternika preseli u drugo mjesto, "gdje će biti udaljen od drugih, zbog toga što da su njegovo dosadašnje mjesto prebivanja i adresa poznati ostalim ustašama, pa je potrebno da se te veze presijeku".[60]

Nije poznato je li Eugen Kvaternik bio preseljen iz Isernije u internaciju u koje drugo mjesto prije proljeća 1940. Jedna mala skupina ustaša prebačena je u proljeće 1940. iz južne Italije u Toskanu, "kada je talijanska politika, razočarana neuspjehom politike prijateljstva s Beogradom, opet počela intenzivnije baviti se mišlju razbijanja Jugoslavije. No formalni njemački veto u

[56] E. Kvaternik, "Trumbić...", *op. cit.*, 239

[57] Vidjeti bilješku 49 *supra*.

[58] E. Kvaternik, "Riječi...", *op. cit.*, 58.

[59] V. Milićević predsjedniku vlade M. Stojadinoviću, Rim, 26.IX 1938. u Ljubo Boban, *Nekoliko izvještaja o povratku Mile Budaka iz emigracije (1938)*, posebni otisak iz *Zbornika Historijskog Instituta Slavonije* (Slavonski Brod), sv. 7.-8. (1970.), 522-523.

[60] V. Milićević ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu, Rim, 10. i 30. I. 1938.: B. Krizman, *Ante Pavelić...*, *op. cit.*., 300 i 315-316.

kolovozu 1940. (Ciano, *Diario*, 17. kolovoza 1940.) spriječio je pohod talijanske vojske u Jugoslaviju.... Tako je i ustaška skupina u Toskani ostala organizatorno i politički neaktivna".[61] Kvaternik poimenično navodi imena dvanaestorice ustaša, koji su u proljeće 1940. bili prebačeni u Toskanu: Vjekoslav Servatzy, Mijo Babić, Eugen Kvaternik i Mijo Bzik prebačeni su u mjesto Lucca; Ivo Herenčić, Božo Cerovski i Vilko Pečnikar u Altopascio, te bojnik Tomica Sertić, braća Ivan i Kruno Devčić, Jerolim Katić i Ante Pejković u Greve.[62] Svi su ti ustaše – osim Kvaternika i Bzika – nastavili živjeti u tim mjestima do konca ožujka 1941.

Kako smo već vidjeli, prvi Kvaternikov dodir s Pavelićem poslije ožujka 1937. bio je u veljači 1940.[63] Vjerojatno je to bio pismeni dodir. Kvaternik piše: "U listopadu 1940. preselio sam se na poziv dra Pavelića iz Lucce u Firenzu. Kao 'anđeo čuvar' bio mi je dodan Mijo Bzik, koji je budno pratio svaku moju kretnju i verbalnu manifestaciju. Obojica smo stanovali u neposrednoj blizini dr. Pavelića, u jednom penzionu na Viale Michelangiolo. Tokom dana obojica smo uživali gostoprimstvo obitelji Pavelić".[64]

Eugen Kvaternik je opširno opisao svoju suradnju s dr. Pavelićem i svoju političku aktivnost od listopada 1940. do travnja 1941., te nije potrebno to ponavljati na ovom mjestu.[65] 13. travnja 1941., u ranim jutarnjim satima, Eugen Kvaternik s Pavelićem i ostalim ustašama vraća se u domovinu, a 15. travnja, u utorak, opet u jutarnjim satima, oni ulaze u Zagreb.

VLAST I POLITIKA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ OD TRAVNJA 1941. DO RUJNA 1942.

Na dan dolaska dra Ante Pavelića i ustaša povratnika u Zagreb, 15. travnja 1941., uslijedila su prva imenovanja. Među ostalima Eugen Kvaternik bio je15. travnja imenovan povjerenikom za javni red i sigurnost u Zagrebu, a dr. Andrija Artuković "povjerenikom za cjelokupnu javnu sigurnost i unutrašnju upravu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj".

Prva hrvatska državna vlada imenovana je u osam sati navečer 16. travnja. U vladi je dr. Andrija Artuković bio ministar unutrašnjih poslova. Eugen Kvaternik imenovan je ravnateljem za javni red i sigurnost na cjelokupnom području NDH (18. travnja), a uz to i državnim tajnikom u ministarstvu unutrašnjih poslova (4. svibnja 1941).[66]

[61] E. Kvaternik "Ustaška emigracija...", *op. cit.*, 209-210

[62] *Ibid.*, 210.

[63] Vidjeti bilješku 56 *supra*.

[64] E. Kvaternik, "Ustaška emigracija...", *op. cit.*, 210.

[65] *Ibid.*, 210-243.

[66] Sva su ta imenovanja objavljena u dnevniku *Hrvatski Narod*, te ne navodim pojedinačno brojeve *HN*, koji to donose.

Zakonskom odredbom od 16. kolovoza 1941. osnovana je Ustaška nadzorna služba (UNS), kojoj je na čelu ustaški nadzorni zapovjednik. Eugen Kvaternik imenovan je ustaškim nadzornim zapovjednikom 23. kolovoza 1941., a Vilko Pečnikar istog dana imenovan je zamjenikom zapovjednika UNS-a i vršiteljem dužnosti upravitelja ustaškog redarstva u NDH.[67]

Kao ustaša povratnik Eugen Kvaternik je bio članom Poglavnikove Tjelesne Bojne (PTB). To nije bila vojnička jedinica nego skupno tijelo ustaša povratnika, koji su bili obično promicani u vojničke činove kao časnici PTB-a, a vršili dužnosti na raznim drugim položajima. Eugen Kvaternik bio je promaknut u čin ustaškog bojnika PTB-a 16. siječnja 1942., u čin ustaškog potpukovnika 26. lipnja 1942., te u čin ustaškog pukovnika 23. listopada 1942., poslije smjenjivanja sa svojih redarstvenih dužnosti.[68]

To su bili položaji i imenovanja Eugena Dide Kvaternika od travnja 1941. do listopada 1942. Bez sumnje najvažniji njegovi položaji bili su ravnatelj za javni red i sigurnost i ustaški nadzorni zapovjednik, dva položaja koja se popunjuju i u biti imaju isti djelokrug.

Eugen Kvaternik upotrijebio je velik napor, da bi organizirao hrvatsko redarstvo. Hrvatski redarstveni aparat, – piše Eugen Kvaternik 1953. u izbjeglištvu – "sigurno nije bio niti je mogao biti idealan, ali kojeg sam ja uz nadčovječni napor unatoč svih neprilika i zahtjeva, koje su mi se činile odozgo i odozdo, dotjerao do stupnja, da je postao jedini ozbiljni protupartner partizanima, što su isti kasnije uvijek priznavali".[69] Kvaternik nastavlja, što se je dogodilo s hrvatskim redarstvom poslije njegovog smjenjivanja: "Dva mjeseca iza mog odlaska hrvatskog redarstva praktički više nije bilo, ali zato su partizani bili pred vratima Zagreba. I opet nekoliko mjeseci kasnije u Hrvatskoj osvanulo je njemačko redarstvo, Gestapo, Ordnungspolizei i Feldgendarmerie, koji su se uselili u zgrade redarstva rasturenog po dr. Paveliću nakon mog odlaska. I tom redarstvu stavljena su na raspoloženje sva sredstva i ne samo to, već ono je

[67] *Zbornik zakona i naredaba NDH godine 1941.* godište I., svezak I-XII, broj 1-1258. (Zagreb: Izdaje Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, 1941.), broj 587, 918. *Hrvatski Narod* donio je također u cijelosti zakonsku odredbu o UNS-u, III., 194., 27.VIII.1941., 7, prema *Narodnim Novinama* od 26. kolovoza 1941., u kojima je zakonska odredba bila proglašena. Imenovanje E. Kvaternika i V. Pečnikara, *HN*, III., 193., 26.VIII.1941.

[68] Promaknuća su zabilježena u *Hrvatskom Narodu*. Podtajnik u njemačkom mnistarstvu vanjskih poslova, Ernst Woermann, upitao je Milu Budaka, hrvatskog poslanika u Berlinu, na 12.XI.1942., o značenju promaknuća E. Kvaternika u čin ustaškog pukovnika. Budak je odgovorio, "kako unapređenje E. Kvaternika u rang ustaškog pukovnika u PTB-u služi isključivo potrebi da Kvaterniku osiguraju prihod za život. Aktivna služba s tim nije povezana kao ni povratak u politički život". B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija* (Zagreb: Globus, 1980.), 433, bilješka 184.

[69] E. Kvaternik, "Moj razlaz...", *op. cit.*, 64.

vršilo regrutaciju Hrvata za njemačke redarstvene odrede, koji su vršili službu širom po nacistima okupiranoj Evropi".[70]

Jedna od značajki Pavelićeve vladavine bila je, da nije dozvolio usredotočenje velike vlasti u ruci nijedne osobe. Iako je Eugen Kvaternik bio zadužen za cjelokupni javni red i sigurnost, stvaranje Ustaške obrane i logora pod zapovjedništvom Vjekoslava (Maksa) Luburića stvarno je bilo izvan utjecaja Eugena Kvaternika. Pored Luburića bilo je i drugih, koji su izvršavali naloge direktno od Pavelića. Najpoznatiji među njima bio je Viktor Tomić.[71]

Eugen Kvaternik piše u rujnu 1958. dru Stjepanu Lackoviću, bivšem tajniku nadbiskupa Stepinca za vrijeme Drugog svjetskog rata, da je Luburić "bio Pavelićev intimus, od njega primao izravno naloge, i s njegovim izričitim odobrenjem bio država u državi".[72] Kvaternik dodaje u istom pismu:

> Po ponašanju i izjavama Luburića u svibnju i lipnju 1942. razabrao sam, da je on teško bolestan, i da se u logoru [Jasenovac] događaju stvari koje se ne može opravdati. Tada sam Paveliću – a znao je to i dr. Artuković – predložio, da se Luburića odmah pošalje u Slovačku na odmor, logorska straža povuče i zamjeni s oružništvom. Bez uspjeha. Dva mjeseca kasnije, svratio sam ponovno pozornost dr. Pavelića na potrebu raspusta logora, koji je već postao javni skandal i prava narodna sramota. Odgovor je bio uvijek isti: "Logor je državna potreba".[73]

Na drugom mjestu Kvaternik kaže, "U to doba [proljeće 1942.] izgubio sam i ono malo kontrole nad logorom Jasenovac", i dodaje da nikada, "za vrijeme čitavog mog službovanja", nije posjetio logor u Staroj Gradiški.[74]

Kao ravnatelj za javni red i sigurnost i ustaški nadzorni zapovjednik Eugen Kvaternik je bio vrlo strog. Navodim samo jedan primjer. Ustaška nadzorna služba izdala je oglas 9. veljače 1942., da su četiri agenta – poimenično navedena – ustaškog redarstva osuđena na tri godine u "sabirni i radni logor Jasenovac" i to "zbog zloporabe svog položaja", "zbog nedostatka stege, zbog grubosti, naprasitosti i neuljudnosti prigodom uredovanja".[75]

---

[70] *Ibid., 64.* Kvaternikov nasljednik kao ravnatelj za javni red i sigurnost bio je dr. Ljudevit Zimperman (1883.-1945.) od 13. X. do 5.XII.1942., osuđen na smrt odmah poslije završetka rata. Njega je naslijedio dr. Filip Crvenković (1897. - San Isidro, Buenos Aires, 24.IV.1967.) od 5.XII.1942. do 20.X.1943. Crvenkovićev nasljednik bio je dr. Milutin Jurčić (1910.-ubijen u Zagrebu, 11.II.1945.) od 20.X. 1943. do 20.VIII.1944. Posljednji ravnatelj bio je Erich Lisak (Zagreb, 29.I.1912. - osuđen na smrt u procesu Nadbiskupa Stepinca, 1946.) od 30.VIII.1944. do konca rata.

[71] Viktor Tomić počinio je samoubojstvo, prerezavši žile na ruci, koncem travnja 1947. prije izručenja od Engleza Jugoslaviji, u rimskom zatvoru Regina Elena, koji je bio pod engleskom kontrolom.

[72] Pismo E. Kvaternika dr. Stjepanu Lackoviću, rujan 1958., objavljeno u ovoj knjizi pod naslovom, "Sudska rasprava protiv dra Andrije Artukovića u Los Angelesu 1958.".

[73] *Ibid.*

[74] E. Kvaternik, "Riječ imade Eugen Kvaternik", *Hrvatski Glas,* 2.V.1960. Pretiskano u ovoj knjizi.

[75] *Hrvatski Narod,* IV., 348., 10.II.1942., 2.

Eugen Kvaternik nije nigdje sustavno prikazao hrvatsku ratnu politiku prema srpskoj narodnoj manjini u NDH. Donekle je to učinio u ožujku 1955., u raspravi „Riječi i činjenice", na po prilici dvije stranice tiskanog teksta, te je potrebno bitne točke, tamo iznesene, i ovdje ponoviti:

> Budući da s međunarodnim komunizmom nije moglo biti kompromisa, trebalo je konflikt sa Srbima svesti na jednu snošljivu mjeru i pokušati naći osnovu suradnje i sporazuma. Vrijeme je, da se i to pitanje otvoreno tretira. Antisrpstvo bilo je srž ustaške doktrine, njegov *raison d'être* i *ceterum censeo.* To je posljedica 20 godišnjeg vladanja Beograda u Hrvatskoj i spoznaje, da je vladajući dio srpstva htio uništenje hrvatskog naroda. Aleksandar Karađorđević stvorio je Antu Pavelića, četnici – ustaše.

O postupku prema Srbima poslije 10. travnja 1941., Kvaternik ističe:

> Ne želim nijekati, da su i s hrvatske strane učinjeni izgredi, koje s ljudskog stanovišta treba osuditi a s političkog zabaciti... Sve, što se je događalo s hrvatske strane, bilo je u legitimnoj samoobrani protiv neprijatelja, koji je u dva desetljeća dao dovoljno dokaza, da želi uništenje hrvatskog naroda i hrvatske domovine. To se je desilo na našem tlu u obrani hrvatskog naroda i hrvatske domovine.
>
> Početkom 1942., bilo je mnogim članovima hrvatske vlade jasno, da smo u našim odnosima sa Srbima došli u ćor-sokak. Koncem veljače 1942. sam u jednom pismu razložio dru Paveliću ozbiljnost položaja i neminovnost katastrofe i *finis Croatiae,* ne nastupi li bitna promjena u pobijanju komunističkog ustanka. Dr. Pavelić bio je s tim izvještajem, barem naoko, impresioniran, i kreirao Glavni Stan Poglavnika, koji da će sva ta pitanja rješavati... Na prvoj sjednici te nove inertne i nepotrebne ustanove postavio sam odmah problem naših odnosa sa Srbima. Svi su se prisutni članovi vlade i predstavnici oružanih snaga složili u tome, da je došao prikladan čas, da se izgladi sukob sa Srbima. Dr. Pavelić je naglasio, da će kao prvo sredstvo pacifikacije uspostaviti Pravoslavnu Crkvu. Ali stvoreni zaključci ostali su na papiru. Pravoslavna Crkva uspostavljena je kao "Hrvatska Pravoslavna Crkva" s čisto antikatoličkom tendencijom. Na njeno čelo stavljen je Rus, a ne Srbin. Bila je to, dakle, Rusko-hrvatsko pravoslavna crkva, koja nije mogla privući Srbe.

Ista spoznaja o potrebi, "da treba prestati s međusobnim uništenjem" prodrla je istovremeno, i kod mnogih srpskih rodoljuba, uvjerenih antikomunista. Ne samo da je većina četničkih vođa – protivan je bio samo pop Đujić, dok je Jevđjević kolebao – bila za sporazum nego i sam predsjednik srpske vlade, general Milan Nedić, veliki srpski rodoljub, koji je žrtvovao sebe, da spasi svoj narod. General Nedić poručio mi je koncem svibnja 1942. po dru Savi Besaroviću, koji je u svrhu pregovora preko tjedan dana boravio u Beogradu, da je spreman na zajedničku borbu protiv komunista, da ne želi uspostavu Jugoslavije, da nitko neće dirati u Državu Hrvatsku, a da ćemo pitanje granica riješiti nakon rata. Dr. Besarović isporučio je također poruku, da će Draža Mihajlović poduprijeti zajedničku borbu protiv partizana, uz uvjet, da prestane međusobno klanje.

Dalje Kvaternik piše:

Izravne i vrlo uspješne pregovore s četnicima vodio je David Sinčić. Četnički prvaci s područja N.D.H., kojih desetak na broju, među kojima Mane Roković i Drenović, pristali su, da dođu u Zagreb, da svečano potpišu priznanje Države Hrvatske, i da s nama postave temelje suradnji za borbu protiv Titovih partizana.

... taj sporazum donijeli smo mu [Paveliću] serviran na tanjuru, a da on za nj nije ni prstom maknuo, već u proljeće 1942., David Sinčić, dr. Sava Besarović i pisac ovih redaka. Taj sporazum odobrili su Nedić i Draža Mihajlović, što je proces potonjega u Beogradu izričito potvrdio. Konačno je sve to dr. Pavelić odbio riječima: "Kako ćeš Bobanu dokazati, da se zajedno s četnicima bori protiv partizana".

Pobijedilo je antisrpstvo *à tout prix*, koje je konačno rodilo srbo-komunizam.[76]

U dopisivanju sa mnom tokom 1959. Eugen Kvaternik se je tri puta osvrnuo na hrvatsko-srpski problem, koji donekle dopunjuju njegovo pisanje iz ožujka 1955. U nedatiranom pismu, poslanom mi prema poštanskom pečatu 18. studenoga 1959., piše,

da je Pavelić svijesno stvorio i podržavao ono kaotično stanje. Odatle i njegovo protivljenje, da se provede tolerantnija politika spram Srba, odnosno stvori sa Srbima zajednički front protiv partizana. A to je u proljeće 1942. bila praktički već gotova stvar. Srbi su čak bili spremni na priznanje N.D.H. Dr. Sava Besarović mi je tu izričitu poruku donio od samog Nedića. Tadanji službeni Beograd bio je spreman dignuti ruke od Srba u Trojednici uz uvjet, da se spasi srpstvo u Bosni. Ja sam Savi Besaroviću odgovorio, da treba napraviti generalni sporazum sa svima Srbima, pa da prema tome takova srpska ponuda ne dolazi u obzir, jer sporazum na toj bazi ne bi bio ni moguć ni trajan. Rekao sam mu, da je bitno da prestane međusobno klanje, i da stvorimo trajnu zajedničku frontu protiv komunističkih partizana. Bio je do suza ganut. No Pavelić je sve to torpedirao. Pojedinosti o tome trebati će svakako iznijeti. Molim Vas, da za sada to nigdje ne spominjete. Žalibože Savica je mrtav.

U pismu od 31. kolovoza 1959. piše mi:

Hrvatsko srpski problem za vrijeme Drugog svjetskog rata bio je prvenstveno vojnički, zatim politički, a subsidiarno upravni. Kao *ultima ratio* on je bio problem sile. Takav je on od 1918. god. do danas, i biti će u povjesno dogledno vrijeme. Radić i Maček nisu shvatili da goloruki Hrvati ne mogu uspješno pregovarati sa Srbima, koji su imali svoju vojsku. Pavelić je kao rođeni Balkanac taj momenat sile izvrsno shvatio, i dao novi pravac hrvatskoj borbi. No u najodlučnijem času on je najsvetije hrvatske interese žrtvovao za svoje osobne, i ustašku revoluciju pretvorio u kaos. On, kao i cjelokupni hrvatski vodeći sloj, nije shvatio, da je 10. travnja 1941. bio istom početak teške i duge borbe. Nisu shvatili, da su Srbi doživjeli drugo Kosovo, i da je osnovni postulat svake srpske politike bio srušiti hrvatsku državu prije konca rata, jer bi konsolidacija hrvatske države nakon rata značila konac Dušanovog carstva i stvaranje predkumanovske Srbije. Zato su i bili spremni na svaku žrtvu, da taj razvitak spriječe. To su radili i kraljevski četnici i komunistički partizani. U biti odlučila je sila. Srpska sila nadjačala je hrvatsku, jer hrvatska vlada i

[76] 76 E. Kvaternik, "Riječi...", *op. cit.*, 69-71. Glavni Stan Poglavnika osnovan je 12.III.1942., a Hrvatska Pravoslavna Crkva 3.IV.1942.

hrvatski vodeći sloj nisu znali osposobiti svoj narod niti ga voditi u toj presudnoj i odlučujućoj borbi, već su izdajom najosnovnijih hrvatskih interesa, sabotažom kod organizacije i oboružavanja vojske, korupcijom, orgijama, divljaštvom, ogavnim spletkama, borbom za položaje, i vlašću i bogatstvom – služeći se kod toga najstrašnijim zločinima – upropastili zlatnu priliku 10.4.1941.

Hrvatska nije propala na srpskom pitanju. Ona je stradala, jer je hrvatski narod tolerirao jedan tipično orijentalni despotski režim, koji je počinio sramotnu izdaju, i da tu izdaju prikrije, ustašku revoluciju pretvorio u kaos i anarhiju.

Takovom režimu nedostajala je moralna snaga, da uspješno završi hrvatsko srpski rat. Neprijateljska okupacija i poraz bili su neminovni. *Perditio ex te Croatia!*

U pismu od 9. listopada 1959. Kvaternik gleda u budućnost hrvatsko-srpskih odnosa na temelju iskustva iz Drugog svjetskog rata:

Jednom ćemo morati sa Srbima razgovarati o granicama i o međusobnim odnosima. Budućnost hrvatskog naroda ovisi o tome, da li će taj narod izbaciti vodstvo, koje će biti politički i organizatorno u stanju stvoriti jaku hrvatsku vojsku, i na temelju te vojničke snage voditi razumnu politiku – isključivo hrvatskih interesa – nasuprot Srba i drugih naših susjeda. Takova koncepcija nije regresija u hipernacionalizam već diktirana zakonom samoodržanja. Nikakova podunavska ni europska politička kombinacija ne će nas moći ni htjeti zaštititi od politike pećke patrijaršije, ni svetosavske politike Ilije Garašanina. Tu zaštitu treba tražiti u nama samima. Ne budemo li je znali stvoriti, treba gledati vrlo pesimistički na budućnost naše narodne egzistencije.

Činjenicama treba gledati u oči. Srbi su se zadnjih 100 godina pokazali politički sposobnijima od nas. *Rebus sic stantibus* oni će to biti i u buduće. Tu njihovu realnu, ili prividnu, nadmoć možemo izjednačiti samo našom vojničkom organizacijom i ekonomskom, socijalnom i kulturnom izgradnjom. Tu smo im bez sumnje nadmoćni. Oni to točno znadu i osjećaju. Zato je za njih svako popuštanje početak raspada Dušanova carstva. Banovina to najbolje dokazuje, i zato danas tako grčevito drže hrvatski narod u velikosrpskim lisičinama. Na temelju iskustva iz prošlog rata ne može biti sumnje, da smo mi njima na vojničko-organizatornom području nadmoćni. Mi smo se za vrijeme prošlog rata mogli afirmirati kao narod i država samo, da smo našu vojničku snagu izgradili do najjačeg mogućeg stepena. I ako se vojska ne izgrađuje ni za nekoliko tjedana, ni za nekoliko mjeseci, ipak smo za četiri godine mogli imati bolju i jaču vojsku od Srba. Samo ta vojska mogla je biti garancija našeg samoodržanja i instrumenat jedne spasonosne politike. Vi ste ispravno napisali [u *Pola stoljeća hrvatske politike*] da je Pavelić vojsku i redarstvo atomizirao. No vjerojatno Vam je nepoznato, da je Pavelić sustavno spriječavao stvaranje jake vojske i redarstva, te njihovo naoružanje. To je ne samo moje uvjerenje nego i drugih, napose pok. mog oca i Ante Moškova. Od živih razgovarao sam o tome sa Pečnikarom i Herenčićem i oni su istog mišljenja. Dakle od ustaša emigranata pok. Moškov, Pečnikar, Herenčić i ja složni smo u tome, da je Pavelić spriječio stvaranje jake i jedinstvene hrvatske vojske. Propusti koji su u tom pravcu učinjeni mogu se sa stanovišta hrvatskih interesa kvalificirati samo kao u nebo vapijući grijeh i zločin. Nikakova unutarnja ni vanjska politika nije nas mogla spasiti, jer taj osnovni vojnički faktor nije funkcionirao. Tom vojničkom faktoru treba dodati i redarstveni, jer kako je znao kazati comm. Flora: "*Nelle guerre i popoli* se

governano con la polizia". Jake policije Pavelić se je najviše bojao. Comm. Ciro Verdiani (talijanski redarstveni ataše u Zagrebu), kad je vidio ogromne poteškoće koje su mi činili Pavelić i njegovi ministri kod stvaranja jedne valjane redarstvene organizacije, znao je kazati: "*Quel uomo (Pavelić) a una paura matta de una forte polizia*".

Pavelić je od početka podcjenjivao važnost komunističko partizanskog pokreta i to je bila jedna od bitnih točaka različitih pogleda i političkog vrednovanja između njega i Eugena Kvaternika. Kvaternikova je teza bila, da su komunisti, odnosno partizani, glavni neprijatelji hrvatske države i da ih treba podpuno uništiti. U tu svrhu potrebno je sklopiti suradnju sa Srbima nacionalne i protukomunističke orientacije. Uspješna hrvatska ofenziva u Istočnoj Bosni u rano proljeće 1942. podigla je vojnički ugled Hrvata u srpskim očima i, čini se, uvelike utjecala na mijenjanje njihovih pogleda prema Hrvatima. Partizanski poraz na Kozari u rano ljeto 1942. ohrabrio je hrvatsku vojsku, te Slavko i Eugen Kvaternik traže, "da hrvatska vojska bez Nijemaca zadrži inicijativu, koju smo napokon dobili, i nastavi progonom potučenih partizana. Grmeč je bio u talijanskoj zoni, južno od talijansko-njemačke demarkacione linije, ali talijanskih postrojbi nije bilo do Knina. Dr. Pavelić je i taj pothvat spriječio motivacijom, da su Nijemci protivni".[77] Komunistički povjesničari obično nazivaju 1942. prelomnom godinom u svom konačnom uspjehu osvajanja vlasti. Je li ona mogla biti prelomnom godinom u hrvatsku korist?

Eugen Kvaternik tvrdi, da su već početkom 1942. osvanuli na Pavelićevom dvoru poznati komunisti i partizanski agenti. "Na sve njih redarstvo je upozorilo dra Pavelića, a ja osobno svake sam mu večeri to stanje spočitavao s jedinim rezultatom, da me je ironizirao, dok mi jednom otvoreno nije rekao: 'Bolan, nisu važni partizani, važno je, kako će svršiti rat'". Kvaternik spominje kipara Augustinčića, "koji je kod Pavelića isposlovao slobodu mnogim komunistima". Barun Fiedler, "svijesno akceptirani partizanski agent", u proljeće 1942. postao je, "*persona grata* na Pavelićevom dvoru". Hrvatsko redarstvo odkrilo je u proljeće 1942., da bosanska Srpkinja Marina Komljenović, žena poznatog hrvatskog komuniste dra Pavla Gregorića, podržava povjerljive dodire s nekoliko hrvatskih ministara. Pavelić, "Da zametne trag, spriječio je daljnju istragu, i prigodom jedne zamjene predao Marinu Komljenović partizanima".[78] Prije 29. kolovoza 1942. imenovan je Poglavnim pobočnikom pukovnik Viktor Prebeg, a 14. svibnja 1943. postao je Poglavnim županom županstva pri Poglavniku i na tom položaju ostao do konca rata. Dr. Ivo Korsky za njega kaže: "Poslije rata otkrilo se da je pukovnik Prebeg, koji je kao ustaša bio suđen

[77] *Ibid.*, 73.
[78] *Ibid.*, 72 i E. Kvaternik, "Riječ imade...", *op. cit.*

s ličkim ustankom, na robiji postao komunist i kao takav uspio infiltrirati u sam vrh hrvatske vlade".[79]

Na sudbinu hrvatskih Židova, Eugen Kvaternik se kratko osvrnuo u dva svoja objavljena rada U svojoj prvoj objavljenoj raspravi, "Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.", *Hrvatska revija*, rujan 1952., stranica 218. piše, da se je talijanski zamjenik vojnog atašea u Zagrebu, potpukovnik Domenico Sangiorgio, često, "znao zauzimati za Židove, kojih je ne mali broj s prećutnim znanjem, a i aktivnom pomoći hrvatskih redarstvenih vlasti prebacio u Italiju". U svojem posljednjem sastavku, neposredno pred smrt, "Odgovor na primjedbe Dra. Branka Pešelja", *Hrvatska revija*, rujan 1962., stranica 281, navodi, da je sud na procesu protiv Eichmana u Jerusalemu ustanovio, "da su progoni protiv Židova u Hrvatskoj bili vođeni od Nijemaca, i da su započeli već 11.4.1941." Na istom je procesu jedan zagrebački rabin, "nakon opisa progona i stradanja Židova s područja N.D.H.otvoreno priznao, da, ako je s područja Hrvatske ipak spašen dosta veliki broj Židova, onda se to imade pripisati korupciji visokih ustaških funkcionera i vezama obitelji Kvaternik s Židovima. Nadalje Kvaternik tvrdi, da je učinjeno "vrlo mnogo" sa hrvatske strane, da se Židovi spase. U dopisivanju sa mnom ukratko se je dvaput dotakao i te problematike. U pismu od 31. kolovoza 1959., na stranici 3., navodi: "Činjenica je, da su baš hrvatske vlasti spasile mnogog Židova. Nismo bili ekstremni, naprotiv, Nijemci su nam uvijek predbacivali, da su Nedić i njegova vlada židovski problem riješili mnogo radikalnije". Nešto više je o tome progovorio u pismu od 3. travnja 1960., na stranici 4.: "Sigurno je – ja sam tome svjedok – da je čitav hrvatski narod ustao u obranu Židova. Čak i mnogi ustaše i neki članovi vlade. Ne želim još o tome pisati, koliko smo mi Židova na redarstvu spasili i kako. No broj je vrlo velik".

Najveći dio, u svojim objavljenim radovima, Eugen Kvaternik je posvetio talijansko-hrvatskim odnosima. Pavelić je stalno popuštao Talijanima i tokom prelomne 1942. godine bio je pod "ogromnim uplivom" generala Marija Roatte, zapovjednika Druge talijanske vojske, odnosno zapovjednika okupacionih talijanskih trupa u drugoj zoni, stvorenoj u Hrvatskoj Rimskim ugovorima od 18. svibnja 1941. Ta je reokupacija druge zone provedena početkom rujna 1941.[80]

Eugen Kvaternik tvrdi,

> da je, ne samo predlagao nego i sasvim konkretno spremao oružani napadaj na II. talijansku vojsku, kojeg je nekoliko puta neposredno prije izvršenja spriječio dr. Pavelić sa motivacijom. 'da mi ne možemo ratovati protiv Italije', nego je laganu i

[79] Ivo Korsky, "Ja sam hrvatski nacionalist", *Rubikon* (Zagreb), studeni 1990., 10. Nisam mogao točno ustanoviti, kada je Viktor Prebeg imenovan krilnim pobočnikom Poglavnika, ali on u tom svojstvu prisustvuje odlikovanju generala Vladimira Laxe osobno od Poglavnika na 29.VIII.1942.: *HN*, IV., 516., 30.VIII.1942.
[80] E. Kvaternik, "Riječi...", *op. cit.*, 67-69, 71

jeftinu ulogu 'heroja otpora protiv fašističkog okupatora' prepustio Titu i njegovim komunističkim partizanima i na taj način spriječio stvaranje hrvatske nacionalne resistencije, koja bi automatski dovela do stvaranja hrvatskih oružanih odjela na strani saveznika. O svemu tome čitat ćete iskaze još živih svjedoka – *in due course* [u svoje vrijeme].[81]

Nažalost Eugen Kvaternik nije ispunio svoje obećanje radi svoje nagle smrti i borbe za život svoje obitelji.[82]

Na drugom mjestu, Kvaternik govori o hrvatskom nadziranju rada Druge talijanske vojske u Hrvatskoj:

> Jedan odsjek naše obavještajne službe, u kojem je radilo oko 180 činovnika i agenata, imao je isključivo zadatak, da nadzire aktivnost Druge talijanske vojske. Već do konca ljeta 1942. sakupio je nekoliko sanduka dokaznog materijala o talijansko-partizanskom konkubinatu. Dr. Pavelić je sve to znao. Svoje pravo lice pokazao je dva dana nakon što je konačno prihvatio moju zadnju demisiju [to jest 11. X. 1942., jer je Pavelić prihvatio Kvaternikovu demisiju 9. X.], kad je osobno osvanuo u ministarstvu unutrašnjih poslova i raspustio talijanski odsjek. Sabrani dokazni materijal nestao je bez traga".[83]

Eugen Kvaternik, dosada jedini, iznio je i mogućnost promjene talijanske politike prema Hrvatskoj u kasnu jesen 1941. Iza te moguće promjene stajao je talijanski kraljevski dvor, a ključna osoba, koja je trebala uvjeriti Mussolinija o tome, trebao je biti novi talijanski poslanik u Zagrebu, Guariglia, čije je imenovanje za poslanika u Zagrebu trebao zatražiti Pavelić od Mussolinija. Ali to Pavelić nije učinio, očito zato jer je jedan od glavnih zahtjeva za promjenu talijanske politike u Hrvatskoj bio ustoličenje Duca di Spoleto kao hrvatskog kralja u Zagrebu.[84] Talijanski dokumenti sigurno će baciti više svjetla na ovu problematiku.

Politiku popuštanja prema Talijanima, Pavelić je provodio i prema Nijemcima. To je posebice došlo do izražaja poslije silaska s vlasti Slavka i Eugena Kvaternika u listopadu 1942.

Eugen Kvaternik je smatrao, da su Rimski ugovori od 18. svibnja 1941. mogli ispasti mnogo povoljnije za Hrvate, da je Pavelić tražio sudjelovanje Njemačke u tim pregovorima. Naveo je, da je Ribbentrop poslao Paveliću tajnog emisara u Zagreb, koji mu je navečer 25. svibnja 1941., poslije Pavelićevog povratka iz Ljubljane s pregovora s Talijanima, prenio slijedeću Ribbentropovu poruku: "Talijani su u Beču [20-22. travnja 1941.] od nas

[81] E. Kvaternik, "Moj razlaz...", *op. cit.*, 67.

[82] Kad sam ga u mojem pismu od 22.VIII.1959. nagovarao, da sistematski napiše svoje uspomene, odgovorio mi je 18.XI.1959., 4, "Vaš prijedlog, da napišem memoare, žalibože, za sada nije provediv, jer sam toliko zaokupljen s mojim privatnim poslom (imadem malu metalurgijsku industriju), da naprosto nemam vremena".

[83] E. Kvaternik, "Riječi...", *op. cit.*, 72

[84] E. Kvaternik, "Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942.", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), IX., sv. 2., lipanj 1959., 170-173.

zahtjevali cijelu Hrvatsku. Mi smo im odgovorili, da, ako što traže od Hrvata, neka se izravno obrate na njih a ne na nas. Mi smo moralno na Vašoj strani". Kvaternik nastavlja, da Pavelić tu poruku nije saopćio, "nikome od svojih suradnika, a ja sam za nju saznao tek nekoliko godina kasnije", te piše u bilješci, "Ime kurira kao i pojedinosti ovog događaja objavit ću drugom prilikom".[85] Kvaternik za života nije više uspio o tome pisati. U pismu meni od 18. studenog 1959., stranica 1., otkrio mi je identitet toga emisara: "... htio bih Vam saopćiti, da je onaj Ribbentropov emisar, koji je 25.IV. 1941. Paveliću saopćio onu poruku, bio dr. Ivo Brezović, gradišćanski Hrvat, moj dobar prijatelj. Ta je stvar vrlo zanimljiva i značajna je obzirom na duplicitet njemačke politike i Pavelićeve totalne podložnosti Talijanima. Molim Vas da, za sada, ni o tome ne pišete. Ja ću o tome opširnije pisati".

Kvaternik općenito opisuje svoj odnos s Nijemcima u slijedećim redcima:

> Moj odnos sa nacistima bio je za vrijeme čitavog mog službovanja napet i neprijateljski, napose u zadnjem razdoblju. Iznimku čini moj odnos spram prvog redarstvenog attachéa Willy Beissnera. Njegov nasljednik, koji je nastupio položaj u travnju 1942. – Helm bio mi je zakleti neprijatelj. Takav je bio i njemački poslanik Siegfried Kasche i njemački general u Zagrebu Glaise-Horstenau. Njihov neprijateljski stav određen je činjenicom, da sam se uvijek protivio koncesijama, koje su oni tražili, a koje su bile uvod u germanizaciju Hrvatske. Kao ilustraciju navodim, da mi je Glaise-Horstenau jednom dobacio, da sam Starčevićanac i kao takav neprijatelj Nijemaca. U rujnu 1942. bilo je notorno, da Kasche traži moju glavu".[86]

Ali nije bio samo Kasche, koji je tražio glavu Eugena Kvaternika, nego sam Pavelić potpomognut Lorkovićem i Košakom, generalom Glaise-om i ostalima. Bez sumnje glavna osoba u smjenjivanju Eugena i Slavka Kvaternika bio je sam dr. Ante Pavelić. Politički uzroci, koji su se navodili, bili su, da se je vojskovođa Slavko Kvaternik pokazao uvelike nesposobnim organizatorom hrvatske vojske i častohlepnim, a njegov sin Eugen Kvaternik, da je bio glavnim stvaraocem kaosa i nereda, u prvom redu progonom Srba. Takvo je mišljenje o Eugenu imao i sam njegov otac, Slavko. Poslije silaska s vlasti Slavka Kvaternika, Glaise ga je na vlastitu inicijativu posjetio i imao s njime prilično dugi razgovor, koji dan prije 9. siječnja 1943. Na Glaiseovo iznenađenje, Slavko Kvaternik mu je rekao, da je "oduvijek bio istinski prijatelj Srba i da je stoga najodlučnije osuđivao ubijanja, izvanredno štetan kurs svoga sina Eugena. Taj, uostalom, uopće i nije njegov sin u duhovnom pogledu nego poglavnikov, koji mu je i davao izričite upute za sve njegove bezumne čine".[87]

[85] E. Kvaternik, "Riječi...", *op. cit.*, 64.

[86] E. Kvaternik, "Riječ imade...", *op. cit.*

[87] Glaiseovo pismo Löhru, 13.I.1943., B. Krizman, *Pavelić između ...*, *op. cit.*, 484. Dosta opširno pismo obavještava Löhra o konferencijama s generalom Roattom u Zagrebu 9. i 10. I.

Eugen Kvaternik tvrdi, da je "svoju prvu pismenu demisiju predao dr. Paveliću već u srpnju 1941. To su već tada znale tajnice dr. Pavelića Vera Javor [kći pok. Stipe Javora i kasnije žena Ive Herenčića] i Maca Cvitković [buduća Eugenova žena]... Iako je dr. Pavelić moju demisiju na oko prihvatio, ipak je nikada nije proveo".[88] Kvaternik nigdje ne navodi, koji su bili razlozi toj njegovoj prvoj pismenoj ostavci. Stvaranje kaosa u Hrvatskoj progonom Srba?

Eugen Kvaternik je bio "čvrsto odlučio" dati ostavku poslije proslave prve godišnjice NDH 10. travnja 1942., ali ga je u tome spriječio njegov otac Slavko, "sa riječima: 'Mi ne možemo ostaviti Poglavnika', apelirajući na moju poznatu lojalnost glavaru N.D.H.".[89] Opet Kvaternik ne navodi razloge toj namjeravanoj ostavci. Mijenjanje politike prema srpskoj narodnoj manjini i Srbima uopće? Politika prema partizanima?

> Konačno sam demisionirao – piše Eugen Kvaternik – istom 25. rujna 1942. Toga dana u 14 sati saopćio mi je moj pokojni otac, da mu je upravo dr. Pavelić kazao, da on 'kao ministar domobranstva nije više potreban' i da će na njegovo mjesto doći general Vilko Begić kao državni tajnik u ministarstvu domobranstva, a za glavara glavnog stožera general Ivan Prpić...Slavko Kvaternik nakon što je saslušao dr. Pavelića samo mu je rekao: *'Der dumme deutsche Michel muss herhalten damit Roatta recht hat'*, našto se je, tako mi je toga dana pričao moj otac, dr. Pavelić zacrvenio poput raka, jer očito nije računao, da je mom ocu bilo jasno odakle vjetar puše.

Eugen Kvaternik je "još isto poslije podne 25. rujna 1942.", protivno nastojanju svoga oca, podnio pismenu ostavku.[90] Ostavku je Eugen Kvaternik "opširno u jednom pismu obrazložio. To demisiono pismo uručio je dr. Paveliću dr. Svježić, 25. rujna u 17h, baš u času, kad je dr. Veesenmeyer bio kod njega".[91]

Ne sumnjam u istinitost prikaza konačne ostavke Eugena Kvaternika, ali to nije moglo biti 25. rujna 1942., jer toga dana dr. Pavelić nije bio u Zagrebu. Dr. Pavelić je s pratnjom odletio u posjet Hitleru iz Zagreba u podne u srijedu, 23. rujna. Istog dana imao je dvosatni razgovor s Hitlerom u Vinici. Zatim je otišao posjetiti hrvatske postrojbe na Istočnom bojištu i doletio natrag u Zagreb u subotu 26. rujna u 18.30 sati.[92] Budući da je 27. rujna 1942. bila nedjelja,

---

1943., *ibid.*, 481-484. Na kraju Glaise piše o "nedavnom" razgovoru sa Slavkom Kvaternikom, vjerojatno 7. ili 8. I. 1943.

[88] E. Kvaternik, "Moj razlaz...", *op. cit.*, 62.

[89] E. Kvaternik, "Još nešto o Rimskim ugovorima", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), III., sv. 2., lipanj 1953., 244 i E. Kvaternik, "Moj razlaz...", *op. cit.*, 62-63.

[90] E. Kvaternik, "Moj razlaz...", *op. cit.*, 63. Odgovor Slavka Kvaternika Paveliću uglavljuje, da je general Roatta iza njegovog otpuštanja, što je i vjerojatno, ali o tome za sada nema dokumentarne potvrde.

[91] E. Kvaternik, "Još nešto...", *op. cit.*, 244.

[92] Odlazak iz Zagreba i povratak u Zagreb dr. Pavelića zabilježeni su u *Hrvatskom Narodu*, IV., 537., četvrtak 24. IX. i 540., nedjelja, 27. IX.1942. Njemački zapisnik razgovora Hitler-Pavelić u

predpostavljam, da je najranije Pavelić mogao razgovarati sa Slavkom Kvaternikom u ponedjeljak 28. rujna 1942. i to bi ujedno bio datum opširne pismene ostavke Eugena Kvaternika.

Je li dr. Veesenmeyer tada bio u Zagrebu? Nemam točnog podatka o njegovom dolasku u Zagreb, ali dr. Veesenmeyer bio je odlikovan od dra Pavelića, u prisutnosti Lea Grivičića i dr. Jure (Djure) Vranešića, Redom Krune Kralja Zvonimira I stupnja s hrastovim grančicama i pravom na naslov viteza u ponedjeljak, 5. listopada 1942.[93]

Eugen Kvaternik opisuje daljnje okolnosti oko svoje ostavke:

> Kad na moju demisiju do konca rujna nisam dobio odgovor, ja sam od 1. listopada dalje demonstrativno izostao iz svog ureda i ostao u svom stanu na Jabukovcu broj 7 odbijajući svako uredovanje. Tako sam konačno 9. 10. 1942. u 11,50 uspio od dr. Pavelića – kojemu nije konvenirala moja inicijativa, jer je htio da bude njegova – dobiti razrješnicu, koju je motivirao zahtjevom Nijemaca i Talijana... Istom 13.X.1942. objavljen je dekret o mom razrješenju, naravno bez spomena o mojoj demisiji. Ali između dana moje demisije i dana objave mog razrješenja, dosegla je vrhunac ona inspirirana i organizirana kampanja po kojoj nije bilo od pamtivjeka zločina, kojeg ja navodno nisam počinio, i to sve u času, dok sam ja u mom stanu sa očajem meditirao o neminovnoj katastrofi naše nakon osam stoljeća uskrsle Hrvatske. Ta kampanja vođena je zato, jer se točno znalo, da sam ja jedini bio u stanju – obzirom na moja vrela informacija – prosuditi prave razloge našeg već tada teškog stanja...[94]

Budući da su sudbine Slavka i Eugena Kvaternika bile tada usko povezane, potrebno je ustanoviti što se tada događa sa Slavkom Kvaternikom. 5. listopada 1942. vojskovođi Slavku Kvaterniku Poglavnik je "na njegovu molbu podijelio dopust za oporavak",[95] i on je istog dana s pratnjom otputovao u Slovačku na odmor. Povratio se je "22. XII., navečer iz Bratislave preko Beča u Zagreb". "Bio je u uniformi; službeni doček je izostao".[96] Za vrijeme boravka u Slovačkoj – od 5. listopada do 22. prosinca 1942. – Slavko Kvaternik je poduzimao mnoge uzaludne korake, da bi se povratio na svoj stari položaj. Prije 13. prosinca posjetio ga je u Slovačkoj sin Eugen. Glaise brzojavlja Vrhovnoj Komandi 13. prosinca, "Posjet što ga je nedavno učinio svome ocu možda je utjecao na maršalovo dalje držanje".[97]

Vinici 23.IX.1942., objavljen je u *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie E: 1941-1945, Band III., dok. 310, 530-538, a B. Krizman donosi hrvatski prevod u, *Pavelić između...*, *op. cit.*, 407-413.

[93] *HN*, IV., 547., utorak, 6.X.1942.

[94] E. Kvaternik, "Moj razlaz...", *op. cit.*, 64. ; E. Kvaternik, "Još nešto...", *op. cit.*, 244, i *HN.*, IV., 554., 14.X.1942.

[95] *HN*, IV., 547., 6.X.1942.

[96] Glaise Vrhovnoj Komandi, 24.XII.1942., B. Krizman, *Pavelić između...*, *op. cit.*, 437.

[97] *Ibid.*, 435.

Didini roditelji: Slavko i Olga, rodena Frank

Četiri generacije na imanju Kvaternikovih u Freinbergu kod Celja, 1935/36: Olga Kvaternik, njezina majka Dora (supruga dra Josipa Franka, sjedi sa praunukom Thomasom Potthofom u krilu) i Didina sestra Marija Potthof.

Kod prvog razgovora s Pavelićem prije podne na Badnjak 24. prosinca, Slavko Kvaternik je,

> vidno iscrpljen saopćio svom državnom poglavaru da on – koliko god bio u brizi za državu i oružane snage – ne može više da surađuje u javnim poslovima. Poglavnik je odgovorio da će narednih dana provesti što je moguće dostojniju ostavku maršala na položaju ministarstva domobranstva. Kvaternik je izrazio želju da ode u inozemstvo pri čemu bi najviše želio da to bude Štajerska. Poglavnik je sebi pridržao pravo da o tome kasnije odluči.[98]

Na sastanku s Pavelićem 29. prosinca, utvrđeni su, u opširnom razgovoru, detalji ostavke Slavka Kvatetnika. Kvaternik je tada predao Paveliću pismo: "U njemu se utvrđuje ovakovo rješenje: maršal se povlači iz vlade i napušta ministarstvo domobranstva. Ostaje mu titula maršala u miru s odgovarajućom mirovinom i uz prepuštanje vile u kojoj sada stanuje. No, on bi zasad rado otišao u Njemačku, u okolicu Salzburga ili Beča na oporavak..." zajedno s mlađom kćerkom Dorom, njezinim mužem, dr. Lavoslavom Lutilsky i njihovo dvoje mlade djece.[99]

4. siječnja 1943. Poglavnik je izdao odredbu kojom je razrješio Slavka Kvaternika dužnosti ministra domobranstva. "Podjedno određujem, da mu se pridržavaju sve počasti i pripadnosti Vojskovođe u nedjelatnom stanju".[100] Slavko Kvaternik otišao je u izbjeglištvo u Austriju, na Semmering, koncem veljače 1943., dan poslije odlaska Eugena Kvaternika i njegove obitelji u Slovačku.

Eugen Kvaternik boravio je u Zagrebu poslije prihvaćanja njegove ostavke skoro pet mjeseci, od početka listopada 1942. do konca veljače 1943. Bojao se za svoj život, jer ga je Pavelić, "dvaput po Tomiću nastojao ukoniti. To je bilo u listopadu 1942. Kad to nije uspjelo, dao je nalog ministru unutrašnjih poslova dr. Anti Nikšiću, da saopći njemačkom Polizeiattaché-u Helmu, da spremam atentat na njemačkog poslanika Kasche-a ne bi li me tako strpao u zatvor, pa da onda svojim pristašama dobaci: To su htjeli Nijemci!"[101] Pavelić je, "pred Božić 1942. nagovarao Francetića, da mene i neke moje prijatelje fizički likvidira".[102]

Eugen Kvaternik pokušao je još jednom, 17. prosinca 1942., iznijeti Paveliću svoju analizu tadašnje hrvatske situacije i viziju budućnosti:

> ... zabrinut tokom događaja i imajuć u vidu samo spas Hrvatske – pod redarstvenom paskom i unatoč najrazličitijih prijetnja i grožnja – smatrao sam svojom dužnošću još jednom upozoriti dr. Pavelića na neizbježivu katastrofu

---

[98] Glaise Vrhovnoj Komandi, 24.XII.1942., *ibid.*, 437.

[99] Kasche njemačkom ministarstvu vanjskih poslova, 31.XII.1942. i Glaise Vrhovnoj Komandi, 2.I.1943., *ibid.*, 438

[100] *HN*, V., 624., 7.I.1943., 3.

[101] Pismo E. Kvaternika dru Stjepanu Lackoviću, 7.III.1959., 1. Očito je dr. Ante Nikšić, koji je kao i Eugen Kvaternik bio izbjeglica u Argentini, o tome pričao Kvaterniku.

[102] E. Kvaternik, "Talijanska politika...", *op. cit.*, 186. Tako je Kvaternika obavijestio Jure Pavičić, intimni prijatelj Jure Francetića, u Tatranskim Matliari u Slovačkoj u veljači 1944.

Hrvatske, ne dode li do promjene naše cjelokupne politike. Tako sam mu u prisustvu još danas živog Pečnikara i mrtvih Lisaka i Moškova još jednom izložio stanje stvari napose potrebu uništenja partizana prije svršetka rata. On nije imao drugog odgovora, nego da mi predbaci veleizdaju, koju sam navodno počinio kritizirajući njegovu politiku... Toga dana bilo mi je jasno, da sam bio u sukobu sa jednim srednjovječnim despotom, koji nije pristupačan nikakovim argumentima ni idealnim porivima, a koji je budućnost svoga naroda podredio svojim svakidašnjim sićušnim, uostalom sasvim krivo shvaćenim interesima.

To je bilo 17. prosinca 1942., kad već tri mjeseca nisam bio na vlasti. Istini za volju moram priznati, da su Pečnikar i Moškov – sa Lisakom nisam imao prilike razgovarati – iza svibanjske katastrofe priznali moje tadanje ispravno držanje. Kad sam izlazio iz njegove radne sobe, dr. Pavelić je dobacio onoj trojici mojih drugova iz prve emigracije: 'Jeste li vidjeli, lud je".[103]

Njemački poslanik u Bratislavi, Ludin, obavještava svoje ministarstvo u Berlinu, 8. siječnja 1943., "kako slovački poslanik u Zagrebu izvještava, da je sin maršala Kvaternika zatražio vizu za putovanje u Slovačku". 13. siječnja 1943. Ludin javlja Berlinu, "da je vlada NDH sporazumna s odlaskom Eugena Kvaternika u Slovačku. Stoga Ludin ponovno moli upute u pogledu stava Berlina".[104]

Eugen Kvaternik tvrdi, da je napustio Hrvatsku i odputovao u Slovačku 26. veljače 1943., "sa uvjerenjem da je katastrofa neminovna".[105] Marija Kvaternik, Eugenova udovica, piše mi 16. siječnja 1963.,

Da se nismo sklonili u Slovačku, Didi bi se bilo isto dogodilo [kao i Vladi Singeru], o tom nema sumnje. Dida je previše volio Hrvatsku i bilo mu je dosta emigracije – koliko puta mi je govorio, kad sam ga nagovarala da odemo – "Ti ne znaš što znači biti bez domovine i biti emigrant". Istom kad je već situacija bila nesnošljiva i Didin život u opasnosti – otputovali smo nakon svih peripetija sa našim tromjesečnim sinom 23. 2. 1943. u Slovačku. Nijemci nisu dali Didi prolazni njemački vizum, mjesecima su zavlačili – po nalogu Pavelića. Istom kad se Vojskovođa zagrozio dru Paveliću, da ni on ne će ći u inozemstvo dok ne ode Dida, dr. Pavelić je popustio i dozvolio da nam Nijemci dadu prolazni vizum.

Dakle, Eugen Kvaternik i obitelj napustili su Hrvatsku koncem veljače 1943. Eugen Kvaternik oženio se s Marijom Cvitković u crkvi sv. Marka u Zagrebu 10. siječnja 1942. Svjedoci su bili bojnik Poglavnikove tjelesne bojne Erih Lisak i poručnik iste bojne Ivica Šarić.[106] Njihov sin Slavko rodio se je u Zagrebu, 31. listopada 1942.

*

[103] E. Kvaternik, "Moj razlaz...", *op. cit.*,

[104] B. Krizman, *Pavelić između...*, *op. cit.* 439. Krizman ne navodi ništa više o odlasku E. Kvaternika u Slovačku.

[105] Pismo E. Kvaternika dru Stjepanu Lackoviću, 7.III. 1959., 1.

[106] *HN*, IV., 323., nedjelja, 11.I.1942.

Na više mjesta u ovoj knjizi, Eugen Kvaternik ocjenjuje dra Antu Pavelića i stil njegove vladavine, te govori o značenju Nezavisne Države Hrvatske u hrvatskoj povijesti. Čini mi se prikladnim završiti ovo poglavlje s nekoliko značajnih misli Eugena Kvaternika temeljenih na njegovom iskustvu iz vremena kad je bio na vlasti.

Kvaternik piše za Pavelića, da mu,

je manjkao svaki dar političke diferencijacije i niansiranja, napose je njegovo nepoznavanje povijesti toliko, da nije shvatio temeljni aksiom politike, da svaki narod i njegovo vodstvo vrijede samo toliko, koliko su jaki. Hrvatska je mogla biti čimbenik nasuprot sila Osovine i nasuprot Saveznika, samo da je bila konsolidirana i jaka. Jačajući Hrvatsku, Pavelić bi ojačao i svoj položaj. Nedostajala mu je spoznaja, da on vrijedi toliko, koliko vrijedi Hrvatska, a ne koliko bude u milosti Mussolinija i Hitlera, Roatte i Himmlera. *Napose mu je manjkala moralna odvažnost i rodoljublje da stvori sitauciju, u kojoj bi netko drugi mogao preuzeti državno vodstvo.*[107]

Potrebno je naglasiti, da dr. Pavelić nikada ne bi uspio provesti svoju osobnu protuhrvatsku politiku, da je u svojoj vladi naišao na jedinstveni otpor. Da to spriječi, on je već prvih dana N.D.H., najogavnijim intrigama i tipično balkanskim podvalama uspio na smrt međusobno zavaditi svoje najbliže suradnike. Ljudi, koji su 10 i više godina srpske tiranije zajedno suradivali, povlačili se po zatvorima, izgubili mladost i pretrpjeli progone i nasilja svake vrsti, te koje je vezalo osobno prijateljstvo, očelično u zajedničkoj borbi za iste ideale, preko noći su postali osobni neprijatelji, a da sami nisu znali zašto. U takvim prilikama Pavelić je u vladi bio isključivi arbiter i radio po miloj volji, što bi mu se prohtjelo.[108]

Ova Kvaternikova ocjena Pavelićeve vladavine istovjetna je ocjeni profesora Ivana Oršanića, koji je cijelo vrijeme NDH proveo na vlasti. Oršanić ovako opisuje stil Pavelićeve vladavine:

Može biti čudno da je dr. Ante Pavelić simbolizirao jedinstvo ustaštva, bio njegov šef i ujedno tehnički realizator njegova nejedinstva.

Zbog neprestanog straha da bi mogao biti likvidiran, on je stvarno želio da svakom ustaši od važnosti bude izravni šef i da ga povezuje izravno uza sebe i ima ga na uvidu i povjerenju. Oni koji su bili ministri ili generali ili visoki ustaški dužnosnici ili u izvještajnoj službi, svi su bili u izravnom odnosu s Poglavnikom i bez ikakovih posrednika. Poslije ovih osoba izravnog i neposrednog povjerenja, kojih je moglo biti oko 40, dolazili su drugi po rangovima ili kao masa.

Od tih četrdeset ustaša nije bilo ni dvojice međusobno stopostotnog osobnog povjerenja. Svi su bili razbijeni povjerenjem prema Poglavniku, koji je savršeno vješto manevrirao i intrigirao njihove međusobne odnose. On je dopustio lojalnost, vjernost i poslušnost samo prema sebi. Prijateljstvo između tri ustaška ministra, tri

[107] E. Kvaternik, "Riječi...", *op. cit.*, 71-72. Kurziv je od pisca ovih redaka.

[108] E. Kvaternik, "Talijanska politika..." *op. cit.*, 173.

ustaška generala, tri ustaška izvještajca, doživljavao je kao opasnost, kao mogućnost urote, nelojalnosti, kao nešto što se ima nadzirati, razbiti i onemogućiti.[109]

Konačno, Eugen Kvaternik u pismu piscu ovih redaka, 24. srpnja 1959., kaže, da NDH, "sadrži najljepše i najbolnije stranice naše novije povijesti. No kakova god bila ocjena nas sudionika i suvremenika, N.D.H. je prekretnica u životu hrvatskog naroda. Njene pozitivne i negativne strane, te posljedice, izbit će u idućim desetljećima".

PONOVNO IZBJEGLIŠTVO OD 26. VELJAČE 1943. DO SMRTI

Otišavši u izbjeglištvo u Slovačku 26. veljače 1943., Eugen Kvaternik se više nikada nije vratio u domovinu. Živio je u Slovačkoj od konca veljače 1943. do rujna 1944., u Austriji od rujna 1944. do svibnja 1945., u Italiji od svibnja 1945. do odlaska u Argentinu u lipnju 1947., te onda u Argentini do konca života.

Donekle je aktivan politički u Slovačkoj. Razgovarao je kroz to vrijeme s više osoba koje su politički djelovale u domovini kao što su dr. Stijepo Perić, dr. Milovan Žanić, Jure Pavičić, Lojzek Ivanković, dr. Vilko Rieger i t.d. Tokom 1943. počeo je pisati raspravu o Rimskim ugovorima od 18. svibnja 1941. i završio ju je u svibnju 1944. Šteta je, da tu raspravu, ako je sačuvana, ne možemo objaviti i u ovoj knjizi. U studenome-prosincu 1961., Eugen Kvaternik počeo mi je pisati opširno pismo – rukopisom u bilježnici, kao što je to običavao činiti, prije nego bi ga pretipkao – koje mi nije uspio poslati prije smrti. Njegova gospođa Marija pronašla ga je u Eugenovoj ostavštini, pretipkala i predala profesoru Vinku Nikoliću, koji mi ga je poslao 20. prosinca 1962. Pismo dobrim dijelom govori o boravku Eugena Kvaternika u Slovačkoj, te ga je potrebno većim dijelom navesti ovdje:

> O Rimskim ugovorima napisao sam jednu raspravu na 42 strojopisne stranice još u Slovačkoj 1943. i 1944. Kad sam početkom svibnja 1945. napustio Bad Gastein, ostavio sam mojoj ženi tri primjerka. Ona je u bojazni, da bi se neprijatelj mogao dočepati te studije, dva primjerka uništila, a treći predala na čuvanje bivšem savjetniku hrvatskog poslanstva u Bratislavi, Boži plemenitom Albertu. Da li taj primjerak još postoji, ne znam. Albert je živio još pred nekoliko godina u Beču.[110]

[109] Ivan Oršanić, "Moj nacionalizam i ustaštvo", *Republika Hrvatska* (Buenos Aires), XXV., 101., travanj 1975., 57-58.

[110] O ovoj neobjavljenoj raspravi Eugen Kvaternik pisao je O. Ivanu Nikoliću, D.I., 20.XII.1952. slijedeće: "Još sam god. 1943. u Slovačkoj napisao jednu raspravu o hrvatsko-talijanskim odnosima godine 1941., koja nikad nije publicirana. Kasnije objelodanjeni dokumenti moje su tadašnje navode i opažanja samo utvrdili. Ja sam se odmah nakon mog odlaska s vlasti u jesen god. 1942. počeo baviti proučavanjem toga pitanja, jer sam ga uvijek smatrao direktnim uzročnikom naših kasnijih neprilika. Sva moja saznanja i proučavanja tih odnosa daju potpuno novu i dosta nepoznatu sliku naših tadašnjih velikih mogućnosti".

Tu su studiju, osim mog pok. oca, čitali dr. Ivo Brezović, Božo Albert, dr. Milovan Žanić, Stijepo Perić, Lojzek Ivanković i dr. Lavoslav Lutilsky (moj šogor). Dr. Ivo Brezović živi danas u Beču, dr. Lutilsky u Santa Rosa u Argentini. Pok. dr. Žanić je čitao tu raspravu u Piestanima (Slovačka), a htio je ponijeti jedan primjerak u Hrvatsku. Ovim je riječima komentirao: "To je sjajna stvar, i ja ću to ponijeti sa sobom, i dolje umnožiti. To će srušiti Pavelića". Poznavajući amoral i bezkarakternost vodećeg sloja oko Pavelića, sumnjao sam u takav rezultat i izrazio sam Žaniću moju bojazan, da bi publikacija te rasprave samo razočarala naše najbolje ljude i otjerala još veći broj Hrvata u šumu. Žanić se je konačno priklonio mojoj argumentaciji i odustao od svoje nakane. To je razlog, zašto ta rasprava nije objelodanjena, a vjerojatno je izgubljen dragocjeni povjesni materijal. Pavelić je znao, da ja nešto pišem. U Hrvatskoj se je govorilo: "Dido piše knjigu". Poslanstvo i konzulati dobli su početkom 1944. god. okružnicu iz Zagreba, da se publikacija moje knjige imade svim sredstvima spriječiti. Još i prije nego sam tu raspravu dovršio, pričao sam mojim posjetiocima iz Hrvatske tada još podpuno nepoznate pojedinosti iz travnja i svibnja 1941. Među ovima navodim Vilka Riegera, Prevendara, dr. Lamešića, i ing. Brkljačića. Rimski ugovori i Pavelićeva politika spram Italije bili su glavni predmet mog razlaganja. Imao sam već tada uvjerenje, da idemo u susret najvećoj katastrofi naše povijesti. Smatrao sam svojom dužnošću, da svakoga Hrvata na to upozorim. Apelirao sam na njihovo rodoljublje, odgovornost i savjest. Stari Žanić uvijek se je složio sa mnom, da je *reformatio in capite et in membris conditio sine qua non* spasa Hrvatske. Dr. Lamešić, koji sigurno nije bio neki fanatični ustaša i koji je već prvih dana NDH osuđivao našu srpsku politiku, ovako se je izrazio ljeti 1943. god.: "To nije srpski problem, već hrvatski. Takav je od prvih dana. Problem je u glavi i grupi, koja ga podupire. Odanle potječu svi naši problemi, i srpski i partizanski i svi drugi".

Stijepo Perić govorio bi: "Da smo iz vreće izvadili crnog ciganina i postavili ga za šefa države, bolji bi bio od Pavelića". No nekoliko mjeseci kasnije, postao je poslanik u Sofiji i kasnije ministar vanjskih poslova.[111] Svi drugi bi na moje razlaganje blebetali onu idiotsku frazu: "Bez Poglavnika nema Hrvatske".

Ljeti 1976. posjetio me je u Lorettu dr. Ernest Bauer i mnogo smo razgovarali o našoj nedavnoj prošlosti. Iz razgovora sam saznao, da dr. Bauer poznaje Božu Alberta ml., te sam ga zamolio, da, ako je moguće, dobije kopiju Kvaternikove rasprave od Alberta. Dr. Bauer mi je pisao 8.IV.1977.: "S Albertom sam razgovarao, no njemu uslijed ove nezaposlenosti u Austriji ide sada očito loše, pa to komplicira sve stvari. Didin rukopis iz god. 1943/1944 imade još kod sebe i nikome ga nije pokazivao, ali traži za njega ni više ni manje nego 1000 (tisuću) US-Dollara! Nije mi uspjelo na nikoji način, da ga, od te prodaje odvratim, samo držim da bi pristao i uz manji novac, ali i to je puno, pa ne znam bi li se to kome isplatilo". Razumije se, odgovorio sam dru Baueru, da ne želim taj rukopis kupovati.

Marija Kvaternik, Eugenova udovica, nastojala je također doći do te prve, neobjavljene, Eugenove rasprave. U pismu od 22. veljače 1989. Marija Kvaternik mi piše: "Ja sam (Boži) Albertu (mlađem) ponovno pisala preporučeno pismo pred Božić [1988.], na koje mi nije odgovorio. Dva Didina prijatelja, koji žive u Njemačkoj, nastojali su tu raspravu od Alberta dobiti, ali [ih] je izbjegavao. Ja osobno naginjem mišljenju, da on tu raspravu ne posjeduje. Njegov pokojni otac ili ju je uništio ili nekud sakrio".

[111] Dr. Stijepo Perić imenovan je hrvatskim poslanikom u Sofiji 4. kolovoza 1943., a ministrom vanjskih poslova 5. studenoga 1943., te je na tom položaju ostao do 29. travnja 1944.

Najgenijalniji državnički odgovor dao mi je Vilko Rieger, koji mi je u prosincu 1943. god. doslovce rekao: "Za Pavelića je sreća, da je pala Italija. U ustaškim redovima bilo je ogorčenja zbog njegove filotalijanske politike toliko, da ne bi više dugo mogao vladati. No nije problem u Paveliću – bez njega nema Hrvatske – uzrok svemu zlu su Košak i Lorković". Izložio sam mu moje mišljenje, da nam jedino opasnost prijeti od partizana, što je on negirao, jer da je pred nekoliko dana PTS (Poglavnikovi Tjelesni Sdrugovi) hametom potukao partizane kod Maksimira. "Partizani nisu problem, sve zlo leži u Košaku i Lorkoviću". Jure Pavičić imao je još genijalnije rješenje. "Partizane nije potrebno tući. Važno je, da s njima imamo vezu, kad ruska vojska prodre na Balkan. Glavni problem su Srbi. Treba naoružati narod, njih opkoliti i sve poklati". Za svoju politiku imao je i eksponenta, koji će sve to moći provesti: Mate Frković. Pavelića nije potrebno micati, jer to ne bi shvatili mali ustaše. On, Pavičić, da radi na tom, da Frković ostane ministar unutarnjih poslova, "on je dobar i energičan. Ne znaš Ti njega. Sve će biti drugačije, kad on dođe".[112] Pitao sam Pavičića, koliki je postotak Hrvata u partizanskim postrojbama, ako izuzmemo Dalmatince, koji su kod partizana od početka zbog talijanskog zuluma? Tvrdio je, da su u komunističkim brigadama u gornjoj Hrvatskoj skoro polovica partizana Hrvati. Odgovorih, da to nije bilo u razdoblju, dok sam bio na vlasti, kod partizana bilo je samo dva do tri posto Hrvata i bio je skroz i skroz srpski pokret, i da je to zabrinjujuća pojava. Izričito ga upitah: "Zar ćete se s Nijemcima boriti protiv partizana Hrvata? Dok je to bio hrvatsko-srpski sukob, moglo ga se je razumjeti. Ali sada, kad Hrvati sve više odlaze u partizane, ne možemo ga više nazivati takovim". Nastojao sam mu predočiti sudbonosne posljedice tadanje Pavelićeve politike, koja nas je dovela do toga, da su se stari ustaše povukli, a Hrvati počeli bježati u partizane. Upitah: "Šta će biti od Hrvatske, ako nas konac rata zatekne u sadašnjem stanju?" Pokojni Jure Pavičić bio je sigurno rodoljub i čisti idealista. Bio je vidno impresioniran sa svim, što sam mu govorio. Bilo je to u Tatranskim Matliarima u siječnju 1944. Nekoliko tjedana kasnije, Pavelić je u Kazalištu na Wilsonovom [zapravo Kazališnom] trgu održao sakupljenim ustašama govor, u kojem je, prema tadanjem "Hrvatskom Narodu", doslovce rekao: "Ima netko negdje u inozemstvu, koji veli, da je zabrinut, što Hrvati bježe u partizane. Da je nama samo do partizana Hrvata, svih bi ih strpali na ovu pozornicu".[113] Ne može biti sumnje, da je Pavičić reproducirao Paveliću barem jedan dio našeg razgovora. Osobno sam uvjeren, da je to učinio i Rieger, koji je odmah nakon povratka iz Slovačke imenovan predstojnikom političkog odjela ministarstva vanjskih poslova.[114] Pavelić je mrzio Riegera. Njegovo imenovanje moglo je biti samo nagrada za neku uslugu. U svibnju

[112] Dr. Mate Frković postao je ministrom unutrašnjih poslova 30. kolovoza 1944. i ostao na tom položaju do konca rata. Zamijenio je kao ministar unutrašnjih poslova dr. Mladena Lorkovića.

[113] Govor je održan u petak 7.I.1944. u Hrvatskoj Radničkoj Komori, a ne Kazalištu, i točan citat glasi: "Čujem da ima svieta negdje, možda izvan naše domovine, koji je zabrinut u to, da Hrvati odlaze u partizane. Braćo i prijatelji! Neka se iz partizana na našoj zemlji odstrane tuđinci, hrvatske partizane sve ćemo smjestiti na ovu pozornicu i pogostiti ih". "Poglavnikov govor na proslavi 15-godišnjice ustaškog pokreta [u Zagrebu u Hrvatskoj Radničkoj Komori, 7. siječnja 1944.]", *HN*, VI., 929., nedjelja 9.I.1944.

[114] Dr. Vilko Rieger imenovan je pročelnikom političkog odjela ministarstva vanjskih poslova 3. travnja 1944. *HN*, 4.IV.1944., 1.

1944. dovršio sam raspravu o Rimskim ugovorima. Među prvima, koji su je pročitali, bili su dr. Brezović i Božo Albert. Sigurno je za njen sadržaj znao i naš poslanik Blaž Lorković, a vjerojatno i Njemačko poslanstvo u Bratislavi.

Pavelić je najkasnije u lipnju 1944. morao znati za njen sadržaj. Morao je računati, da ću s njom izaći pred hrvatsku javnost. Ako me je pred par mjeseci prije u Kazalištu [u Radničkoj komori] on sam apostrofirao, upotrijebio je ovaj puta Mladena Lorkovića, da unaprijed ublaži efekat moje rasprave u hrvatskoj javnosti. U to vrijeme Mladen Lorković je spremao udar protiv Nijemaca. Nema sumnje, da je to htio provesti zajedno s Pavelićem. Bilo mu je, dakle, u interesu, da ostane s Pavelićem u dobrim odnosima, i da održi intaktan njegov ugled kod ustaša.

Opisao sam malo opširnije one razgovore u Slovačkoj, da Vam bude jasnija geneza onog Mladenovog članka iz srpnja 1944.[115] I dr. Brezović i Albert odmah su ga shvatili kao uperen protiv moje, još nepublicirane, rasprave.

Početkom kolovoza 1944. god. došao je u Slovačku dr. Žanić. Mogu kazati, da smo već iz godine 1943. bili iskreni prijatelji. Njemu osobno imadem mnogo toga zahvaliti, vjerojatno i to, da sam sa svojom obitelji uspio doći ovamo. Spominjem to tek toliko, da Vam bude jasan moj odnos spram njega.

Među prvim pitanjima bilo je: "Jeste li čitali Mladenov članak? Brani Pavelića". Dao sam mu da čita moj članak [odnosno raspravu], i kad sam mu kazao sve ono, što sada Vama u ovom pismu napisah, usklikne: "Sad mi je jasno. To je odgovor vama". I opet je ponovio: "Dajte Vi to meni, ja ću to ponijeti sobom. to će srušiti Pavelića".

Iz slovačkih dana navodim još jedan podatak. Kad je Eugen Kvaternik doznao od Stijepe Perića o pripremama puča Lorković-Vokić, – bilo je to u Sliaču, u srednjoj Slovačkoj – "uzeo je prvi vlak i otišao Blažu Lorkoviću [hrvatskom poslaniku u Bratislavi i bratu dr. Mladena Lorkovića] i rekao: Blažek, uzmi prvi avion i upozori Mladena, da se s dr. Pavelićem u ništa ne upušta, jer će izgubiti glavu".[116]

Radi približavanja ruske fronte i nemira u Slovačkoj, Eugen Kvaternik se je preselio iz Slovačke u Austriju u rujnu 1945. i ostao tamo do konca rata. U svibnju 1945. bio je s obitelji u Bad Gasteinu, gdje su bili smješteni mnogi članovi diplomatskih predstavništava, akreditirani kod njemačke vlade.

Za vrijeme boravka u Austriji razgovarao je s Vančom Mihajlovim u Beču u rujnu 1944.,[117] s generalom Glaiseom za Novu Godinu 1945. u hotelu Panhans

[115] Mladen Lorković, "Na dan Poglavnikova stignuća u Zagreb", *Hrvatski Narod*, 14. srpnja 1944. Taj je broj *Hrvatskog Naroda* bio posvećen rođendanu dra Pavelića, koji je toga dana navršio 55 godina

[116] Pismo Marije Kvaternik Jeri Jarebu, 12.IX.1987.

[117] E. Kvaternik, "Riječi...", *op.cit.*, 69.

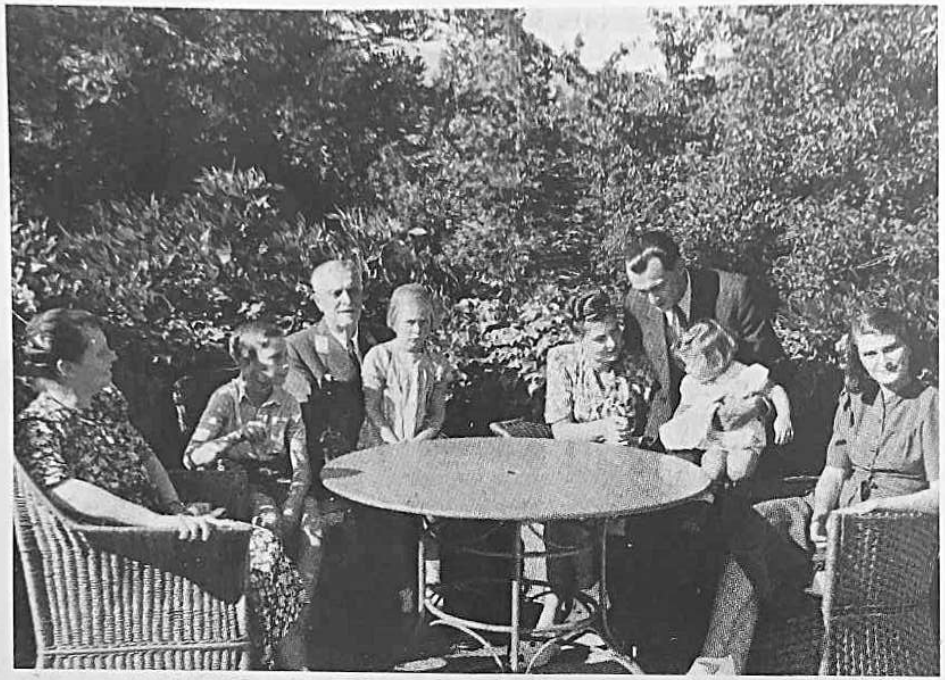

Ljeto 1941. u Zagrebu: Olga Kvaternik, (?), Slavko Kvaternik, Irene Potthof, Marija Potthof, dr. Lavoslav Lutilsky, mala Alka Lutilsky i Theodora Lutilsky,

Ljeto 1941. na Tuškancu 15 (Vojskovođina kuća): Theodora Lutilsky, Olga Kvaternik, Marija Potthof i Karl Potthof

na Semmeringu,[118] te sa tadašnjim Mussolinijevim poklisarom u Berlinu, Anfusom, u Bad Gasteinu.[119]

Odmah početkom svibnja 1945. kreće u Italiju preko Tirola. Na cesti, koja iz Salzburga reko Thurnpassa vodi u Tirol, sjeća se, da je pred nekoliko dana, "ostavio neopskrbljenu ženu s dvoje nejake djece, ne znajući, da li ću ih ikada više vidjeti".[120] Drugi sin, Davor, rodio se je u Slovačkoj, u Bratislavi.

Poslije dvogodišnjeg skrivanja u Italiji od svibnja 1945. do lipnja 1947., Eugen Kvaternik je sretno stigao u Argentinu. U Argentini je proveo posljednih petnaest godina svoga života. Tamo mu se je, 2. travnja 1951., rodilo njegovo treće dijete, kćer Olga. Najveći dio vremena u Argentini proveo je u borbi za život, da bi materijalno podigao sebe i svoju obitelj. Počevši od rujna 1952., kada je objavljena njegova prva rasprava u *Hrvatskoj Reviji*, odkidao je od svog sna i odmora, da bi prikazao u svojim raspravama i člancima svoje i hrvatsko nedavno iskustvo. Bio je realist i poslije objave svoje prve rasprave u rujnu 1952. piše O. Ivanu Nikoliću, da njegova rasprava,

> imade dva nedostatka. 1. što obasiže temu, koja se ne može sažeti na 40 stranica, 2. stvarno ne spominje ništa o velevažnom razdoblju od 15. IV. - 18. V. 1941. i neke kasnije fatalne činjenice, koje se na to razdoblje nadovezuju. O svemu tome dalo bi se napisati 400, a ne 40 stranica, a bude li vremena i zdravlja, ja ću to nastojati učiniti, jer smatram neophodno potrebnim, da kasnija pokoljenja mogu [se] koristiti našim bolnim i gorkim iskustvom, da ne počine pogrješke, koje smo mi počinili. To je bio glavni razlog moga članka, a ne, kako neki zlobnici tvrde, pokušaj političke reaktivacije, koja bi ovdje u slijepom crijevu svijeta i 17.000 km daleko od Hrvatske bila politički apsurd pogotovo danas kad pobjednici prošlog svjetskog rata s nas još uvijek nisu digli anatemu.[121]

Svi Kvaternikovi planovi i snovi završili su s njegovom tragičnom smrću. I kao što većinom biva, njegovo životno djelo ostalo je nezavršeno, torso.

---

[118] E. Kvaternik, "Ustaška emigracija...", *op. cit.*, 241-242.

[119] E. Kvaternik, "Riječi ...", *op. cit.*, 67. U posmrtnom pismu Eugena Kvaternika Jeri Jarebu, poslanom mu od V. Nikolića 20.XII.1962., Kvaternik piše: "Talijani su bili u paničnom strahu, da će Hrvatska postati njemački protektorat. Pred alternativom: imati na Jadranu bolje nezavisnu Hrvatsku, ili njemačkog satelita, pristali bi na neutralizaciju Hrvatske. Sam Anfuso mi je koncem rata u Bad Gasteinu priznao, da je najveća grješka bila, da se nije igralo otvorenih karata. Rekao je doslovce: '*Nel caso de la Croazia si poto giocare con carte scoperte*'. I on je u travnju 1945. još vjerovao, da bi se Hrvatska mogla spasiti. Tad mi je kazao: '*Kvaternik siete contento, avrette Fiume e parte de Istria*'. Bio je dosta dotučen, kad sam mu predočio neminovnost komunističkog prodora do Trsta. Za Mussolinija je rekao, da je samo on i nitko drugi određivao politiku spram Hrvatske. Priznao je, da bi oni bili popustili, da im je s hrvatske strane bio dobačen odlučni i konačni 'Ne'. Rekao sam mu, da je to spriječio Pavelić. On je isto bio mišljenja, da je Pavelić fatalna pojava u hrvatsko-talijanskim odnosima, i štetio talijanskim interesima".

[120] E. Kvaternik, "Riječi...", *op. cit.*, 66.

[121] Pismo E. Kvaternika O. Ivanu Nikoliću, D.I., 20.XII.1952., 1.

Zaslugom njegove vjerne Mace, Marije Kvaternik rodene Cvitković, ova knjiga – trajni spomenik Eugenu Kvaterniku – ugledat će svjetlo dana u obnovljenoj, "samostalnoj" i demokratskoj, Republici Hrvatskoj, Godine Gospodnje 1995.

KAZALO IMENA

ABDUL HAMID II, turski sultan (1876.-1909.), 239, 240
Aehrenthal, Aloys Lexa von (1854.-1912.), austrougarski ministar vanjskih poslova 1906.-1912., 269
Aimone di Savoia-Aosta (1900- Buenos Aires, prije 1952.), Duca di Spoleto, poslije smrti svoga brata Amadea u engl. zarobljeništvu 3.III.1942. preuzima njegovu titulu Duca d'Aosta, designirani kralj Hrvatske, 18.V.1941., 20, 21
Albert, Božo, hrv. diplomat, 23, 298, 299, 301
Albert, Božo, ml., sin Božin, 299
Aleksandar I, Karađorđević (1888.-1934.), regent Jugoslavije 1918.-1921., kralj 1921.-1934., 110, 114, 118, 119, 134, 203, 205, 218, 219, 278, 285
Alfieri, Dino (1886.-1966.), tal. diplomat, poklisar u Berlinu 1940.-1943., 73, 74, 75
Ambrosio, Vittorio (1879.-1958.), zapovjednik II. tal. vojske, 42, 43, 77, 93, 100, 108, 115, 125, 131, 132, 151, 155, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, ,165, 168, 171, 172, 185, 183, 187,
Anfuso, Filippo, glavar kabineta tal. ministra vanjskih poslova Ciana, poklisar Mussolinijeve republike u Berlinu, 1943.-1945., 16, 19, 20, 21, 22, 32, 33, 35, 40-42, 47-53, 73, 79, 80, 84, 87, 88, 89, 100-103, 105, 122, 126, 129, 130, 163, 303
Antić, Milan, ministar jug. kraljevskog dvora, 123
Antonescu, Jon (1886.-1946.), maršal, diktator Rumunjske 1940.-1944., 61
Artuković, Andrija (Klobuk, kotar Ljubuški 29.XI.1899. - Zagreb, 16.I.1988.), ustaša povratnik, ministar unutrašnjih poslova od 16.IV.1941. do 10.X.1942., ministar pravosuđa i bogoštovlja od 10.X.1942. do 29.IV.1943., ponovno ministar unutrašnjih poslova od 29.IV. do 11.X.1943., te onda ministar-državni prabilježnik od 11.X.1943. do konca rata. Izručen Jugoslaviji iz SAD, 12.II.1986., osuđen na smrt, umro u zatvorskoj bolnici u Zagrebu 16.I.1988., 26, 35, 50, 84, 143-147, 149, 151, 153, 154, 155, 168, 169, 173, 190, 192, 194, 280, 282, 284,
Augustinčić, Antun (1900.-1979.), hrv. kipar, komunist, 138, 288

BABIĆ, Ivan (Sv. Ivan Žabno, 15.XII.1904. - Malaga, Španjolska, 6. VI. 1982.), hrv. pukovnik, zapovjednik časničke škole u Varaždinu, prešao na stranu zapadnih saveznika u siječnju 1944., 98
Babić, Mijo (1908.-1941.), ustaša povratnik, poginuo u borbi u Hercegovini, 15, 24, 30, 112, 114, 155, 282,
Bach, Alexander (1813.-1893.), ministar unutrašnjih poslova austrijskog carstva 1850.-1859., po njemu je to razdoblje nazvano Bachov apsolutizam, 236
Bačić, Vilim (? - Beč, 1969.), kapetan bojnog broda, hrv. diplomat, 125
Bader, Paul (1883.-?), njemački general, zapovjednik Srbije od 11.XII. 1941. do 25.VIII. 1943., 63, 173, 175, 184
Badoglio, Pietro (1871.-1956.), maršal, predsjednik tal. vlade, 1943.-1944., 165, 227
Bagno, Galeazzo di, tal. diplomat, 123
Bajza, József (1885.-1938.), madarski književni povjesničar, pisac studija iz hrvatske književnosti i članaka o Hrvatskoj, 202
Banac, Božo (1883.-1945.), brodovlasnik, 23
Bareza, Petar (1905.-Munro, Buenos Aires, 2.III.1960.), hrv. diplomat, 234,262
Bártok, Lászlo, mad. generalni konzul u Zagrebu do travnja 1941., iza toga član mad. poslanstva u Zagrebu, 50
Basariček, Đuro (1884.-1928.), hrv. političar, ubijen u beogradskoj Narodnoj skupštini, 109, 112
Bastianini, Giuseppe (1899.-1961.), tal. diplomat, guverner Dalmacije 1941.-1943., 91, 92, 181
Batušić, Krunoslav (1895.-1984.), jedan od zapovjednika Hrvatske Građanske Zaštite, za vrijeme rata u redarstvenoj službi, 147
Bauer, Ernest (rodj. 1910.), hrv. diplomat i politički pisac, 299
Bazala, Albert (1877.-1947.), hrv. filozof i političar, 196, 197
Begić, Vilko (1873.-1946?), opskrbni general, državni tajnik u ministarstvu domobranstva, doglavnik, izručen Jugoslaviji od Amerikanaca, 63, 201, 209, 210, 211, 292
Begović, Josip (1908.-1934.), student, osuđen na smrt i obješen 12.V.1934., 273, 274
Beissner, Willy,njemački redarstveni izaslanik u Zagrebu od travnja 1941. do travnja 1942., 192, 291
Beneš, Edvard (1884.-1948.), predsjednik Čeho-Slovačke 1935.-1938. i 1946.-1948., 255, 256
Benzon, Branko (1903.- Caracas, Venezuela, rujan 1970.), hrv. poslanik u Berlinu 1941., u Bukureštu 1942.-1944., u Budimpešti 1944., 26, 53, 78, 85, 127
Berger, Gottlob (1896.-1975.), SS-general, 26, 153

Berković, Josip (1885.-Rosario, Argentina, 5.VII.1968.), narodni zastupnik HSS, poslanik u Slovačkoj 1941.-1942., 169
Bernardić, Ivan (rodj. 1905.), jedan od predvodnika omladine HSS koncem 1920-tih godina, revolucionar, u zatvorima kralj. Jugoslavije, NDH i Titove Jugoslavije, 209-211, 276
Besarović, Sava (1889.-1945.), bosanski Srbin, ministar bez lisnice u hrvatskoj vladi od listopada 1943. do konca rata, nije se povlačio na Zapad, 135, 136, 285, 286
Bethlen, Istvan (1874.-1947.), mađarski ministar predsjednik 1921.-1931., 256
Billaut, austrijski isusovac, 58
Blažeković, MIlan (rodj. 1913.), hrv. diplomat i politički pisac, 228
Boban, Ljubo (1933.-1994.), hrv. povjesničar, 280, 281
Boban, Rafael (1907.-?), ustaša povratnik, general, zapovjednik Crne legije, 136, 175, 176, 180, 184, 185, 286
Bogdan, Ivo (1907.-Buenos Aires, 18.VIII.1970.), hrv. novinar, ubijen od jug. agenata, 46, 273
Bombelles, grof Josip (1894. - logor Stara Gradiška 1942.), hrv. industrijalac i političar, 121, 122
Bonefačić, Klement Kvirin (1870.-1957.), biskup splitski 1923-1954., 134, 158
Bonifačić, Antun (1901.- Chicago, 24.IV.1986.), hrv. književnik, urednik *Hrvatske Revije* 1951.-1954., predsjednik Hrvatskog Oslobodilačkog Pokreta, 1975.-1979., 7, 8, 69
Bošković, Dušan-Duda (1881.-1966.), srpski političar iz Vojvodine s programom autonomne Vojvodine, 213
Bošnjaković, Ferdo (1900. - Ibiza, Španjolska, 18.IX.1984.), odvjetnik, hrv. poslanik u Finskoj, 210
Brauchitsch, Berndt, zrakoplovni pukovnik, sin feldmaršala, 34, 35
Brauchitsch, Walter (1881.-1948.), njemački feldmaršal, 34
Brezović, Ivo (umro u Beču 18.X.1977. u 67. godini), Gradišćanski Hrvat, odvjetnik, 291, 299, 301
Brkljačić, ing. Ante (Gospić, 1910.-1945.), ravnatelj gospodarske zadruge Velebit, filatelist, 299
Buć, Stjepan (1888.- München, 8. IV. 1975.), hrv. političar, 111, 197, 254
Budak, Mile (Sv. Rok, Lika, 30.VIII.1889. - Zagreb, 7.VI.1945.), ustaški doglavnik, 1934.-1945., ministar nastave od 16.IV. do 2.XI.1941., poslanik u Berlinu od 2.XI.1941. do 23.IV.1943., ministar vanjskih poslova od 23.IV.do 5.XI.1943., hrv. književnik, 17, 24, 106, 111, 209, 213, 231, 233, 241, 279, 280, 281, 283
Buffarini, Guido, tal. min. unutrašnjih poslova, 122
Bujanović, austrijski major, Srbin, 244

Bulat, Edo (1901. - Buenos Aires, 28.VI.1984.), hrv. političar, poslanik u Bukureštu 1941.-1942., ministar od listopada 1943. do konca rata, 106
Burian, Stjepan (1851.-1922.), austrougarski ministar financija 1903.-1912. i ministar vanjskih poslova 1915.-1916., 269
Buško, Vlaho (1903.-Šibenik, 19.IX.1991.), hrv. političar i diplomat, 234
Buti, Gino, tal. diplomat, 106, 166
Buzjak, Branko, hrv. redarstveni izaslanik u Berlinu 1941.-1945., 32, 177
Bzik, Mijo (1907.-1945.), ustaša povratnik, pisac i novinar, nestao na povlačenju u svibnju 1945., 16, 18, 19, 27, 28, 32, 42, 113, 189, 276, 277, 282

CAMBON, Pierre-Paul (1843.-1924.), franc. diplomat, poklisar u Turskoj 1890.-1908., 240
Carnelutti, Amadeo (1885.-1955.), arhitekt, Mačekov izaslanik kod ministra Ciana 1938.-1939., 35, 121, 122, 124
Casertano, Raffaele, tal. poslanik u Zagrebu 1941.-1943., 41, 73, 74, 77-79, 104, 106, 127, 128, 132, 165, 166
Cavallero, Ugo (1880.-1943.), glavar tal. glavnog stožera 1940.-1943., 29, 93, 108, 126, 134, 159, 181
Celesia, vidjeti Geisser Celesia Di Vegliasco, Andrea.
Cerovski, Božo (1902.-1946?), ustaša povratnik, za vrijeme rata u redarstvenoj službi, izručen od Engleza Jugoslaviji, 15, 282
Cervantes Saavedra, Miguel de (1547.-1616.), španjolski književnik, 187
Chamberlain, Joe, 58
Churchill, Winston (1874.-1965.), britanski predsjednik vlade 1940.-1945., 8, 33, 34, 38, 82, 83, 100
Ciano, Galeazzo (1903.-1944.), tal. ministar vanjskih poslova 1936.-1943., 15, 19-22, 24, 30, 41, 42, 52, 70, 71, 73-80, 86-88, 105-108, 115, 120-124, 126-128, 158, 162, 163, 165-167, 180, 185, 282
Ciceron, Marko Tulije (106.-43. prije Krista), rimski političar i pisac, 12
Cincar Marković, Aleksandar, jug. ministar vanjskih poslova 1939.-1941., 15, 23
Conrad von Hötzendorf, Franz (1852.-1925.), glavar glavnog stožera austro-ugarske vojske 1906.-1911. i 1912.-1916., 269
Conti, Ercole, (umro 1952. ili prije), inspektor tal. redarstva, kontrolira ustaše u Italiji 1933.-1941., 18, 33, 232, 279-281
Coselschi, Eugenio, pisac knjige *Croazia Libera* (1933.) i izaslanik fašističke stranke u Zagrebu 1941., 123, 164-166
Crvenković, Filip (1897.- San Isidro, Buenos Aires, 24.IV.1967.), ravnatelj za javni red i sigurnost od 5.XII.1942. do 20.X.1943., 169, 284

Cvetković, Dragiša (1893.-1969.), predsjednik jug. vlade 1939.-1941., 15, 23, 25, 123, 135, 256
Cvitković, Ankica, žena Ivice Cvitkovića, 261
Cvitković, Ivica, šurjak Eugena Dide Kvaternika i njegov osobni tajnik, brat Didine žene, 194, 261

ČANIĆ Matija (1894.- Buenos Aires, 3.V.1964.), general, zapovjednik hrvatskih oružanih snaga 1944., 97
Čatloš, Ferdinand (1895.-1970.), slovački ministar obrane 1939.-1944., 90
Černozemski, Vlado ili Vlado šofer, vidjeti Kerin, Veličko Georgiev.
Čubelić, Drago, (umro u Zagrebu 1994.), tajnik Eugena Dide Kvaternika, 255
Čulić, Jakov, prijatelj dr. Ante Trumbića, 229, 230, 231,
Čvek, Ivan, narednik u jug. vojsci, razoružava kod Bjelovara jug. vojsku u travnju 1941., 203

ĆIRKOVIĆ, Sava, posebni izaslanik jug. min. unutrašnjih poslova u Rimu 1937., 279

DANGIĆ, Jezdimir, četnički vođa u Istočnoj Bosni 1941.-1942., 173, 176, 183, 184,
Danon, Oskar (rodj. 1913.), skladatelj, 192
Dante, Alighieri (1265.-1321.) tal. književnik, 27, 29, 130, 239
Davidovich, Pavle (1737.-1814.), austrijski podmaršal, 179
De Blasio, Ettore, general, glavar stožera II. tal. vojske, 164
De Bono, Emilio (1866.-1944.), tal. maršal, 227
De Ferrariis Salzano, Carlo, tajnik kabineta tal. ministra vanjskih poslova Ciana, 16, 19, 40, 106
Delacroix, Eugene (1798.-1863.), francuski slikar, 88
Desbons, Georges (1889.-1962.), franc. odvjetnik, branitelj ustaša, 223, 224, 229, 272, 273, 274, 277, 278
Devčić, Ivan (1908.-Buenos Aires, 28. I. 1974.), ustaša povratnik, 15, 282
Devčić, Kruno (1914.-1944.), ustaša povratnik, pukovnik, poginuo u borbi, kod Ludbrega, 9.II.1994., 15, 282
Diederich, Clemens, njemački publicist, 86
Došen, Marko (1859.-1944.), hrv. političar, ustaša povratnik, predsjednik Hrvatskog Sabora 1942.-1944., 197
Don Quijote, glavno djelo španjolskog književnika Cervantesa, 155, 187
Drašković, Ivan (1844.-1910.), grof, hrv. političar, 267
Drašković, Josip (1849. - ?), grof, brat Ivana, hrv. političar, 267
Drenović, Uroš, četnički vođa, 135, 286
Drinković, Mate (1868.-1931.), liječnik, hrv. političar, 109, 110

Drljević, Sekula (1884.-1945.), crnogorski političar, ubijen u Austriji od četnika, 204
Duić, Stevo (1877.-1934.), dopukovnik, od 1918. živi u Grazu, Austrija, i surađuje s dr. Antom Pavelićem od 1929., 18, 119
Dumandžić, Jozo (1900.- Buenos Aires, 9.IX.1977.), ministar u hrv. vladi od 16.IV.1941. do 25.VIII.1943., te ministar prometa od 3.VIII.1944. do konca rata, 24, 31, 50, 154, 168, 169

ĐUIĆ, Momčilo (rođ. 1907.), četnički vođa, 135, 285

EDEN, Anthony (1897.-1977.), engleski ministar vanjskih poslova 1940.-1945. i 1951.-1955., predsjednik vlade 1955.-1957., 38, 39
Elegović, Ivo, pravaš, 1920-tih godina član srpske Narodne Radikalne Stranke, surađuje s diktaturom kralja Aleksandra, 110
Erdmannsdorf, Otto von, njem. poslanik u Budimpešti do 24.VII.1941., 81, 86

FAROLFI, Ivanko (Vis, 15.VIII.1892. - Lepoglava, travanj 1945.), odvjetnik, vršilac dužnosti glavnog tajnika H.S.S., 1941.-1944., ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945., 40, 76, 99, 155, 169, 254
Fedeli, Angelina, dvorkinja u obitelji dr. Ante Pavelića u Italiji, 31, 220,
Feldhaber, gdja., navodna sestra vojničkog zapovjednika Berlina generala Paula von Hase, 190, 193
Feraris, general, šef operativnog odjela glavnog stožera tal. kopnene vojske, 106
Ferrero, Guglielmo (1871.-1943.), tal. povjesničar, 236, 245
Fiedler, barun, komunistički agent na Pavelićevom dvoru od proljeća 1942., 138, 288
Filipović, Josip Piko (1900. - Martinez, Buenos Aires, 7.XII.1966.), narodni zastupnik H.S.S. za kotar Jajce, 153
Finucci, Fulvio, glavar političkog odsjeka torinske kvesture, 216-220
Flora, commendatore, zamjenik tal. redarstvenog izaslanika u Zagrebu, 164, 287
Fotić, Konstantin (1891.-1959.), jug. poslanik u Washingtonu, 38
Francetić, Jure (Otočac, 3.VII.1912. - Slunj, 27.XII.1942.), ustaša povratnik, pukovnik, legendarni hrv. vojnički zapovjednik, osnivač Crne Legije, 155, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 183-185, 211, 295
Francetić, Nikola, brat Jure, zamjenik zapovjednika poglavnikove sigurnosne službe, 183
Frank, rodj. Rojčević, prva žena Josipa Franka, 267
Frank, Aglaja umrla u Budimpešti, 10.travnja 1986. u 99. godini), žena Ivice Franka, 267

Frank, Dora, rodj. pl. Martini, druga žena Josipa Franka, 269
Frank, Dora, rodj. Schwarz, žena Vladimira Franka, 267
Frank, Dragutin, sin Josipa, 269
Frank, Edo, odvjetnik u Zagrebu, bratić Olge Kvaternik, Eugenove majke, 270
Frank, Gustl, bratić Olge Kvaternik, Eugenove majke, 270
Frank, Imanuel, otac Josipa, 266, 270
Frank, Ivica (? - 1939.), hrv. političar, sin Josipa; 256, 269, 270
Frank, Jakob (1840.-1904.), stariji brat Josipa, hrv. novinar, 266, 267, 270
Frank, Jelica, kćerka Josipa, 267
Frank, Jelica, kćerka Vladimira, 267
Frank, Josip (1844.-1911.), pravaški vođa, djed Eugena Dide Kvaternika, 196, 265-267, 269, 270
Frank, Jozica, sin Josipa, 267, 269
Frank, Koloman, sin Josipa, 267
Frank, Lilica, kćerka Vladimira, 267
Frank, Stanko (1883.-1953.), profesor kaznenog prava na sveučilištu u Zagrebu, 270
Frank, Vincenc Simon (1846.-1909.), hrv. novinar, 267, 270
Frank, Vladimir (? - 1915.), sin Josipa, pravaški političar, 267
Frankopani, hrvatski plemići, 265, 270
Franjo Josip (1830.-1916.) car austrijski i kralj hrvatski 1848.-1916., 269
Freundt, Alfred, njemački generalni konzul u Zagrebu, 25, 35
Frković, Mate (1901. - Buenos Aires, 17.IX.1987.), liječnik, ministar unutrašnjih poslova od 30.VIII. 1944. do konca rata, 300
Fuehrer, Erich (1900.-?), odvjetnik u Beču i član SS, 25, 26
Fuller, John (1878.-1966.), engl. general, pisac vojno povjesnih knjiga i rasprava, 185

GAJ, Ljudevit (1809.-1872.), hrvatski preporoditelj, 155, 242
Galilei, Galileo (1564.-1642.), tal. fizičar i astronom, 29
Galvánek, Bohdan, slovački poslanik u Italiji, 84, 103
Garašanin, Ilija (1812.-1874.), srpski državnik, 287
Garibaldi, Giuseppe (1807.-1882.), tal. revolucionar, 239
Gašparović, rojnik, navodni ubojica Mihovila Pavleka Miškine, 189, 190
Gatin, Anton, kapetan fregate, 125
Gavranović, Mijo (1903.- München, oko 1985.), ustaša povratnik, 280
Gayda, Virginio (1885.-1944.), tal. novinar, glavni urednik *Giornale d'Italia* od 1926. do 25.VIII.1943., poginuo kod zračnog napadaja na Rim 14.III.1944., 119, 121
Gaži, Franjo (1900.-1964.), predsjednik HRSS koja je surađivala s KPJ, 189, 204

Geisser Celesia di Vegliasco,Andrea, glavar ceremonijala tal. ministarstva vanjskih poslova, 106, 166
Georgiev, Kimon (1892.-1969.), bugarski političar ljevičarske orijentacije, 224
Giannini, Guglielmo, tal. poslijeratni političar, 139
Giesl von Gieslingen, Wladimir (1860.-1936.), pisac knjige *Zwei Jahrzehnten in nahen Osten* (Berlin, 1927.), u kojoj opisuje prilike u turskom carstvu gdje je bio austrijski vojnički izaslanik, 240
Giustiniani, marchese Raimondo, prvi tajnik tal. poslanstva u Zagrebu, 96
Glaise von Horstenau, Edmund (1882.-2.VII.1946.), njemački general u Zagrebu od travnja 1941. do rujna 1944., 51, 52, 81, 85, 86, 128, 172, 174, 184, 192, 291-293, 295, 301,
Globan, obrtnik, pravaš, gradski zastupnik u Zagrebu, 113
Goering, Hermann (1893.-1946.), njemački maršal, 34, 81, 82
Gobbi, Giovanni, tal. generalni konzul u Zagrebu prije travnja 1941., 50
Godina, Ante (1897.? - Santa Cruz, Bolivija, 1954.), ustaša povratnik, sudionik atentata na kralja Aleksandra pod imenom Petar, 26, 219, 220, 277
Godina, Stana, rodj. Versa, žena Ante, Lijepa Plavka iz atentata na kralja Aleksandra, 133, 277
Goebbels, Josef (1897.-1945.), njemački ministar propagande, 1933.-1945., 8
Gömbos, Gjula (1886.-1936.), mađarski ministar predsjednik 1932. - 1936., 256
Grandja, Ivan (1879.-1953.), narodni zastupnik HSS, ranjen u beogradskoj Narodnoj skupštini 20.VI.1928., 189
Graziani, Rodolfo (1882.-1955.), tal. maršal, 122
Gregorić, Drago, glavar političkog redarstva u Sarajevu, 174, 183,
Gregorić, Marina, rodj. Komljenović, žena dr. Pavla Gregorića, 138, 192, 288
Gregorić, Pavle (1892. - 1989.), hrv. komunist, 138, 192, 193, 288
Gregurić, Danilo, direktor beogradskog dnevnika *Vreme*, pisac knjige *Samoubijstvo Jugoslavije,* prevedene na njemački: *So endete Jugoslawien*, 37
Grivičić, Leo, zagrebački trgovac i industrijalac, ustaša, umro u Argentini, 293
Gross, Mirjana (rodj. 1922.), hrv. povjesničarka, 266, 267
Guariglia, Raffaele (1889. -?), tal. ministar vanjskih poslova u vladi maršala Badoglia 1943., diplomat, 165, 166, 290

HABSBURZI, dinastija, 167, 237, 241, 243
Hase, Paul von, general, vojni zapovjednik Berlina od 15.VI.1940. do 20.VII.1944., osuđen na smrt i obješen 8.VIII.1944., 190, 309
Hassel, Ulrich von (1885.-1944.), njem. diplomat, osuđen na smrt radi zavjere protiv Hitlera, 81, 82, 85, 86
Hausberger, Agata von, njemačka novinarka, dopisnica američkih novina, 80
Hebrang, Andrija (1889.-1950?), hrv. komunist, 62, 192

Hebrang, Olga, Andrijina udovica, 276
Heeren, Viktor von, njemački poslanik u Beogradu, 23, 124
Helm, Hans (1909.-1946.), njem. redarstveni izaslanik u Zagrebu od travnja 1942. do konca rata, osuđen na smrt vješanjem u Beogradu 22.XII.1946., 147, 192, 291, 295
Herenčić, Ivo (1910.-Buenos Aires, 9.XII.1978.), ustaša povratnik, general, 15, 30, 31, 42-44, 62, 101, 132, 163, 211, 231, 282,
Herenčić, Vera, kćerka mučenika Stipe Javora (umrla u Buenos Airesu, 20.VII.1991.), žena Ive, tajnica dra Ante Pavelića, 1941., 62
Herman, René, činovnik hrvatskog redarstva, 35, 36, 50, 194
Himmler, Heinrich (1900.-1945.), glavar SS, min. unutrašnjih poslova, 25, 126, 129-131, 137, 173, 297
Hitler, Adolf (1889.-1945.), 11, 22, 23, 25, 32-36, 41, 42, 50, 52, 53, 69, 73-76, 81-83, 85, 86, 97, 100-103, 123, 124, 129, 130, 137, 154, 162, 164, 171, 223, 249, 292, 297
Hondl, državni nadodvjetnik, umirovljenik 1920-tih godina, 211
Hondl, Aleksandar, školski drug Eugena Dide Kvaternika, sin nadodvjetnika, 208, 211
Hopkins, Harry (1890.-1946.), specijalni vanjskopolitički savjetnik F.D. Roosevelta 1939.-1945., 38, 39
Horacije Flak, Kvint (65.-8. prije Krista), rimski pjesnik, 195
Horthy, Miklós (1868.-1957.), regent Mađarske, 40, 50, 82, 83, 256
Horvat, Aleksandar (1875.-1928.), vođa Hrvatske Stranke Prava, 196, 269
Horvat, Josip (1896.-1968.), hrvatski novinar i popularni povjesničar, 109
Horvat, Rudolf (1873.-1947.), hrvatski povjesničar, 273, 274
Hranilović, Marko (? - obješen 25.IX.1931.), hrv. revolucionar, 114
Hranilović, Stanko (1900.- Buenos Aires, ?), ustaša povratnik, povučen iz politike za vrijeme NDH, 112, 114
Hrustić, Franjo, bankovni ravnatelj, pravaš, 111
Huber, Franz, general SS, glavar Gestapo-a u Beču 1941.-1945., 173, 193

INDELLI, Mario, tal poslanik u Beogradu, te onda u Tokiju, 123, 124
Ivanković, Vjekoslav ili Lojzek (1909.-1959.), ustaša, poslije rata postao benediktinac kao O. Jeronim, 47, 147, 271, 298, 299
Ivanković-Vonta, Zvonko, oznaš-udbaš, progonjen poslije 1971., 276
Iveković, Mladen (1903.-1970.), hrv. komunist, jug. diplomat, 192

JAGATIĆ, Mato, narodni zastupnik HSS, poginuo na povlačenju u svibnju 1945., 196, 197
Jareb, Jere (rodj. 1922.), povjesničar, 6, 109, 263, 265, 266, 270-272, 274-276, 278, 280, 301, 303

Javor, Stipe (1877.-1936.), hrv. mučenik, umro u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici, 109, 111-113, 292
Jelačić, Đuro (1805.-1901.), brat bana Josipa, podmaršal, 267
Jelačić, Josip (1801.-1859.), ban, 112, 155
Jelačić, Julije, hrvatski političar, mađaron, 266
Jelašić, Jakov (1897.-1938.), vršilac dužnosti glavnog tajnika HSS, narodni zastupnik, 209-211
Jelenić, Đorđe, beogradski odvjetnik, izaslanik kralja Aleksandra i Nikole Pašića u pregovorima s pravašima 1925., 110, 112
Jelić, Branimir (1905. - Berlin, 31.V.1972.), liječnik, jedan od vođa domobransko-ustaškog pokreta 1928.-1934., 17, 95, 111, 113, 198, 271, 272, 274, 275, 276, 280
Jelić, Ivan (1912.-München, 14.VII.1988.), brat Branimira, i njegov nasljednik kao predsjednik Hrvatskog Narodnog Odbora, 278
Jevdjević, Dobroslav, četnički vođa, 135, 285
Jilek, Drago (1912.-1949?), glavar redarstveno obavještajne službe u Sarajevu 1941.-1942., zatim u Zagrebu zamjenik ravnatelja za javni red i sigurnost, posljednji zapovjednik Ustaške Nadzorne Službe 1942.-1943., otet iz Rima od jug. agenata 16.III.1949., 175
Jodl, Alfred (1890. - obješen 1946.), njemački general, 52, 82, 100
Jovanović, Dragi (1903.-1946.), srpski redarstvenik, upravitelj političkog redarstva u Zagrebu početkom 1930-tih godina, 275,
Jovanović, Dragoljub (1895.-1977.), srpski političar, 219
Juričić, Milutin (1910.-1945.), ravnatelj za javni red i sigurnost od 20.X.1943. do 30.VIII.1944., ubijen u Zagrebu 11.II.1945., 65, 99, 284
Juričev, fra Dionizije (1915.-1943.), dvorski kapelan dr. Ante Pavelića, poginuo kod Butiga nedaleko Klisa 16.IX.1943., 133
Jurišić, Blaž (1891.-1974.), hrvatski jezikoslovac, književnik i povjesničar, 278

KALINIĆ, Pavle, publicist, 276
Karađorđevićevi, srpska dinastija, 167, 196, 197
Karlinger, austrijski isusovac, 58
Karamarko, Milivoj (1920.-1945.), ustaša, stožernik Ustaškog Sveučilišnog stožera 1944., zagušen u Luburićevoj vojarni u Zagrebu 29.IV.1945., 40, 65, 76
Karlović, David, profesor Ekonomsko-komercijalne Visoke Škole u Zagrebu, umro od gladi u Švicarskoj prije 1955., pravaš, 95, 111
Kasche, Siegfried (1903.-1947.), njemački poslanik u Zagrebu 1941.-1945., osuđen na smrt u procesu protiv Slavka Kvaternika i drugova, 62, 78, 85, 86, 147, 148, 164, 173, 177, 192, 256, 291, 295
Katić, Jerolim (1906.-?), ustaša povratnik, 15, 24, 282

Kavran, Božidar (1913.-1948.), upravni zapovjednik ustaša i zamjenik postrojnika 1943.-1945., organizator grupe oružanih povratnika u domovinu 1947.-1948. koja je pala u ruke UDB-e, osuđen na smrt, 68
Keitel, Wilhelm (1882.-1946.), maršal, glavar Vrhovnog zapovjedništva oružanih snaga 1938.-1945., osuđen na smrt u Nürnbergu, 52, 82, 83
Kelemen, Petar, vidjeti Kerin, Veličko Georgiev.
Kemfelja, Djuka (1895.-1945.), narodni zastupnik HSS, ubijen od partizana, 200
Kerin, Veličko Georgiev (?-1934.), atentator na kralja Alekssandra, 277, 278
Klaser, Konrad, komunistički i nacistički agent, 193
Klišanić, Ivan, pukovnik hrv. vojske, ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945., 99
Klišanin, pukovnik, glavar stožera III. vojnog zbora u Sarajevu 1942., 175, 181
Kljaković, Jozo (1889.-1969.), kipar, 138
Komljenović, Marina, vidjeti Gregorić, Marina.
Korsky, Ivo (rod. 1918.), politički pisac, predsjednik Hrvatske Republikanske Stranke u Argentini, 288, 289
Košak, Vladimir (1908.-1947.), ministar državne riznice 1941.-1943., poslanik u Budimpešti 1943.-1944., u Berlinu 1944.-1945., izručen od Engleza, osuđen na smrt u procesu protiv Slavka Kvaternika i drugova, 16, 17, 49, 52, 104, 106, 162, 163, 166, 168, 171, 172, 174, 180, 184, 271, 291, 300
Košutić, August (1893.-1964.), podpredsjednik HSS, 153, 197
Kovačević, Zvonko (? - 1949.), zapovjednik Građanske Zaštite, pukovnik, izručen Jugoslaviji od Engleza i osuđen na smrt, 13, 203, 254
Kovačić, Mata, hrv. političar, jedan od osnivača Hrvatske Federalističke Seljačke Stranke 1926., 197
Kralj, Mijo (1908.-1941.), atentator na kralja Aleksandra, umro u francuskoj kaznioni Fontevrault shrvan teškom bolesti, 276, 277, 279
Kramer, Egon, vidjeti Kvaternik, Eugen.
Krčelić, hrv. političar, pristaša HFSS, 197
Krebs, austrijski isusovac, 58
Kremzir, Ljubo (1911. - Santiago de Chile, 10.X.1955.), ustaša povratnik, 209-211
Krizman, Bogdan (1913.-1994.), hrv. povjesničar, 265, 273-277, 279-281, 283, 291, 293, 296
Križanac, Božica (1906. - Santa Rosa, California, SAD, 22.IV.1979.), ustaša povratnik, 31
Krnjević, Juraj (1895. - London , 9. I. 1988.), predsjednik HSS 1964.-1988., 234

Kugler, Bojan, činovnik zgrebačkog redarstva, krivo optužen za eksploziju u zagrebačkoj redarstvenoj zgradi, ali ipak osuđen i na robiji postaje komunist, 275, 276
Kühn, Frieddrich von, njemački general, zapovjednik 14. tankovske divizije u napadu na Jugoslaviju 1941., 36, 162
Kuntze, Walter (1883. - ?), njem. general, zapovjednik Jugoistoka od 29.X.1941. do 8. VIII. 1942., 172,
Kuraja, Tomislav, (rodj. 5.I.1922. u Ilijašu kod Sarajeva), student šumarstva, ustaški poručnik, 181
Kvaternik, Antun, djed Slavka, pradjed Eugena i brat Romualda, 266
Kvaternik, dr. Antun, odvjetnik u Zagrebu, sin Antuna, 266
Kvaternik, Davor Branimir, sin Eugena Dide Kvaternika, 259, 261, 303
Kvaternik, Eugen (1825.-1871.), hrv. političar i revolucionar,
Kvaternik, Eugen Dido (1910.-1962.), 5, 6, 7, 9, 18, 24, 33, 57-59, 61, 68, 69, 71, 109, 116, 117, 133, 143, 145, 150, 151, 153, 156, 189, 192, 199, 213, 236, 247-250, 253, 257, 259-263, 265, 266, 270-293, 295-299, 301, 303, 304
Kvaternik, Josip, financijski ravnatelj u Bjelovaru, sin Antuna, 266
Kvaternik, Ljubomir (1885.-1980.), brat Slavka, umro u okolici Münchena, 278
Kvaternik, Ljudevit (? - 1916.), otac Slavka i djed Eugena Dide, 265, 266
Kvaternik, Marija, rodj. Frank, žena Ljudevita i majka Slavka, 265
Kvaternik, Marija, rodj. Cvitković,žena Eugena Dide Kvaternika, tajnica dra Ane Pavelića 1941., 5, 259, 266, 270, 278, 296, 298, 299, 301, 304
Kvaternik, Olga (? - 1941.), kćerka Josipa Franka, žena Slavka Kvaternika, 265, 266, 269, 270, 278,
Kvaternik, Olgica, kćerka Eugena Dide Kvaternika, 259, 261, 303
Kvaternik, Pavle, sin Antuna, 266
Kvaternik, Petar Milutin (1882.-1941.), brat Slavka, 254, 265
Kvaternik, Romualdo, otac Eugena Kvaternika (1825.-1871.), 266
Kvaternik, Slavko (1878.-1947.), vojskovođa hrv. vojske 1941.-1942., otac Eugena Dide, izručen Jugoslaviji od Amerikanaca i osuđen na smrt, 17, 25, 32, 33, 35, 36, 41, 43, 45-50, 52, 53, 64, 66, 72, 92, 98, 102, 105, 109-112, 134, 165, 174, 195, 199, 204, 205, 206, 252, 259, 265, 270, 275, 278, 291, 292, 293, 295, 296
Kvaternik, Slavko Eugen, sin Eugena Dide Kvaternika, 259, 261

LACKOVIĆ, Stjepan (rodj. 1913.), tajnik nadbiskupa dra Alojzija Stepinca, 5, 143, 145, 150, 263, 284, 295, 296,
Lamešić, Marko (1895. - vjerojatno koncem 1944.), hrv. političar, 299
Laval, Pierre (1883.-1945.), francuski državnik, 218, 223

Laxa, Vladimir (1870.- Zagreb, 23. VI.1945.), general, glavar glavnog stožera domobranstva od listopada 1941. do 6.X.1942., 173, 174, 184
Lazić, Žika, (1876.-1958.), jug. ministar unutrašnjih poslova, 18, 275
Lendić, Ivo (1908. - Buenos Aires, 1. IV.1982.), hrv. književnik i novinar, 272, 273,
Lenjin, Vladimir Iljić Uljanov (1870.-1924.), 89
Lijepa Plavka, vidjeti Godina, Stana.
Likan-Haueise, Gustav (rodj. 1912.), hrvatski slikar, 102
Lisak, Erik (1912.-1946.), ravnatelj za javni red i sigurnost od 30.VIII.1944. do konca rata, osuđen na smrt u Stepinčevu procesu, 66, 146, 149, 231, 284, 296
List, Siegmund Wilhelm (1880.-1971.), maršal, zapovjednik Jugoistoka od 1.VII. do 15.X.1941., 20, 34, 124, 21, 267
Löhr, Aleksandar (1885. - 26.II.1947.), general, zapovjednik Jugoistoka od 3.VII.1942. do 22. VIII. 1943., te od 25.III.1945. do konca rata, 291
Loesch, Karl C. von (1880.-1951.), njemački povjesničar i politički pisac, 139
Lončar, Pavao (1888.-1956.), zagrebački kanonik, osuđen na smrt od pokretnog prijekog suda 22.VIII.1941., pomilovan na 20 godina teške tamnice istog dana, 146
Longin, vidjeti Kvaternik, Eugen Dido.
Lorković, Blaž (1903.-1947.), na čelu glavnog Ustaškog Stana 1941.-1942. kao poglavni pobočnik, poslanik u Slovačkoj 1943.-1945., izručen Jugoslaviji od Amerikanaca i osuđen na smrt, 301
Lorković, Ivan (1876.-1926.), hrvatski političar, otac Blaža i Mladena, 196, 197
Lorković, Mladen (1909. - ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945.), ministar vanjskih poslova od 9.VI.1941. do 23.IV.1943., ministar unutrašnjih poslova od 11.X.1943. do 30.VIII.1944., 35, 40, 41, 50, 65, 76, 77, 99, 104, 106, 111, 132, 148, 155, 162-164, 166, 168, 171, 172, 271, 280, 291, 300, 301
Luburić, Vjekoslav Maks (1913.-1969.), ustaša povratnik, zapovjednik Ustaške Obrane, general, ubijen u Španjolskoj 20.IV.1969., 65, 145, 146, 150, 190, 249, 284
Ludin, Hanns, njemački poslanik u Slovačkoj, 295
Lueger, Karl (1844.-1910.), vođa kršćansko-socijalne stranke i gradonačelnik Beča 1897.-1910., 269
Luetić, Milan 1906.-1941.), domovinski ustaša, poginuo 9.IV.1941., 203
Lukas, Filip (1871. - Rim, 26.II.1958.), sveučilišni profesor i predsjednik Matice Hrvatske, 89, 94, 95, 109, 110, 208, 209, 241,
Lukić, Mihajlo, hrv. general, 155, 158, 159, 175, 181, 183
Lulić, Vilim, pukovnik hrv. vojske, ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945., 99

Lutilsky, Lavoslav (? - Mar del Plata, Argentina, 16.IV.1978.), liječnik, muž Theodore Dore Kvaternik, mlađe sestre Eugena Dide Kvaternika, 102, 265, 295, 299,
Lutilsky, Theodora Dora, rodj. Kvaternik, sestra Eugena, 102, 261, 265, 278, 295

LJUDEVIT XIV (1638.-1715.), francuski kralj 1643.-1715., 13

MACHIAVELLI, Niccolò (1469.-1527.), tal. politički teoretičar i književnik, 131, 239
Mackensen, Hans Georg von (1888.-1947.), njemački poklisar u Rimu od 1938. do 2.VIII.1943., 84, 100, 103
Maček, Vladko (1879. - Washington, 15.V.1964.), predsjednik HSS 1928.-1964., podpredsjednik jug. vlade 1939.-1941., 17, 23, 35-37, 84, 121-123, 135, 153, 189, 193, 194, 198, 200, 204, 205, 208, 209, 210, 221, 222, 224, 225, 227, 229-234, 239-241, 249, 250, 253, 254, 286, 280
Magaldi, Gherardo, tal. general, zapovjednik Šibenika, 92
Maglione, Luigi, kardinal, državni tajnik Svete Stolice, 92
Majcen, Zlata (? - 1957.), rodj. Kvaternik, sestra Slavka, 265
Majstorović Filipović, Miroslav (1915.-1945.), zapovjednik logora Jasenovac od srpnja do 27.X.1942., te onda Stare Gradiške do 20.III.1943., 249
Makanec, Julije (1904.-1945.),ministar narodne prosvjete od 11.X.1943. do konca rata, izručen od Engleza Jugoslaviji i osuđen na smrt,
Maksimović, Vojin (1876.-1942.), srpski general, imenovan 5.XII.1928., vršiocem dužnosti velikog župana zagrebačke oblasti, 113
Malbaša, Mira, bibliotekarka, 266
Mali, pseudonim pisca iz *Hrvatskog Glasa*, 189, 190, 192, 193
Mamelli, Francesco Giorgio, talijanski poslanik u Beogradu, 23
Mandić, Ante (1881.-1959.), hrv. političar jugoslavenske orientacije, kraljevski namjesnik 1945., 240
Mannerheim, Carl Gustav Emil (1867.-1951.), finski maršal i državnik, 90
Mantova, Duca di, osoba iz Verdieve opere *Rigoletto*, 66
Maria di Savoia, rodj. belgijska princeza, žena Umberta II, talijanska kraljica, 16
Marija, Karađorđević (1900.-1961.), rodj. rumunjska princeza Hohenzollern, žena kralja Aleksandra i kraljica Jugoslavije 1922.-1934.,
Marjanović, Dragan (rodj. 1909.) svećenik, 133
Marković, Jozo, državni tajnik za željeznice, vijećnik Hrvatskog Oslobodilačkog Pokreta, umro u Argentini polovinom 1960-tih godina, 31
Marković, Mladen, osobni tajnik Eugena Dide Kvaternika, ravnatelja za javni red i sigurnost, 194

Martini, pukovnik, vojni liječnik u Zagrebu, otac Dore, druge žene Josipa Franka, 269
Martini, Katarina, rodj. pl. Nemičić, majka Dore Frank, druge žene Josipa Franka, 269
Masucci, Giusepe (1906.-1964.), benediktinac, tajnik papinskog legata u Zagrebu 1941.-1945., 147
Mateša, Stjepan, pukovnik hrv. vojske, ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945., 99
Matsuoka, Yasuke (1880.-1946.), japanski ministar vanjskih poslova, 84
Mayer, Zbiljko, potpukovnik hrv. vojske, ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945., 99
Mazzini, Giuseppe (1805.-1872.), tal. revolucionarac, republikanac, 239
Mazzolini, Serafino, tal. visoki komesar u Crnoj Gori, 229
Mažuranić, Vladimir (1845.-1928.), pravni povjesničar, sin bana Ivana Mažuranića, 270
Medved, Antun, pukovnik hrv. vojske, ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945., 65, 99
Meštrović, Ivan (1883.-1962.), hrv. kipar, 22, 138
Mihajlov, Menča, (umrla u rujnu 1964.), žena Vanče Mihajlova, 133
Mihajlov, Vanča (1897. - Rim, 5.IX.1990.), vođa makedonske političke organizacije VMRO, 65, 112, 204, 224, 276
Mihailović, Draža (1893.-1946.), vođa četnika, osuđen na smrt, 144
Mikan, Ivan (1875.-1943.), župnik u Ogulinu, član Hrvatskog Sabora 1942., 45
Milatović, Mile (rodj. 1910.), istražitelj Andrije Hebranga, 62
Mileta, Jerolim (1871.-1947.), šibenski biskup 1922.-1947., 91-94
Milićević, Vladeta, posebni jug. redarstveni izaslanik u Rimu za kontrolu ustaša 1937.-1941., 119-121, 148, 278, 281
Miliša, Marko, vidjeti Bzik, Mijo.
Milobar, Fran (1869.-1947.), pravaš, sveučilišni profesor, povjesničar i pisac pravnih i političkih rasprava, 95, 111, 112
Miloš, Ljubo (1919.-1948.), bojnik Ustaške Obrane, vršio razne dužnosti u zatočeničkim logorima, vratio se u domovinu u Kavranovoj akciji, osuđen na smrt, 249
Miljukov, Pavel Nikolajević (1859.-1943.), ruski povjesničar i političar, 240
Mišetić, Roko (1886. - Pariz, 16.IV.1966.), narodni zastupnik HSS za grad Dubrovnik,
Miškina, Mihovil Pavlek (1887.-1942.), hrvatski književnik, narodni zastupnik HSS ljevičarske orientacije, ubijen u logoru Jasenovac, 189, 190
Moltke, Helmuth Karl Bernhard (1800.-1891.), njemački maršal, glavar glavnog stožera 1857.-1888., 116
Monterono, grof, osoba iz Verdijeve opere *Rigoletto*, 66

Monti, Eugen (rodj. oko 1912.), "svjetski lahkoživac", prema dru Ivanu Jeliću, njegovom školskom drugu iz splitske realke (*Otvorena riječ*, 122), 26
Montesquieu, Charles de Secondat (1689.-1755.), francuski politički pisac, 13, 76, 79, 96, 98
Moškov, Ante (1911.-1948.), ustaša povratnik, general, zapovjednik Poglavnikovih Tjelesnih Sdrugova (P.T.S.), izručen od Engleza Jugoslaviji iz Italije i osuđen na smrt, 31, 86, 211, 231, 287, 296
Motolla, markiz dr. Karlo Balestra di (1911 - ?), delegat tal. fašističke stranke u Zagrebu od 15.I.1942., kao nasljednik Eugena Coselschija,
Mrak, Ivan, zrakoplovni pukovnik, ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945., 99, 203
Mundorfer, Hijacint, kapetan bojnog broda, potpukovnik, ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945., 99
Müller, Heinrich, glavar njemačkog sigurnosnog redarstva, 172, 173, 175
Musorgski, Modest Petrovič (1839.-1881.), ruski skladatelj, 228
Mussolini, Benito (1883.-1945.), vođa fašističke stranke 1919.-1945., ministar predsjednik kraljevine Italije 1922.-1943., 14, 15, 19-23, 25, 29, 32, 40-44, 46, 48-54, 69, 71, 73-75, 78-80, 84-89, 93, 94, 97, 100-102, 105-108, 114, 115, 118-124, 126-134, 137, 140, 144, 148, 154, 157,159, 161-163, 165-167, 171, 185, 187, 218, 227, 228, 230, 239, 283, 290, 297, 303

NAGY, Ivo, mađarski predstavnik u Zagrebu, 50
Napoleon Bonaparte (1769.-1821.), vojskovođa i francuski car, 177, 179
Nedić, Milan (1877.-1946.), general, predsjednik srpske vlade 1941.-1945., 135, 136, 285, 286, 289
Neidholdt, Fritz (1887. - osuđen na smrt u Beogradu, 1947.), njem. general, zapovjednik hrv. vražje divizije (369.), 97
Nemec, Martin (1890.- ubijen krajem srpnja 1947.), ustaša povratnik , učesnik Kavranove akcije, 189
Nevistić, Franjo (Šujica, kotar Livno, 2.VII.1913. - Buenos Aires, Argentina, 13.VI.1984.), pravnik i filozof, esejist i novinar,
Nikolić, Ivan (1910. - New York City, 28.XI.1991.), član Družbe Isusove (D.I.), 5, 57, 59, 263, 271, 298, 303,
Nikolić, Vinko (rodj. 1912.), književnik i urednik *Hrvatske Revije* od 1951., 5, 6, 7, 9, 57, 100, 151, 259, 298, 303
Nikšić, Ante (1892. - Buenos Aires, 28.I.1962.), ministar unutrašnjih poslova od 10.X.1942. do 29.IV.1943., 47, 49, 50, 53, 295
Ninčić, Momčilo (1876.-1949.), srpski političar, pristaša Radikalne stranke, među ostalim ministar vanjskih poslova od 27.III. 1941. do 1942., 23

OBRENOVIĆI, srpska dinastija, 14
Obuljen, Nikola, pukovnik hrv. vojske, ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945., 99
Omrčanin, Ivo (rodj. 1913.), politički pisac, 143
Oreb, Petar (? - obješen u Beogradu, 12. V. 1934.), osuđen na smrt zbog pripremanog atentata na kralja Aleksandra u Zagrebu, 273, 274
Oršanić, Ivan (1909. - Buenos Aires, 17.XII.1968.), upravni zapovjednik Ustaške Mladeži 1941.-1944., državni savezničar 1944.-1945., osnivač Hrvatske Republikanske Stranke u Argentini 1951., 297, 298
Ovidije Nazon, Publije (43. prije Krista - 18. A.D.), rimski pjesnik,
Oxilia, Giambattista, general, glavar talijanskog vojničkog izaslanstva u Zagrebu od 1941. do kolovoza 1942., 128

PAFUNDI, Giuseppe, tal. general, zapovjednik 17. vojnog zbora, 126
Palandrini, tal. pukovnik financijske straže, 126
Panian, gospođa, prijateljica majke gospođe Marije Pavelić, 133
Pašić, Nikola (1845.-1926.), srpski političar i državnik, 110, 135, 196, 271
Pavelić, Ante, zubar (1869.-1938.), hrv. političar, 109, 269
Pavelić, Ante (1889. - Madrid, 28.XII.1959.), poglavnik Ustaškog pokreta i poglavar N.D.H., 5, 6, 8, 14-37, 40-54, 61-67, 69-71, 73-79, 84-89, 94-114, 116, 120-139, 145-151, 153-155, 157-159, 161-169, 171-175, 177, 179-181, 184, 185, 189, 190, 192, 193, 197-199, 202, 205, 207, 212-223, 225, 228-235, 238-240, 247-250, 253-257, 263, 265, 269, 272-274, 276-293, 295-297, 299-301, 303
Pavelić, Marija (Zagreb, 8.III.1897. - Madrid, 15.XI.1984.), supruga poglavnika dra Ante Pavelića, 31, 32, 133, 218
Pavelić, Mirjana (rodj. 1926.), udata za Srećka Pšeničnika, kćerka dr. Ante Pavelića, 15
Pavelić, Velimir (rodj. 1925.), sin dra Ante Pavelića, 15, 28, 32, 42
Pavelić, Višnja (rodj. 1923.), kćerka dra Ante Pavelića, 15, 272
Pavelić, Ante Smith (1903.-1988.), jug. diplomat i politički pisac, 195, 227, 229, 230
Paver, Vjekoslav, suradnik Eugena Dide Kvaternika, 261
Pavle, Karađorđević (1893.-1976.), knez, regent Jugoslavije 1934. -1941., 226
Pavičić, Jure (1906.- Rim, 10.veljače 1946.), književnik, ravnatelj Hrvatske Državne Tiskare 1941. 1945., doglavnik 1943.-1945., ubijen u Rimu , 46, 185, 295, 298, 300
Pavlinović, Mihovil (1831.-1887.), narodni preporoditelj dalmatinske Hrvatske, 94
Pečnikar, Vilko (1909. - Marino kod Rima, 25? I.1984.), ustaša povratnik, zapovjednik hrv. oružništva od 28.VI.1943. do konca rata, poginuo u

automobilskoj nesreći, 15, 25, 27, 28-31, 42, 66, 133, 231, 282, 283, 287, 296
Pejković, Ante, ustaša povratnik, 15, 282
Perčec, Gustav (1885.-1935.), novinar, domobransko-ustaški vođa, ubijen u Južnoj Italiji, 112, 113
Perčević, Ivan (1881.-1947.), ustaša povratnik, general, izručen od Engleza Jugoslaviji, 113, 202, 208, 212, 254, 256
Perić, Stijepo (1896. - Buenos Aires, 12.VI.1954.), ustaša povratnik, hrv. poslanik u Rimu i Sofjii 1941.-1943., ministar vanjskih poslova od 5.XI.1943. do 29.IV.1944., 77, 78, 105, 106, 166, 298, 299, 301
Pernar, Ivan (1889. - New York City, 2.IV.1967.), narodni zastupnik HSS, ranjen u beogradskoj Narodnoj skupštini 20. VI.1928., 153, 200
Perović, Bonifacije (1900.-Bologna, Italija, 5.IV.1979.), hrv. franjevac, sociolog, 12
Peršić, Ivan, pravaš-milinovac, kasnije pristaša Hrvatske Zajednice i njezine nasljednice Hrvatske Federalističke Seljačke stranke, umro poslije rata, 197
Perška, Emil (Lalec), nogometaš i hrv. redarstveni činovnik, 179
Pešelj, Branko M. (1909.-Senj, 28.IX.1990.), pristaša HSS, uski suradnik dra V. Mačeka, 5, 218, 219, 247, 248, 253-255, 256, 257, 271, 289
Pešelj, Melita, rodj. Cosme (Chicago, 1909.-Washington , 10.IV.1993.) Brankova supruga,
Petar, vidjeti Godina, Ante.
Petković, Ivan, predstojnik javne sigurnosti, 47
Petrucci, Luigi (1887. - ?), tal. poslanik u Zagrebu od srpnja do rujna 1943., 89
Pezet, Ernest, francuski političar i politički pisac, 229
Pforchner, general, zapovjednik 718. njemačke divizije sa sjedištem u Sarajevu, 181, 183
Piava, Francesco Maria, libretist Verdijevih opera, 66
Pietromarchi, Luca (1895.-1978.), tal. diplomat, 105, 166
Plinije, Mlađi (62.-113. A.D.) rimski povjesničar i književnik, 93
Podgorelec, Anton (? -1941.), sudionik u namjeravanom atentatu na kralja Aleksandra u Zagrebu u prosincu 1933., osuđen na doživotnu robiju, poginuo kao hrv. vojnik u Hercegovini 3.VII.1941., 273, 274
Polić, Ladislav (1874.-1927.), hrv. političar i pravni pisac, 196
Polić, Zvonko, ravnatelj župskog redarstva u Novoj Gradiški 1942., 192, 193
Polonijo, Ante, ustaša sveučilištarac, 45
Popović, Dušan (187. - Pariz, 1958.), vođa Hrvatsko-srpske koalicije, 109, 269
Pospišil, Zvonko (1904.-1941.), atentator na kralja Aleksandra, umro u francuskoj kaznioni Maison Central de Caen 1941. od posljedica operacije slijepog crijeva, 112, 114, 276, 277, 279

Potemkin, Grigorij Aleksandrović (1739.-1791.), ruski maršal i državnik za vrijeme vladanja carice Katarine II., 120, 209
Potthoff, Karl, njemački mornarički časnik, kasnije industrijalac, muž Marije Becike Kvaternik, sestre Eugena Dide Kvaternika, 265
Potthoff, Marija Becika, rodj. Kvaternik, 261, 265, 274, 278
Pozzi, Henri, francuski novinar, 208, 209, 213
Prandau, baron, mađaron, 266
Prebeg, Viktor, general, krilni pobočnik te onda župan na Poglavnikovom dvoru 1942.-1945., komunistički agent, 288, 289
Predavec, Josip (1884. -1933.), podpredsjednik HSS, ubijen, 200
Prevendar, Slavko, zagrebački trgovac, 179, 299
Pribićević, Svetozar (1875.-1936.), vođa prečanskih, hrvatskih, Srba, 109, 110, 113, 200, 202, 203, 205, 212, 213, 225, 269,
Proebst, Hermann (1904.-1970.), novinar, izdavač tjednika *Neue Ordnung* u Zagrebu 1941.-1945., 25, 35, 36, 50, 162
Prpić, Ivan (1887.-1967.), general, glavar glavnog stožera hrv. domobranstva od 7.X.1942. do 2.IX.1943., 63, 135, 138, 292,
Prpić, Ivica (1910.-?), Mačekov osobni tajnik, omladinac HSS početkom 1920-tih godina, 208, 209, 211
Puccini, Giacomo (1858.-1924.), tal. skladatelj, 29
Puk Mirko (1884.-1945.), ministar pravosuđa i bogoštovlja od 16.IV.1941. do 10.X.1942., državni prabilježnik od 10.X.1942. do 11.X.1943., ravnatelj ustaškog Nakladnog Zavoda 1943.-1945., izručen od Engleza Jugoslaviji u svibnju 1945.,
Puškaš, Ljudevit, zagrebački sudac, pravaš, odpušten iz sudačke službe 24.X.1930., 113

RAČIĆ, Puniša (1886.-1945.), narodni zastupnik Radikalne stranke i atentator na Stjepana Radića i drugove u beogradskoj Narodnoj skupštini 20.VI.1928., 112, 224,
Rački, Franjo (1828.-1894.), hrv. povjesničar, 226
Rade, Stjepan (1896. - Buenos Aires, 29.IV.1965.), franjevac, duhovni ravnatelj Hrvata katolika u Argentini, 148
Radić, Pavle (1880.-1928.), hrv. političar, sinovac Stjepana Radića, ubijen u beogradskoj Narodnoj skupštini 20.VI.1928., 111, 112, 196
Radić, Stjepan (1871.-1928.), osnivač i predsjednik HSS, smrtno ranjen u beogradskoj Narodnoj skupštini 20.VI.1928., 109, 110, 112, 135, 196, 197, 198, 199, 200, 204-206, 218, 224, 226, 238, 245, 249, 271, 273
Rajić ili Raić, Ivan (1903.-1944.), atentator na kralja Aleksandra, pušten iz francuskog zatvora i vraća se u Hrvatsku u ožujku 1942., "pogiba 9. veljače 1944." (Višnja Pavelić), 65, 99, 276, 277, 279

Rakovički, Eugen, vidjeti Kvaternik, Eugen Dido.
Randi, Oscar, talijanski novinar i politički pisac, 218, 219, 223, 228, 229, 248, 253, 254
Reberski, Josip (1881.- Buenos Aires, 8. X. 1965.), narodni zastupnik HSS za grad Zagreb, 197
Reiman, Ljubomir, potpukovnik hrv. vojske, ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945., 99
Ribbentrop, Joachim von (1893.-1946.), njem. ministar vanjskih poslova 1938.-1945., osuđen na smrt u Nürnbergu, 27, 35, 52, 70, 71, 82, 102, 104, 105, 127, 172, 290, 291
Rieger, Vilko (rodj. 1911.), ekonomist i publicist, 66, 68, 298, 299, 300
Rintelen, Enno von, njemački general, vojni izaslanik u Rimu, 100, 101
Roatta, Mario (1887.-1968.), zapovjednik II. tal. vojske u Hrvatskoj od siječnja 1942. do 3.I.1943., 43, 54, 62, 63, 65, 77, 89, 93, 94, 108, 115, 136, 137, 148, 159, 172, 180, 185, 187, 289, 291, 292, 297
Roboam, kralj Izraela, 92
Robotti, Mario, zapovjednik II. tal. vojske u Hrvatskj od siječnja do rujna 1943., 77
Rojnić, Matko (1908.-1994.), hrv. povjesničar i bibliotekar, 267
Rokvić, Mane, četnički voda, 135, 286,
Rommel, Erwin (1891.-1944.), njemački maršal, počinio samubojstvo radi sudjelovanja u puču protiv Hitlera, 34, 89
Roosevelt, Franklin Delano (1882.-1945.), predsjednik SAD 1933.-1945., 38, 39
Roščić, Marko, ustaša povratnik, 31
Russell, Bertrand (1872.-1970.), engleski filozof i književnik, dobitnik Nobelove nagrade za književnost, 1950., 8

SABLJAK, Adolf (? - 1945.), pukovnik, krilni pobočnik Poglavnika 1941.-1942.,
Sadkovich, James J., američki povjesničar hrvatskog podrijetla, 279, 280
Saidler, austrijski isusovac, 58
Salamun, kralj Izraela, 92
Saltzer, njem. potpukovnik, zamjenik njem. vojnog izaslanika u Beogradu, 46
Sangiorgio, Domenico, tal. potpukovnik, časnik za vezu s ustašama povratnicima u travnju 1941., pomoćnik vojnog izaslanika u Zagrebu, 25, 27, 28, 30, 31, 43, 45, 46, 289
Sarkotić, Stjepan (1858.-1939.), general, poglavica Bosne i Hercegovine 1914.-1918., 113
Schaleker, časnik SS, 153
Schirach, Baldur von (1907.-1974.), voda Hitlerove mladeži, 35

Schlegel, Toni (1878.-1929.), novinar, ravnatelj zagrebačkog dnevnika *Novosti*, napustio svećenićko zvanje i istupio iz katoličke crkve 1908., 114
Schmidt, austrijski isusovac, 58
Schroeder, austrijski isusovac, 58
Schuster, Karl Georg, njemački diplomat u Zagrebu, 35, 50
Seitz, Aleksandar (1912.- Buenos Aires, 30.IX.1981.), glavni tajnik u predsjedništvu vlade od svibnja 1941. do 18.II.1942., državni savezničar 1941.-1944., 46
Seletković, Mijo (1895.-?), ustaša povratnik, vojnički časnik, 31
Senise, Carmine, senator i glavar tal. redarstva, 18
Serena, Adelchi, glavni tajnik fašističke stranke, 181
Sertić, Tomislav (1903.-1945.), ustaša povratnik, general, glavar glavnog stožera hrv. vojske 1944.-1945., osuđen na smrt u Beogradu 22.IX.1945., 15, 19, 282
Servatzy, Vjekoslav (1886.-1945.), ustaša povratnik, obnašao razne vojničke i upravne dužnosti 1941.-1945., zarobljen kod Bleiburga 15.V.1945., osuđen na smrt u Beogradu 22.IX. 1945., 15, 31, 177, 282
Sherwood, Robert A. (1896.-1955.), američki dramatičar i politički pisac, 38, 39
Simović, Dušan (1882.-1962.), zrakoplovni general, predsjednik jug. vlade od 27.III.1941. do 12.I.1942., 23, 36, 109, 124, 278
Simonović, Dušan, vidjeti Simović, Dušan.
Simonović, Živojin, savjetnik jug. ministarstva unutrašnjih poslova, 274
Sinčić, David (? - 1946?), veliki župan Velike župe Bribir i Sidraga sa sjedištem u Kninu 1941.-1943., od 18.II. do rujna 1943. hrv. predstavnik kod II. tal. vojske, 135, 136, 286
Singer, Vlado (1908.-1943.), ustaša povratnik, ubijen u logoru Stara Gradiška u listopadu 1943., 17, 65, 76, 97, 131, 132, 133, 155, 171, 172, 198, 207, 271, 272, 273, 274, 296
Sinovčić, Marko (rodj. 1917.), za vrijeme rata u redarstvenoj službi, publicist i novinar, 9, 69, 99
Sliščević, Blaško, ubijen koncem rata u Zagrebu, 65, 99
Soddu, tal. general u Hrvatskoj, 23
Soldin, Matija (? - obješen u Beogradu, 28.IX.1931.), hrv. revolucionar, 114
Srkulj, Stjepan (1869.-1951.), hrv. povjesničar i političar, 197
Stakić, Vladislav D. (1898.-1964.), beogradski odvjetnik i političar, 123
Stanković, Petar (1896. - Winnipeg, Manitoba, Kanada, 5.XII.1978.), osnivač i urednik *Kanadskog Glasa*, kasnije *Hrvatskog Glasa*, u Winnipegu, Manitoba, Kanada, od 15.III.1929. do 1.II.1973., 5
Starčević, veliki župan Velike župe Gora u Petrinji, 132

Starčević, Ante (1823.-1896.), osnivač Hrvatske Stranke Prava nazvan Otac Domovine, 9, 55, 115, 236, 238
Starčević, Mile (1903.-Buenos Aires, 9.III.1953.), hrvatski političar, povjesničar, ministar narodne prosvjete od 10.X.1942. do 11. XI.1943., 111, 198, 273
Stefanini, Nikša, član zagrebačke opere, 228
Stepinac, Alojzije (1898.-1960.), nadbiskup zagrebački od 1934., kardinal od 1952., 37, 94
Stojadinović, Milan (1888.-1961.), srpski političar, pristaša Narodne Radikalne Stranke, ministar predsjednik 1935.-1939., 15, 24, 102, 119-121, 123, 144, 226, 227, 256, 281
Strelec, Zdenko, bojnik, 203
Strieženec, slovački novinar, 86
Strossmayer, Josip Juraj (1815.-1905.), biskup djakovački, hrvatski političar i mecena, 242, 266
Sunarić, Jozo, hrvatski političar iz Bosne, 104
Supilo, Fran (1870.-1917.), hrv. političar i publicist, 94, 269
Sušić, Lovro (1891. - Caracas, Venezuela, 8.I.1972.), narodni zastupnik HSS, ministar narodnog gospodarstva od 16.IV. do 30.VI. 1941., ministar udružbe od 30.VI.1941. do 10.X.1942., ministar postrojnik Ustaškog pokreta od 30.IV.1943. do konca rata, 45
Suton, Marko, narodni zastupnik HSS, poginuo u logoru Jasenovac koncem rata, 65, 99
Suvich, Fulvio, tal. fašistički političar, podtajnik u ministarstvu vanjskih poslova početkom 1930-tih godina, 218, 229
Svježić, Oktavijan (Muci), suradnik Eugena Dide Kvaternika u ravnateljstvu za javni red i sigurnost, 175, 180, 183, 184, 292
Szabo, Agneza, hrv. povjesničarka, 267
Szabo, Djuro (1875.-1943.), hrv. povjesničar, 266, 267
Sztojay, Dome (1883.-1946.), mađarski poslanik u Berlinu, te kasnije ministar predsjednik, 82

ŠALEK, Rudi, jug. diplomat, 22, 23, 147, 148
Šamija, Mirko (1912. - Cleveland, SAD, 28.VI.1988.), pristaša i štovatelj dr. Branimira Jelića, 272
Šapro, Ivo, komesar broda "Kraljica Marija", 233
Šarić, Ivica (Lički Osik, 2.IV.1912. - Mendoza, Argentina, 21.IV. 1989.), ustaša povratnik, ustaški časnik, 296
Šimatović, Slavoljub, domobranski bojnik u Sarajevu 1942., 183
Šimić, Franjo (? - 1944.), general, ubijen u Mostaru od ustaške ruke 9.VIII.1944., 155

Šimić, Marijan (1888.-1945.), ministar obrta, veleobrta i trgovine od 30.VI. do 15.X.1941., nije se povlačio u izbjeglištvo, ubijen od komunističkih vlasti, 24, 26, 43
Šišić, Ferdo (1869.-1940.), hrv. povjesničar, 266
Štoos, Pavao (1806.-1862.), hrv. preporoditelj i pjesnik,
Šubašić, Ivan (1892.-1955.), ban Banovine Hrvatske 1939.-1944., posljednji ministar predsjednik kraljevske jug. vlade 1944.-1945., 189
Šufflay, Milan (1879.-1931.), hrv. povjesničar i publicist, ubijen od srpskog redarstva usred Zagreba, 109, 110, 145, 205, 209,
Šurmin, Đuro, (1867.-1937.), književni povjesničar i političar, 110
Šutej, Juraj (1889.-1976.), narodni zastupnik HSS smatran vođom Hrvata u Bosni, ministar financija u jug. vladama 1939.-1943., 189, 240
Švrljuga, Stanko (1890.-1958.), hrv. financijalni stručnjak i bankar, 16

TACIT, Kornelije (o. 55. - o. 120 A.D.), rimski povjesničar, 108
Teleki, Pál (1879.-1941.), mađarski ministar predsjednik 1939.-1941., počinio samoubojstvo, 256
Tescitel, austrijski isusovac, 58
Testa, Temistocles, tal. prefekt Rijeke, 44
Thiers, Louis Adolphe (1797.-1877.), franc. povjesničar i političar, 177
Tiso, Jozef (1887.-1947.), predsjednik Republike Slovačke 1939.-1945., 61, 84
Tito, Josip Broz (1892.-1980.), glavni tajnik KPJ 1937-1980., predsjednik Jugoslavije 1945.-1980., 39, 63, 121, 136, 138, 139, 144, 145, 148, 167, 286
Titulescu, Nicolae (1883.-1941.), rumunjski državnik, ministar vanjskih poslova 1927.-1928. i 1932.-1936., 256
Togonal, Krešo, glavar obavještajne redarstvene službe u Sarajevu 1941., 146, 175
Toma, Stjepan, umirovljeni pukovnik, izručen Jugoslaviji u skupini predsjednika vlade dra. Nikole Mandića 18.V.1945., pogubljen kod Škofje Loke na Titov rođendan 25.V.1945., 65, 99
Tomašić, Ljudevit (1901.-1945.), narodni zastupnik HSS, ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945., 76, 99
Tomić, Viktor (? - Rim, zatvor Regina Elena, samoubojstvo koncem travnja 1947.), redarstveni povjerenik, 284, 295
Tomić, Vinko (1907.-?), ustaša povratnik, 42, 145
Tomičić, Stipe (1886. - Freilassing, Austrija, 1968.), ustaša povratnik, pukovnik, 31
Tortić, Janko (1902. - Los Angeles, California, SAD, 30.IX.1962.), narodni zastupnik HSS, državni ministar od 2.III.1942. do 11.X.1943., ministar

zdravstva i udružbe od 11.X.1943. do konca rata, 35-37, 154, 168, 169, 171
Toth, Dragutin (1890.-Cordoba, Argentina, 12.II.1971.), hrv. ekonomist, ministar obrta, veleobrta i trgovine od 15.X.1941. do 10.X.1942., ministar državne riznice od 11.X.1943. do konca rata, 179
Trajanović, Ivan, narodni zastupnik HRSS, napušta S. Radića radi njegovog sporazuma s Pašićem 1925., 197
Trumbić, Ante (1864.-1938.), hrv. političar, 6, 111, 122, 195, 196-200, 205-213, 215, 221, 222, 224, 229-235, 238-241, 243, 245, 247, 253, 255, 263, 269, 271-273, 278-281

ULLEIN-Reviczky, Antal von, mađarski diplomat, 83
Umberto di Savoia (1904.-1983.), tal. prijestolonasljednik, kraljevski namjesnik 1944.-1946., kralj Italije Umberto II 1946., 16, 164
Uroić, Stjepan (1885.-1944.), narodni zastupnik HSS, veliki župan velike župe Zagorje u Varaždinu od 22.V.1941., u Novoj Gradiški (Livac i Zapolje) od 28.IV.1942., ubijen od partizana 24.III.1944., 196, 197
Usmiani, trgovac u Otočcu, strijeljan od Talijana, 43

VASILJ, Kvirin (rodj. u Međugorju 2.II.1917.), franjevac male braće, filozof, živi u SAD od oko 1950., 8
Veesenmeyer, Edmund (1904. - ?), njemački diplomat, 35, 36, 46-52, 64, 83, 84, 96, 102-104, 162, 172, 292, 293
Velčev, Damjan (1883.-1954.), bugarski političar, 224
Verdi, Giuseppe (1813.-1901.), tal. skladatelj, 66
Verdiani, Ciro, tal. redarstveni izaslanik u Zagrebu, 98, 165, 288
Verlaçi, Shevket, predsjednik albanske vlade pod Italijom 1939.-1941., 164
Vida, Viktor (1913.-1960.), hrv. pjesnik, 262
Vidali, Danko (1904.- Rim, 28.I. 1952.), glavar kabineta Eugena Dide Kvaternika, 62, 179, 184
Viktor Emanuel III di Savoia (1863.-1947.), kralj Italije 1900.-1946., 164-168
Vitetti, Leonardo (1895.-1973.), tal. diplomat, 105, 166
Vn. vidjeti Nikolić, Vinko.
Vokić, Ante (1909.-1945.), ministar prometa od 11.X.1943. do 30.VIII.1944., ministar oružanih snaga od 29. I. do 30. VIII.1944., ubijen u lepoglavskom zatvoru koncem travnja 1945., 40, 65, 76, 99, 155, 180, 181, 301
Volpi di Misurata, Giuseppe, predsjednik talijansko-hrvatskog gospodarskog povjerenstva, 166
Vragović, Josip, (?-1965.), upravitelj zagrebačkog redarstva, 96

Vrančić, Vjekoslav (1904. - Ramos Mejia, Buenos Aires, Argentina, 25. IX. 1990.), državni ministar od 11.X.1943. do 3.IV.1944., ministar obrta, veleobrta i trgovine od 3.IV.1944. do konca rata, 143, 145, 147, 148, 149
Vranešić, Djuro, profesor medicinskog fakulteta u Zagrebu, osuđen na smrt poslije rata, 293
Vučković, Božidar Bažo, (1911.- Pittsburgh, Pennsylvania, SAD, 25. VIII.1975.), ing. agronomije, ugledni pristaša HSS, 255
Vujeva, Marko Filip (1898.-1945.), novinar, ustaša povratnik, ubijen u Luburićevoj vojarni u Zagrebu 1945., 65, 99

WAGNER, G., jedan od izdavača novina *Die Drau* u Osijeku, 266
Weichs, Maximilian Lamoral von (1881.-1954.), njem. maršal, od 22. VIII. 1943. do 25.III.1945. zapovjednik Jugoistoka, 34
Weiser, upravitelj političkog redarstva u Beču 1934., 274
Weizsäcker, Ernst von (1882.-1957.), državni tajnik njemačkog ministarstva vanjskih poslova 1938.-1943., poklisar u Vatikanu 1943. -1945., 81
Welles, Sumner (1892.-1961.), podtajnik u američkom ministarstvu vanjskih poslova (Department of State) 1937.-1943., 80, 81, 128
Woermann, Ernst (1888. - ?), podtajnik u njem. ministarstvu vanjskih poslova, 283

ZID, austrijski isusovac, 58
Zimperman, Ljudevit (1883.-1945.), ravnatelj za javni red i sigurnost od 13.X. do 5.XII.1942., ubijen poslije rata od komunističke vlasti, 284
Zinnzenitz, njem. general, zapovjednik divizije u Karlovcu u travnju 1941., 102
Zrinski, hrvatski plemići, 270

ŽANIĆ, Milovan (1882. - Fermo, Italija, 1.VIII.1946.), hrv. političar, ministar predsjednk zakonodavnog povjerenstva od 16.IV.1941. do 12.II.1942., državni ministar od 12.II.1942. do 9.XI.1943., 24, 46, 101, 196, 197, 208, 210, 211, 233, 234, 241, 298, 299, 301
Živković, Petar (1879.-1947.), general, predsjednik jug. vlade 1929.-1932., 113

SADRŽAJ

PREDGOVOR 5

UZ PRVI SVEZAK "HRVATSKE REVIJE" 7
Pismo Eugena Kvaternika Vinku Nikoliću, 24. ožujka 1951.

USTAŠKA EMIGRACIJA U ITALIJI I 10. TRAVNJA 1941.
Jedan prilog našoj najnovijoj povijesti 11
I. Uvod 11
II. Stanje ustaške organizacije do Simovićevog puča 15
III. Sastanak Mussolini - Dr. Pavelić u Villi Torlonia 29. III. 1941 19
IV. Početak rata 24
V. 10. travnja 1941 28
VI. Karlovački intermezzo 42

OSVRT EUGENA KVATERNIKA NA SVOJU RASPRAVU "USTAŠKA EMIGRACIJA U ITALIJI I 10. TRAVNJA 1941.": 57
Pismo Eugena Kvaternika O. Ivanu Nikoliću, D.I. 20. prosinca 1952.

MOJ RAZLAZ S DROM ANTOM PAVELIĆEM 61
Izvadak iz pisma Eugena Kvaternika uredniku tjednika "Danica", u Chicagu, SAD, početkom 1953.

JOŠ NEŠTO O RIMSKIM UGOVORIMA 69
Od bečkog sastanka do potpisa Rimskih ugovora 70
Hasselov dnevnik 81
Postanak i uzrok partizanstva 89
Prva tvrdnja o nepoznavanju talijanskih zahtjeva 100
Druga tvrdnja o 70 ustaša emigranata 101
Treća tvrdnja o karlovačkom brzojavu 102
Četvrta tvrdnja - o nezainteresiranosti Nijemaca 103
Peta tvrdnja - o Ljubljanskom sastanku 105
Šesta tvrdnja o savojskom kralju 107
Sedma tvrdnja o sastanku u Monfalcone 108

RIJEČI I ČINJENICE 117
Prilog povijesti hrvatsko-talijanskih odnosa u drugom svjetskom ratu
Odnos Hrvatske i Italije do 6.IV.1941. 118
Politika Italije od 6.IV. - 18. V. 1941. 124
Italija i N.D.H. od 18.V.1941. - 8.IX.1943. 128

SUDSKA RASPRAVA PROTIV DRA ANDRIJE ARTUKOVIĆA U LOS ANGELESU, 1958. 143
Pismo Eugena Kvaternika dru Stjepanu Lackoviću, rujan 1958

PAVELIĆEVA I ARTUKOVIĆEVA UNUTRAŠNJA POLITIKA 151
Pismo Eugena Kvaternika Vinku Nikoliću, 11.svibnja 1959

TALIJANSKA POLITIKA SPRAM N.D.H. 1941. I 1942. 157
Prigodom smrti generala Vittoria Ambrosija
I. Zašto nije došlo do hrvatskog otpora protiv Talijana? 158
II. Neprijateljski nastupi II. talijanske vojske u Hrvatskoj 161
III. Sastanak Ciano-Pavelić u Veneciji 162
IV. Savoia-e i Hrvatska 164
V. Pavelić i njegova vlada 167
VI. Njemačko-talijansko-četnička suradnja u Bosni 172
VII. Francetićeva legendarna Crna legija 174

RIJEČ IMADE EUGEN KVATERNIK 189
Pismo uredniku "Hrvatskog Glasa" (1960)

TRUMBIĆ SPRAM POLITIKE H.S.S. I USTAŠKOG POKRETA 195
Osvrt na hrvatsku politiku od 1925. do 1937.
I. Uvod 195
II. Od Deklaracije Pavla Radića 27. III. 1925., do umorstva u Skupštini 20.VI. 1928. 196
III. Od umorstva u Skupštini do proglašenja velikosrpske diktature 199
IV. Diktatura Aleksandra Karađorđevića 207
V. Zagrebačke punktacije 212
VI. Izbori od 5. svibnja 1935. i pad diktature 214
VII. Pad diktature 224
VIII. Sastanak Trumbić-Pavelić u Palermu 23.VIII.1936. 231
IX. Zaključak 235

ODJECI 247

Neke opaske na pisanje Eugena Kvaternika,
Branko M. Pešelj, Washington, U.S.A. 247

Odgovor Eugena Kvaternika
Na primjedbe dra Branka Pešelja 253

TRAGIČNA SMRT EUGENA DIDE I OLGICE KVATERNIK 259

KRATKI ŽIVOTOPIS EUGENA DIDE KVATERNIKA 263
Rod i dom 265
Školovanje i političko djelovanje od 1920. do 1933. 270
Izbjeglištvo od prosinca 1933. do 13. travnja 1941. 274
Vlast i politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj
od travnja 1941. do rujna 1942. 282
Ponovno izbjeglištvo od 26. veljače 1943. do smrti 298

KAZALO IMENA 305

15 -05- 2008

Slike na stranicama 258, 264 i 294 ("Četiri generacije ...") vlasništvo su obitelji Kvaternik; slike na stranicama 268, 294 ("Didini roditelji ...") i 302 vlasništvo su Instituta za suvremenu povijest, a sve ostale slike su vlasništvo Hrvatskog povijesnog muzeja. Urednik i nakladnik zahvaljuju im na suradnji.

R 2020.

949.75
KVA
S

217860
Knjižnica B.Ogrizovića

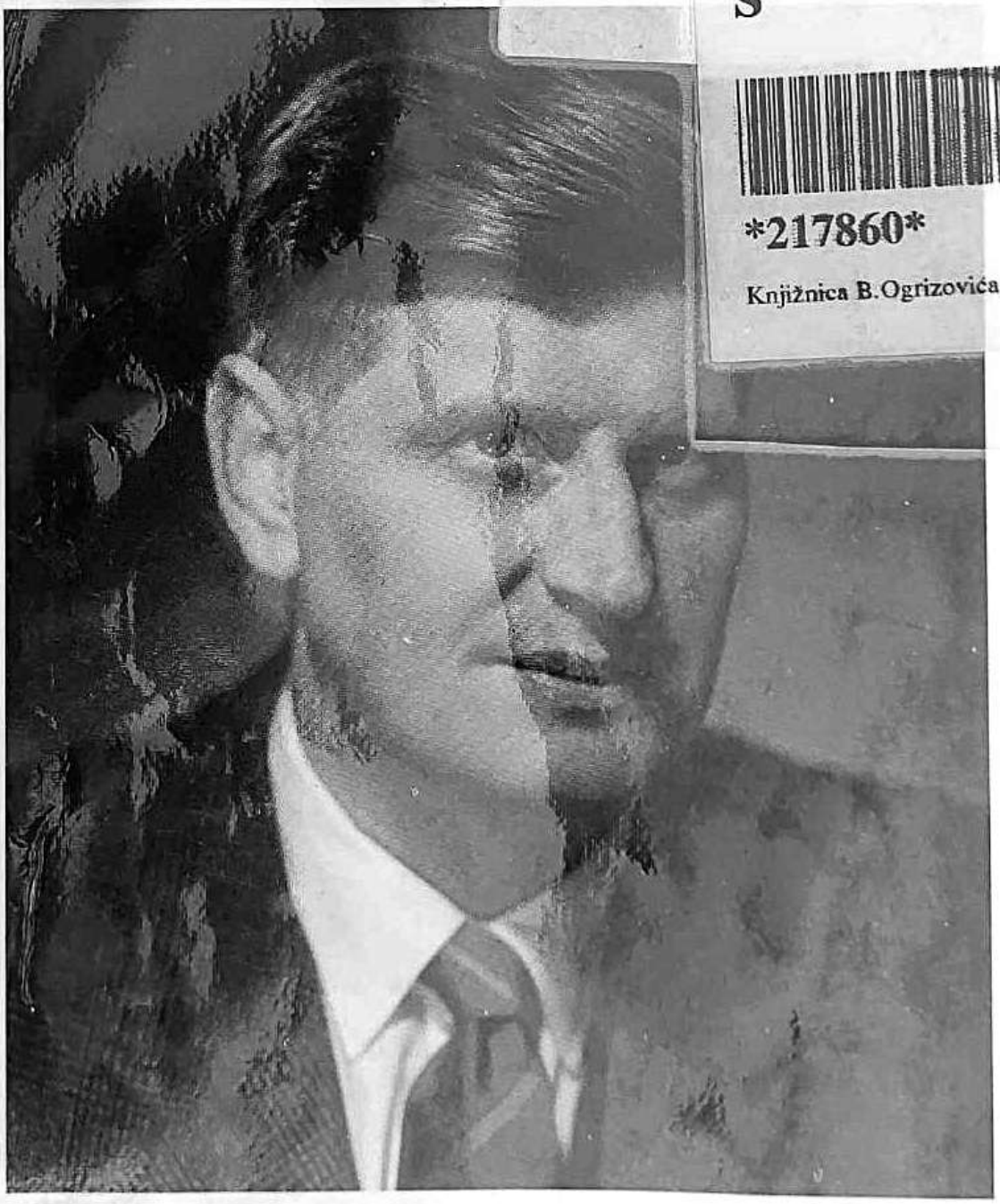

EUGEN DIDO KVATERNIK ◆ SJEĆANJA I ZAPAŽANJA

uredio dr. Jere Jareb

NAKLADNIČKO DRUŠTVO STARČEVIĆ
ZAGREB 1995

ISBN 953-96369-0-6